

KASZA PÉTER

**„MERT LÁTOM, HOGY [...] NÉHÁNYAN AZ ESEMÉNYEKET MÁSKÉPP
MESÉLIK, MINT MEGTÖRTÉNTÉK...”****Megjegyzések Brodarics István *Historia verissimájának* keletkezéstörténetéhez**

Brodarics István hányatott élete során számos szerepben kipróbálhatta tehetségét és rátermettségét, hiszen volt diplomata, kancellár, püspök, kétségtelen azonban, hogy hírnevét elsősorban a mohácsi csatáról írott rövid, de drámaiságot nem nélkülöző beszámolójának köszönheti. Ugyanakkor a Mohács-beszámoló furcsa paradoxona, hogy miközben elképzelhetetlen olyan Mohácsról írott cikk, tanulmány vagy monográfia, amelyik ne használná és idézné Brodarics szövegét, a szöveg keletkezésével, ennek okaival és körülményeivel aránylag keveset foglalkozott a történelem- vagy az irodalomtudomány. Természetesen számos munkát lehetne idézni, amely valamilyen formában utal a Mohács-mű keletkezésének körülményeire, Brodarics történetírói felfogására, helyére a magyar és az európai historiográfiai hagyományban, ám ezek az írások, főleg mivel Brodariccsal csak mellékesen, általában egy nagyobb egész részeként foglalkoznak, megelégszenek a tudományban napjainkra kialakult álláspont elismérlésével. Mivel azonban Brodarics elsősorban történetíróként vonult be a magyar tudományos köztudatba, történetíróként pedig egyetlen művet alkotott, a *Historia verissimát*, ezért úgy vélem, ahhoz, hogy megfelelőképpen tudjuk értékelni és értelmezni Brodarics történetírói érdemeit, elengedhetetlen, hogy művét alapos vizsgálatnak vessük alá.

A szöveg keletkezéséről megdöbbentően kevés konkrétumot ismerünk. Gyakorlatilag az egyetlen biztos adatunk az, hogy a szöveg Krakkóban jelent meg 1527. április 18-án, Vietor nyomdájában.¹ Ugyanakkor nem tudjuk, pontosan mikortól foglalkozott Brodarics a beszámoló megírásának gondolatával, mikor kezdett hozzá, és mikor fejezte be a munkát. Még azzal kapcsolatban is bizonytalan a szakirodalom, hogy hol írta Brodarics a művet: Habsburg Mária pozsonyi udvara mellett a régebbi szakirodalom felveti azt a lehetőséget is, hogy a szöveg a megjelenés helyén, Krakkóban íródott.² Nem kevésbé talányos, milyen szempontok vezették Brodaricsot a munka elkészítésekor, milyen célt vagy milyen célokat szolgált az emlékirat. Végezetül a szöveg műfaji besorolása is problematikus. Azon kívül ugyanis, hogy egyfajta kortörténeti művel van dolgunk, ha pontosabb meghatározásra törekszünk, azonnal ingoványos talajra tévedünk: emlékirat, beszámoló, pamflet, polemikus vitairat vagy objektív történetírói alkotás? Márpedig úgy

¹ RMK III, 270.

² Vö. SZÉKELY Samu, *Brodarics István élete és működése*, TT, 1888, I–II. közlemény, 230.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

vélem, esetünkben igencsak hangsúlyos és fontos a mű keletkezésének ideje és annak körülményei. A szöveg ugyanis rendkívül kiélezett helyzetben születik, úgy politikai szempontból, az országot tudniillik éppen a polgárháború veszélye fenyegeti a kettős királyválasztás következményeképp, mint Brodarics személyes sorsát tekintve is, amennyiben a legteljesebb egzisztenciális bizonytalanság időszakában íródik. Ilyen esetben pedig a mikor, hol és mi célból kérdésekre adott válaszok kisebb eltérései is komoly hangsúlyeltolódásokat eredményezhetnek az egész szöveg jellegének értékelése szempontjából.

Az alábbiakban ezekre a kérdésekre igyekszem választ adni. Előbb a mű keletkezésének körülményeit szeretném alaposabban górcső alá venni, tisztázni, milyen okok készítették vagy készíthették Brodaricsot a mű megírására, illetve hogy hol és milyen környezetben íródott a szöveg. Véleményem szerint ezen körülmények ismerete jelentős segítséget nyújt majd a mű céljának/céljainak feltérképezéséhez is.

A mű keletkezése

Előljáróban tekintsünk át, messzemenően a teljesség igénye nélkül, néhány Brodaricssal, illetve a korszak politika-, irodalom- és művelődéstörténetével kapcsolatos alapvető munkát, mely említést tesz a *Historia verissima* keletkezésének körülményeiről is.

Az első, Brodaricsról összefoglaló ígérennyel készült tanulmány, Székely Samu 1888-as, Történelmi Tárban megjelent cikke elég szűkszavúan a következőt mondja a *Historia verissima* keletkezéséről: „...Brodarics is ama munkájában, melyben a lengyel király felszólítására leírta a mohácsi gyásznapot...”³

A mindmáig egyetlen Brodarics-monográfia szerzőjénél, Sörös Pongrácnál a következők olvashatók: „...Brodarics, mint a lengyel király maga is elismerte, régebbi szolgálataival már érdemeket szerzett, most pedig azzal iparkodott kedveskedni, hogy a király kérésére megírja a mohácsi csatavesztés történetét. [...] Még pozsonyi tartózkodása alatt jött hozzá a felszólítás, és hamarosan eleget is tett a király felszólításának.”⁴

A 16. századi magyar–lengyel kapcsolatoknak egész monográfiát szentelő Hopp Lajos a következőket írja a mohácsi tragédia egyik első irodalmi visszhangjának számító Brodarics-szöveg keletkezéséről: „A muzulmán támadó hadjárat után Brodarics István, a mohácsi csatavesztés szemtanúja, I. (Öreg) Zsigmond megbízásából írta meg a történetet, a Jagelló-kori kormányzás katasztrofális következményeit. Cuspinianus (Spieshaymer) magyarok elleni vádaskodása is arra készítette az előzményeket jól ismerő diplomátát, hogy megírja polemikus célzatú emlékiratát.”⁵

A 16–17. századi magyarországi történetírásról szóló, máig mérvadó munkájának Brodaricsot tárgyaló fejezetében Bartoniek Emma a következőképpen fogalmaz:

³ SZÉKELY, *Brodarics...*, 257.

⁴ SÖRÖS Pongrác, *Jerosini Brodarics István*, Bp., 1907, 82–83.

⁵ HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., Akadémiai, 1992 (Humanizmus és Reformáció, 19), 80–81.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138. szám

„...Zsigmond lengyel király, kit igen megrendített II. Lajosnak, testvéröccse fiának tragikus halála, [...] felszólítja Brodaricsot, hogy írja le részletesen, miként történt a katasztrófa. Hogy mikor fogott hozzá Brodarics munkája megírásához, s mikor készült el vele, pontosan nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy az 1527. április 18-i kelettel hagyta el Vietoris (Büttner) [...] krakkói nyomdáját. A művecske tehát a mohácsi csata utáni első fél évben íródott, egészen annak hatása alatt, és Zsigmond felszólítása mellett Cuspinianus vádjainak kivédésére.”⁶

Végül csak egyetlen idegen nyelvű példa. Marianna D. Birnbaum magyar és horvát humanistákról írott monográfiájában szintén azt írja, hogy Brodarics művét a lengyel király kérésére és Cuspinianus ellenében, mintegy vele polemizálva alkotta meg.⁷

Mint a fentebbiekből látható, a megírás okául általában két momentumot említ a szakirodalom: Brodarics egyrészt Zsigmond lengyel király felkérésére, mintegy annak megbízásából számolt be a mohácsi tragédia közvetlen előzményeiről, a csata lefolyásáról és Zsigmond unokaöccsének, II. Lajosnak haláláról; másrészt felelni akart a híres bécsi humanista, Johannes Cuspinianus (Spieshaymer) magyarokra szórt vádjaira, melyeket az a valamikor 1526 végén Bécsben kinyomtatott, a német rendekhez szóló törökellenes buzdító beszédében fogalmazott meg.⁸ A mű keletkezési idejét tekintve, mint láttuk, még nagyobb a bizonytalanság. Tulajdonképpen csak a *terminus ante quem* tűnik biztosnak, azaz hogy 1527. április 18-a előtt íródott a szöveg. Ennél pontosabb datálásra csak a szöveg kritikai kiadását elkészítő Kulcsár Péter vállalkozott. A kritikai kiadás bevezetőjében azt írja, a szöveg már Brodarics Budára érkezése után íródott, azaz 1527. március 18-a és április 18-a között.⁹ Kulcsár azzal érvel, hogy a szöveg Szapolyait királynak titulálja, tehát szerinte már Brodarics átállása után íródott. Mivel Brodarics 1527. március 18-án még Dévényben van,¹⁰ ami Habsburg-érdekszféra, március 24-én viszont már a Szapolyai által összehívott budai országgyűlésen találjuk,¹¹ Kulcsár március 18-át tekinti *terminus post quem*-nek. A datálási problémákra később még visszatérek, de előbb vizsgáljuk meg a szöveg keletkezésének fentebb említett kiváltó okait.

⁶ BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 9.

⁷ „*De Conflictu* was first published in Cracow in 1527. It was written in the form of a monograph, in the third person, and, as it was mentioned before, it had been requested by Sigismund of Poland, uncle of Louis II. *De Conflictu* was more than a mere recapitulation of events: it was a polemic, directed against Cuspinianus and others who had spread incorrect information about the battle.” Marianna D. BIRNBAUM, *Humanists in a Shattered World: Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Los Angeles, 1986, 109. – Birnbaum, amint az az előszóból kiderül, elsősorban a magyar és a horvát szakirodalmat nem ismerő külföldnek írta összefoglaló jellegű monográfiáját, és leginkább magyar szakirodalomra támaszkodott, de ez még inkább aláhúzza annak jelentőségét, hogy Brodarics vonatkozásában, ha van egyáltalán idegen nyelvű irodalom, az átveszi a magyar szaktudomány eredményeit és állításait.

⁸ JOHANNIS CUSPINIANI *Oratio protreptica ad Sacri Romani Imperii principes et proceres ut bellum suscipiant contra Turcum...*, Viennae Austriae, s. a. [1526].

⁹ STEPHANUS BRODERICUS, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1985, *Introductio*, 12.

¹⁰ Vö. FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország történetét érdeklő okiratok a külföldi piacon*, Száz, 1877, 58–61.

¹¹ Vö. FRAKNÓI Vilmos, *Magyar Országgyűlési Emlékek*, I, 127–128.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXII. szám

A Zsigmond-féle megbízás

Nézzük először a Zsigmond-féle megbízást. Ennek létezését alátámasztani látszik, hogy Brodarics műve Krakkóban jelent meg, továbbá hogy Brodarics, miközben – aránylag burkolt formában ugyan – szemére veti a keresztény uralkodóknak, hogy magára hagyták Lajost és Magyarországot a török elleni élet-halál harcban, Zsigmond és a lengyelek távolmaradását ügyes érvekkel mentegeti.¹² Logikusnak tűnik tehát, hogy a Zsigmond megbízásából született mű Krakkóban jelenjen meg, és természetesen igyekezzék Zsigmond és a lengyelek fejről elhárítani II. Lajos és a magyarok cserbenhagyásának ódiomát. A Zsigmond-féle felkérésre vonatkozó döntő érvet azonban egy bizonyos, Zsigmond által Brodaricsnak írt levél jelenti, mely az Acta Tomiciana VIII. kötetében olvasható. Ez a kötet tartalmazza az 1526-os évhez kapcsolódó diplomáciai iratokat és dokumentumokat, melynek végéhez a kötet szerkesztői hozzácsatolták Brodarics beszámolójának szövegét is, előtte azonban mintegy tematikus rendben összegyűjtötték a lengyel diplomácia Moháccsal kapcsolatos levelezését. Ezek között találjuk Zsigmond elhíresült levelét is, mely a következőképpen hangzik: „Reverendissime in Christo pater. Audientes vestram paternitatem ex tam ingenti naufragio serenissimi nepotis nostri et istius regni Hungariae salvam utcunque evasisse, cepimus non mediocrem voluptatem et in tanto dolore, quo tenemur, quod utique paternitas vestra incolumis sit, cuius in nos fidem et observantiam habemus compertissimam. Et proinde rogamus illam describere nobis non gravetur, quid certi istic sit, cum de salute ipsius serenissimi nepotis nostri, tum etiam de rebus hostilibus et statu illius regni Hungariae; nam varii rumores huc quotidie ad nos deferri solent, sitque eius erga nos propensionis et observantiae, qua consuevit. Et bene valeat.”¹³

Mint látjuk, a levél elég rövid: Zsigmond néhány sorban kifejezi abbéli örömét, hogy Brodarics túlélte a csatát, majd következik a lényeg: megkéri Brodaricsot, tájékoztassa őt unokaöccsének, Lajosnak sorsáról, az ellenség, azaz a török tevékenységéről, és Magyarország pillanatnyi helyzetéről. Kétségtelenül nem egy klasszikus megbízási szerződés, de némi jóindulattal olvasható így.

Be kell vallanom, eleinte magam sem gyanakodtam erre a levélre, és készséggel elfogadtam, hogy az itt olvasható sorok jelentik a megbízás szövegét. Alaposabban belegondolva aztán arra jutottam, hogy azon kívül, hogy Zsigmond a *describere* 'leírni, beszámolni' igét használta, Brodarics művének címe pedig bizonyos kiadásokban *Descriptio*,¹⁴ leírás, nem sok minden utal arra, hogy Zsigmond a csata történetének megírására buzdította volna Brodaricsot. Sokkal inkább az adott helyzetre vonatkozó információkat kért tőle, elsősorban unokaöccsének sorsáról, a török hadak mozgásáról, és általában a

¹² „Nam de rege Poloniae Sigismundo, patruo regis alia prorsus ratio esse videbatur, quod is foedus cum Turca paulo ante pepigerat extremum excidium a suis regnis, quando aliter inter tot Christianorum principum dissidia non posset, vel hoc pacto avertere conatus, neque videbatur princeps integerrimus et fidei observantissimus contra confederatum principem auxilia ulla praestiturus.” BRODERICUS, *De conflictu...*, 27.

¹³ AT VIII, 222. (Kiemelés tőlem – K. P.)

¹⁴ Vö. id. kiad., *Introductio*, 16–17.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138. szám

Lengyelország *antemuralé*jaként, védőbástyájaként szolgáló Magyarország általános helyzetéről. Azt is mondhatnánk, a kérés inkább „politológiai”, mintsem „történeti” elemzést, beszámolót kért Brodaricstól. További problémát okozhatott, hogy Brodarics tulajdonképpen írt is egy ilyen beszámolót 1526. szeptember 6-án Pozsonyból,¹⁵ röviddel odaérkezése után. Akik tehát Zsigmond levelét a Mohács-mű megírására való felkérés direkt bizonyítékaként kezelték, joggal vélhették úgy, hogy mivel Brodarics már írt egy helyzetjelentést Krakkóba, arra nem kellett még egyszer felszólítani, a fentebb említett másik két momentum pedig, tudniillik hogy a mű Krakkóban jelent meg és legalábbis nem firtatja Zsigmond felelősségét a csatavesztésben, alátámaszthatta azt az olvasatot, hogy ez valóban „a” felkérő levél.

Az ilyen jellegű értelmezéshez hozzájárulhatott, hogy a levél keltezetlen (egyébként nemcsak az Acta Tomiciana nyomtatott kötetében lévő szövegen, hanem a kéziratokon sincs dátum¹⁶), és elvileg 1526 őszén bármikor keletkezhetett, amíg Lajos holttestét meg nem találták, és ennek híre Krakkóba nem ért.¹⁷

A Zsigmond-levél datálásával eredetileg azért kezdtem behatóbban foglalkozni, mivel arra szerettem volna felhasználni, hogy segítségével esetleg pontosabban meghatározható legyen, mikortól is kezdett foglalkozni Brodarics a beszámoló elkészítésével, vagy az elkészítés gondolatával. Világosnak látszott, hogy ha a szakirodalom ezt a levelet tartja a Zsigmond-féle felkérés perdöntő bizonyítékának, akkor, ha sikerül precízebben behatárolni keletkezésének idejét, megadhatjuk, ha nem is mű keletkezésének *terminus post quem*jét, hiszen a szöveg létrejöttéhez minden valószínűség szerint a Cuspinianus-oratio erjesztő hatása is kellett, de legalább is azt az időpontot, amikor Brodaricsban felmerülhetett a megírás gondolata. A levél keltezetlensége számomra elsősorban emiatt jelentett problémát.

Természetes kiindulópontnak látszott Lajos halálhírének kérdése. A levél alapján egyértelmű, hogy megírásának pillanatában Zsigmondnak nem voltak biztos információi

¹⁵ AT VIII, 220–221.

¹⁶ A legmegbízhatóbb kézirat a varsói Biblioteka Narodowában található: Teki Górskiego, Tomus 29, 40r.

¹⁷ II. Lajos holttestének megtalálásáról Sárffy Ferenc győri várkapitány 1526. október 19-én értesítette Brodaricsot. A levél szövege kiadva: PRAY, *Annales*, V, 121–122. Magyarul megjelent a *Mohács emlékezete* (szerk. KATONA Tamás, Bp., 1979², 158–160) című kötetben BARTONIEK Emma fordításában, azonban itt a levél datálása téves. Bartoniek ti. december 14-re keltezi a levelet, mely „ex arce Iauriensi feria VI. post Lucae Evangelistae” íródott. Bartoniek ezt Szent Luca ünnepe utáni péntekkel azonosítja, és mivel a Luca-nap (december 13.) 1526-ban csütörtökre esett, így a következő péntek december 14-e lenne. Botlik Richárd a levél datálási problémájáról írt cikkében meggyőzően bizonyítja, hogy a levél nem Luca, hanem Lukács evangélista ünnepét (október 18.) követő pénteken íródott, ami 1526-ban véletlenül szintén csütörtökre esett, így a következő péntek október 19-e. Lásd bővebben: BOTLIK Richárd, *1526. október 19. Adalékok Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentéséhez*, *Száz*, 2002, 669–679. Botlik érvelését alátámasztja egy 1526. november 14-én kelt Brodarics-levél, melyet Christoph Szydłowiecki lengyel kancellárnak írt. Ebben a következő olvasható: „Mitto ad Vestram Illustrissimam Dominationem paria litterarum eius, qui fuerat missus ad corpus regium perquirendum.” (Vö. *Elementa ad fontium editiones*, XXXIV, *Documenta ex Archivo Regiomontano in Poloniam spectantia*, pars IV, edidit Carolina LANCKORŃSKA, Romae, 1975, 72.) Az utalás minden valószínűség szerint Sárffy levelére vonatkozik, melyet Brodarics nem továbbíthatott volna Krakkóba, ha az csak decemberben íródik.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

Lajos sorsát illetően. Még ha kapott is kósza híreket a tragédiáról, azok nem erősítették meg minden kétséget kizáróan unokaöccse halálhírét. Meg kellett tehát vizsgálnom a lengyel udvar levelezését 1526. szeptember–október folyamán, hogy megtudjam, mikortól nincs többé kétségük Lajos haláláról. Alapkonceptióm szerint, amennyiben a Sárfy-levél datálásából indulunk ki, a lengyel udvarban legfeljebb október közepéig lehetett valamelyes bizonytalanság ezzel kapcsolatban, tehát a Zsigmond-féle levélnek mindenképpen szeptember folyamán, esetleg október elején kellett íródnia. Azaz, amennyiben ez tényleg egyfajta „megbízólevél”, Brodarics már igen korán, 1526 októberétől foglalozhatott a csata történetének megírásával. Tüzetesebben végigolvasva azonban azokat a leveleket, amelyek az Acta Tomicana idézett kötetében a mohácsi csatavesztéssel foglalkoznak, némileg meglepő felismerésre jutottam. A Tomicana vonatkozó kötete számos levelet őriz a Mohács utáni első hónapokból, melyek nagyobb része sajnos keltezetlen, de tartalmuk alapján egyértelműen a csata utáni hetekben születtek. Ezeket részben Zsigmond, részben más lengyel államférfiak, országnagyok írták a legkülönbözőbb magyarországi hatalmasságokhoz, Mária királynétól Szapolyai erdélyi vajdán át Burgio báróig.¹⁸ Vegyünk kicsit alaposabban szemügyre néhányat ezek közül a levelek közül!

Az első egy szintén keltezetlen, Habsburg Máriának írt levél, melyben Zsigmond tőle is azt kéri, minél gyorsabban tájékoztassa őt Lajos sorsáról és minden egyéb fejleményről. Idézem: „Accepimus infelicissimum nuncium, prostratum esse cum exercitu suo per Turcos serenissimum nepotem nostrum, dominum Ludovicum, tantamque in eo stragem commissam, ut de salute illius maiestatis non sit satis compertum. [...] *nosque cum de vita serenissimi coniugis sui tum etiam de rebus omnibus, quam celerius poterit, certiores facere dignetur.*”¹⁹

A második és harmadik kivonat Petrus Tomicius lengyel alkancellárnak Brodarics-hoz, illetve Zsigmondnak Burgio báróhoz írott leveléből való. Ha a dőlt betűvel kiemelt részeket figyeljük, megint csak azt tapasztaljuk, hogy a levélírók mindkét esetben információkat kérnek a címzettekől, Brodaricstól és Burgiótól Lajos sorsára és a magyarországi helyzetre vonatkozóan.

„De interitu serenissimi domini, domini Ludovici, regis, tametsi iam propemodum apud nos conclamatum sit, tamen quia nescio, qui iique non ingrati et propterea non reiecti rumores spargantur, fore adhuc nonnullam spem de vita eius maiestatis.

Maiestas domini mei mittit istuc nuncium cum litteris. *Ego plurimum rogo Vestram Reverendissimam Dominationem, ut quicquid certi et explorati cum de his, tum de ceteris habuerit, simul et reliquiae minorum Hungarorum, quid praeseferauerint, quidve praetendant, quorsum animus et cogitationes suas dirigant, quid consilii in tam ancipiti fortuna capiant, quem sibi praesesse destinaverint, me litteris suis facere velit certiore.*”²⁰

„Quia cum de salute illius maiestatis, tum etiam de reliquis rebus, uti se habent, adhuc plane incerti sumus, mittimus istuc nuncium nostrum, ut de omnibus quam primum

¹⁸ AT VIII. Zsigmond Máriának Nr. 173 (213–214) és Nr. 176 (215); Szapolyai Jánosnak Nr. 175 (214–215); Burgiónak Nr. 186 (223).

¹⁹ AT VIII, 213–214. (Kiemelés tőlem – K. P.)

²⁰ AT VIII, 222–223. (Kiemelés tőlem – K. P.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

certiores esse possimus rogamusque tam magnificenciam, ut nobis significare velit, quid cum illius maiestate et statu istius Regni sui agatur.”²¹

Végezetül a negyedik, egy Máriának írott újabb levél, melynek szintén a dőlt betűvel kiemelt része az igazán fontos: „Quamvis significavit iam nobis maiestas vestra per suum nuncium casum et interitum serenissimi coniugis sui et nepotis nostri desiderantissimi, *tamen quia post adventum hic nostrum non cessant varii rumores de illius maiestatis vita et quidem in dies magis invalescere*, et ut audimus, maiestas vestra mittere dignata est Czetrzicz ad eum locum, in quo eius maiestatem lapsam et extinctam referebat, perquisitum, an eius relatio vera esset nec ne, quod alii constanter id negarent; mittimus hunc nuncium ad invisendam maiestatem vestram simul, ac ut de iis quae istic aguntur certiores reddamur. *Plurimum rogamus maiestatem vestram, ut tam de vita ipsius serenissimi nepotis nostri quam etiam de rebus hostilibus et statu praesenti istius regni Hungariae nobis significare nobisque certum documentum*, quid tandem indubie credere debeamus, *praestare dignetur*, nam et iusta, quae illius maiestati iam paravimus, distulimus exsolvere huiusmodi rumoribus de incolumitate ipsius [...] permoti.”²²

Ha ezen utolsó levél második kiemelt részét összevetjük a Brodaricshoz címzett, állítólagos megbízólevél szövegével, a hasonlóság rögtön szembetűnik: „*Et proinde rogamus illam describere nobis non gravetur, quid certi istic sit, cum de salute ipsius serenissimi nepotis nostri, tum etiam de rebus hostilibus et statu illius regni Hungariae; nam varii rumores huc quotidie ad nos deferri solent...*”²³

Azt gondolom, az idézett szövegek magukért beszélnek. Mint említettem, a Tomicia-nában Moháccsal kapcsolatban található levelek zöme sajnos keltezetlen, van azonban köztük néhány dátummal ellátott irat is, melyek a fentebbiekhez hasonló céllal, szövegezéssel és hangnemben íródtak,²⁴ kellően megalapozva tehát azt a véleményt, hogy a többi is valóban a Mohács utáni első hetek zűrzavarában született, amikor a lengyel kormány és diplomácia mindent elkövetett, hogy minél gyorsabban minél pontosabb értesüléseket szerezzen II. Lajos valódi sorsáról és a magyarországi helyzetről.

A diplomáciai sürgés-forgás nem is indokolatlan, ha meggondoljuk, hogy Zsigmond, mint II. Lajos nagybátyja, a király halála esetén maga is aspirálhatott a magyar vagy még inkább a cseh trónra, ehhez azonban biztosat kellett tudnia Lajos sorsát illetően. De ugyanilyen nyilvánvaló az ellenkező oldal taktikázása is. Mária királyné már a csata másnapján értesült Lajos haláláról Czetrich Ulrichtól, aki saját szemével látta a királyt a Csele-patakban elmerülni. Ha fel is tételezzük, hogy eleinte talán bizakodott, hogy Lajos mégsem halt meg, reményei néhány nap alatt bizonyára szertefoszlottak.²⁵ Mária kör-

²¹ AT VIII, 223.

²² AT VIII, 215.

²³ Vö. 13. lábjegyzet.

²⁴ Ismerjük Várdy Pál egri püspök Zsigmondnak írt levelét 1526. szeptember 13-áról (AT VIII, 215–217), illetve az arra küldött válaszevelet szeptember 17-éről (AT VIII, 217–218). Mindkettő a csata utáni helyzetet mérlegeli.

²⁵ A Habsburg-családban már szeptember elejétől tényként kezelték Lajos halálát. Ferdinánd bizonyossággal közli ezt Margit főhercegasszonnyal 1526. szeptember 18-i levelében. Vö. *Magyar történelmi okmánytár brüsszeli levéltárból I. (1441–1538)*, szerk. HATVANI Mihály, Pest, 1857, 41–43.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

nyezetében mégsem erősíti meg senki a lengyel udvar felé Lajos halálhírét, ami szintén a trónöröklési aspirációkkal áll összefüggésben.²⁶ Mária célja kezdettől fogva az volt, hogy a magyar és a cseh trónt biztosítsa bátyja, Ferdinánd számára. Az ehhez szükséges politikai manőverekhez viszont időre volt szüksége, ezért szeptember folyamán Lajos halálhírét lebegtető híreket küld (és talán küldet) Krakkóba, hogy elbizonytalanítsa, tétovázásra kényszerítse a lengyel diplomáciát.²⁷ Maga Brodarics is azt írja szeptember 6-án Pozsonyból kelt levelében, nem tudja elhinni, hogy a király meghalt, noha valószínűleg ő is értesült Czettrich jelentéséről. Mindezek tükrében érthető a lengyel diplomácia erőfeszítése, hogy végre hiteles adatokhoz jusson a magyarországi eseményeket illetően.

A fentiek alapján két következtetést vonhatunk le. Egyfelől véleményem szerint kétségbevonhatatlan, hogy az Acta Tomicianae VIII. kötetének 222. lapján található, Brodaricshoz címzett levél 1526 szeptembere folyamán keletkezett, abban a néhány hétben tehát, amíg a lengyel udvarban nem rendelkeztek biztos hírekkel Lajos sorsát illetően. Thurzó Elek szeptember 29-én már tényként ír Zsigmondnak Lajos haláláról, október 11-én a magyar rendekhez írott levelében Zsigmond király ugyancsak megalapozott tényként kezeli a kérdést. Másfelől viszont arról is meg vagyok győződve, hogy a sokat emlegetett Zsigmond-levél pontosabb datálása jottányival sem visz közelebb minket a Brodarics-mű keletkezési idejének precízebb meghatározásához. Úgy vélem, a fentebb általam idézett, Lengyelországból írott leveleket valószínűleg senki nem értékelné másnak, mint amik: tehát információkérő leveleknek. Az időbeli és a szövegezésbeli egyezések alapján pedig kijelenthetjük, hogy nagy valószínűséggel a Brodaricshoz írott levélnek sem volt ettől eltérő célja. *Véleményem szerint tehát semmiképpen nem olvasható úgy, mint felkérés egy történetírói munka megalkotására!* Ily módon tehát, ha ezzel a levéllel nem lehet bizonyítani, hogy Zsigmond megbízta vagy felkérte volna Brodaricsot a csata történetének megírására, azt sem jelenthetjük ki, hogy Brodarics már 1526 szeptemberében foglalkozott volna a mű megírásának gondolatával. Természetesen nem

²⁶ Brodarics levele Krakkóba szeptember 6-án: „Regia maiestas [...] nondum tamen pro certo sciri potuit ubi sit. Quod ad salutem regis attinuit, nihil praetermisi, quod a me provideri potuit. Fuerunt deputati ex primoribus, qui nihil aliud curarent nisi servare regem. *Non possum ullo modo mihi persuadere, eum periisse.*” AT VIII, 220–221. Várday Pál szeptember 13-án: „Scripsi etiam regiae maiestati – *dicitur enim vivere et Posonii esse sed grave vulnus habere* – ne desperaret, sed reliquas belli colligeret; [...] *sed a regia maiestate nuncius meus nondum rediit, quare de vita eius nihil adhuc accepi.*” AT VIII, 215–217. Thurzó Elek csak szeptember 29-én írja biztos tényként Zsigmondnak, hogy Lajos király elesett a csatában: „Expectavimus hactenus feliciora, sed iam pro dolor! pro comperto est, quod maiestas sua strenue et insigniter cum hoste pugnando, inclinata acie nostrorum nostrisque in fugam conversis, equo, cui insidebat, graviter in proelio vulnerato, volens tandem manus hostiles non nisi tertiusmet effugere, *in quadam profunda fauce Danubii una cum equo decidens miserabiliter extinctus est.*” AT VIII, 224–225. (Kiemelések tőlem – K. P.)

²⁷ A király halálának bizonyítása csak azután válik hirtelen sürgőssé, hogy 1526. október közepére a cseh rendek hajlandónak mutatkoznak Ferdinánd megválasztására, ehhez azonban kétségbevonhatatlan bizonyítékra van szükség, hogy Lajos már nem él. Ekkor küldik el Czettrichet Sárffy Ferenc győri várkapitány katonáinak oltalma alatt, hogy keresse meg Lajos holttestét. Ez korábban egyébként is igen kockázatos vállalkozás lett volna, mivel a török csapatok csak október 12-én hagyták el Magyarország területét. Lajos halálának eltitkolásával kapcsolatban lásd még BARTA Gábor, *Illúziók esztendeje*, Történelmi Szemle, 1977, 6; valamint BOTLIK, i. m., 670.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

állíthatom, hogy Zsigmond nem kérhette föl Brodaricsot egy ilyen mű megírására, de az ezt eddig alátámasztó legfőbb bizonyíték a fentiek fényében megdőlni látszik.

A felkérés hiányát alátámasztani látszó érv lehet továbbá, hogy Brodarics nem ír ajánlást a műhöz. A humanista gyakorlatban vajmi szokatlan lenne, hogy valaki megbízást, adott esetben pénzt kap egy mű megírásához és kiadatásához, majd előszó vagy ajánlás keretében nem méltatja mecénását.²⁸ Kétségtelen azonban, hogy a mű Krakóban jelent meg, és Brodarics valóban kesztyűs kézzel bánik benne a lengyelekkel. Ezt eddig Zsigmond felkérésével indokolták. Ha viszont ez az érv kihullik a sorból, mi lehet a magyarázata Brodarics eljárásának? Ennek vélhető okaira rövidesen visszatérek. Előbb azonban vegyük szemügyre a másik megírási indokként emlegetett okot, Cuspinianus *Oratio*-ját.

A Cuspinianus-oratio

A mű keletkezésével kapcsolatos hagyományos álláspont tehát azt tartotta, hogy Brodarics Zsigmond felkérésének eleget téve, továbbá Cuspinianus magyarokat ért vádjait cáfolandó írta volna Mohács-beszámolóját. Ha az eddig elmondottak alapján elfogadjuk, hogy a Zsigmond-féle felkérés vagy nem létezett, vagy legalábbis nem bizonyítható, ez esetben fokozott jelentőséget nyer a Cuspinianus beszéde által jelentett motiváció, mely így első számú, sőt látszólag egyetlen indokká lép elő.

Ez már önmagában is egészen új megvilágításba helyezi a problémát, hiszen amennyiben elfogadjuk, hogy Brodarics legfőbb indoka a csata történetének megírására egy magyarokat vádakkal illető *oratio* állításainak megcáfolása volt, ez esetben a magyar történetírás egyik leghíresebb szövegét alapvetően történeti jellegű műből polemikus célzatú vitairattá minősítjük át. A kérdés taglalására a mű lehetséges céljainak vizsgálatakor még visszatérünk.

Most azonban először vizsgáljuk meg, egyáltalán szerepelhet-e Cuspinianus *adhortatio*-ja a Brodarics-mű megírásának indokai között. A kérdés felvethetőségét számomra két „hiány” tette lehetővé. Az egyik, hogy Brodarics sem a *Historia verissima* szövegében nem nevezi meg Cuspinianust, sem pedig ránk maradt levelezésében nem tesz róla említést.²⁹ Ilyen módon a szerzőtől származó közvetlen bizonyítékunk nincs arra, hogy

²⁸ Igaz, ezt a lehetséges érvet óvatosan kell kezelni, tekintettel arra, hogy nem ismerjük a Brodarics-szöveg első, 1527-es kiadását. Teljes bizonyossággal tehát nem állítható, hogy a mű nem tartalmazott ajánlást Zsigmondhoz, de ha mégis, akkor is megkockáztatható az a felvetés, hogy Brodarics talán *nem* a „megrendelés” miatt ajánlotta Zsigmondnak a művet. Vélhető személyes okaira később még visszatérek.

²⁹ Szövegszerűen ismert és ránk maradt leveleiben legalábbis nem. A talán leghíresebb Brodarics-levél ugyanis, melyet 1527. március 18-án Dévény várából írt a Prágában időző Ferdinánd királynak, bejelentve, hogy elhagyja Ferdinánd táborát és átáll Szapolyai oldalára, nem maradt ránk. A levelet sokan és sok helyütt hivatkozzák, pedig Fraknói Vilmos kivételével 1877 óta valószínűleg senki sem látta. FRAKNÓI a Századok 1877/1-es számában megjelent cikkében (*Magyarország történetét érdeklő okiratok a külföldi piacon, 57–63*) ad hírt a levél létezéséről. Elmondja, hogy a levelet hat másik dokumentummal együtt egy bizonyos lipcei Ardenné báróné ajánlotta fel a Nemzeti Múzeumnak megvételre, az intézménynek azonban sajnos nem teltet a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

valóban Cuspinianus beszédének magyarelles kitételei háborították volna fel Brodaricsot, és készítették volna egy cáfolat értékű mű megírására. Ha bármilyen bizonyítékkal szeretnének előállni, az csakis közvetett lehet.

A másik, hogy a Cuspinianusról monográfiát író Hans Ankwicz von Kleehoven nem tud arról, hogy a szóban forgó buzdító beszéd valamilyen jelentősebb hatást váltott volna ki a kortársak körében, sem pedig arról, hogy különösebb magyarelles éle lett volna.³⁰ Első pillantásra tehát úgy tűnhet, hogy mivel Brodarics valójában nem említi Cuspinianust, a külföldi szakirodalom pedig mit sem tud a két mű közti esetleges kapcsolatról, talán csak a magyar szakirodalomban gyökeret vert másik legendával állunk szemben.

Ha azonban alaposabban elolvassuk Brodarics szövegét, a Cuspinianus-hatással kapcsolatos kezdeti kételyeink halványodni kezdenek. A szövegben több olyan célzás is van, mely ha nem is egyértelműsíti, de legalábbis erősen valószínűsíti, hogy műve írásakor Brodarics Cuspinianusszal, vagy vele is, polemizált. Nézzük meg közelebbről, melyek ezek!

250 forintnyi vételárra. Fraknóinak, aki olvasta a levelet, valószínűleg nem engedélyezték, hogy közölje a teljes szöveget, így cikkében csupán kivonatolva ismerteti annak tartalmát. Eszerint Brodarics kész politikai látleletet ad Ferdinánd uralmi törekvéseiről, szerinte elhibázott lépéseiről: késlekedésével lehetőséget teremtett Szapolyai megkoronázására, hagyta kicsúszni kezéből az országot, és mindezt most háborúval akarja visszafoglalni. Személyes sérelmeit is felemlegeti: kihagyták a tanácskozásokból, titkolóznak előtte, hat hónapi szolgálat után mindössze ötven forint fizetést ajánlottak neki. És ebben a levélben, állítólag, elhangzik Cuspinianus neve is, akinek magyarokra szőtt gyalázkodásai a levél szövege szerint mélyen feldúlták Brodaricsot. Fél továbbá a Ferdinánddal érkező lutheranizmustól (!) is. Mindezek miatt, és mivel hírt kapott, hogy a legközelebbi budai országgyűlésen hazaárulással fogják vádolni, hazatér, és megvédi magát a vádak alól.

Ha a levélnek hitelt adunk, megfellebbezhetetlen bizonyíték arra, hogy Brodarics Cuspinianusszal kívánt polemizálni művében. Nem Fraknói szakértelmében kételkedem, de nem ez lenne az első hamisítvány a történelemben, és nem is az utolsó. Adatai szinte mind ellenőrizhetőek, de már-már túl koherens és összeszedett a többi Brodarics-levélhez viszonyítva. Az ismert levelek közül egy akad, mely alátámaszthatja a dévényi levél létezését. Brodarics április 12-én, már Budán levelet ír Andreas Criciusnak Krakkóba, beszámolva neki az elmúlt hetek eseményeiről (AT IX, 125–126). Ebben leírja, hogy indokait kifejtette Ferdinándnak, sőt előadta azokat Mária és tanácsosai előtt is. Arra hivatkozik, hogy a kezdődő vérontásban nem kíván részt vállalni, és mivel hazaárulással akarják megvádolni az országgyűlésen, hazatér. Cuspinianust, sajnos, nem említi. Mégis, a levél szövege, az érvelés erősen emlékeztet a Fraknói által adott összefoglalóra, így tulajdonképpen alátámaszthatja azt.

Kétségekre adhat okot viszont a következő adat: ERDÉLYI Gabriella *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése I. 1526–1532* című kötetében (Bp., 2005) kiadott egy a MOL állományában meglévő levelet, melyet Thurzó 1526. március 22-én Batthyány Ferenchez írt (MOL P 1314, Nr. 50466). Eszerint Brodarics nem kért engedélyt a távozásra, legalábbis Thurzó, aki Ferdinánd kérését közvetíti Batthyáynak, nem tud erről. „Nescimus, si Dominatio Vestra Magnifica intellexit unum nostrum videlicet Stephanus doctor Cancellarius non accepta licentia et praeter scitum omnium clam hinc ad Ioannem Waywodam discessit, quam rem cur fecit, non satis nobis constat.” *I. m.*, 93. Kételyeim fenntartása mellett a dévényi levél létezésének ügyében a jelen adatok birtokában nem mernék határozottan állást foglalni.

³⁰ Hans ANKWICZ VON KLEEHOVEN, *Der wiener Humanist, Johannes Cuspinian*, Graz–Köln, 1959, 237–239. – A kortársak körében kiváltott hatás alatt Kleehoven persze nem okvetlenül irodalmi reflexiókra gondolt, hanem sokkal inkább arra, hogy volt-e a buzdító beszédnek valami gyakorlati következménye. De vélhetőleg az irodalmi hatást is megemlítette volna, ha ismerte volna Brodarics művét, illetve a két mű közti feltételezett kapcsolatot.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

Brodarics az előszóban azt hozza fel a mű megírásának indokaként, hogy úgy tapasztalja, néhányan másként beszélnek el az eseményeket, mint ahogy azok megtörténtek, a vereséget pedig nem a szerencse szokásos forgandóságának, hanem a magyarok bűnének és árulásának tulajdonítják.³¹ Ez a kezdés mindenképpen alátámasztja, hogy a Brodarics-mű esetében igenis polemikus szándékú textussal van dolgunk, amely valamely magyar-ellenes hangvételű szövegre vagy szövegekre kíván reflektálni. A célzás azonban még korántsem utal kellő egyértelműséggel Cuspinianusra. A mű végén azonban, amikor Brodarics Lajos király halálának körülményeit írja le, a következőket mondja: felháborodással vehetjük tudomásul, hogy egy bizonyos személy hazug módon merészkedik e tárgyról közzétett beszédében a mieinket királyuk árulóinak nevezni.³² Ez már a név említése nélkül is egyértelműbb utalás: beszédet, *oratiót* Mohácsról vagy annak kapcsán az adott időszakban legjobb tudomásom szerint csak Cuspinianus tett közzé. Bár neve itt sem hangzik el, de néhány sorral lentebb Brodarics tovább szűkíti a kört, amikor azt mondja, ő szégyelli magát, amiért az a híres történetíró ilyen ostobán, számára ismeretlen dolgot merészelt a nyilvánosság elé tární.³³ Cuspinianust, a jeles bécsi humanistát pedig elsősorban történetíróként tartották számon. Végül még egy adalék. Cuspinianus beszédében a legkonkrétabb vád az esztergomi katonákat, a huszárokat éri, akik fosztogatni kezdték a Budáról menekülő királyné hajóit.³⁴ Brodarics világosan reflektál az említett szöveghelyre, mikor azt mondja: a katonák okoztak ugyan némi kárt a királyné hajóiban, mégis messzire rugaszkodik az igazságtól az a személy, aki könnyűfegyverzetű katonáinkat, akiket huszár néven emleget, azzal vádolja, hogy megbecstelenítették volna a királyné szolgálóit és gúnyképpen papucsaikban táncoltak.³⁵

³¹ „Operae pretium fore putavi, si bellum, quod divus Ludovicus Hungariae et Bohemiae rex [...] proxime gessit, et in quo interiit, breviter describerem eo etiam consilio, quod video esse nonnullis, partim qui haec aliter, quam acta sunt, narrent, partim qui nostros alius aliam ob causam criminari non cessent atque hunc infelicem pugnae eventum non solitis rerum humanarum casibus sed nostrorum culpae falso adhibere nitantur.” BRODERICUS, *i. m.*, 21.

³² „Quo molestiore animo ferendum censeo, quod ausus sit quidam oratione etiam de hoc publicata, si oratio illa vocari debet, nostros sui regis desertores falso vocare.” BRODERICUS, *i. m.*, 54.

³³ „Sed idem ille egregius historiarum scriptor, qui haec scribit, et qui tot convicia in gentem nostram ingerit, huius etiam cladis historiam ita scripsit, ut me pudeat eum ita imprudenter rem sibi ignotam in vulgus prodere fuisse ausum.” BRODERICUS, *i. m.*, 54–55.

³⁴ „Ventum est in Danubio ad Strigonium Archiepiscopalem sedem. Tum husserones, incolae regni, Turcis longe saeviores et crudeliores, nulla pietate moti, nulla misericordia, navem unam onustam regia supellectile reginae auferunt, spoliant et diripiunt. Nec tanta feritate satiati, nisi ludibrio etiam suam Reginam afficiant in tanta anxietate: muliebres vestes et puellarum soles ex Gynaecio asportatas induunt, choreas faciunt, risus et subsannationes in timudum sexum iaciunt.” (Cuspinianus szövegének tudomásom szerint nincs modern, kritikai igényű kiadása. A szöveget KULCSÁR Péter fordította magyarra, és a *Mohács emlékezete* című kötetben jelent meg 1976-ban. A kötet 1979-es második, bővített kiadásában szereplő adat szerint Kulcsár fordítása a budapesti Egyetemi Könyvtár M. V. 102. jelzetű példánya alapján készült. Az én latin idézeteim egy, a szegedi Egyetemi Könyvtárban található példány szövegén alapulnak, mely egy Frankfurtban, 1601-ben megjelent kései kolligátumban található.)

³⁵ „Regina hac clade audita [...] trepide Posonium confugit rerum suarum magna parte per Danubium subvecta, in quibus et in his, quae civium Budensium erant, licet Andreas Orbonasz, qui arci Strigoniensi praeerat, nonnulla damna fecerit, tamen in huius rei commemoratione longe a veritate recessit ille, qui militibus

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

A fentebb elmondottak alapján tehát Brodarics egyértelműen egy olyan személy, illetve személy által írt szöveg ellenében írta saját művét, aki történetíró volt, a balvégzetű mohácsi csatáról beszédet jelentetett meg és abban egyéb vádak mellett mindenképpen említést tett az esztergomi huszárok garázdálkodásáról, akiket *vero nomine*, valódi nevükön huszárokként (huzarones/husserones) emleget. Ez leginkább a magyar viszonyokat közelebbről ismerő embert feltételez, márpedig Cuspinianus császári diplomataként rendszeresen járt Magyarországon, és jól ismerte az itteni viszonyokat. Ezek a célzások és a két szöveg reflektív helyei erősen valószínűvé teszik, hogy a Brodarics-szövegben meg nem nevezett ellenfél Cuspinianus, akinek beszéde tehát minden bizonnyal valóban hozzájárult Brodarics művének megszületéséhez, még hozzá nem is csekély mértékben, ha figyelembe vesszük, hogy Brodarics az előszóban a mű megírásának egyetlen okaként és céljaként a vádaskodások és hazugságok megcáfolását említi meg.

Ennek tükrében viszont felmerül a kérdés: miért nem tud Ankwic von Kleehoven semmit arról a hatásról, melyet a Cuspinianus-*oratio* Magyarországon, jelesül Brodaricsra gyakorolt? Elkerülte volna a figyelmét? Ilyen eset persze adódhat, és ekkor óhatatlanul felmerül a magyar szakma és szakirodalom felelőssége is, mely talán korántsem publikálta kellően széles körben a nemzetközi fórumokon a Brodaricsra gyakorolt Cuspinianus-hatás elméletét. De állhat más is a probléma hátterében. Ha az ember igyekszik a lehetőségekhez képest elfogulatlanul olvasni Cuspinianus szövegét, rá kell jönnie, hogy korántsem egy vérbeli magyarfalóval áll szemben! Alapvetően, a címnek megfelelően, egy, a német rendekhez intézett, törökellenes buzdító beszédéről van szó, amely ugyan Kleehoven szerint is szinte prédikatori hevületű, de ez a prédikatori hevület javarészt nem a magyarok ellen irányul. A török elleni fellépésre buzdítva a német rendeket Cuspinianus ugyan valóban tesz néhány oldalvágást a magyarok vétkes hanyagsága felé, de ugyanígy elítéli a keresztény fejedelmek nemtörődömségét is, és még ennél is hangsúlyosabban ostromozza a német birodalmi gyűlések tehetetlenségét, a fejedelmek iszákosságát mint a tehetetlenség és döntésképtelenség legfőbb okát, nem utolsósorban pedig éles és egyben gúnyos kirohanást intéz Luther ellen, aki korai írásaiban elítélte a török elleni fegyveres fellépést, amit Cuspinianus nehezményez.

Úgy gondolom, hogy Kleehovennek mint német olvasónak némi joggal nem tűnt úgy, hogy Cuspinianus *oratiójának* olvasása közben egy magyarellenes kitételektől hemzsegő művet tart a kezében, minthogy a szöveg alapállása nem is tekinthető magyarellenesnek. Végső soron furcsa is lenne *magyarellenességet* keresni egy *török elleni* buzdító beszédben! A korábban elmondottakat figyelembe véve azonban bizvást kijelenthetjük, hogy – még ha Cuspinianus szövegét nem is vádolhatjuk alapvető elfogultsággal – Brodarics kétségkívül találva érezte magát, így kijelenthető, hogy – szemben a legendának bizonnyalt Zsigmond-féle megbízással – a Cuspinianus-*oratio* messzemenően befolyásolta Brodaricsot művének megírásakor.

nostris levis armaturae, quos vero nomine huzarones apellat, eam culpam impingit, quod puellas reginales inhonestius habuerint et in earum soleis per ludibrium saltaverint.” BRODERICUS, *i. m.*, 58.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

Datálási kérdések

Ez tehát azt jelenti, hogy Brodarics minden valószínűség szerint Cuspinianus *oratio*-jának megjelenése után kezdett saját szövegének megírásához. Mivel az eddigiekben, úgy vélem, sikerült meggyőzően bizonyítanom, hogy Zsigmond ominózus szeptemberi levele indifferens a mű keletkezési idejének meghatározása szempontjából, ha a Mohács-beszámoló pontosabb datálására törekszünk, a Cuspinianus-*oratio* megjelenési idejéből kell kiindulnunk. Sajnos azonban a Cuspinianus-szöveg is keltezetlen, így a pontosabb datálás során csak belső érvekre támaszkodhatunk. Hans Ankwicz von Kleehoven két ilyen említ, és ezek alapján 1526 decemberére teszi a szöveg kinyomtatását. Kleehoven azzal érvel, hogy Ferdinándot mind a kancellárjához, Bernhard Cleshez intézett és a beszéd elé illesztett ajánlás, mind pedig a főszöveg cseh és magyar királyként említi. Márpedig cseh királlyá október 24-én, magyar királlyá viszont csak december 16-án választották meg Ferdinándot, aki tanácsadói javaslatára decemberi megválasztásáig valóban nem használta a magyar királyi címet, hogy ne sértse leendő magyar alattvalói alkotmányos érzékenységét.³⁶ Ezek alapján Kleehoven szerint a szöveg nem keletkezhetett 1526. december közepe előtt. A másik fontos érve, hogy Cuspinianus, miközben a német rendeket és fejedelmeket igyekszik rábírní a török elleni fellépésre, hangsúlyozza, hogy „Ferdinandus, *Hungariae et Bohemiae Rex* (!), nullam obmittit occasionem, quin *proximo vere* [...] bellum suscipiatur contra Christi hostes” (kiemelések tőlem – K. P.), azaz, hogy Ferdinánd, *Magyar- és Csehország királya* egyetlen alkalmat sem fog elszalasztani, hogy *a következő tavasz*on fegyvert fogjon Krisztus ellenségeivel szemben. Kleehoven szerint a „következő tavasz”-on (*proximo vere*) 1527 tavasza értendő, aminek csak akkor van értelme, ha a szöveg még 1526 folyamán íródik. Ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy Cuspinianus szövege csakis 1526 decemberének második felében íródhatott, ilyenformán 1526 decemberében vagy 1527 januárjában jelenhetett meg.³⁷ Figyelemre méltó érvelés, bár talán néhány ponton óvatossággal kell kezelni.

Korántsem biztos ugyanis, hogy még ha Ferdinánd – megválasztásáig – politikai okokból le is mondott a magyar királyi cím használatáról, azt udvari humanistáinak is tudomásul kellett venniük, azaz címezheték Ferdinándot magyar királynak 1526 decembere előtt is. Igaz, Cuspinianus mellett szólhat, hogy tapasztalt diplomataként talán nagyobb figyelmet szentelt az ilyen finomságoknak. A „*proximo vere*” kifejezés viszont minden kétséget kizáróan 1527 tavaszára vonatkozik,³⁸ ami valószínűsíti, hogy Cuspi-

³⁶ Vö. BARTA, *i. m.*, 7.

³⁷ Lásd erről bővebben: Hans ANKWICZ VON KLEEHOVEN, *Der wiener Humanist...*, 238; illetve Hans ANKWICZ VON KLEEHOVEN, *Johann Cuspinian's Briefwechsel*, München, 1934, 167.

³⁸ Ez még akkor is igaz, ha feltesszük, hogy elméletileg „következő tavaszról” egészen tél végéig, tehát akár 1527 februárjáig lehetne beszélni, hiszen még februárban is 1527 tavasza a „legközelebbi” (*proximum*). Ennek tükrében, ha csak a Cuspinianus-szöveg belső érveire kellene támaszkodni, némi joggal kérdőjeleznénk meg a szöveg decemberi keltezését, ami csak akkor lenne kétségbevonhatatlan, ha Cuspinianus *proximo vere* helyett *proximo annót*, következő évet írt volna. Éppen emiatt fontos azonban, akár még a Cuspinianus-beszéd datálásának megerősítése miatt is, hogy Brodarics szövege mindenképpen reflektál Cuspinianuséra, így biztosan annak megjelenése után íródott, ha pedig feltennénk, hogy a Cuspinianus-beszéd csak februárban

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 336 évfolyam 137 szám

nianus valóban 1526 folyamán írta a beszédet, ami vélhetőleg tényleg 1526 decembere–1527 januárja folyamán került ki a nyomdából, így végső soron Kleehoven datálása elfogadható.

Mit mondhatunk ezek alapján Brodarics művének keletkezési idejéről? Ha szerzőnk foglalkozott is a Cuspinianus-beszéd megjelenése előtt a csata története megírásának gondolatával (ezt jelenlegi ismereteink birtokában sem kizárni, sem bizonyítani nem tudjuk), a döntő elhatározáshoz mindenképpen kellett Cuspinianus szövegének erjesztő hatása, hiszen az előző fejezetben rámutattunk, hogy Brodarics valóban Cuspinianusszal vitatkozik saját művében. Elfogadva Kleehoven érvelését ez azt jelenti, hogy Brodarics nem kezdhetett hozzá szövegének megírásához 1527 januárját megelőzően. Mivel a szöveg 1527. április 18-án Krakkóban megjelent, legkésőbb március végén készen kellett lennie, hiszen el kellett juttatni Krakkóba, ott szedni és nyomtatni kellett, amihez szintén időre volt szükség. A bevezetőben már említettem, hogy a kritikai kiadás előszavában Kulcsár Péter a szöveg keletkezését március 18. és április 18. közé teszi. Mint már említettem, Kulcsár azzal érvel, hogy a szöveg Szapolyait királynak mondja, ezért csak Brodarics átállása után íródhatott, márpedig ismereteink szerint Brodarics március 18-án még Dévényben van, ami Habsburg-érdekszféra, szerinte tehát ott nem írhatta alapvetően János-párti szövegét.

Nézetem szerint a Kulcsár által megállapított időintervallum túlságosan rövid. Hiszen ha elfogadjuk, hogy a fentebbi nyomdatechnikai okok miatt a szövegnek március végén, de legkésőbb április legelején készen kellett lennie, Brodarics viszont nem kezdhetett hozzá március 18-a előtt, akkor szerzőnknek jóformán két hete sem volt a mű megírására! Nem beszélve arról, hogy ha március 18-án még Dévényből ír levelet, március 24-én viszont már Budán írja alá az országgyűlés Ferdinándhoz címzett levelét, akkor a 18–24-ig tartó öt-hat napban még utaznia is kellett, erre még kevés poggyász esetén is számolhatunk egy, de inkább két napot,³⁹ majd részt vett az éppen zajló országgyűlés vitáiban, hiszen tisztázni kellett magát az árulás vádjá alól, igyekeznie kellett berendezkedni Budán: egyszerűen aligha maradhatott túl sok ideje. A Mohács-beszámoló szövege pedig túlságosan jól felépített, átgondolt és rafinált retorikát használó szöveg ahhoz, hogy pusztán egy-két nyugodtabb nap rohammunkája termékének tekinthessük. Egyáltalán nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Brodarics Budára érkezése után még csiszolt a szövegen, tehát hogy lényegében március 18. és április 18. között *fejezte be*, de teljességgel valószínűtlennek gondolom, hogy március 18-a után kezdett volna bele a szöveg írásába!

Kulcsárnak abban azonban alighanem igaza van, hogy a pozsonyi udvar sűrűjében talán mégsem születhetett a mohácsi csatáról egy János-párti beszámoló. De Brodarics nem is volt végig a pozsonyi udvarnál márciusi végleges átállása előtt! Viszonya 1527 januárjára meglehetősen elmérgesedett a Mária királyné körüli Habsburg-párral. Addig-

készült és jelent meg, a későbbiekben tárgyalandó okok miatt „nem hagynánk időt” Brodaricsnak saját válaszmunkája megírására.

³⁹ Gondoljunk arra, hogy Brodarics a mohácsi síkról hét nap alatt ér Pozsonyba, pedig akkor menekül, és nyilván siet, ahogy csak tud.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

ra fokozatosan kiszorult a belső körből, a tanácskozásokba, döntéshozatalba alig vonták be, bizalmatlanok voltak irányában. Talán ez is közrejátszott abban, hogy márciusban már bizonyosan nem Pozsonyban, hanem Dévényben tartózkodott, Bornemisza János várában. Már Budán kelt két, Lengyelországba írt levelében maga tudósít bennünket arról, hogy az utolsó heteket Dévényben töltötte.⁴⁰ Mint írja, előbb néhány hónapot Pozsonyban időzött Mária királyné udvarában, majd megundorodva, vagy inkább visszarettenve attól, hogy látta, milyen veszély fenyegeti Magyarországot, visszahúzódott Dévény várába. Március 18-án, átállását megelőzően, innen keltezte a Fraknoi által kivonatolva közölt „búcsúlevelét” Ferdinándhoz. Dévény az öreg Bornemisza János vára volt, ahová Brodarics visszahúzódott az udvari intrikák elől, melyektől talán vissza is riadt, de amelyekből bizonyosan ki is hagyták. Véleményem szerint itt, valamikor 1527. január végén, februárjában kezdhett hozzá a Mohács-beszámoló megírásához.

Hogy Brodarics már valóban nem volt Habsburg Mária környezetében, amikor hozzáfogott az íráshoz, és hogy ez minden valószínűség szerint már az 1527-es évben történt, arra két, Brodarics szövegéből vett belső érvelés szeretnék felhozni. Brodarics egy helyen a következőképp fogalmaz: „Megjött Thurzó Elek körülbelül kétszáz gyalogja néhány ágyúval, mert ő maga a veszprémi püspökkel Budán maradt a királyné körül, ők ketten rendeltettek védelmére és szolgálatára, és ők lettek aztán társai menekülésében is; *ők mind a mai napig megmaradtak a királyné szolgálatában.*”⁴¹ Velük ellentétben viszont Brodarics, amikor ezt leírja, valószínűleg már *nincs* a királyné szolgálatában, de legalábbis a közelében.

Ami pedig az időpontot illeti. Láttuk, Brodarics csak a Cuspinianus-szöveg ismeretében írhatta saját művét, azt pedig Kleehoven nagyon is valószínű szempontjainak figyelembevételével 1526 decemberére–1527 januárjára datáltuk. Ezt megerősíteni látszik a következő szöveg hely. Brodarics ezt írja a király halálának következményeivel kapcsolatban: „A király elvesztésének bűnét nem merném azokra kenni, akik őrizetére voltak rendelve, és azokra sem, akik őt – bizonyára elhamarkodottan – a csatából kiragadták, inkább balsorsunkra, hogy királyunkat is elveszítvén, ne csak azt kelljen elszenvédnünk, amit a külső ellenség mért ránk, hanem a *meghalt helyébe más király választása körüli belső viszálykodások és pártoskodások is gyötörjenek bennünket.*”⁴² Talán nem túlzás megkockáztatni, hogy Brodarics az előbbi mondatot már nem csupán a gyakorlatilag szeptember–október, azaz Szapolyai jelölése óta tartó pártviszályok, de a valóban megvalósuló kettős királyválasztás, azaz Ferdinánd 1526. decemberi megválasztásának ismeretében írta.

⁴⁰ „Ego ex Posonio, ubi per hos menses superiores apud maiestatem reginalem, dominam meam gratiosissimam, partim vero in castro Deven, quod est domini Bornemyzae, fii, ad proximum regni conventum generalem redii...” AT IX, Nr. 109, p. 111. „Perscripseram circa initia istarum divisionum post cladem illam lamentabilem a nobis acceptam Vestrae Reverendissimae Dominationi omnem consiliorum meorum rationem. Idem feci aliquot ante septimanis ex castro Deven, quo me contuleram, pertaesus et abhorrens potius ab his rebus, quas impendere videbam.” AT IX, Nr. 122, p. 125. (Kiemelések tőlem – K. P.)

⁴¹ BRODARICS, *Igaz történet...*, 316. A *Historia verissimá*ból származó magyar idézeteim mind KULCSÁR Péter fordítását követik. A lapszámok a Magyar Remekírók sorozat *Humanista történetírók* című kötetében megjelent szövegre vonatkoznak.

⁴² BRODARICS, *i. m.*, 323.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137 szám

retében vetette papírra. A későbbiekben látni fogjuk, az, hogy Brodarics nem említi *expressis verbis*, hogy az országnak két királya van, nagyon is fontos részét képezi a szöveg célkitűzéseinek. Ha viszont a fentebbi sorok valóban a kettős királyválasztással járó belviszályra utalnak, minden kétséget kizáróan kijelenthetjük, hogy Brodarics aligha fogott hozzá az íráshoz 1527 januárja előtt. Helyt adva Kulcsár Péter meglátásának, hogy a királyné környezetében vélhetőleg nem kezdett bele a János-pártira hangolt szöveg írásába, hihetőbb, hogy valóban csak februárban, Bornemisza várában fogott neki a munkának. Nézetem szerint azután márciusban egy kész vagy majdnem teljesen kész szöveggel érkeztetett Budára, ahol arra mindenképpen lehetett módja és ideje, hogy a szöveget befejezze és a végső simításokat elvégezze rajta. Mindezek alapján március 18-át, a szöveg keletkezésének Kulcsár Péter által megállapított *terminus post quem*-jét másfél-két hónappal korábbra, január vége, február elejére tenném, befejezését pedig március vége, április elejére, figyelembe véve, hogy – mint már említettem – a nyomtatáshoz is idő kellett.

A fenti oldalakon sokat foglalkoztunk a mű keletkezését kiváltó indokokkal és a keletkezés idejének minél precízebb meghatározásával. Erre azonban korántsem csak valamiféle öncélú filologizálás vezetett bennünket. Meggyőződés, hogy Brodarics gondosan retorizált, sokrétű szövegének alaposabb vizsgálatához és megértéséhez nélkülözhetetlen segítséget nyújt, ha tisztában vagyunk vele, milyen történelmi és személyes szituációban íródik a mű. Amikor a továbbiakban a Brodarics-mű könnyebben vagy nehezebben kitapintható célkitűzéseit kezdjük vizsgálni, fontos lesz szem előtt tartanunk, hogy olyan szövegről beszélünk, amely nagy valószínűséggel Brodarics életének igen bizonytalan, átmeneti időszakában, (nagyreszt legalábbis) 1527. február–március folyamán keletkezett.

A mű céljai

Felmerül a kérdés: vajon ha a Zsigmond-féle megbízás nem létezett, akkor pusztán csak a Cuspinianus beszéde által kiváltott felháborodás adott-e tollat Brodarics kezébe? Egy alapvetően polemikus művel van dolgunk? Brodarics szövege, bár alapvetően történetírói alkotás, valóban számos polemikus elemet tartalmaz. A szöveget újabban a retorikai szerkesztettség szempontjából vizsgáló Tóth Zsombor mutatott rá arra, hogy a történetírásként kezelt munka mennyire pontosan elemezhető retorikai kategóriák mentén.⁴³ Ezt ő is azzal magyarázta, hogy „az emlékirat sajátos vitahelyzetben jelenít meg egy Mohácsról szóló beszámolót, amelynek nemcsak mint történetnek kell megállnia a helyét, hanem Cuspinianusnak a magyarokat felelőtlenséggel megvádoló *Oratiója* ellenében is meggyőzően kell bizonyítania az »eltérő valóságot«”.⁴⁴

⁴³ TÓTH Zsombor, *Fons vs. memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához*, Református Szemle, 2004, 698–710.

⁴⁴ TÓTH, *i. m.*, 706.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

Felmerül azonban a lehetőség, hogy Brodarics nem kizárólag Cuspinianusszal vitatkozik, még akkor sem, ha rajta kívül más ellenfelet a mű szövegéből aligha tudunk azonosítani. Ha a rendkívül hangsúlyos *praefatio* mondataira gondolunk, ott Brodarics úgy fogalmaz: *néhányan* az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek. Lehet, hogy a többes szám csupán szándékos ködösítés, de lehet, hogy valóban nem csupán Cuspinianusszal akart vitába szállni. Ha így van, akkor kikkel még?

Fentebb azt írtam, 1527 tavaszáig Cuspinianusén kívül nem ismerünk más szöveget, mely Moháccsal foglalkozik és nyomtatásban megjelent volna. Valóban nem ismerünk más *latin* nyelvű szöveget. Ismerünk viszont számos német nyelvű újságlapot, úgynevezett *Neue Zeytungot*, melyek a csatával és Lajos király sorsával foglalkoznak.⁴⁵ Ezek ismeretében elképzelhető, hogy Cuspinianus *Oratiója* csak az utolsó csepp volt a pohárban. Ha Cuspinianus szövegét nem tekinthetjük is kimondottan magyarellenesnek, ezek a kor kvázi bulvársajtójaként is működő újságlapok annál nyíltabban vádolták árulással, a törökkel való összejátszással, gyávasággal, nem utolsósorban pedig királyuk cserbenhagyásával a magyarokat. Nem valószínű, hogy a németül íródott szenzációhajhász újságlapok önmagukban különösebben felkavarták volna Brodaricsot, a művelt humanistát, de amikor hasonló vádak fogalmazódtak meg latinul is az elit közvélemény befolyásolására, az ellenlépésekre készíthette.⁴⁶ Az újságlapok által terjesztett rémhíreket nagyszerűen ki lehetett aknázni a politikai propaganda céljaira, a magyarellenes hangulatkeltésre, ami a Szapolyai uralta Magyarország fegyveres megtámadására készülő Ferdinándnak mindenképpen kapóra jött. Ennek fényében némileg más megvilágításba kerülhet Cuspinianus azon kitétele is, hogy Ferdinánd a következő tavasszal (azaz 1527-ben) támadást fog intézni Magyarországon *Krisztus ellenségei* ellen.⁴⁷ Árulkodó megfogalmazás. Cuspinianus nem a törökökről beszél, bár nyilván rájuk is érthető ez a kitétel, hanem Krisztus ellenségeiről. Néhány kétségtelenül fontos délvidéki várat leszámítva Magyarországon ekkor történetesen már/még nem állomásoztak török csapatok, viszont az emlí-

⁴⁵ Jó összefoglalót ad a Mohács tematikájú német újságlapokról és népekekről: PUKÁNSZKY Béla, *Mohács és az egykorú német közvélemény = Mohácsi emlékkönyv*, szerk. LUKINICH Imre, Bp., 1926, 277–294; FRAKNÓI Vilmos, *A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában*, MKsz, 1876, 8–14; BLEYER Jakab, *Magyar vonatkozású német történeti népekek 1551-ig*, EphK, 1897, 334–347, 417–436; HUSZÁR Imre, *Hazánkra vonatkozó külföldi újsághírek a XVI–XVII. századból*, Száz, 1912, 517–520. – Az újságlapok történeti forrásértékéről máig mérvadó BENDA Kálmán, *A törökkor német újságirodalma a XV–XVII. században*, Bp., 1942. A Német Birodalomban gyakorolt hatásukról vö. HORVÁTH Magda, *A törökveszedelem a német közvéleményben*, Bp., 1937. Az 1526-ban megjelent német újságlapokról több forrásból is lehet tájékozódni. APPONYI Sándor, *Hungarica*, Bp., OSZK, 2004; KERTBENY Károly, *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok*, Bp., 1880; Carl GÖLLNER, *Turcica: Die europäischen Türken-drucke des XVI. Jahrhunderts 1–3*, Bucuresti, Acad. RPR, 1969–1978; HUBAY Ilona, *Röplapok, újságok, röpiratok az OSZK-ban 1480–1718*, Bp., 1948; NÉMETH S. Katalin, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720: Katalog der HAB Wolfenbüttel*, München–New York–London–Paris, 1993.

⁴⁶ Lásd erről bővebben: KASZA Péter, *Bulvársajtó – retorika – történetírás: Megjegyzések Brodarics István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 29(2006), 123–133.

⁴⁷ „Ferdinandus Hungariae et Bohemiae rex nullam obmittit occasionem quin proximo vere coactis ex Bohemis, Moravis, Slesitis ex Imperio Principibus et proceribus immensis militibus et generoso exercitu bellum suscipiatur contra Christi hostes.” CUSPINIANUS, *Oratio*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

tett támadás irányulhatott a törökbérencként kezelt Szapolyai ellen is.⁴⁸ Az érlelődő fegyveres offenzíva légkörében Cuspinianus magyarellenes kiszólásai különösen nagy nyomatékot kaptak. A két király közti háború kitörését megakadályozni törekvő Brodaricsot ez fokozottan cselekvésre sarkallhatta.

A nagypolitikai célok mellett azonban a szöveg megírásának lehettek személyes okai is, és itt véleményem szerint különös hangsúlyt kap a korábban már tárgyalt probléma, hogy mikor is írja Brodarics a szöveget.

Levelezéséből tudjuk, hogy 1527. április 3-án már Budán van, innen ír egy részben magyarázkodó, részben hálálkodó levelet Tomickinak.⁴⁹ Levelében megköszöni, hogy Zsigmond lengyel király közbenjárt érdekében János királynál, bár azt nem részletezi, miben is állt ez a közbenjárás. Alig tíz nappal később Andreas Cricius przemysli püspöknek írott levelében újfent megköszöni lengyel barátai segítségét.⁵⁰ Sajnos nem ismerjük azt a levelet, melyet Zsigmond ez ügyben küldhetett Szapolyainak, de ismerünk egy rövid, protezsáló levelet, melyet a lengyel király ugyanebben az évben írt Gerendi Miklós királyi titkár érdekében: e levél szerint Gerendi a mohácsi csata után úgy vélte, akkor cselekszik a leghelyesebben, ha Pozsonyban csatlakozik Mária királyné udvarához; később azonban, amikor az események szerinte kedvezőtlen fordulatot vettek (ezt a levél nem részletezi), inkább vissza akart térni hazájába. De mivel attól tartott, hogy Szapolyai esetleg neheztel majd a Pozsonyban töltött hónapok miatt, ezért Zsigmond közbenjárását kérte.⁵¹ Gerendi „útvonala” tehát kísértetiesen hasonlít Brodaricséra.

Feltehetőleg Brodarics is ezt az utat járta: miután a Pozsonyban töltött hónapok alatt, itt most nem részletezhető okok miatt, fokozatosan megromlott a viszonya a Habsburg-párttal, vélhetően igyekezett lengyel segítséggel előkészíteni hazatérését Szapolyai udvarába. Így a Mohácsról szóló beszámoló megírása mögött esetleg némi humanista furfangot is sejthetünk: válaszként egy kétségtelenül Ferdinánd-párti bécsi humanista magyarokat is vádakkal illető szövegére, megírt egy olyan apológiát, mely alapvetően szikár stílusával messzemenően pártatlannak tűnik, de két alapvető vonása mindenképpen szembeötlő. Egyrészt nagy súlyt fektet arra, hogy megvédje Szapolyait az árulás vádjától, és azzal, hogy megírja a csata előtt a vajdának küldött ellentétes értelmű parancsok történetét, hitelt érdemlő magyarozatát adja, miért nem érhetett oda időben Szapolyai a

⁴⁸ Ferdinánd már 1526. november 24-én azt írja Margit főhercegasszonynak Brüsszelbe, hogy Szapolyai lepaktált a törökkel. Vö. *Magyar történelmi okmánytár brüsszeli levéltárból I, i. m., 45–47.*

⁴⁹ AT IX, 111–112.

⁵⁰ AT IX, 125–126.

⁵¹ „Secretarius serenissimi domini Ludovici, nepotis nostri charissimi, dominus Nicolaus Gerendi, cum post infelicem et infaustam pugnam apud Mohacz commissam superasset cumque rebus suis optime consultum fore cuperet – ita ut homini proprium est curare – existimavit, commodissime se facere, si se ad reginalem maiestatem, tunc Posonii agentem, conferret, ubi existens, postquam rerum omnium seriem longe aliter, quam ipse forsitan opinabatur, cecidisse immutatamque esse cognosceret, constituit secum ad patriam redire et pedibus Maiestatis Vestrae se subicere. Verum quia interim veretur, ne quam propter eius hanc mutationem Maiestas Vestra erga eum indignationem conceperit, confugit ad nos obsecrans, ut eum Maiestati Vestrae commendaremus eamque ei placitam efficeremus.” AT IX, 207–208.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

csatába,⁵² másrészt nagyon elegánsan megindokolja, hogy a törökkel előző évben fegyverszünetre lépő Zsigmond miért nem nyújthatott segítséget végveszélybe került unokaöccsének.⁵³ Ilyen módon a szöveget nem csupán történetírói alkotásként olvashatjuk, hanem klasszikus humanista ajándékként is, amit egy pártfogást kérő író nyújt át leendő pártfogójának. Áruklodó jel lehet, hogy míg Brodarics Pozsonyból írt leveleiben Jánost következetesen vajdaként emlegeti, mintegy magáévá téve a Habsburg-párt szemléletét, akik soha nem ismerték el János királlyá választását, addig a Mohács-beszámoló szövegében Szapolyai úgy jelenik meg, mint aki később *király* lett.⁵⁴

Végezetül visszautalnék a krakkói megjelenés korábban már említett problematikájára. Brodaricsnak nyilvánvalóan nem volt pénze kiadni saját művét, Lengyelországban viszont kellő kapcsolatokkal rendelkezett. Nem túlságosan nyíltan, de alapvetően mégis János-párti szövege nem is nagyon jelenhetett volna meg a bécsi vagy a pozsonyi udvar érdekszféráján belül. A Ferdinánd és Szapolyai közt közvetíteni igyekvő, királyként való elismerésével viszont bizonyos mértékig Szapolyait támogató lengyel udvar politikájába ugyanakkor kimondottan jól illeszkedhetett egy Jánost védelmező szöveg, így a krakkói megjelenés szinte kézenfekvő. Az pedig Brodaricsnak volt elemi érdeke, hogy igyekezék a lengyelek kimosdatásával jó pontokat szerezni annál az udvarnál, melynek segítségére feltétlenül számított a Szapolyai-párt felé való tapogatózásai során. Ilyen értelemben tehát a Zsigmond-féle felkérést alátámasztó két, korábban említett indirekt bizonyíték, hogy ti. a mű Krakkóban jelent meg, továbbá hogy igyekszik felmenteni Zsigmondot és a lengyeleket Lajos cserbenhagyásának ódiuma alól, más megközelítésből, de szintén indokolhatóvá válik.

Végezetül még egy lehetséges célt szeretnék megemlíteni. R. Várkonyi Ágnes vetette föl, érzékelve Brodarics szövegének propagandisztikus jellegét, hogy a mű az 1527 nya-

⁵² „...quae res [ti. a korábban említett ellentétes értelmű parancsok] pro magna parte in causa fuit, ne wayvoda ad tempus praelii adesse potuerit.” BRODERICUS, *De conflictu...*, 33–34.

⁵³ „Nam de rege Poloniae Sigismundo, patruo regis alia prorsus ratio esse videbatur, quod is foedus cum Turca paulo ante pepigerat extremum excidium a suis regnis, quando aliter inter tot Christianorum principum dissidia non posset, vel hoc pacto avertere conatus, neque videbatur princeps integerrimus et fidei observantissimus contra confoederatum principem auxilia ulla praestiturus.” BRODERICUS, *De conflictu...*, 27. – Ez a fajta érvelés ráadásul már ekkor igen komoly múltra tekinthet vissza. Thuróczy írja krónikájában, hogy már I. (Jagelló!) Ulászló várnai veresége is azzal függött össze, hogy megszegte az esküvel szentesített szegedi békét. A lengyel diplomácia valószínűleg hivatkozott is az esküszegés korábbi vészes következményeire, amit Burgio báró 1526. augusztus 13-i jelentése is megerősít. Sőt! Ulászló várnai vereségét és halálát még Cuspinianus is említi, és szintén a végzetes esküszegéssel hozza összefüggésbe, mintegy fejet hajtva a távolmaradást indokló lengyel érvek előtt. (A lengyel király jóindulata a Habsburgok számára is fontos!) Ennek tükrében Brodarics nem egyszerűen remek érveket használ a lengyelek felmentésére, hanem minden valószínűség szerint magát a hivatalos lengyel érvrendszert veszi át és mondja föl. Jobb megoldást aligha választhatott volna.

⁵⁴ „Transsylvaniae praerat Ioannes Zapoly comes Scepusiensis, is, qui paulo post regnum est adeptus, [...] tanta apud nobilitatem gratia et favore ut iam inde a puero omnes eum veluti regni successorem, si illud herede legitimo vacuum remansisset, observarent, et in eum unum omnium oculi essent coniecti.” BRODERICUS, *De conflictu...*, 24. – További gesztus Szapolyai felé, hogy Brodarics úgy tesz, mintha nem tudná, még ha utód nélkül is hal meg II. Lajos, *szereződésileg* akkor is van törvényes örökös: Habsburg Ferdinánd. Ezt az érvelést valószínűleg számtalanszor hallotta pozsonyi tartózkodása alatt, mégis: Ferdinándról egyetlen szóval sem mondja, hogy később őt is királlyá választották volna.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

rán zajló olmützi béketárgyalásokra készült volna, azzal a céllal, hogy Szapolyai irányába hangolja az európai közvéleményt.⁵⁵ Az elmélet joggal vetődik fel, hiszen az olmützi tárgyalások lengyel közvetítéssel zajlottak, ez pedig újabb magyarázattal szolgálna a krakkói megjelenésre, és Brodarics lengyelekkel, főleg pedig Zsigmonddal szembeni nagyvonalúságára. A problémát nézetem szerint a dátumok jelentik. R. Várkonyi Ágnes azt írja, hogy a tárgyalások 1527. április 15–június 15-ig tartottak. Holott a két fél képviselői csak június 1–15. között tárgyaltak egymással, áprilisban az Acta Tomicianában olvasható dokumentumok szerint csak a megállapodást írták alá arról, hogy júniusban tárgyalóasztalhoz ülnek.⁵⁶ Figyelembe véve, hogy a *Historia verissima* 1527. április 18-án megjelent, Ferdinánd pedig március 26-án, János pedig csak április 14-én ratifikálta a béketárgyalások júniusi megkezdéséről szóló egyezményt, aligha tartható az az álláspont, hogy a belső körből fokozatosan kikerülő Brodarics túl sokat tudott volna a készülő tárgyalásokról, és azok kedvéért írta volna művét. Az viszont nagyon is elképzelhető, hogy amikor márciusban bemutatta a kész szöveget Szapolyainak, az alkalmasnak látta akár politikai propaganda céljára is, így ha el is vetjük azt a feltételezést, hogy Brodarics kimondottan Olmützre írta volna a Mohács-beszámolót, azt nem zárhatjuk ki, hogy gyors kinyomtatásába a közeledő tárgyalások nagyon is belejátszottak.

⁵⁵ R. VÁRKONYI ÁGNES, *Alternatívák Mohács után*, Bp., 1996, 16.

⁵⁶ AT IX, 127–129.

TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRGYÚ ISKOLADRÁMÁK A NÉMET JEZSUITA SZÍNPADON

Varga Imre emlékének

Az elmúlt két évtized történeti, hermeneutikai, irodalomtörténeti és kultúraelméleti kutatásai egybehangzóan megállapították, hogy egy nemzeti, etnikai vagy politikai közösség saját múltjáról és önmagáról alkotott képe szorosan összefügg a vele érintkező közösségekben róla létrehozott elképzelésekkel. Mint Bitskey István megjegyezte: „A nemzeti identitástudat formálódásában [...] jelentékeny szerepet szokott játszani az a mások által megrajzolt kép, amely a saját nézőpontból nem látható vonásokra is rávilágít.”¹ Másként fogalmazva: „Valamely önazonosság csakis másokhoz képest írható körül. A magyar nemzet és irodalom önazonosságát elsősorban más nyelvekhez képest lehet meghatározni.”²

A kora újkori nemzeti önértelmezések és a más nemzetekről kialakított képek egyik fontos, ám kevésbé kiaknázott forrása az iskoladráma. Az iskolai színjátszás a 16–18. században összeurópai jelenség, melynek feltárása csak a nagymennyiségű, rendkívül komplex forrásanyag egészének figyelembevételével, komparatistikai eszközök és módszerek alkalmazása révén lehet eredményes. Ez a forrásanyag átfogó dráma- és színháztörténeti, irodalom- és művelődéstörténeti folyamatok mellett jó lehetőséget kínál retorikatörténeti, tárgyátörténeti és imagológiai kérdések vizsgálatára.

Az iskolai színjátszás, azon belül a jezsuita dráma műfaja jelentősen felértékelődött az utóbbi évek magyar irodalomtörténeti kutatásában. Az adattárak, forrásjegyzékek, szövegkiadások, esettanulmányok és tematikus bibliográfiák után elkészültek az első monográfiák, melyek egyértelműen tanúsítják a jezsuita színház kiemelkedő szerepét a kor irodalmi életében és művelődésében. A jezsuita színház egyik alapvető jellemzője a nemzetközi tájékozódás, s a hagyományozódási csatornák a rend alapvetően internacionális és interkulturális szerveződésének megfelelően átfogják egész Európát. A darabok mintái gyakran származnak az adott nyelvterületen kívülről, s a témák és szövegek a

¹ BITSKEY István, *A német irodalom magyarságképe. Horst Fassel: Pannonien vermessen. Ungarnbilder in der deutschen Literatur*, Hittel, 17(2004), május, 121–123, itt: 122; vö. Péter ÖTVÖS, *Klage und Hoffnung: Vom Fremd- und Eigenbild der Ungarischen Nation, Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich*, 12(1997), 103–108. – A kutatást a Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft támogatása tette lehetővé, melyért köszönetet mondunk.

² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nyelv, nemzet, irodalom*, Irodalomismeret, 12(2002), 5–6, 30–39, itt: 30.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

programok csereforgalma, a latin nyelvűség, a kéziratok kölcsönzése, másolása révén rendszeresen átlépi a nyelvi és az országhatárokat.³

Az iskoladramáknak jól körülhatárolható csoportját alkotják a nemzeti történelemtől szóló darabok, s nem véletlen, hogy az első témátörténeti monográfia a magyar történelmi tárgyú iskolai színjátékokról készült el. Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna munkájának fontos következtetése, hogy a magyar történelmi tárgyú darabok nem kis mértékben szolgálták a nemzeti azonosság megerősítését és tudatosítását.⁴ A szerzők utalnak arra, hogy a legtöbb magyar tárgyú drámát a jezsuiták iskoláiban mutatták be, s „a jezsuita iskolai színjátszásban katolikus, Habsburg-párti szellemisége ellenére mindvégig jelen vannak a nemzeti vonások is.”⁵ Feltételezik továbbá, hogy a neves külföldi jezsuiták ilyen tárgyú drámái felértékelték és a többi rendtartományban is ismertté tették a magyar történelem nagy alakjait.⁶ S bár a szerzők kizárták a kutatásból a külföldön bemutatott magyar tárgyú előadásokat, a német nyelvterületen előadott jezsuita darabok repertóriumára alapszintű kísérletet tettek a német jezsuita színpadokon játszott, magyar tárgyú darabok időbeli megoszlásának megállapítására, s fölvetették a magyarországi és a német előadásokban leggyakrabban szereplő magyar történelmi személyiségek előfordulási arányának, az azonosságok és különbségek vizsgálatának lehetőségét.⁷

A német irodalom Magyarország-képére vonatkozó korábbi kutatások eredményeivel együtt mindez arra ösztönzött bennünket, hogy megkíséreljük összegyűjteni és értékelni a német nyelvterületen előadott magyar tárgyú jezsuita darabok forrásanyagát. Abból indultunk ki, hogy a jezsuita dráma nemzetközi összefüggései egyaránt tanulságosak lehetnek a hazai színház- és drámatörténet, a komparatista imagológia, azon belül a nemzetképkutatás és a nemzeti, etnikai sztereotípiák vizsgálata, valamint a retorikatörténet, azon belül a toposzkutatás számára. A téma lényegében e három kutatási terület metszéspontjában helyezkedik el.

Ezt a forrásanyagot összefüggően eddig egyáltalán nem vizsgálták. A forrásanyag jó lehetőséget kínál egyrészt az általa létrehozott, tovább alakított és közvetített történelemképek számbavételére és a rekatolizáció nyomán kialakult katolikus identitástudat vizsgálatára. Másrészt alkalmas a drámaszövegek és témák, a sajátosan nemzeti jellegű motívumok és toposzok nemzetközi áramlásának, átalakulásának és kölcsönhatásának elemzésére, s lehetővé teszi a hazai és a külföldi anyagból kibontakozó Magyarország-képek összevetését és a történelmi tárgyú drámák nemzetközi, felekezeti összehasonlítását. A szövegek és programok forrásainak vizsgálata fényt deríthet az érintkező műfajokkal és retorikai eszközökkel fennálló kapcsolatokra. Választ kaphatunk a kérdésre, hogy mi magyarázza a magyar történelmi tárgyú darabok nagy számát a német nyelvterületen?

³ Ruprecht WIMMER, *Neuere Forschungen zum Jesuitentheater des deutschen Sprachbereiches: Ein Bericht (1945–1982)*, Daphnis, 12(1983), 585–692, itt: 597–598.

⁴ VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*, Bp., 2000, 213.

⁵ *Uo.*, 56.

⁶ *Uo.*, 214.

⁷ *Uo.*, 6, 216.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

leten, s ezek a darabok milyen rejtett politikai, történelmi és más utalásokat hordoztak. Tekintettel arra, hogy a magyarországi forrásanyag nagyobb arányú pusztulása miatt a magyar szakirodalomban meglehetősen sok a darabok pusztulása címéből levont, feltételes érvényű következtetés, megfigyeléseink kiegészíthetők és pontosíthatják a műfaj hazai történetére vonatkozó korábbi megállapításokat. A forrásanyag egyben adalékokat szolgáltat a magyar irodalomban feldolgozott történeti tárgyak európai elterjedéséhez. A szövegek és programok többségének teljes vagy részleges latin nyelvűsége révén a téma közvetlenül kapcsolódik a neolatin irodalom kutatásához is.

Ebben a tanulmányban kísérletet teszünk a téma eddig teljesen kiaknázatlan forrásainak első bemutatására. A jezsuita iskoladráma német szakirodalma igen tekintélyes, a történeti témájú darabok módszeres feldolgozása azonban jórészt hiányzik.⁸ Kiindulásként a téma két alapvető kézikönyvét, a német jezsuita drámaprogramok Elida Maria Szarota által hasonmás kiadásban közreadott, reprezentatívnak szánt, kommentált válogatását⁹ és Jean-Marie Valentinnek a német nyelvterület jezsuita kollégiumaiban bemutatott darabok fennmaradt forrásait és szakirodalmi adatait kronologikus rendben közlő repertóriumát használtuk.¹⁰ Ezt kiegészítettük a magyar szakirodalom adataival és saját gyűjtésünkkel. Az anyaggyűjtést nem zártuk le, ami befolyásolta a feldolgozás módszerét és a következtetések érvényességét.

A területi körülhatárolásban Valentin a drámaprogramok nyelvét vette alapul. Ez magyarázza, hogy a szorosabb értelemben vett német nyelvterületen kívülről is közlő adatokat. Fő céljának a kéziratok és programok autopsziára épülő, lehetőleg teljes feltárását tekintette, s ezt egészítette ki a szakirodalomban említett, de nem verifikált címadatokkal. A repertórium közel nyolcezer adatsort tartalmaz az 1555–1773 közötti időből, s ezek között összesen mintegy hatvan magyar tárgyú és magyar vonatkozású szöveg, program és darabcím található. S bár a kéziratok és nyomtatott forrásanyag német nyelvterületen nagyobb arányban őrződött meg, mint Magyarországon, Valentin nyomtatékkal utal a fennmaradt adatok esetlegességére. A lelőhelyek és a jelzetek közlése a repertóriumban jelentős mértékben megkönnyítette a források beszerzését.

A régebbi magyar szakirodalomban csupán elszórt utalások találhatók a külföldön bemutatott magyar tárgyú darabokra. Elsőként Lázár Béla, Alszeghy Zsolt és Timár Kálmán foglalkozott a témával.¹¹ 1930-ban megjelent egy dillingeni Szent Imre-darab

⁸ WIMMER (3. jegyzet); *Mission und Theater: Japan und China auf den Bühnen der Gesellschaft Jesu*, Hrsg. Adrian HSIA, Ruprecht WIMMER, Regensburg, 2005. Németalföldön a közelmúlt és a korabeli nemzeti történelem eseményeit feldolgozó tragédia a fiatal köztársaság legitimációjának irodalmi eszköze lett már a 16–17. század fordulóján. Ruprecht WIMMER, *Le théâtre néo-latin en Europe = Spectaculum Europaeum: Theatre and Spectacle in Europe – Histoire du spectacle en Europe (1580–1750)*, ed. Pierre BÉHAR, Helen WATANABE-O'KELLY, Wiesbaden, 1999, 5–75, itt: 32.

⁹ Elida Maria SZAROTA, *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet. Eine Periochenedition: Texte und Kommentare*, I–III, München, 1979–1983.

¹⁰ Jean-Marie VALENTIN, *Le théâtre des Jésuites dans les Pays de Langue Allemande: Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773)*, I–II, Stuttgart, 1983–1984.

¹¹ LÁZÁR Béla, *Tanulmányok a jezsuita drámák köréből*, I, *Hazai tárgyú német jezsuita drámák*, EphK, 15(1891), 731–736; ALSZEGHY Zsolt, *A magyar Bebecus-dráma*, EphK, 34(1910), 233–235; Uő, *Magyar*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXII. szám

programjának hasonmás kiadása.¹² A Gragger Róbert-féle *Ungarische Jahrbücher* hasábjain 1940-ben napvilágot látott az 1627-es kölni Szent István-dráma latin szövegének német fordítása, melynek részlete napjainkban antológiadarabbá lépett elő.¹³ Az újabb szövegkiadások rendszeresen utalnak a magyar drámaszövegek külföldi, köztük német jezsuita forrásaira.¹⁴ 1988-ban megjelent tanulmányában Staud Géza együtt vizsgálta a magyar és a német török tárgyú darabokat, s felhívta a figyelmet több fontos különbségre.¹⁵ A magyarországi Szent István-darabokról 2000-ben tartott előadásában Pintér Márta Zsuzsanna felvetette a hazai és a német darabok közti koncepcionális és funkcionális különbségek vizsgálatának lehetőségét, s Valentin repertórium alapján összesen 63 magyar tárgyú színjátékot vett számba az osztrák és német jezsuita kollégiumokból.¹⁶

A magyar történelmi tárgyú jezsuita drámákat vizsgáló, elméleti szempontokat is fölvető, 2002-ben megjelent tanulmányában Nagy Júlia Valentin repertórium nyomán összevetette egymással a magyar és a német darabok témarendjét, s magyarázatot keresett az azonos témájú darabok eltérő időbeli elterjedésére.¹⁷ Mérlegelte a magyar és a német darabok közti esetleges szövegátvételek, szemléletbeli és értékrendbeli különbségek vizsgálatának lehetőségét, s összevetette egymással egy 1702-es kolozsvári és egy ugyanebben az évben előadott müncheni Mátyás-darab szövegét. Megállapítása szerint a két darab eltérő módon, az aktuális politikai, társadalmi helyzetnek megfelelően dolgozza fel Mátyás királyválasztásának történetét, végső soron azonban mindkettő az isteni előrelátást bizonyítja. A tanulmány néhány példa alapján levont, általánosító következtése szerint egy adott történeti téma ugyanazt a jelentés hordozza Magyarországon és külföldön, a történeti események csupán előkép-szerepet töltenek be. A magyar vonatkozásoknak nincs jelentőségük a jezsuita drámák egyetemessége, üdvtörténeti perspektívája és allegorizálása mellett; a történelem elveszíteni látszik funkcióját.

tárgyú latin jezsuitadrámák, EPhK, 35(1911), 99–114; TIMÁR Kálmán, *Magyar vonatkozású salzburgi iskoladráma*, ItK, 39(1929), 228–229.

¹² „*Emericus*”: *Egy dillingeni iskoladráma 1626-ból. A Fővárosi Könyvtárban őrzött egyetlen hazai példány hasonmás kiadása Szent Imre emlékezetére*, Bp., 1930.

¹³ JOSEPH KUCKOFF, *Das Spiel vom heiligen Stephan: Ein Schuldrama aus dem Jahre 1627*, *Ungarische Jahrbücher*, 20(1940), 267–330; *Pannonien vermessen: Ungarnbilder in der deutschen Literatur von Ekkehard IV. bis Siegfried Lenz*, Hrsg. Horst FASSEL, Stuttgart, 2004, 16–20.

¹⁴ *Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század c. sorozat kötetei*.

¹⁵ GÉZA STAUD, *Die Türkenkriege auf der Schulbühne der Jesuiten (1683–1700) = Laurus Austriaco-Hungarica*, Hrsg. Béla KÖPECZI, Andor TARNAI, Bp.–Wien, 1988, 181–192.

¹⁶ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Szent István alakja a régi magyar drámai irodalomban = „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., 2006, 189–200; vö. KERÉNYI Ferenc, *Szent István alakja a régi magyar drámákban*, *Somogy*, 27(1999)/6, 606–613; GEORG SCHREIBER, *König Stephan der Heilige in der deutschen Hagiographie und im Schuldrama*, *Zeitschrift für katholische Theologie*, 62(1938), 502–536.

¹⁷ NAGY Júlia, *Keresztény Herkulesek = School and Theatre in the Past and Nowadays – Az iskolai színjátékszás múltja és jelene*, CD-ROM, Miskolc, Gradatio, 2002 (ISBN 963 204 0147).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX évfolyam 137 szám

A forrásanyag

A kutatás során összesen harminckilenc magyar történeti tárgyú nyomtatott drámaprogramot és teljes drámaszöveget vettünk számba a német nyelvterületről.¹⁸ A teljes szövegek közül három kézirat, egy nyomtatásban jelent meg. Ezek a számok jelzik, hogy a kéziratok drámaszövegek jóval kisebb arányban maradtak fenn, mint a nyomtatott programok, s feltártságuk is esetleges. A török tárgyú darabok közül csak azokat vontuk be, melyek címükben közvetlenül utalnak Magyarországra. Bevontunk továbbá a vizsgálatba kilenc ún. magyar vonatkozású darabot, melyek szerepei között magyarok is felbukkannak ugyan, de a cselekmény középpontjában nem a magyar történelem alakjai és eseményei állnak.¹⁹ Ezek feltártsága természetesen esetleges: egész témaköröket képviselnek, melyeknek számos további színpadi feldolgozása született. Az autopszia alapján feldolgozott forrásokat harmincegy, csak a szakirodalomból ismert magyar tárgyú, ill. magyar vonatkozású cím- és előadásadat egészíti ki.²⁰ Az így kapott adatsorok száma megközelíti a nyolcvanat. Ez a szám kb. az egyötödét teszi ki a magyarországi jezsuitáknál jelenleg ismert mintegy négyszáz magyar történeti tárgyú előadásnak, és tizennégygyel több, mint a német nyelvterület jezsuita kollégiumaiban eddig számon tartott hatvanhárom magyar tárgyú színjáték.²¹ Feltételezhető, hogy Magyarországot kivéve sehol másutt Európában nem mutattak be ilyen nagyszámú magyar történeti tárgyú színdarabot a vizsgált időszakban. A magyar történeti tárgyú darabok sorozatos előadását a két nép földrajzi közelsége és Magyarország részben német nyelvű területként való felfogása mellett a történelmi egymásrataltság, a német hatalmi, politikai, gazdasági és katonai érdekek, a 18. században megerősödő családi kapcsolatok és a jezsuita oktatás igényei együttesen magyarázzák.

A drámaprogramok jelentőségét növeli, hogy Magyarországról jelenleg összesen kb. harminc magyar történeti tárgyú dráma nyomtatott programja ismert, a legtöbb a jezsuita iskolákból.²² Mivel a programok közlik a darab címét, az előadás helyét és idejét, a mecénás nevét, összefoglalják a cselekményt, s rendszerint tartalmazzák a jelenetek áttekintését, a szövegek retorikai eszközeinek egy részét, a szerepek jegyzékét és a szereplők névsorát, lehetőséget adnak a darabok fő vonásainak meghatározására és az összehasonlításra. A programok különböző módon részletezik a cselekményt, és eltérő mértékben tüntetik fel a darabok retorikai sajátosságait.

A források időbeli megoszlása azt mutatja, hogy 1575 és 1773 között folyamatos volt a magyar történeti tárgyú darabok előadása a német nyelvterületen. A kezdő dátum azért is jelentős, mert Magyarországról az első magyar történeti tárgyú jezsuita dráma tizenkét évvel későbből, 1587-ből ismert.²³ Az utolsó előadás időpontja egybeesik a jezsuita

¹⁸ Lásd *Forrásjegyzék A*.

¹⁹ Lásd *Forrásjegyzék B*.

²⁰ Lásd *Forrásjegyzék C*.

²¹ VARGA-PINTÉR (4. jegyzet), 6; PINTÉR (16. jegyzet), 189.

²² VARGA-PINTÉR (4. jegyzet), 212.

²³ *Uo.*, 47.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138 szám

rend felosztásának évével. A legtöbb magyar történeti tárgyú darabot az 1610-es és 20-as években, 1680 és 1720 között, valamint az 1750-es és 60-as években játszották a német jezsuiták. Egyetértünk a megállapítással, mely szerint az első időbeli csúcspontot az erdélyi események és a harmincéves háború miatt Magyarország iránt megnövekedett érdeklődés magyarázza, s a második csúcspont Magyarország török alóli felszabadításának folyamatával függ össze.²⁴ Az 1750-es, 60-as évek nagyszámú magyar történeti tárgyú előadásának oka feltehetően abban keresendő, hogy ekkor általában is megnőtt a színjátékok száma a német jezsuitáknál. Így volt ez Magyarországon is, ahol az 1740 és 1773 között ismert, kb. százötven magyar történeti tárgyú darab közül több mint százat 1740 és 1760 között mutattak be.²⁵

A források térbeli megoszlásának tanúsága szerint összesen harminchét helyen adtak elő magyar történeti tárgyú darabokat a német jezsuiták. Ez a Valentin által számba vett hetvenhét játszóhelynek közel a felét teszi ki. Magyarországon a negyvennégy jezsuita középiskola közül negyvenkettőben tudunk magyar történeti tárgyú darab bemutatásáról.²⁶ Ez jelzi, hogy nincs számottevő különbség a magyar történeti tárgyú darabot előadó magyar és német játszóhelyek száma között. A játszóhelyek nagyjából a Bécs–Prága–Hildesheim–Köln–Luzern által kijelölt földrajzi körben helyezkednek el, többségük a dél-német területen, azon belül Bajorországban található. A legtöbb magyar tárgyú darabot Münchenben, Eichstättben és Dillingenben mutatták be, mindhárom helyen ötöt. Ezt követi Konstanz és Regensburg négy-négy, Augsburg, Bamberg és Luzern három-három előadással. Feldkirchből, Freiburgból, Hildesheimből, Ingolstadtból, Koblenzből és Landshutból két-két, a többi játszóhelyről egy-egy magyar történeti tárgyú darab ismert. Eszerint a Magyarországhoz közel fekvő, dél-német terület kollégiumaiban mutatták be a legtöbb darabot, de a viszonylag távolabbi kollégiumokban is, mint pl. Hildesheim, Freiburg/Br., Fulda, Paderborn és Prága, volt egy vagy két magyar tárgyú előadás. A közelebbi osztrák jezsuita kollégiumok feltűnően alulreprezentáltak. Egy-egy helyen rendszerint több év vagy évtized múlva követik egymást a darabok. A különböző helyen bemutatott drámák időrendjét együttesen vizsgálva megállapítható az is, hogy 1685–1689, 1697–1699, 1705–1707, 1717–1719 és 1764–1769 között minden évben volt legalább egy, két vagy három előadás.

A magyar történeti tárgyú drámaszövegek és programok nyelvi megoszlása azt mutatja, hogy a fennmaradt szövegek kivétel nélkül latin nyelvűek. A programok túlnyomó többsége, összesen huszonöt vegyes, latin és német nyelvű. A teljes egészében latin, illetőleg német nyelvű programok száma egyaránt négy. Az 1627-es Szent István-darabnak a latin szövege mellett fennmaradt a német–latin nyelvű programja is. A két-nyelvű programok többségében eltér egymástól a latin és a német nyelvű szövegrészek tartalma, s a német szöveg többnyire részletezőbb, mint a latin. Mindez jelzi, hogy a programok nyelvéből nem következtethetünk az előadások nyelvére. Ezt számos tényező befolyásolhatta, így például az adott település lakosságának felekezeti összetétele. Tud-

²⁴ *Uo.*, 214.

²⁵ *Uo.*, 213.

²⁶ *Uo.*, 213; VALENTIN (10. jegyzet), I, XLIV–XLV.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

juk azt is, hogy német nyelvterületen jóval korábban kezdődtek a nemzeti nyelvű előadások, mint Magyarországon. Míg például az innsbrucki jezsuiták 1644–1646 között Andreas Brunnernek összesen huszonnégy német nyelvű darabját mutatták be, Magyarországon csak az 1740-es évektől nő meg jelentősen a magyar nyelvű darabok száma, s 1749 előttről egyetlen magyar nyelvű drámaszöveg sem ismert.²⁷ Magyar tárgyú darabról az első német nyelvű program 1626-ból, az első latin–német nyelvű 1627-ből maradt fenn. Szembetűnő a négy latin nyelvű program viszonylag késői, 1745–1766 közti megjelenése.

Témarend

A forrásanyag tematikus arányai nagy vonalakban megegyeznek a magyarországi anyagével, a részletekben azonban számos különbség található. Ugyanúgy, mint Magyarországon, a német nyelvterületen bemutatott magyar történeti tárgyú drámák nagy része is a középkori és a török kori magyar történelemről szól, míg a közelmúlt és a jelen eseményei alig kerülnek színpadra.²⁸ Az államalapítás előtti időhöz kapcsolódó öt magyar vonatkozású darab közül háromnak a hőse „Trebellus magyar és bolgár király”, azaz a keresztény hitre tért és a pogányságba visszaeső fiát megbüntető Trebellius (Terbelis) bolgár uralkodó. Egynek a Boszporusz-vidéki hunok királya, az 527/28-ban Bizáncban keresztény hitre tért, majd népe által megölt Gordes (Gordas, Gurdios)²⁹ áll a középpontjában, egy pedig I. Ottó császár 955-ben Augsburg mellett a magyarokon aratott győzelmét tárgyalja. A magyarországi anyagban néhány Attilával, Géza fejedelemmel és a honfoglalással kapcsolatos előadás képviseli ezt a kort.

A legtöbb, összesen harmincnégy darab az Árpád-házi királyok korát idézi fel a német anyagban. Számát tekintve messze kiemelkedik a Szent István királyról szóló tizenöt és az Imre hercegről szóló hét előadás. A Szent István-drámák száma csaknem a felét teszi ki a Magyarországról jelenleg ismert harminchét, azonos tárgyú előadásnak. A német Szent István-darabokról tíz program és két teljes szöveg maradt fenn, ami összességében öttel meghaladja a Magyarországról ismert, összevethető szövegek és programok számát. A Szent Imre-darabok közül négynek ismert a programja, ami azért is jelentős, mert

²⁷ Andreas BRUNNER, „Drammata sacra”. *Salzburg 1684: Sammelband der vierundzwanzig von 1644 bis 1646 in der Innsbrucker Jesuitenkirche in deutscher Sprache aufgeführten religiösen Dramen*, Nachdruck, mit einem kritischen Nachwort von Jean-Marie VALENTIN, Amsterdam–Maarssen, 1986; VARGA–PINTÉR (4. jegyzet), 212, 214.

²⁸ VARGA–PINTÉR (4. jegyzet), 213. – A továbbiakhoz vö. a *Forrásjegyzék* megfelelő tételeit és VARGA–PINTÉR (4. jegyzet), 58–210.

²⁹ MORAVCSIK Gyula, *Muagerisz király*, Magyar Nyelv, 23(1927), 258–271, itt: 263; *Michael Syrus krónikájából* = KMO SKÓ Mihály, *Szír írók a steppe népeiről*, szerk. FELFÖLDI Szabolcs, Bp., 2004, 171–172. Magyarországon 1635–1690 között négy Trebellus-előadásról tudunk, közülük az 1674-esnek fennmaradt a nyomtatott programja. Gordesről egy magyarországi előadás ismert, 1752-ből. STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai 1561–1773*, I–IV, Bp., 1984–1994, itt: III, 217; I, 376–377 (RMK III, 2654); II, 146; II, 148; III, 30. Egy hollandiai Trebellus-darab programjának adatait Kovács Zsuzsa bocsátotta rendelkezésünkre: *Trebellius rex Bulgarorum*, é. n. (1680 k.). A példány jelzete: SB Kortrijk GV Cod. 400/5.8.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

Imréről egyetlen magyarországi darab szövege vagy programja sem maradt fenn. Három program ismert a III. Béla fiai, Imre és András trónviszályát bemutató német előadásokról, míg az Imre királyt középpontba állító darabnak csupán a címét ismerjük. Ezt a témát a magyar jezsuiták is többször feldolgozták. Árpád-házi Szent Erzsébetről négy előadást ismerünk a mindössze két, csupán cím szerint ismert magyarországgal szemben. A német darabok közül egynek fennmaradt a teljes szövege is.

I. András és öccse, Béla, együtt két, I. Béla egyedül egy darabnak volt a hőse, s mindháromnak ránk maradt a programja. Ez azért fontos, mert a programok összevethetők az azonos témájú magyarországi előadások programjaival. Az ebbe az időszakba tartozó két, magyar vonatkozású program közül az egyiknek hőse II. Henrik császár, s Gizelláról és Szent Istvánról történik benne említés. A másiknak II. Boleszláv lengyel király áll a középpontjában, de feltűnik benne I. (Szent) László király alakja is. Ez utóbbi azért érdemel említést, mert Szent Lászlóról nem ismerünk egyetlen jezsuita darabot sem a német nyelvterületről, ugyanakkor számos magyarországi László-előadásról tudunk. A csupán rövid cím szerint ismert, *Ladislau*s megjelölésű német darabról nem eldönthető, hogy melyik magyar Lászlóról szolt a sok közül.

Ezek az adatok mutatják, hogy a kora-középkori magyar történelem nemzetközi szempontból kisebb jelentőségű figurái és eseményei erősen szelektív módon váltak drámatémává a német jezsuitáknál. A magyarországi anyaghoz viszonyítva feltűnően hiányzik Szent László és Salamon király alakja. Lászlóhoz hasonlóan Salamon is csupán mellékszereplőként tűnik fel egy-két darabban. Ez azért is szembevetendő, mert a kutatás megállapítása szerint a történeti tárgyú jezsuita drámák legnagyobb része Magyarországon „Salamonhoz, a közte és nagybátyja közt folyó küzdelmekhez, Gézához és Lászlóhoz kapcsolódik”.³⁰ Nem keltette fel a német jezsuiták érdeklődését Kálmán király és bátyja, Álmos viszálykodása sem, melyről Magyarországon több előadást rendeztek. A magyarországi anyaghoz viszonyítva ugyancsak hiányoznak német nyelvterületen a II. (Vak) Béla, III. István és IV. (Kun) László életével kapcsolatos darabok.

A vegyes házi királyok 1526-ig terjedő koráról összesen tizenkét program, egy szöveg és hat további címadat vagy témamegjelölés áll rendelkezésre. A legtöbb darab a 15. század második feléhez, a Hunyadiak korához kapcsolódik, ami megfelel a magyarországi helyzetnek: Hunyadi Jánosról, Lászlóról és Mátyásról összesen több mint hetven magyarországi előadásról tudunk. Az ezt megelőző időszakból Nagy Lajos és V. (Utószülött) László egy-egy, Luxemburgi Zsigmond összesen négy német darabnak volt a főhőse. A Nagy Lajos- és az V. László-darabnak, valamint két Luxemburgi Zsigmond-darabnak ismerjük a programját is.

Hunyadi László és Mátyás együtt vagy külön összesen tizenegy német darabban állnak a középpontban, közülük hatnak ismert a programja és egynek a szövege. Ide kapcsolódik két, Cillei Ulrikot főhősként feltüntetett további program is. A Hunyadi László- és Mátyás-darabokról fennmaradt programok és a szöveg jelentőségét növeli, hogy a magyarországi Hunyadi László-darabok közül csupán egynek a szövege, a Mátyás-

³⁰ VARGA-PINTÉR (4. jegyzet), 77.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

darabok közül mindössze háromnak a programja ismert. Nemcsak Bebek Imre és Jagelló Ulászló, hanem Károly Róbert sem fordul elő önálló drámatémaként a német jezsuita anyagban, a legfeltűnőbb azonban a Hunyadi János-darabok teljes hiánya. Míg az előbbiekről csupán néhány magyarországi előadás ismert, Hunyadi János élete számos hazai drámának szolgált témául, s Szent István és Salamon mellett róla volt a legtöbb előadás. A német jezsuita drámákban Hunyadi János csupán felidézett alakként vagy mellékszeplőként jelenik meg néhány alkalommal. Míg Magyarországon több darab témája volt Báthori István, Kinizsi Pál és a kenyérmezei győzelem, II. Lajos és a mohácsi vereség, a német jezsuiták egyetlen ilyen tárgyú darabot sem adtak elő.

A török hódoltság az utolsó időszak Magyarország történelméből, melynek alakjai és eseményei megjelentek a német jezsuita színpadon. Ebből az 1526-tól 1718-ig terjedő időszakból összesen három programot és kilenc címadatot ismerünk a magyar tárgyú darabokról. Nádasdy Tamás nádor és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem három-három, Lodovico Gritti, a Magyarországra jött olasz diplomata kettő, Esterházy Miklós nádor és I. József egy-egy darabnak volt a főhőse. A nevek egyben jelzik, hogy míg a középkorból kizárólag uralkodók, országos tisztségviselők és szentek váltak a darabok hőseivé, a kora újkorból a magyar arisztokrácia egyik jeles tagja és egy magas rangú külföldi diplomata is megjelent a drámahősök között. A török elleni küzdelem és az ország felszabadításának eseményeit mindössze két, csupán cím szerint ismert darab mutatta be. Ezek a történeti személyiségek és események néhány további témával kiegészítve megjelentek a magyar jezsuita színpadon is.

Szembetűnő, hogy a török elleni harcok magyar szemmel nézve fontos, szimbolikus jelentéssel felruházott katonai eseményei – mint például a mohácsi csata, Buda, Eger és Szigetvár eleste – és hősei, köztük Dobó István, a két Zrínyi Miklós és Jurisics Miklós, továbbá Thököly Imre és a Rákócziak teljesen hiányoznak a német jezsuita darabok témái közül.³¹ Míg Magyarországon több darab témája volt Buda visszafoglalása, a német drámák nem reflektáltak közvetlenül az eseményre, s a török elleni harcok kapcsán többnyire Ausztriát és a Habsburg uralkodókat dicsőítik. Különösen szembetűnő, hogy a német származású Andreas Friz latin nyelvű drámája a szigeti Zrínyi Miklósról, amely 1738-as pozsonyi bemutatását és nyomtatásban való megjelenését követően a Zrínyi-dramák sorát indította el Magyarországon és 1762-ben németül is kinyomtatták, nem talált követőkre a német jezsuiták körében. Friz Salamon-dramája, mely a Zrínyi-darabbal együtt 1752-ben Bécsben jelent meg a szerző drámakötetében, ugyancsak hatás és előadás nélkül maradt német nyelvterületen. Teljes egészében hiányoznak a német jezsuita darabok témái közül a magyarországi reformáció, a rekatolizáció és a vallásüldözés eseményei, köztük a nevezetes áttérések, melyek több hazai jezsuita darab tárgyát alkották. Egyáltalán nem reflektálta a német jezsuita színház a nemzeti függetlenségi törekvések eseményeit sem. Ezek bemutatása a magyar törökverő hősök és a felekezeti kérdés ábrázolásával együtt nyilvánvalóan nem volt kívánatos a Habsburg-érdekeknek.

³¹ Vö. KILIÁN István, *Törökverő magyarok az iskoladrámákban*, Az Egri Múzeum Évkönyve, 11–12(1974), 171–192; STAUD (15. jegyzet).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

A 18. század közelmúlt és kortárs eseményei ugyancsak teljes egészében hiányoznak a drámatémák közül.

A drámatémák időbeli alakulása azt mutatja, hogy Szent Istvánról kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan adtak elő darabokat az 1618–1768 közti időszakban, ugyanúgy, mint Magyarországon. A Szent Erzsébet-darabokat 1575–1617 között mutatták be. Közel száz éven át, 1664-ig három szent, István, Imre és Erzsébet képviselte Magyarországot a német jezsuita repertoárban. Viszonylag rövid időszakra, az 1751–1773 közötti évekre korlátozódott az I. Béla és I. András, illetve a III. Béla fiainak trónviszályát bemutató darabok előadása. Magyarországon valamivel korábban, 1725-től illetőleg 1716-tól játszottak ilyen témájú darabokat. A Hunyadiakat középpontba állító darabokat és a két Cillei-darabot az 1687–1732 közötti években mutatták be, a török események 1664–1718 között jelentek meg.

Az első török tárgyú darabot Nagy Lajos király törökön aratott 1364-es győzelméről az esemény 300. évfordulóján, az 1664-es győztes szentgotthárdi csata után egy hónappal mutatták be Augsburgban. Buda felszabadítását követően, 1686-ból és 1688-ból két előadás címe ismert, melyek Magyarország Ausztria, illetőleg I. Lipót által történt felszabadítására utalnak. Az 1691-es szalánkeméni győzelmet és az 1718-as pozsareváci békekötést követően Eichstättben egy-egy előadást tartottak: az egyiket 1692-ben, a másodikat 1718-ban. Az egymástól csupán kismértékben különböző programok szerint mindkét alkalommal a Heracleios bizánci császár Chosrau (Chosrev, Chosru) Abharvez perzsa királyon aratott győzelméről szóló darabot mutatták be, s csupán a programok címe, argumentuma és a tematikus párhuzam utal a törökön aratott aktuális győzelemre, illetőleg a békekötésre. Az első török–magyar tárgyú darabok Magyarországon jóval korábban, nem sokkal a jezsuiták letelepedése után keletkeztek, míg a német jezsuita színpadon csak Bécs 1683-as török megszállását követően nőtt meg a számuk. Török tárgyú, a török veszélyre és a török elleni harcra figyelmeztető drámákat már a 16. században bemutattak a német jezsuiták, ezeknek azonban nincs vagy nem ismert a magyar vonatkozása. A török tematikát a jezsuita drámaszerzők többnyire propagandisztikus céllal vagy allegorikus elemként használták. A két Gritti-dramát 1687-ben és 1693-ban mutatták be, ami jelzi, hogy a német Gritti-darabok Buda felszabadítását követően váltak aktuálissá, s mintegy fél évszázaddal megelőzték a téma csupán cím szerint ismert magyarországi feldolgozásait. A három Nádasdy-darabot 1755–1768, a három Báthory Zsigmond-darabot 1764–1769 között vitték színre német nyelvterületen. Az utóbbiak a fejedelem sikeres havasalföldi hadjáratának (1595) nagy nemzetközi irodalmi visszhangjával állhatnak kapcsolatban. Ezek az adatok jelzik, hogy a témák többsége csupán meghatározott időszakban volt jelen a német jezsuita színpadon, s néhány esetben szignifikáns különbség van a magyarországi helyzethez viszonyítva.

Ezzel szemben a drámatémák földrajzi megoszlása nagy szóródást mutat. Csupán néhány esetben tartottak ugyanazon a helyen ugyanarról a témáról két vagy több előadást. Így például Bambergben Szent Istvánról három, Münchenben két darabot mutattak be. Szent Imréről Dillingenben két előadás volt. Az ugyanazon a helyen tartott, azonos témájú előadások között rendszerint több évtized telt el. A legváltozatosabb volt az eich-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

stätti, a dillingeni, a müncheni, a konstanzi és az augsburgi magyar témarend. Münchenben például Szent István mellett Szent Imréről, Hunyadi Lászlóról és Mátyásról, Eichstättben Szent Istvánról, Luxemburgi Zsigmondról, Cillei Ulrikról és a török események kapcsán mutattak be darabokat. Az első Mátyás-drámát Augsburgban játszották 1687-ben, ugyanott, ahol 1664-ben az első török tárgyú darabot adták elő Nagy Lajosról. A magyar történelemmel kapcsolatos, illetőleg török vonatkozású darabok nagy száma Eichstättben a 17. század végén és a 18. század első felében föltehetően azzal magyarázható, hogy 1669-től Marquard Schenk von Castell eichstätti püspök volt I. Lipót főmegbízottja a regensburgi birodalmi gyűlésen, s az 1683-as török elleni szövetség részben az ő tevékenységének eredményeként jött létre.³²

Münchenben és Ingolstadtban Szent Imréről azonos évben, egyaránt 1765-ben rendeztek előadást, s Hunyadi Lászlóról és Mátyásról Hildesheimben és Luzernben ugyancsak azonos évben, 1689-ben mutattak be darabot. Az adatok alapján feltételezhető a müncheni kollégium kisugárzó szerepe a bajorországi kollégiumok felé, s hogy az egymáshoz közel fekvő dél-német rendházak esetenként ugyancsak szerepet játszottak a témák közvetítésében. Ezt látszik igazolni az a néhány kéziratos megjegyzés a programokon, melyek tanúsítják a program egy példányának megküldését egy másik rendházba. Az ingolstadti és dillingeni kollégium között kimutatott hagyományozódási kapcsolatok³³ következményei lehetnek az időben egymáshoz közeli, azonos tárgyú előadások: Szent Imréről Ingolstadtban 1765-ben, Dillingenben 1766-ban, Hunyadi Lászlóról és Mátyásról Ingolstadtban 1728-ban, Dillingenben 1732-ben mutattak be egy-egy darabot. Staud Géza feltételezése szerint az 1687-es augsburgi Mátyás-darabot adták elő ugyanabban az évben Konstanzban és a következő évben Pruntrutban.³⁴

Az áttekintés tanulsága, hogy a témák túlnyomó többsége ismétlődik, s csak kevés olyan téma van, melyet csupán egyetlen alkalommal dolgoztak fel. A magyar történeti tudatot formáló, kiemelkedő események és személyiségek közül több egyáltalán nem jelent meg a német jezsuita darabokban. Az események és személyek egy másik csoportja nem ugyanabban, illetőleg jóval kisebb arányban vált drámatémává, mint Magyarországon. Az azonos vagy közel azonos arányban reprezentált személyek és események köre meglehetősen korlátozott. A jelenség nem magyarázható egyetlen okkal: a témaválasztást egyaránt befolyásolták a rendi ideálok, a magyarországi önlegitimáció fontos eleméül szolgáló *virtus militaris* eltérő értékelése, az adott rendházban rendelkezésre álló történeti források, a helyi érdekek, történeti hagyományok és magyarországi kapcsola-

³² Ernst REITER, *Schenk von Castell, Marquard Reichsfreiherr = Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648 bis 1803: Ein biographisches Lexikon*, Hrsg. Erwin GATZ, unter Mitw. v. Stephan M. JANKER, Berlin, 1990, 419–421; vö. Anton SCHINDLING, *Die Anfänge des immerwährenden Reichstags zu Regensburg: Ständevertretung und Staatskunst nach dem Westfälischen Frieden*, Mainz, 1991. A fenti összefüggésre Prof. Dr. Ruprecht Wimmer és PD Dr. Dietmar Grypa (Eichstätt) hívta fel figyelmünket, melyért ez úton is köszönetet mondunk.

³³ WIMMER (3. jegyzet), 603.

³⁴ STAUD (15. jegyzet), 186.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 33 évfolyam 133 szám

tok, a diplomáciai és politikai szempontok, az aktualitás igénye, a retorikatanárok személyes érdeklődése, a mecénás kiléte és a jezsuita drámafelfogás változása.

Előadási alkalmak, szerzők és choragusok, idézett források

Az előadási alkalmak vizsgálatára a programmal vagy szöveggel rendelkező daraboknál van lehetőség. Eszerint az előadások több mint fele a szeptember első napjaiban megtartott tanévkezdő játék, ún. *ludus autumnalis* volt. Néhány darabot a Mária-kongregáció tagjai adtak elő a nagybőjtben, a kongregáció előljáróságának kihirdetésekor a helyi püspök jelenlétében vagy más előkelő személy tiszteletére. Az 1626-os bécsi Szent István-előadás ún. *ludus caesareus* szerepét töltötte be, melyet II. és III. Ferdinánd tiszteletére mutattak be, két napra elosztva. Az egyik legkorábbi Szent Imre-darabot a császári ház tagjai, Lipót osztrák főherceg és felesége tiszteletére vitték színre 1627-ben Konstanzban. A két előadás jelzi a jezsuita iskolai színjátszás és az udvari érdekek összefonódását, s hogy a nagyobb kollégiumokban az iskolai színház esetenként udvari színházként működött. Az illetékes püspök többször praemiumot osztott a tanulóifjúságnak, ami rendszerint az őszi játékhoz kapcsolódott. Három esetben a praemiumot osztó püspök volt egyben a program mecénása. Az elmúlt tanév teljesítményét elismerő praemiumosztás az év elején tartott színjátékkal egybekötve az 1580-as évektől vált általánossá a jezsuitáknál, Bajorországban 1590-ben hercegi rendelet írta elő.³⁵ Az iskolai rituálé bevonása a drámai cselekménybe bevett gyakorlatnak számított, s előfordult a darabok fő témájaként is.

Az 1627-es kölni Szent István-dramát a jezsuita gimnázium mellett hét éve épülő, használatba még nem vett, Mária tiszteletére szentelendő templomépület falai között mutatták be. Az előadásnak egyaránt szerepe lehetett a városi iskolák közti rivalizálásban és az építkezés befejezéséhez szükséges adományok ösztönzésében. A Nagy Lajos királyról szóló darabot a király törökön aratott győzelmének 300. évfordulója alkalmából vitték színre 1664-ben Augsburgban, ugyancsak őszi előadásként.

Külön kérdéskört alkot a darabok szerzőinek és rendezőinek, ún. choragusainak a meghatározása. A darabok írása és betanítása rendszerint a retorikatanár feladata volt, ezért a szakirodalom többnyire az ő személyükkel azonosítja a szerzőket és rendezőket. A darabokat azonban nem mindig a retorikaprofesszor szerezte, s a szerző és a choragus sem mindig volt ugyanaz a személy.³⁶ A meghatározást segíti, hogy a fennmaradt programpéldányok címlapjára néhány esetben kézzel utólag feljegyezték a szerző vagy a choragus nevét. A harminchét magyar tárgyú szöveg és program közül mintegy tíz esetben van valamiféle utalás a programok címlapján vagy a szakirodalomban a szerző vagy

³⁵ Peter SPRENGEL, *Der Spieler-Zuschauer im Jesuitentheater: Beobachtungen an frühen oberdeutschen Ordensdramen*, Daphnis, 16(1987), 47–106, itt: 83–91. A *ludus caesareus*okban a 17. század első felétől a bibliai és a történeti hősöket rendszeresen párhuzamba állították az aktuális uralkodóval. WIMMER, *Le théâtre...* (8. jegyzet), 40.

³⁶ VALENTIN (10. jegyzet), I, XXII–XXIII.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

rendező személyére. Franciscus Neumayr, a müncheni kollégium filozófiaprofesszora Szent István-darabjának szövege saját, 1758-ban Ingolstadtban és Augsburgban kiadott drámakötetében jelent meg, ennek szerzősége tehát nem kétséges. A darab müncheni előadását a kötet címlapján olvasható megjegyzés alapján 1740 körülre tettük. Az 1710-ben Eichstättben bemutatott Cillei Ulrik-darab programját Alszeghy Zsolt a cseh Carolus Kolczawa 1703-ban Prágában kiadott drámakötetében megjelent Cillei-darabbal hozta összefüggésbe.³⁷

Az 1627-es kölni Szent István-darab szerzője Peter Hauzeur, a kölni kollégium retorikatanára.³⁸ Hauzeur 1624-től volt a kölni kollégium humaniora-, majd retorikaprofesszora. 1629-ben, huszonnyolc éves korában már elhunyt, s csak ez az egy drámaszöveg ismert tőle. Az 1697-ben Münchenben bemutatott Hunyadi László-dráma szerzője Michael Mischon (Michon), aki 1694–1699 között volt retorikatanár Münchenben, s számos további darabot írt. Valentin repertóriumá összesen nyolc darabját sorolja fel az 1695–1725 közti időszakból, köztük néhány történeti tárgyút. A darabok egy részét többször is előadták. Az 1728-ban Ingolstadtban Hunyadi Lászlóról és Mátyásról előadott darab szerzője Christoph Steinhausen, aki 1727–1730 között volt retorikatanár Ingolstadtban, s 1729-ből és 1730-ból két másik, ugyanott bemutatott darbjáról tudunk.

A choragusok közül Joannes Baptista Frey nevét az 1664-es halli Szent István-előadás programjának fennmaradt példányára írt megjegyzés őrizte meg. Frey jórészt Bécsben volt hitszónok, prédikációi németül jelentek meg, halli működésének idejét nem ismerjük. Őt további choragus személyét a programok kéziratos megjegyzései és Valentin repertóriumá segítségével határoztuk meg. Az 1699-es regensburgi V. (Utószülött) László-darab choragusa Josephus Halbmayr, aki 1699–1700 között tanított retorikát Regensburgban. Az 1702-ben Münchenben előadott Hunyadi Mátyás-darab choragusa Franciscus Seidner, aki 1700–1702 között oktatott retorikát Münchenben. 1690-ben bemutatták egy *Lusus providentiae in Hildegunde Virgine Novesiania* c. darabját Eichstättben, melynek programja nyomtatásban is megjelent. Az 1707-es burghauseni Szent Imre-előadás choragusa Ferdinand Silbermann, aki 1706–1709 között oktatta a humaniorákat és a retorikát a burghauseni kollégiumban. Az 1715-ös ambergi Szent István-darab choragusa Maximilian Thor, aki 1714–1718 között oktatott retorikát Ambergben. Thor-nak 1716–1718 között három nyomtatott műve látott napvilágot, köztük egy bibliai tárgyú iskoladráma. Végül az 1687-es augsburgi Hunyadi Mátyás-előadás programjának címlapján Georg Ungmuth neve olvasható, aki 1681–1687 között tanított retorikát Augsburgban.

A szerzők és choragusok számbavétele nyomán a szerzők köre kibővült több új, a magyar szakirodalomban eddig ismeretlen névvel. A két neves drámaszerző, Neumayr és Kolczawa, továbbá a Magyarországon dolgozó Andreas Friz mellett néhány olyan német jezsuita is írt vagy rendezett magyar történelmi tárgyú színjátékot, aki több darabot szer-

³⁷ Carolus KOLCZAWA, *Vindex livor sui ultor seu Ulricus Cilli* = Uő, *Exercitationes dramaticae*, I, Pragae, 1703, 211–399; ALSZEGHY, *Magyar tárgyú...* (11. jegyzet), 100, 113.

³⁸ A szerzők és choragusok azonosításában VALENTIN repertóriumának életrajzi részét és SOMMERVOGEL biobibliográfiáját használtuk.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

zett, illetőleg további irodalmi munkásságot fejtett ki. Közülük Michael Mischon (Mischon) emelkedik ki. A több darabot vagy más műveket is szerző choragusokról nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy nemcsak rendezői, hanem egyben szerzői voltak a magyar tárgyú drámáknak. A choragusoknak ez a névsora kiegészíthető lesz a kollégiumok történetének feldolgozásaiból és a helyi kéziratos forrásanyagból. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a magyar történeti tárgyú darabokat neves jezsuita drámaszerzők (pl. Avancini, Bidermann, Bernardt) műveinek kontextusában mutatták be.

A drámaszövegek és programok többségében különféle forráshivatkozások találhatók, ami lehetővé teszi a darabokhoz felhasznált források körének meghatározását. Néhány szöveg és program egyetlen forrásmegjelölést sem tartalmaz, többségük egy, két vagy három forrást idéz. A háromnál több forrásra utaló szöveg és program kivételesnek számít. A szerzők azonban nem csupán a hivatkozott forrásokat használták, mivel a megnevezett források után gyakran olvasható az „etc.”, „alii”, „und andere”, „et alii apud ipsum” megjelölés. A rövidített forrásutalások túlnyomó többségét azonosítottuk, s bevontunk az áttekintésbe néhány nem hivatkozott, de a szakirodalom által azonosított forrást is. A továbbiakban együtt vizsgáljuk a magyar tárgyú és a magyar vonatkozású darabok forrásait.

A források legnagyobb csoportját a különféle történeti művek alkotják. A hivatkozások számát tekintve messze kiemelkedik Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decadese*, melynek 1568-as első teljes kiadása mellett 1581-től német fordítása is rendelkezésre állt a drámaszerzőknek. A műre 1626-tól kezdve utalnak folyamatosan. Bonfinitól egy másik munka is megtalálható az idézett források között: a *De origine et rebus gestis Polonorum* (Basel, 1568) c. összeállítás. A magyar történeti feldolgozások körül forrásként használták még Melchior Inchofer *Annales ecclesiastici Regni Hungariae* (Róma, 1644) c. egyháztörténetét. Szembetűnő, hogy Bonfini és Inchofer munkájával nagyjából ki is merült a magyar történelemre vonatkozó speciális szakirodalom, s hiába keressük a hivatkozott források között további humanista történetírók (pl. Ransano, Istvánffy, Thuróczy, Tubero), a 16–17. századi latin és német nyelvű történeti munkák szerzői (pl. Nadányi, Révai, Hulsius, Reusner, Dillich, Ortelius) és a magyar jezsuita történészek (pl. Szentiványi, Timon, Péterfy, Kazy) nevét.

A regionális történeti művek között van a Johann Adlzreiter von Tettenweis neve alatt, az általa gyűjtött forrásanyag alapján Johann Vervaux jezsuita által kiadott, *Annales Boicae gentis* (München, 1662–63) c. összeállítás. Ugyanide tartozik Martin Cromer *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* (Basel, 1558), Joannes Dubravius *Historia Boiémica* (Basel, 1575) és Aeneas Sylvius Piccolomini *De Bohemorum et ex his imperatorum aliquot origine ac gestis historia* (Basel, 1575) c. munkája.

Az európai történelem feldolgozásai közül kiemelkedik a jeles humanista, Flavius Blondus (Biondo) *Historiarum ab inclinatione Romanorum decades* (Velence, 1483) c. műve, az európai történelem első módszeres áttekintése a római birodalom bukásától a 15. századig. A hivatkozott világtörténetek közül legkorábbi Ióannész Zónarasz nevezetes krónikája, az *Epítome historion* (Basel, 1557), mely a világ teremtésétől 1118-ig terjedő eseményeket tárgyalja. A humanista világtörténetek közül Johannes Nauclerus

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138. szám

Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii (1506, megjelent Tübingen, 1516) és Marcus Antonius (Coccius) Sabellicus *Enneades* (Velence, 1498) c. műve azonosítható forrásként. A 16–17. századi világtörténetek közül a hivatkozott források között található Laurentius Surius *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum, ab anno salutis 1500 usque ad annum 1566* (Köln, 1566) c. műve, valamint két jezsuita, Orazio Torsellino (Horatius Tursellinus) *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598 epitomae libri X* (Róma, 1591) és Philippe Briet (Philippus Brietius) *Annales mundi sive chronicon universale* (Paris, 1662) c., számos kiadást megért munkája. A történeti enciklopédiák típusát Louis Moreri (Morerus) *Le grand dictionnaire historique* (Lyon, 1674) c., számos kiadást megért, németre is lefordított (Leipzig, 1709) műve képviseli.

Az egyetemes egyháztörténeti áttekintések csoportját Caesar Baronius *Annales ecclesiastici* c., 1588–1607 között tizenkét kötetben megjelent műve képviseli a forrásanyagban. Az egyháztörténeti művek csoportjába tartozik Raphael Fulgosius *Repertoria* (Lyon, 1544) és a 11. századi bencés apát, Sigebertus de Gembloux *Gesta abbatum Gemblacensium* (Paris, 1513) c. munkája. Az enciklopédiák közül Laurentius Beyerlinck *Magnum theatrum vitae humanae* (Köln, 1631) c. munkájára történik hivatkozás. Mindkét mű alapvető kézikönyvnek számított a 17–18. században. A történeti-földrajzi művek felhasználását a jezsuita Antonio Foresti *Mappa mondo istorico* (Parma, 1690) c., több kiadást megért, németre is lefordított munkája tanúsítja. Johann Jakob Fugger 1555-ben készült, *Spiegel der Ehren des hoechstloeblichen Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich* (Nürnberg, 1668) című, Sigmund von Birken által kibővített munkája a Habsburg-ház történetét dolgozza fel.

Külön csoportot alkotnak a forrásanyagban a hagiográfiai művek. Bonfini után a legtöbbet hivatkozott forrás Laurentius Surius *De probatis sanctorum historiis* (Köln, 1570/75) c., hat kötetben megjelent, számos kiadást és fordítást megért összeállítás. A jezsuiták nagyszabású hagiográfiai kiadványsorozata, az *Acta Sanctorum* (Antwerpen, 1643–1794) és Pedro de Ribadeneira *Flos sanctorum* (Madrid, 1599–1601) c., több kiadást és fordítást megért, kétkötetes szentéletrajz-gyűjteménye ugyancsak megtalálható a hivatkozott források között. A mariológiai irodalmat öt jezsuita munka képviseli: Pietro Antonio Spinelli *Maria Deipara Thronus Dei* (Nápoly, 1613), Laurentius Chrysonogonus *Mundus Marianus* (Bécs, 1646), Wilhelm Gumpfenberg *Atlas Marianus* (Trient, 1655), Juan Eusebio Nieremberg *Trophaea Mariana* (Antwerpen, 1658) és Michael Pexenfelder *Hortus Marianus* (Dillingen, 1682) c., egyaránt több kiadásban megjelent műve. Egy-egy Mária-zarándokhely áll a középpontjában Louis Richeome *Le pelerin de Lorete* (Bordeaux, 1604) c., több nyelvre, köztük latinra is (Köln, 1612) lefordított művének és Thomas Weiss *Diva Virgo Cellensis* (Bécs, 1637) c. máriacelli mirákulumos könyvének.

A jezsuita moráleteológiai irodalmat Georg Stengel *Opus de Iudiciis Divinis* (Ingolstadt, 1651), az aszketikát Nádasi János *Annua eremus divini amoris* (Bécs, 1678) c. munkája képviseli. Csupán egyetlen mű tartozik a szoros értelemben vett szépirodalom

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

körébe, Paolo Giovio híres életrajzgyűjteménye a hadi erényekben jeles férfiakról: *Elogia virorum bellica virtute illustrium veris imaginibus supposita* (Firenze, 1551).

A drámaszövegekben és programokban idézett és azonosított, összesen mintegy harmincöt forrás változatos képet mutat, s jelzi a jezsuita dráma szoros kapcsolatát más műfajokkal. Ez a forrásbázis tükrözi a jezsuita képzés sajátosságait, s jóval szélesebb a magyarországi történeti tárgyú drámák eddig azonosított forrásanyagánál, bár néhány átfedés is megfigyelhető. A szélesebb forrásbázist részben a magyar tárgyú és a magyar vonatkozású darabok forrásainak együttes vizsgálata magyarázza. A historiográfiai irodalomból figyelemre méltó a humanista történetírás és a kora újkori, azon belül jezsuita történeti munkák nagyarányú idézése, továbbá több alapvető kézikönyv felhasználása. A szorosabb értelemben vett történeti irodalom mellett nem elhanyagolható a hagiográfiai, mariológiai, teológiai és aszketikus művek jelenléte sem. Ugyanakkor feltűnően kevés a speciálisan magyar történeti tárgyú irodalom, ami jelzi, hogy a német jezsuiták jelentős részben kézikönyvekből, az európai és a világtörténelem feldolgozásaiból, legendagyűjteményekből és más, kompilatív módon készült munkákból, valamint a szomszédos Cseh- és Lengyelország történetére vonatkozó művekből szerezték ismereteiket a magyar történelemről.

A forrásoknak ez az áttekintése mutatja azt is, hogy a darabok jelentős mennyiségű ismeretanyagot közvetítettek a magyar történelemről. Ezeket az ismereteket tágabb, európai összefüggésekbe helyezték és egységben kezelték a legkülönfélébb legendai elemekkel, teológiai elképzelésekkel és vallási hagyományokkal. Az természetesen nem vehető biztosra, hogy a szerzők olvasták is a feltüntetett forrásokat, az azonban megállapítható, hogy nagy szabadsággal használták fel azokat. Többször figyelmen kívül hagyták a források eredeti értelmezését, átfunkcionálták az eseményeket, más adatokat közöltek, kontamináltak, s előfordulnak történeti tévedések és szándékos csúsztatások is.

Nemzeti sztereotípiák, jelképek és a nemzetsors toposzai

A továbbiakban a történeti események időrendjében haladva tekintjük át a darabok azon tartalmi és retorikai sajátosságait, melyek felvilágosítással szolgálnak a Magyarországról és a magyar történelemről alkotott képre. Mint említettük, az államalapítás előtti időszakra vonatkozóan csupán néhány, magyar vonatkozást is tartalmazó német darabot találtunk. Többször is feldolgozták Trebellus történetét, melyben a keresztény hitre tért bolgár uralkodó keményen megbünteti a kereszténységet megtagadó és a pogányságra visszatért fiát.³⁹ Az 1698-as neuburgi előadás aktualitását a törökök visszaszorításának tizenöt éve tartó folyamata adta. Trebellust (705–719) a hun–magyar eredetmítosz nyomán nevezhették „magyar és bolgár király”-nak: a Bonfini által is megörökített történeti

³⁹ Vö. SZAROTA (9. jegyzet), III/2, 2257–2259.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

hagyomány szerint a bolgárok először a hunok szomszédságában laktak, s Trebellus legyőzte a magyarok mellett a hunok másik törzsének tartott avarokat.⁴⁰

A program szerint Magyarország a főszereplő a darab három részét követő allegorikus kórusjelenetekben, míg magában a cselekményben két magyar szereplő lép fel. Ezek a keresztény Rackinus, „Dux Hungarici”, Trebellus bebörtönzött keresztény fiának segítője, tanácsadója, barátja és egyik kiszabadítója, valamint Solymus, „Dux Hungarici Etnici”, aki föltehetően Rackinus hamis barátjának szerepét játszotta. Az első kórusban a szomorú Hungária a remeteségbe vonult Trebellushoz menekül. Pogány hősök és istenek, Hercules, Mars, Apollo és Diana üldözik, akiket a magyarok eddig tiszteltek. Hungáriát angyal menti meg előlük, aki átveszi az ország kormányzását. A második kórusban az igaz barát hiába keresi társát a zavaros állapotban lévő Magyarországon. A harmadik kórusban a görög egyház, melyből először jutott az igaz hit Magyarországra, vigasztalja a magyar egyházat, és megmutatja neki Julianus Apostata bukásának példáján, hogyan bünteti meg Isten az igaz hittől elszakadt királyt. Az epilógus következtetése szerint Trebellus pogányokon aratott győzelme eredményezte Magyarországon a keresztény hit felvételét. Magában a cselekményben a magyarok kisebb szerepet játszanak a németeknél, akiket Trebellus kereszténynek megmaradt fia hív segítségül pogány testvére ellen. A kórusok allegorizálása azonban teljes egészében Hungária alakjára épül. Külön figyelmet érdemel a harmadik kórus megjegyzése, mely szerint a kereszténység a görög egyház révén vált ismertté a pogány magyarok között.

A Szent István-darabokra térve, az összevetés tanúsága szerint számos rokon vonás mutatható ki az azonos tárgyú magyar és német darabok között, s a király alakját itt és ott is változatos célok szolgálatába állították. A német darabok fő cselekményelemei lényegében megegyeznek a magyarországiakéval.⁴¹ Kupa, Konrád császár, Gyula és a bolgárok legyőzése; István királlyá választása és megkoronázása; házasságkötése Gizellával; Imre elvesztése és a trónutódlás kérdése; sikertelen gyilkossági kísérlet István ellen; a korona (az ország) felajánlása Máriának. Egyedül Vazul megvakíttatása és elűzése nem található meg a német darabokban, előfordul viszont az Imre herceg előtt Szűz Máriát szidalmazó, László nevű nemes nyelve kivágásának a motívuma. Ezek a cselekményelemek mutatják a magyarországi Szent István-hagyomány fő vonulatának német recepcióját. Nincs különbség abban sem, hogy István többszörösen összetett alakja különféle szimbolikus jelentéseket fejez ki: ő az uralkodói erények egyetemes tárháza, a keresztény erények hordozója és a katolikus hit védője; az elsőség, szentség és kiválasztottság képviselője; koronázása minden további jövőbeli koronázásnak az előképe; személye az igazi Mária-tisztelet megtestesítője.

A darabok további közös vonása a mitológiai példázatok használata és a legitimációs szándék jelenléte. Ezek az ún. legitimációs drámák párhuzamot állítanak fel István és a jelenlegi uralkodók között, s ezzel kifejezik a Habsburgok legitimációs törekvéseit. Már

⁴⁰ Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum Decades*, 1,1,330.

⁴¹ Vö. PINTÉR (16. jegyzet), 192–193. A nyelvkivágás motívumához, mely büntetésként megtalálható I. István király ún. második törvénykönyvében, vö. HELLER Bernát, *A Csanádmonda fő eleme*, Ethnographia, 27(1916), 161–168.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

utaltunk rá, hogy István többször volt ünnepi, reprezentációs előadások tárgya Magyarországon és a német nyelvterületen. Az 1626-os bécsi *ludus caesareus* negyedik részének elején például Fortitudo és Achilles dicsőítik az osztrák uralkodóházat, s köszöntik a frissen megkoronázott III. Ferdinánd magyar királyt. A német és a magyar jezsuiták egyaránt többször figyelmen kívül hagyták a történeti kronológiát az életrajzi események egybekomponálásában. Gyakori a történeti események és a legendamotívumok keveredése, s párhuzamok figyelhetők meg az aktuális történeti, politikai helyzet és a cselekmény meghatározó elemei között. A cselekmény idővel leszűkül, a szerkezet egyszerűsödik. Neumayr Szent István-darabja 1750-es évektől érvényesülő magyarországi recepciójának német nyelvterületen megfelel a *Regnum Marianum* motívum felerősödése, központi témává válása. Neumayr darabjában megjelenik a magyarok németgyűlöletének motívuma: a magyarok inkább készek áttérni a keresztény hitre, mintsem a német császár uralkodjon fölöttük.⁴²

A különbségek felé fordítva a figyelmet, megállapítható, hogy míg a magyarországi Szent István-darabokban „a szent uralkodó alakja nem visel el semmiféle profanizálást vagy könnyedséget”,⁴³ a német daraboknak kedvelt eleme a király alamizsnálkodása és az ezt követő szakálltépés legendai eredetű motívuma. Ez a motívum bekerült a Szent Imre-darabok egy részébe is. Az 1627-es kölni előadás közjátékaiban többek között „leleményes tolvajok” alkotnak élőképet, a negyedik részben pedig tolvaj magyarok ellopják a trák hercegek Istvánnak szánt ajándékait. Az ilyen és ehhez hasonló, plautusi jellegű komikus jelenetek és alakok beillesztése a bajor és osztrák jezsuita dráma egyik sajátosságának tekinthető.⁴⁴

Míg Gizella királyné a magyarországi Vazul-drámákban többször intrikus, negatív figura, akire átruházódnak az István terhére rótt bűnök,⁴⁵ a német Szent István-darabokban Gizella nem hangsúlyos alak, a Szent Imre-darabokban pedig egyértelműen pozitív szerepet játszik. Az 1746-os eichstätti Szent István-drámának, melyet a program elején álló tartalmi összefoglaló szerint a város alapításának és a keresztény hit felvételének ezeréves évfordulója tiszteletére adtak elő, fontos eleme a helyi történeti hagyomány bevonása a cselekménybe. A darabot a plébániatemplomban, Szent Vilibáld, az egyházmegye patrónusának ereklyéi közelében mutatták be, aki megtalálta az Attila hunjai által elpusztított korábbi templom maradványait. Az összefoglalás párhuzamot von Szűz Mária ősrégi városbeli tisztelete és Magyarország királynőjévé történt koronázása között.

A nemzetsors toposzai közül az 1627-es kölni Szent István-darab első részében megjelenik a *fertilitas Pannoniae*, amit Szűz Mária küld el Magyarországra. Az 1664-es halli

⁴² ALSZEGHY, *Magyar tárgyú...* (11. jegyzet), 104.

⁴³ PINTÉR (16. jegyzet), 195.

⁴⁴ Fidel RÄDLE, *Italienische Jesuitendramen auf bayerischen Bühnen des 16. Jahrhunderts* = *Acta Conventus Neo-Latini Bononiensis*, ed. R. J. SCHOECK, Binghamton NY, 1985, 303–312, itt: 308; Jean-Marie VALENTIN, *Die Lustige Person im dramatischen Werk des J. B. Adolph S. J. und des Maurus Lindemayr O. S. B., Austriaca*, 14(1982) (Sonderheft *Aspekte des Komischen im österreichischen [Volks-]Theater*, 18./20. Jahrhundert. *Actes du colloque de Nancy 20–21 novembre 1981*), 29–47.

⁴⁵ PINTÉR (16. jegyzet), 193.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

előadás első részének kórusjelenetében Hungária örvendezik a hit előmenetelén, s Providentia megjósolja az ország utolsó falakig történő elpusztítását az eretnokség és Mohamed által. Az ötödik rész kórusjelenetében a Hit biztatja a keresztény fejedelmeket a török elleni harcra. Az utolsó falakig lerombolt ország képe a *ruina Hungariae* toposzra utal. Az 1712-es feldkirchi darab második részében a Konrád császár ellen induló magyar hadvezérek megerősítik Istvánnak tett esküjüket, mely szerint *életüket és vérüket adják a királyért és az országért* („pro Rege et Regno sanguinem ac vitam fundere”).

Szűz Mária segítségül hívása, a korona és Magyarország följánlása Szűz Máriának, azaz a *Patrona Hungariae* és a *Regnum Marianum* a darabok egyik kezdetétől fogva kedvelt, változatos formában ismétlődő toposza. Neumayr Szent István-darabja az igazi Mária-tisztelet példajaként mutatja be a királyt, aki fia halálát követően ajánlja országát Máriának. Mária neve itt Regina, Vicaria és Domina Hungariae, Szent Istváné Vicarius Mariae, s a pogány magyarok Magna Domina néven tisztelik és fogadják el Szűz Máriát. Ez a dráma nagymértékben ösztönözhetette a *Regnum Marianum* toposz felerősödését a német Szent István-darabokban. Az 1745-ös konstanzi darab epilógusa a *kert*-toposzra épül: Pannóniát István a pogányság pusztájából virágzó kertté változtatta a Máriának történt felajánlás révén („floruerit hortus, quot in eo flores plantavit Stephanus, dum Regnum Pannoniae in hortum mutavit, et Virgini sacravit”), melyben Luther rózsája tövisek közé vettetik, Kálvin liliomai elvadulnak, Arius és Mohamed pedig elnémulnak. Az 1746-os eichstätti énekes-zenés darab Mária eichstätti kertjével állítja párhuzamba Magyarországot mint Mária országát. A Magyarország mint Mária kertje motívum Ausztriára vonatkoztatva tűnik fel az 1759-es freiburgi előadás második kórusának végén.

Felesége, Gizella révén István fontos szerepet játszik a II. Henrik császárrá választásának történetét feldolgozó német darabokban. Ezekben a cselekmény menete nagy vonalakban követi Henrik legendáját, illetőleg a történeti eseményeket. A fő mozzanatok: Henrik Szent Wolfgang sírjánál átélt látomása, melyet Henrik saját küszöbön álló halálának előjeleként értelmez; István és Gizella menyegzője; Henrik vetélkedése Ekhard meissenai örgróffal; az örgróf meggyilkolása; Henrik császárrá választása. Az 1722-es eichstätti darabban a program tanúsága szerint Istvánnak aktív, a cselekményt többször is előrevivó szerepe van, maga a cselekmény a program címe szerint az isteni előrelátást példázza. Az első felvonás II. jelenetében utalás történik István és Gizella tervezett esküvőjére, annak előkészületeire. A IV. jelenetben Henrik Szűz Máriáról beszél Istvánnak. A második felvonás III. jelenete játék a játékban: az István kíséretében lévő urak színjátékot adnak elő Henrik szórakoztatására arról, hogyan tervezik Magyarországon a bálványok lerontását és Mária képének felállítását. Ebben a jelenetben a pogány istenek lerombolása Magyarország későbbi keresztény hitre térítésének az előképe.⁴⁶ A IV. jelenetben István kiszabadítja Gizellát Ekhard fogságából. A harmadik felvonás I. jelenetében olasz komédiások opera előadására készülnek István és Gizella menyegzője alkalmából. A negyedik felvonás III. és IV. jelenetében István felismeri az álruhában elrejtőzött Henriket és kéri, térjen vissza az udvarba. Végül az ötödik felvonás

⁴⁶ SZAROTA (9. jegyzet), I/2, 1732/a.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

V. jelenetében Henrik a császári koronával együtt megkapja Kunigundát, István pedig a keresztény hittel együtt Gizellát.

A német Szent Imre-darabok fő motívumai Imre királyi származása és neveltetése; áhítatos, szent élete és Mária-tisztelete; szüzessége, amit a házasságban is megtartott; a világi életre való csábítások legyőzése; Imre korai halála és lelkének mennybevitele. A programok szerint ezeknek a daraboknak jóval szegényebb a cselekménye a Szent István-drámáknál, s mindegyikben a szüzesség erénye mint legendai eredetű motívum áll a középpontban. A szűkös cselekményt megpróbálták ellensúlyozni további motívumok bevonásával, mint pl. Imre lelki vadászata, illetőleg lelkének megmértetése; István király alamizsnálkodása; Imre királyi elődei és követői a szüzességben; Imrével kapcsolatos csodák és látomások. Lehetséges, hogy a vadászat-motívum Imre halálának föltételezett okára utal. Itt is megtalálhatók a mitológiai párhuzamok, s az 1627-es konstanzi darab bővelkedik a komikus elemekben. Ilyen a beszélő nevek alkalmazása, melyek közül például az Imrét rosszra csábító udvaronc, Thrasonius neve Terentius *Eunuchus* c. vígjátékának kérkedő katonájára utal. A vadász Cuculus az első rész végén a kocsmárossal együtt nevetető fabulát ad elő, majd a második részben a cigányokhoz megy jóslást tanulni, maga is cigány lesz, s ezzel a tudományával pénzt akar kicsalni a parasztoktól. A cigány kedvelt alak a magyarországi iskoladrámákban, de egy történeti tárgyú darabban fellépése különlegességnek számít.

A nemzeti jelképek közül az 1626-os dillingeni darab második részében feltűnik az országalma mint Magyarország és a világi élet jelképe. Ezt az Istenszeretet összetöri, majd a Szüzesség az ország címeréből a keresztet átnyújtja Imrének. A harmadik részben a Szüzesség figyelmezteti az árvasága miatt síró Magyar Királyságot, ami a *querela Hungariae* toposz változata. Hungaria géniuszok alakjában megjelenik az 1707-es burgauseni darab prológusában és epilógusában is. A prológusban Hungaria Mária segítségét hívja Mohamed ellen, az epilógusban az ő oltalmába ajánlja magát. A program bizonyos humorral ábrázolja Imre megkísértéseinek történetét, s az életében a nő szerepét betöltő Máriát emberi vonásokkal ruhazza fel.

A harmadik Árpád-házi szentről, Erzsébetről bemutatott darabok közül egyedül az 1575-ös fuldai előadás szövege maradt fenn. A darab címe magyar királylánynak, az argumentum a magyarok fényességének és Pannónia szülöttének mondja Erzsébetet. Az első három felvonás, mely Erzsébet példászerű szorgalmát és aszketikus vallásosságának alakulását mutatja be, a magyar királyi udvarban játszódik. Ezzel a szerző módosítja a történeti hagyományt, mivel a darabban Erzsébet felnőttként kerül Thüringiába, s így elmarad a gyermek királylány dramaturgiailag nehezen megoldható házasságkötése. Apja, II. András (*Rex Hungarus*), az I. felvonásban elpusztítja a hitetlen támadókat, s a keresztény hit példás védőjeként jelenik meg, világos utalással az aktuális török veszélyre. A darab többi része Erzsébet Thüringiában játszódó életét mutatja be, s felhasznál legendai eredetű motívumokat is. Amikor Erzsébet megözvegyül, szóba hozzák, hogy az özvegyek vissza szoktak menni hazájukba, ezt azonban Erzsébet határozottan elutasítja.

Mint említettük, I. (Szent) László királyról nem írtak önálló drámát a német jezsuiták. Mellékalakként azonban feltűnik például a II. Boleszláv lengyel király és Szaniszló

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

krakkói püspök konfliktusát bemutató darabokban.⁴⁷ Az 1699-es jülich-i előadás programja szerint a cselekmény menete a következő: a király megöleti az ellene fordult püspököt, mire a pápa kiátkozza Boleszlávot, aki a lengyel nemesség elől fiával együtt Magyarországra menekül László királyhoz, végül büntudattól kínozva megőrül és öngyilkos lesz. Míg Boleszláv egyértelműen negatív figura, László semleges alak, aki csupán befogadja őt udvarába.

Az Árpád-kori magyar történelem uralkodóit és eseményeit tárgyaló német jezsuita színjátékok között külön csoportot alkotnak az I. András és I. Béla, illetőleg III. Béla fiai, Imre és András testvérharcát bemutató darabok. Az 1751–1773 között előadott drámák aktualitását az osztrák örökösödési háború (1741–1748) és a hétéves háború (1756–1763) eseményei, valamint az ezekben részt vevő ellenséges felek rokoni kapcsolatai adták. A téma elterjedését ösztönözhatték az azonos tárgyú korábbi és kortárs magyarországi darabok is. A programok alapján meghatározható a központi gondolat: a testvérek közti egyenlenség, viszálykodás (discordia) bemutatása és elítélése. Az 1755-ös würzburgi előadás cselekményének fő mozzanatai: András a gyermek Salamon részére akarja biztosítani a trónt testvére, Béla ellenében; Béla színleléssel megmenekül az életveszélyből és Mesco lengyel herceggel szövetséget köt András ellen; Béla megkegyelmez az ellene lázadóknak, a pogányságra hajlókat pedig számkivetésbe küldi; Bélát győztesként és királyként köszöntik. Az 1771-es landshuti előadás cselekménye nagy vonalakban megegyezik ezzel, annyi különbséggel, hogy itt András elmenekül és megölik, s a közjáték a bibliai Salamon és Adonias testvérharcát idézi párhuzamként. Az 1773-as regensburgi előadás az argumentum és az azonos témájú zenés közjáték alapján megegyezhetett a landshutival.

A III. Béla fiainak testvérharcát megjelenítő három darab, az 1751-es augsburgi, az 1756-os innsbrucki és az 1757-es dillingeni lényegében azonosnak tekinthető egymással a programokban közölt argumentum, prológus, szereposztás, cselekményvezetés és a két közjáték alapján. Az 1751-es és 1756-os program csaknem szó szerint megegyezik. A fő cselekményelemek: Imre trónra kerülése; az országot két oldalról külső ellenség fenyegeti; András meg akarja szerezni testvére, Imre koronáját; Imre először túri, majd leveri András lázadását, végül kegyelmet gyakorol. Bánk bán alakja mellékszereplőként tűnik föl a cselekményben. A prológusban Mars és Furor Discordia által felingerelve Pannónia trónjára tör, Mansuetudo azonban legyőzi őket. A közjátékok a bibliai József és testvérei történetét állítják párhuzamba a magyarországi eseményekkel. A három program szoros összefüggése egyben megerősíti a drámatémák és szövegek kollégiumok közti közvetítéséről korábban mondottakat.

Az 1757-es dillingeni program valamivel bővebb, s közli a prológus és a két közjáték szövegét. A nemzeti jelképek közül az argumentumban megjelenik Szent István koronája, mint az uralkodói legitimitáció eszköze. (Az egyik azonos témájú magyarországi darabban a testvérek közti béke biztosítékaként tűnik fel a Szent Korona.⁴⁸) A prológus

⁴⁷ Vö. 30. jegyzet.

⁴⁸ VARGA–PINTÉR (4. jegyzet), 95.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 szám

végi ária a Habsburg uralkodók legitimációjának szándékával a hun–magyar rokonság gondolatára utal, s párhuzamot von Imre és a jelenlegi magyar uralkodók között. Eszerint a magyar trónon nem mindig Attila csalárd árnyékai ülnek, hanem kegyes királyok, mint Imre, aki előképe az ausztriai királyoknak Pannónia trónján. Ők szüntették meg a barbárságot Pannóniában. A trón most Teréziáé és Ferencé, akik Imréhez hasonlóan bírják a kegyesség (mansuetudo) erényét. Ugyanitt megjelenik a *fertilitas* toposz változata, mégpedig az Ausztriával összekapcsolt Pannóniára vonatkoztatva: „Floresce jam Pannonia / Et Laureis, et olea / Jungenda posthoc Austriae / In Regum mansuetudine!”

A vegyes házi királyok korát érintő darabok közös motívumai a török elleni küzdelem és a magyar trón körüli, gyakran véres események. I. (Nagy) Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Mátyás király gyakori szerepeltetését a török ellen vívott harcaik, *defensor fidei*-szerepük mellett elsősorban az magyarázza, hogy egész Európában ismert, az európai történelemre hatással lévő uralkodók és nagyszabású személyiségek voltak. Az I. (Nagy) Lajos király 1364-es törökön aratott győzelmének 300. évfordulóján, 1664-ben Augsburgban előadott színjátékban a cselekmény fő elemei a következők: Murad szultán fegyverkezése; Lajos király sereget gyűjt és haditanácsot tart; a túlerőtől félve Lajos Szűz Máriához fordul segítségért; a király álma; a győztes csata után a király hálát ad és templomot építtet Máriacellben. Feltűnik Szent István országfelajánlásának motívuma, s hogy Mária a magyarok úrnője. Az öt felvonás címe egy-egy allegorizáló kép: az *elárult*, a *megfélemlített*, a *megcsalt*, a *kétségbeesett* és a *győzedelmes* Magyarországra utal. A darab végén, a prémiumosztás előtt megjelenik a *propugnaculum Christianitatis* toposz változata: a zsákmányolt fegyvereket Lajos király hálából felajánlja Máriának, és fogadalmat tesz a máriacelli templom kibővítésére, amely a kereszténység legyőzhetetlen, szilárd vára („ein unüberwindliches festes Schloss der Christenheit”) legyen minden időkben Magyarország és Ausztria számára. A védőbástya toposzt itt tehát nem Magyarországra, hanem a máriacelli záradokhelyre alkalmazták, ami előre jelzi a toposz 17. század végi áttevődését Ausztriára és a Habsburg uralkodókra.⁴⁹

Luxemburgi Zsigmond a hőse az 1759-ben Mindelheimben és az 1768-ban Eichstättben előadott darabnak. A két program tanúsága szerint az utóbbi előadás az előbbi nyomán, annak ismeretében született, s csupán kisebb eltérések találhatók. A cselekmény fő elemei: Zsigmond bebörtönzése a siklói várban; a magyar királynő, Nagy Lajos özvegyének megölése és lányának elűzése; Károly László nápolyi király, azaz „Kis” Károly trónra juttatása; Zsigmond kiszabadulása és hatalmának helyreállítása; Károly László elűzése; Zsigmond második házasságkötése és Ausztriai Albert adoptálása. A két kórusjelenet Dávid és Absalom történetét idézi fel bibliai párhuzamként.

Mellékalakként tűnik fel Zsigmond a Magyarországra jött francia gróf Baqueville török fogságba esésének és csodálatos kiszabadulásának történetét feldolgozó darabokban. Az 1688-as augsburgi program címlapja szerint a történet a török által megszállt Magyarország Ausztria általi felszabadításának párhuzama. A téma 1694-es és 1721-es,

⁴⁹ BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban = Nemzet, identitás, irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2005, 13–33, itt: 29.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 szám

részben eltérő feldolgozásainak címe nem utal erre a párhuzamra, s a családi dráma irányába tolja el az értelmezést. 1688-ban, Buda felszabadítása után két évvel a darab egyértelműen politikai vonatkozást hordozott. Az augsburgi program több ellentmondást és történetietlen csúsztatást tartalmaz. Így például Luxemburgi Zsigmond és Bajazet szultán idejére teszi, forrásai alapján azonban 1386-ra helyezi az eseményeket. Elida Maria Szarota kommentárjában Bécs 1683-as felmentésével hozta összefüggésbe a darabot,⁵⁰ 1688-ban azonban már nem Bécs, hanem Buda felszabadítása volt aktuális, s a cím egyértelműen Magyarország felszabadításával állítja párhuzamba az esetet. A címlapon említett Achmed, akinek szolgaságából Magyarország megszabadult, nem konkrét személyt takar, hanem szimbolikusan utal a törökre.

A cselekmény fő mozzanatai a következők: Baqueville Magyarországra jön harcolni a török ellen; a törökök elfogják; Luxemburgi Zsigmond seregei legyőzik Bajazetet; hét évi fogság után Baqueville Szent Julián révén csodálatos módon kiszabadul a fogságból és hazatér családjához. Allegorikus módon Magyarország többször is feltűnik a darabban. A második felvonás végén, a IX. jelenet utáni kórusban, a törökkel vívandó csata előtt katonák holttestei fölött játszó holdfény utal Hungaria elképzelt török fogságára, majd a megsebesült Magyarországot Ausztria kivezeti a csatából („Hungaria vulnerata per Austriam ex acie subducitur”). A harmadik felvonás IV. jelenetében megjósolják a Török Birodalom bukását Ausztria révén, s Magyarországot előhívják a sírból („Hungaria e tumulo vocatur”). A VI. jelenetben Najádok és osztrák ifjak örvendeznek a boldog Magyarországnak. Az ezt követő kórusban Ausztria hálából oszlopot emel Szűz Máriának, melyhez Magyarország egy dunai kagylóból készült gemmát ajánl fel a Magyarország címeréből származó kereszttel, „In hoc signo vinces” felirattal. Az epilógus az Ausztria által megszabadított Magyarország triumfusával kezdődik, amit Hungaria felajánl Máriának, az ország segítőjének. A segítő Mária képét ráhelyezik a hold által húzott diadalkocsira, végül Ausztria és Magyarország közösen dicsóítják Máriát a győzelemért.

Zsigmond alakja teljesen háttérben marad a cselekményben, s a gróf csodálatos megszabadulása egy szent révén Magyarország Ausztria által történt felszabadításának lesz az előképe. A darab jól mutatja, hogy a török háborúkkal kapcsolatos jezsuita drámák szerzőinek többsége a történeti tényektől eltérően Lipót császárt tekintette a török elleni felszabadító háborúk vezető személyiségének, és Ausztriát tartotta Magyarországot és Európát megmentőjének.⁵¹

Az V. (Utószülött) Lászlóról 1699-ben Regensburgban bemutatott darabban feltűnik Hunyadi János alakja, fia, Hunyadi László révén, s „Nagy” Hunyadiaként, világraszóló hősként és a törökök veszedelmeként emlegetik. A program szerint V. László eljegyzését és korai halálát, Hunyadi László és Mátyás fogságát, Cillei Ulrik megölését és Hunyadi László lefejezését adták elő. Az 1687-es augsburgi Mátyás-darabban Mátyás Hunyadi Jánostól való születését, bebörtönzését, kiszabadulását és királlyá választását állították a

⁵⁰ SZAROTA (9. jegyzet), 1/2, 1705–1707. A népszerű vándorelbeszélés megvan például Georg Stengelnél, Bonfininél, Louis Richeöme-nál és Taxonyi Jánosnál, vö. TAXONYI János, *Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának tükörei*, II, Győr, 1743, I. rész, Negyedik történet.

⁵¹ STAUD (15. jegyzet), 190.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

középpontba. A prológus szerint Mars Turcicus menekül Bellona Christiana elől. Az utóbbit Hunyadi János és Mátyás testesíti meg, akik I. Lipót császár és fia, I. József előképei. Az első felvonásban fellép a II. Mohamed szultánon győztes Hunyadi János, akit halála után két fia sirat, a halott Hunyadi pedig elköszön fiaitól. Hunyadi Jánost Magyarország és az egész keresztény világ hőségnek nevezi a program, a gyermek Hunyadi Lászlót és Mátyást pedig apjukhoz egészen hasonlóknak mondja: reménység szerint ők lesznek Magyarország védőbástyái, melyeken a török betöri a fejét („schöpfte man die Hoffnung das Königreich Ungern wurde mitler Zeit an ihnen haben zwo veste Vor-Mauren an welchen der Türckische Ubermuth den Kopf gar zerstoßen oder wenigstens in seinen Anschlägen wurde zuruck gehalten werden”). A *propugnaculum* toposzt itt tehát nem az országra, hanem személyekre alkalmazták. A program egyben jó példa arra, hogy a török tárgyú és török vonatkozású darabok egy részében Szent István, Nagy Lajos, Hunyadi János és Mátyás előképül szolgáltak a Habsburg uralkodóknak a pogányság legyőzésében, s a magyar uralkodók és hadvezérek szerepeltetése közvetve a Habsburgok magyarországi legitimációját szolgálta.

Ugyanezt a témát dolgozta fel az 1689-es hildesheimi előadás a két Hunyadi-fiúról és az 1697-es müncheni Hunyadi László-dráma. Az 1689-es hildesheimi program szerint a mitológiai utalásokkal és komikus jelenetekkel átszőtt darabban a magyar trónért folyó küzdelem áll a középpontban. A második rész szimbolikus előjátékában az elűzött V. (Utószülött) László trónra kerülésének párhuzamaként Najádok kihalásszák a Dunából a magyar királyi jogart, és László hálójába üzik az országot. A Mátyás fogságát és királlyá választásának történetét bemutató 1702-es müncheni darab különlegessége, hogy a második felvonást követő Chorus Intercalaris Krisztus halálával állítja párhuzamba Hunyadi László erőszakos halálát. Nagy Júlia megfigyelése szerint ezzel átértékelődik az addigi történet: V. László Pilátussal, Cillei Ulrik Júdással kerül párhuzamba.⁵² Mátyás királlyá választása a harmadik felvonásban lényegében a jutalom elnyerése a vitézségért, bátorságért és az Istenbe vetett hitért. Mátyás mintegy átveszi bátyja szerepét; hatalomra jutása Krisztus égi uralmát példázza.

Az 1706-ban Regensburgban és az 1710-ben Eichstättben bemutatott két Cillei-darab közeli kapcsolatban áll egymással: az utóbbi a programok szerint az előbbinek kissé módosított változata, s közös forrásra, Kolczawa említett drámájára vezethetők vissza. A cselekmény politikai hátterét, a Hunyadi és a Cillei család vetélkedését az argumentumban közölt Bonfini-idézet világítja meg. A darabban Cillei Ulrik nemcsak rossz politikus, mint az 1706-os program címe állítja, hanem egyértelműen negatív figura ravasz-sága, gyűlölete, irigysége, gőgje és hatalomvágya miatt. A darab rövid cselekménye: Cillei bevádolja a Hunyadi-fiúkat László királynál, majd megölésüket tervezi; a Hunyadi-párti magyarok felfedik a tervet és végeznek Cilleivel. Hunyadi János jelzője a tartalom összefoglalásában „a törökök veszedelme” („Schrecken der Türcken”). A programok szerint a darabban nem esett szó a bemutatott események tragikus folytatásáról, Hunyadi László halálra ítéeléséről és kivégzéséről Cillei gyilkosaként.

⁵² NAGY (17. jegyzet).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXII. szám

Az 1719-es landshuti Mátyás-darab ismét Mátyás fogságra vetését, kiszabadulását és királlyá választását mutatja be, részben hasonló módon, mint a már említett 1687-es augsburgi előadás. A bibliai párhuzam itt ismét József és testvéreinek története. Az események színhelye Prága, s új motívum Kapisztrán János Szilágyi Mihálynak adott jóslata, mely második Nagy Sándornak, Mohamed ellen az ország védőjének és eljövendő királynak nevezte Mátyást. Ugyanez a jóslat megtalálható a Hunyadi-testvérpár történetét bemutató 1728-as ingolstadti darabban. Ez Budán játszódik, s itt Atalja és Jóás története a bibliai párhuzam. A programok tanúsága szerint ezt az ingolstadti darabot ismételhetette meg az 1732-es dillingeni előadás.

A 16–17. század történelmi figuráit és eseményeit bemutató darabok közül kettőt emelünk ki. A Buda felszabadítását követő évben, 1687-ben Landsbergben bemutatott darab központi alakja Lodovico Gritti, akinek sorsa az argumentum szerint a szerence szomorú játékát példázza. A darab első részében a szultán követségbe küldi Grittit Magyarországra, hogy tájékoztassa az ország helyzetéről. Szapolyai János udvarában a magyar főurak egy része ellenségesen fogadja. A második részben fellép Cibak Imre váradi püspök, aki nem bízik Grittiben. Tárgyalásaik nem vezetnek eredményre. Gritti a törökökkel együtt rátámad Cibakra és megöleti. A harmadik részben a menekülő Grittit a magyarok elfogják, kezét levágják és lefejezik. Gritti egyértelműen negatív figura: halála megérdemelt büntetése a törökök felé tett szolgálatainak. Mint a programot kommentáló Elida Maria Szarota megfigyelte, a darabban hangsúlyos gondolat az ország szabadságának megvédése és a magyarok melletti állásfoglalás a törökökkel szemben.⁵³ A szerző (choragus) többnyire pontosan követte írott forrásait, ismerte az ország egykori helyzetét, politikai törekvéseit, s tisztában volt az ábrázolt konfliktus aktualitásával.

Az 1746-os freiburgi előadás témája Esterházy Miklós nádor életének egyetlen epizódja, mely a címlap szerint az igazság szeretetét példázza. Családja történetének megírása közben Esterházy felismeri, hogy az általa birtokolt Regéc vára a hozzá tartozó javakkal együtt az Agalkus, azaz Alaghy család utolsó sarjának, Ferencnek a tulajdona. Vissza akarja adni a javakat jogos tulajdonosának. Esterházy István és Faustinus, a nádor tanácsosa azonban rejtett csalást feltételezve felkeltik a nádor gyanúját. Különböző bonyodalmak után végül megtörténik a javak visszaszolgáltatása.⁵⁴ A két bibliai tárgyú kórusjelenet témája Áháb király isteni büntetése Nábót szőlőjének erőszakos eltulajdonítása miatt. A darab jelzi, hogy a 18. század közepén egy neves magyar főúri család életének nem túl jelentős epizódja is drámatémává válhatott, ha alkalmasnak tartották egy adott elképzelés igazolására. A program nem említi a kort, melyben a cselekmény játszódik, s a szereplők nemzeti hovatartozásának sincs különösebb jelentősége. A tény, hogy a szerző (choragus) Nádasi János *Annua eremus* c. művének néhány soros említéséből négy felvonásos darabot tudott szerkeszteni számos fiktív szereplővel, köztük az intrikus alakjával, csábítási jelenettel, táncbetéttel és két kórusal, aláhúzza a műfaj alapvetően fikcionális jellegét. Magyarországon két Esterházy-darabról tudunk, ezek azon-

⁵³ SZAROTA (9. jegyzet), III/2, 2143–2145.

⁵⁴ A történelmi kutatás szerint Regéc 1560-ban lett az Alaghy család birtoka. Esterházy Miklós 1635-ben szerezte meg, akitől 1644-ben I. Rákóczi György ostrommal vette el. [Http://hu.wikipedia.org](http://hu.wikipedia.org).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137 szám

ban más témát dolgoznak fel,⁵⁵ s német nyelvterületről sem ismert a regéci vár visszaadásának motívumára épülő további előadás. Az 1746-os freiburgi dráma tehát egyedinek tekinthető.

Összegzés

Az ún. használati irodalom egyik fontos műfaja, az iskolai színjáték figyelemre méltó szerepet töltött be a kora újkori nemzeti önértelmezések és a más nemzetek történelméről kialakított képek formálásában. A német jezsuiták magyar történeti tárgyú drámatermése alapvetően felekezeti és rendi meghatározottságú, különböző mélységű és részletességű, esetlegesen megőrzött, összetett forrásanyagban maradt ránk, amit csupán egyetlen szempontból, a történeti Magyarország-képek retorikai meghatározottsága felől vizsgálunk. A retorikai, tárgytörténeti és imagológiai megközelítés tanúsága szerint ezt a forrásanyagot többé nem lehet figyelmen kívül hagyni a Magyarország külföldi képét alakító irodalmi források között, s a vizsgálat hozzájárult a jezsuita színház nemzetközi kapcsolathálózatának feltárásához. A továbbiakban tekintetbe veendő a német és a magyarországi jezsuita kollégiumokban egyaránt megfordult tanárok szerepe a témák és a programok közvetítésében. A különböző esztétikai színvonalon álló színjátékok sajátosan német, azon belül katolikus és jezsuita horizontból szemlélt, helyenként rendkívül elnagyolt, máskor meglepően részletes jellemzését adják a magyar történelemnek. A téma-rendben, a felhasznált forrásanyagban és a feldolgozás módjában egyaránt számos szignifikáns különbséget találtunk a magyarországi anyaghoz viszonyítva. A történeti tények mellett számos fiktív szereplőt és cselekményrészletet, mítikus és legendai eredetű elemet, jelképes értelmezést, szimbolikus identitásképző motívumot és a nemzeti önértelmezést érintő retorikai toposzt vonultatnak fel a drámákban, s előfordul a magyar történelmi események összekapcsolása a helyi történeti hagyományokkal. A magyar vonatkozású darabokban többször a chorus jelzi a darab cselekményével párhuzamos magyar eseményt, máskor a prológus világít rá a tárgy magyar összefüggéseire.⁵⁶ Előfordul az is, hogy magában a programban nincs semmiféle magyar vonatkozás, s csupán az előadás időpontja utal a kapcsolatra az aktuális magyarországi történeti eseménnyel.

A vizsgálat tanúsítja, hogy a jezsuita színjátszáson belül számos különböző törekvés élt egymás mellett ugyanabban az időben, s a jelenségegyüttes uniformizálása történetitlen és megengedhetetlen. Egy téma megjelenése vagy maga a fennmaradt program nem feltétlenül árulja el, hogy az adott tárgy milyen jelentéssel kapcsolódott össze.⁵⁷ Azok a felfogásbeli változások, amelyek Magyarországon csak az 1740-es évektől érvényesültek, Európa nyugati felében, azon belül a német nyelvterületen már a 17. század végén érzékelhetők.⁵⁸ Az egyik fontos változás, hogy jelentősen megnőtt az érdeklődés a

⁵⁵ VARGA-PINTÉR (4. jegyzet), 155–156.

⁵⁶ Vö. ALSZEGHY, *Magyar tárgyú...* (11. jegyzet), 100–101.

⁵⁷ WIMMER (3. jegyzet), 606, 669–670.

⁵⁸ VARGA-PINTÉR (4. jegyzet), 214, 217.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

történelmi témák iránt, s a drámákban előtérbe lépett a választás előtt álló, magányos, tragikus hős alakja. Ezzel egy időben megnőtt a világi történeti tárgyak szerepe, a teljes életrajz bemutatása leszűkült egy-egy életrajzi mozzanatra vagy pontosan körülhatárolt eseménysorra, s fontossá vált a hősök jellemzése és a lelki folyamatok bemutatása.

A német jezsuita darabok jelentős mennyiségű történelmi ismeretet közvetítettek Magyarországról. Ez megfelel annak a ténynek, hogy a 16–17. századi történetírás Európa fontos országai között tartotta számon Magyarországot, s számos különböző műfaj szolgálta a magyar történelem régebbi és kortárs eseményeinek külföldi megismertetését. Történelem-felfogásuknak megfelelően a jezsuiták rendszerint különféle didaktikus, erkölcsi, vallási és politikai célok szolgálatába állították a történelmet:⁵⁹ a drámák közös feladata a keresztény hit és erények előnyeinek, a bűnök negatív hatásainak bemutatása, különféle egyetemes eszmék és teológiai tételek igazolása, a nemzeti és felekezeti identitástudat erősítése, formálása.

A magyar történeti tárgyú daraboknak német nyelvterületen speciális feladatuk is volt: támogatták a Habsburg politikai érdekeket, s fontos szerepet játszottak a Habsburg uralkodók magyarországi legitimációjában. Hozzájárultak egy történeti, mitológiai és legendai alapokra épülő külföldi Magyarország-kép kialakításához és igazolták a török elleni nemzetközi összefogás szükségességét. Ezen túlmenően elősegítették a török megszállás alól felszabadult ország integrációját a civilizált közép-európai országok közé, s több esetben lehetőséget adtak a helyi történeti hagyományok felelevenítésére és ébrentartására. Ellentétben tehát a bevezetőben idézett feltételezéssel, egy adott történeti téma korántsem mindig ugyanazt a jelentést hordozta Magyarországon és külföldön. A magyar történelmi tárgy az új környezetben nem veszíti el funkcióját, hanem a magyarországitól részben eltérő, új feladatok betöltésére alkalmazkodik.

A darabokból változatos kép rajzolódik ki a magyar történelemről, s ez a kép az európai politikai mozgásoknak és érdekeknek, illetőleg Magyarország történeti és politikai helyzetének megfelelően folyamatosan módosul. A kép hiányai, fehér foltjai legalább annyira tanulságosak, mint kitöltött részletei. Ebben a képben összességében több a pozitív, mint a negatív elem, a magyarok némely negatív jellemvonását azonban többször bírálják. Nincs nyoma ellenségességnek az országgal, a magyarokkal szemben. Nem találtuk nyomát előítéleteknek, s a korabeli nemzetkarakterológiák jellegzetes „magyar” tulajdonságai sem jelennek meg a forrásokban. A jelenség fő oka a műfaj elsődleges pedagógiai célkitűzése, alapvetően funkcionális jellege és iskolai használata, ami sok mindent eleve kizár a színpadi feldolgozás lehetőségei közül. A szerzők nagy távolság-

⁵⁹ STAUD (15. jegyzet), 182; vö. pl. Elida Maria SZAROTA, *Geschichte, Politik und Gesellschaft im Drama des 17. Jahrhunderts*, Bern–München, 1976, *Geschichte im Jesuitendrama* c. fejezet; Uő, *Boleslaus der Kühne und der Hl. Stanislaus auf den Bühnen des 17. Jahrhunderts*, *Daphnis* 8(1979)/3–4 (Sonderheft *Gegenreformation und Literatur*, Hrsg. Jean-Marie VALENTIN), 271–298; Fidel RÄDLE, *Der heilige Ulrich auf dem Jesuitentheater: mit ausgewählten Partien des Dillinger Ulrich-Dramas vom Jahre 1611 = Bischof Ulrich von Augsburg*, Hrsg. Manfred WEITLAUFF, Weissenhorn, 1993, 697–749; Franz BITTNER, *Kaiser Heinrich II. im Jesuitentheater des süddeutschen Raumes = Bericht des Historischen Vereins Bamberg für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums*, Bamberg, 2001, 241–270.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

ból szemlélik, és egységes egészként kezelik Magyarországot. Nem szólnak az ország három részre osztottságáról, s csak elvétve említik meg az Erdélyi Fejedelemséget. Nem vesznek tudomást a társadalom rendi tagozódásáról, etnikai rétegződéséről, felekezeti megosztottságáról és nyelvi sokféleségéről sem. Bár rendszerint Hungáriáról vagy Pannóniáról beszélnek, a forrásanyagból nem rajzolódik ki átfogó kép az egész országról, annak történelméről. Az egyes történelmi események és azok szereplői állnak a középpontban, amelyek és akik csak kivételesen reprezentálják az ország egész történelmét.

A történelem tanulságos példázatként való aktualizálásának, instrumentalizálásának és funkcionalizálásának fontos eszköze a történeti témák többszörös retorikai beágyazottsága. A retorikai meghatározottság egyaránt érvényesült az ábrázolt személyek és események kiválasztásában, a keretszövegekben, a cselekményben, a szereposztásban, az allegorikus közzjátékokban, a bibliai és mitológiai párhuzamokban, s megjelent a rejtett történeti és politikai utalások, a toposzok, jelképek és forráshivatkozások szintjén. A magyar történelmi önértelmezés számos eleme megtalálható a forrásanyagban, részben közvetlenül, részben közvetett formában. Ugyanakkor néhány olyan eseményt is feldolgoztak a német jezsuiták, amelyek nem tartoznak feltétlenül a magyar történelmi emlékezet körébe. A magyar történelem itt kirajzolódó képe erősen szelektív, gyakran torzít a történeti hűség rovására, s ez a torzítás több esetben szándékosság következménye.

A történeti tárgyak feldolgozásának módját alapvetően meghatározták a fikciós műfaj követelményei, a jezsuita dramaturgia idővel változó szabályai, a retorikaoktatás és a nevelés igénye, a felhasznált források, valamint az alkalmazkodás a jórészt nemes ifjakból álló diákok neméhez és életkorához. Fontos szempont volt az egyensúlyra törekvés a történeti tárgy, a mitológiai, bibliai allegorizálás, a szimbolikus látványelemek és a komikus, szórakoztató mozzanatok között. A német jezsuiták részletesen kidolgozott topikával ábrázolták a magyar történelem kiemelkedő alakjait, eseményeit és jelképeit. A legfontosabb nemzeti jelképek mint látványelemek kivétel nélkül feltűnnek a forrásanyagban. A nemzeti önértelmezés középkori és humanista eredetű toposzai mellett a 16–17. században kialakult új nemzeti sztereotípiák és toposzok többsége is megjelenik. Közülük a legismertebb, legáltalánosabb érvényű és leginkább variálható formákat használták a leggyakrabban.

A toposzok egyaránt megjelennek konkrét történeti eseményekkel összefüggésben és allegorikus formában, de egyetlen toposz sem vált egy egész darabot meghatározó tényezővé. A nemzetsors toposzainak egy része sajátos átértelmezésen ment át, s új változatok, átvittelek és kombinációk jöttek létre. Túlsúlyban van a nemzeti sztereotípiák, jelképek és toposzok felekezeti igénybevétele, katolikus értelmezése, míg a kálvinista történelemszemléletben gyökerező speciális toposzok hiányoznak, kifejezetten protestánsellenes megjegyzés pedig csak ritkán fordul elő. Csak elvétve található utalás a német–magyar ellentétre, a magyarok Habsburg-ellenességére és németekkel szembeni önvédelmi törekvéseire. A magyar viszonyokat jellemző, topikusan ismétlődő, legfontosabb sajátosság a nemzeti megosztottság, a viszálykodás, a testvérharc, az egység hiánya.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXII. szám

*A drámatémák megoszlása forrástípusok szerint
(a magyar vonatkozású darabok nélkül)*

Téma	Szöveg	Program	Cím- és előadásadat	Összesen
I. (Szent) István	2	10	5	17
Szent Imre herceg		4	3	7
I. András és I. Béla		2		2
I. Béla		1		1
III. Béla fiai (Imre és András)		3		3
Imre király			1	1
Árpád-házi Szent Erzsébet	1		3	4
László (?)			1	1
I. (Nagy) Lajos		1		1
Luxemburgi Zsigmond		2	2	4
V. (Utószülött) László		1		1
Cillei Ulrik		2		2
Hunyadi László	1			1
Hunyadi László és Mátyás		3	1	4
Hunyadi Mátyás		3	3	6
Lodovico Gritti		2		2
Nádasdy Tamás			3	3
Báthory Zsigmond			3	3
Esterházy Miklós		1		1
I. József			1	1
Magyarország és a török			2	2
Összesen	4	35	28	67

Forrásjegyzék

A jegyzék először a magyar tárgyú, majd a magyar vonatkozású programokat és szövegeket, végül a csak szakirodalomból ismert cím- és előadásadatokat tartalmazza, mindhárom esetben időrendben. A lehetőség szerint teljes, néhány esettől eltekintve példány alapján készült címleírást a lelőhely és a jelzet, majd a szakirodalmi utalások követik. A programoknál mindig a címleírás alapjául szolgáló példány jelzetét tüntettük fel; Valentin esetenként további példányok jelzetét is közli. A Valentin által feltüntetett korábbi szakirodalmi adatokat sem ismételjük meg.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 3 évfolyam 137 szám

A. Magyar tárgyú drámaprogramok és drámaszövegek

1575. Fulda

Comoedia Elisabeth filia Regis Hungariae et Landgravij Thüringiae coniunx. Facta Fuldae 1575. [Kézirat.]

Fulda C. 18, ff. 275–304.

Fidel RÄDLE, *Eine Comoedia Elisabeth (1575) im Jesuitenkolleg zu Fulda = Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche: Festschrift zur 700jährigen Wiederkehr der Weihe der Elisabethkirche Marburg 1983*, Hrsg. Udo ARNOLD, Heinz LIEBING, Marburg, 1983, 78–145; VALENTIN 117.

1626. június 21., 22. Wien

Der Heilige Stephanus Erster Apostolischer König in Ungern Welcher Ferdinandi II. Regierendes Römischen Kaysers Eltisten Sohn Ferdinando III. Nächst gekrönten König in Ungern Zu schuldiger Ehr sonderbahren Wolgefallen underthengisten Gehorsamb Frewdenreichen Triumph in ein Comedi verfasst. Und Von Dem Kayserlichen Academischen Collegio der Societet IESU alhie zu Wienn Menniglich zu guetem den 21. und 22. dis lauffenden Monaths Junij fürgestellt worden. Im Jahr nach der Jungkfräwlichen Geburth M. DC. XXVI.

Gedruckt zu Wienn in Oesterreich (1626) bey Mattheo Formica im Cöllner Hoff.

München BSB 4° Bavar. 2197, V, 13.

LÁZÁR 733; VALENTIN 978.

1626. június 21., 22. Wien

Sanctus Stephanus Hungariae primus rex apostolicus [...].

H. n. (1626) ny. n.

Augsburg 4° Bild, I, 61.

VALENTIN 978.

1626. október 15. Dillingen

Emericus Oder Summarischer Inhalt der Comedi von dem H. Emerico, deß H. Stephani Königs in Ungern Sohn: gehalten Auff der Uniuersitet zu Dilingen den 15. Octob. 1626.

Dilingen (1626) In der Academischen Truckerey bey Jacob Sermodi.

München BSB Res. P. o. germ. 1205, 5.

„Emericus”: Egy dillingeni iskoladráma 1626-ból. A Fővárosi Könyvtárban őrzött egyetlen hazai példány hasonmás kiadása Szent Imre emlékezetére, Bp., Fővárosi Könyvtár, 1930; VALENTIN 959.

1627. október 7. Konstanz

S. Emericus. Das ist: Seeliges Leben und ableiben deß H. Jünglings Emerici/ H. Stephani Hungarischen Königs Sohn/ dessen Geschichte in drey Part Comediweiß abge-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137-138. szám

theilt. Und Ihr Hochfürstlichen Durchleucht Leopoldo Ertzherzogen zu Oesterreich/ et. et. Wie auch dero Durchleuchtigsten Gemahlin CLAUDIA Geborne Großhertzogin zu Florentz et. Bey wehrenden Landtag zu underthänigsten Ehren gehalten worden. Von dem Gymnasio der Societet IESU zu Costantz [!] den 7. Octobris Anno 1627.

Costantz [!] am Bodensee M. DC. XXVII Leonhart Strauben.

Augsburg 4° Bild, I, 65.

VALENTIN 983.

1627. november 16., 17., 18. Köln

[Petrus Hauzeur]:

S. Stephanus Hungariae Rex. [Kézirat.]

Köln Stadtarchiv 1055, ff. 45–71.

Joseph KUCKHOFF, *Das Spiel vom heiligen Stephan: Ein Schuldrama aus dem Jahre 1627*, eingeleitet und ins Deutsche übertragen von – –, Ungarische Jahrbücher, 20(1940), 267–330; VALENTIN 982.

1627. november 16., 17., 18. Köln

[Petrus Hauzeur]:

Comoedia, Von dem Heiligen Stephan Ersten Ungarischen Königs. So zu lob unnd Ehren der hochgelobten Himmelkönigin unnd Mutter Gottes Mariae als künftiger des newerbawten Gotteshauß Soc. IESU, gedachten aber H. Stephans bey lebzeiten gewesen besonderer Patronin Sol mit gewöntlichem auffzuch in selbiger newer kirchen gehalten werden Von einer lieben jugent Gymnasij trium Coronarum. Allen zu einem exempel und trewer nachrichtung. Im Jahr nach Christi geburt 1627. am 16. 17. und 18. tag Wintermonats. – Prodrumus Marianus. Id est, D. Stephanus, Ex Principe Hungarorum Rex primus. Qui OB IN SIGNEM DEIPARAE VIRGINIS cultum, ut eidem, in recens à Societate JESU Coloniae, honori, et nomini MARIAE ASSUMPTAE ex aedificata Basilica, metandi velut hospitij gratia praeluderet, Delectus est, ac ductus in orchestram, A Nobili et ingenua iuuentute Gymnasij noui trium Coronarum Societatis IESU. Anno M.DC.XXVII.

[Köln] (1627) ny. n.

Köln Stadtarchiv 1057, no. 1.

VALENTIN 982.

1664. szeptember 1., 3. Augsburg

Hungaria Ludovico I. Rege pugnante augustissima coeli regina propugnante victrix Olim contra Turcas in acie spectata, nunc In theatro à Studiosa Iuuentute Gymnasii Societ. IESU Augustae exhibita. Deß Christlichen König-Reichs Ungarn Von LUDOVICO dem Ersten Durch Hilff der Großmächtigsten Himmels Königin vor 300. Jahren wider die Türcken in dem Feld erhaltner SIG [!] Von der Studiereten Jugent deß Gymnasii der Societet IESU zu Augspurg Durch ein Schauspill vorgestellt. Den 1. und 3. Tag Herbstmonat Anno 1664.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137. szám

Augsburg (1664) Simon Vtzsneider.
München BSB H. Lit. P. 4° 278, I, 6.
LÁZÁR 733; VALENTIN 2037.

1664. szeptember. Hall

[Joannes Baptista Frey]:

Hungaria ad veram religionem conversa: Hoc est, S. Stephanus primus catholicus Hungarorum rex. Exhibitus à Studiosa Archiducalis Gymnasij Halensis Juventute, Anno 1664. Bekehrtes Ungerland: Das ist: Stephanus der Erste Catholische Ungerische König. In einem lustig- und trawrigen Schawspil vorgestellt von der Studierenden Jugend deß Ertzfürstlichen Gymnasij der Societet JESU zu Hall im Yhnthal/ Anno 1664. Monat September. Cum Facultate Superiorum.

Getruckt zu Ynsprugg (1664) bey Michael Wagner.
München BSB Res/4 P. o. lat. 747,4.

1687. szeptember 1., 3. Augsburg

[Georgius Ungmud]:

Mathias Corvinus, seu Virtus Coronata, tragoedo-comoedia. Das ist: Welt-kündige Corvinische Dapferkeit/ Von dem Rachen deß Tods zu dem Ungarischen Thron erhoben/ In einem Traur-Freuden-Spihl vorgestellt Von der Catholisch-studirenden Jugend/ in dem Gymnasio der Societet JESU zu Augsburg/ Bey S. Salvator/ Den 1. und 3. Herbstmonath ANNO M. DC. LXXXVII.

Augsburg (1687) gedruckt bey Simon Utzschneider.
Augsburg 4° Augsb. Gym. I, 80.
LÁZÁR 733–734; VALENTIN 2835.

1687. szeptember 2., 4. Landsberg

Ludovicus Grittus Ambitosum LUNAE TURCICAE Mancipium à sole divinae iustitiae Merito Supplicio castigatus. Das ist Wohl-verdienter Sohn/ Welchen Ludovicus Grittus Wegen seiner dem Türcken gelaisteten Diensten Von der Göttlichen Gerechtigkeit empfangen. Vorgestellt von der Studierenden Jugend deß Churfürstlichen Gymnasij der Soc. JESU Zu Landsperg. Den 2. und 4. Tag Herbstmonats. ANNO M. DC. LXXXVII.

Augsburg (1687) gedruckt durch Sebastian Hauser.
München BSB 4° Bavar. 2193, IV, 41.
LÁZÁR 734; SZAROTA III/1, 779–785; VALENTIN 2855.

1689. szeptember 19. Hildesheim

Cupressus laureata sive Providentia Divina tragico-comica in Hunniade ejusque gemina sobole alternata ludis autumnalibus repraesentata. A Perillustri, Praenobili, nobili, Lectißimaque Gymnasij Societatis JESU Hildesiensis Juventute Anno 1689. 19. Septemb.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2013 évfolyam 137-138. szám

H. n. (1689) ny. n.

Bonn II, 551, I, 66.

BAHLMANN 175–177; ALSZEGHY 101; VALENTIN 2934.

1693. szeptember 2., 4. Straubing

Ludovicus Grittus Ambitosum LUNAE TURCICAE Mancipium a sole divinae iustitiae Merito Supplicio castigatus. [...]

H. n. [1693] ny. n.

Augsburg 4° Bild, V, 28.

VALENTIN 3131.

1697. március 15. München

Michael Mischon:

Actio in Ladis. Corvinum Decantatissimi Herois. Huniadis Filium Exercitio Scholastico Rhetoribus Monacensis sub Profes. R. P. Mich. Mischon Anno M. D. C. X. C. VII 1697. XV Martij. 15 Martij. [Kézirat.]

München BSB Cod. Lat. Mon. 912, ff. 13–24.

VALENTIN 3315 (vö. VALENTIN 3312).

1699. szeptember 2., 4. Regensburg

[Josephus Halbmayr]:

Sponsus in Tumulo à Studiosa Juventute Gymnasii Soc. JESU Ratisbonae Ludis Autumnalibus in Scenam datus. Hochzeitlicher Todt-Fall Ladislai Fünfften Königs in Hungaren etc. etc. Von der studirenden Jugendt in dem Gymnasio Soc. JESU, bey S. Paul in Regenspurg den 2. und 4. Herbstmonat Anno 1699. Durch ein Traur-Spil vorgestellt.

Regenspurg (1699) Gedruckt bey Joh. Egidi Raith.

München BSB 4° Bavar. 2193, V, 87.

VALENTIN 3402.

1702. szeptember 4., 6. München

[Franciscus Seidner]:

Matthias è captivo rex. Matthias Ein Sohn Hunniadis wird von dem Todt gerettet/ unnd König über Ungarn bestellet. Auff der Schaubüne vorgestellet Von Der Jugendt deß Churfürstl. Gymnasij der Soc. JESU in München. Den 4. und 6. Septembris/ Anno 1702.

[München] (1702) Getruckt bey Johann Lucas Straub.

München BSB 4° Bavar. 2195, II, 1.

LÁZÁR 733; SZAROTA III/2, 1887–1897; VALENTIN 3533.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2023 évfolyam 137-138 szám

1706. szeptember 3., 6. Dillingen

Religio Catholica primi apostolici ungarorum regis Stephani inexpugnabile scutum. Seu Stephanus suorum insidiis mirabiliter subductus In Scenam datus ab episcopali academico gymnasio Soc. Jesu, Dilingae. Das ist: Christ-Catholischer Glaub Des Heiligen Stephani, Ersten Apostolischen Königs in Ungarn/ unüberwindlicher Schirmschild. Oder: Stephanus Durch Himmlisch- und höchst-wunderliche Weiß der Untreu/ und mörderischen Nachstellungen seiner Unterthanen entzogen/ Vorge stellt Von dem Bischöfft. Academischen Gymnasio zu Dillingen. Den 3. und 6. Septembris im Jahr Christi 1706. Cum Facultate Superiorum.

Dillingen 1706 bey Maria Magdalena Melsonin Wittib.

Augsburg 4° Bild, VI, 54.

VALENTIN 3660.

1706. szeptember 3., 6. Regensburg

Ulricus Comes de Cilli. Das ist/ Graff Ulrich Schlimmer Politicus mit barer Müntz bezahlet. Vorge stellt Von Der Studirenden Jugendt des Gymnasij der Soc. JESU bey S. Paul in Regenspurg Den 3. und 6. Tag Herbstmonaths 1706. Cum Permissu Superiorum.

Regenspurg (1706) Bey Joh. Egidi Raith.

Eichstätt H 17, 83.

SZAROTA III/1, 795–800; VALENTIN 3681.

1707. szeptember 5., 6. Burghausen

[Ferdinandus Silberman]:

Emericus Hungariae Princeps è Sponso Regio Deiparae Libertus. Das ist Emerici Königlichen Printzens in Hungarn wahre Freyheit in Entlassung Königlicher/ und Erwöhlung himmlischer Braut. Vorge stellt von der studierenden Jugend deß Gymnasij der Societet JESU zu Burghausen/ Den 5. und 6. Herbstmonat Anno 1707.

Landshuet (1707) gedruckt bey Simon Golowitz.

München BSB 4° Bavar. 2193, VI, 47.

LÁZÁR 735; SZAROTA I/1, 801–808; VALENTIN 3692.

1710. szeptember 3., 5. Eichstätt

Vindex livor sui ultor Das ist Graff Ulrich Von Cilli Mit barer Müntz bezahlet/ auf Den Schau-Platz des Hochfl: Academischen Gymnasij Societatis JESU in Aychstätt Vorge stellt Den 3. und 5. Herbst-Monats. 1710.

Aychstätt (1710) Getruckt bey Francisco Strauß.

Augsburg 4° Bild VII, 1.

ALSZEGHY 100, 113; VALENTIN 3808.

1712. szeptember 2., 5. Feldkirch

Tragico-Comedi Belli, Pacisque Artes Olim a Stephano Hungariae Rege perhibitae, Modo in theatro a studiosa juventute Veldkirchensi exhibitae. Kunst zu kriegen/ und Frid

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137. szám

zu machen. Vor disem Von Stephano König in Ungarn angewisen/ Nunmehr Von der Studierenden Jugendt zu Veldkirch in einem Schau-Spil vorgewisen Den 2. und 5. Septembris ANNO 1712.

Veldkirch (1712) bey Johann Baptista Hummel.
München BSB 4° Bavar. 2193, VII, 14.
SZAROTA I/1, 793–800; VALENTIN 3888.

1715. szeptember 3., 5. Amberg

[Maximilianus Thor]:

Stephanus rex Marianus Spectatus e Theatro ludis autumnalibus. In electorali gymnasio Societatis JESU Ambergae 3. et 5. Sept. Stephanus Der Marianische König Auff öffentlicher Schaubine [!] vorgestellt In dem Churfürstlichen Gymnasio der Gesellschaft JESU. Zu Amberg den 3. und 5. September. Anno 1715.

[Amberg] (1715) Gedruckt bey Christian Oeser.
München BSB 4° Bavar. 2193, VII # Cah. 31.
VALENTIN 3991.

1719. szeptember 4., 6. Landshut

Anastasis gloriosa pressae innocentiae seu Mathias Corvinus Ex Captivo Rex Hungariae. Glorreich erhöchte Unschuld In Mathia Corvino/ Aus einem falsch-bezüchtigten Gefangenen/ nachmahls erwählten König in Ungarn. In einem Schau-Spill vorgestellt Von dem Churfürstl. Gymnasio der Societät JESU in Landshuet den 4. und 6. Septemb. 1719.

[Landshut] (1719) Andreas Michel.
München UB 4 P. lat. rec. 1247#47.
VALENTIN 4181.

1728. szeptember 3., 6. Ingolstadt

[Christoph Steinhausen]:

Innocentia pressa, non oppressa In Ladislao, et Mathia Corvinis spectata. Die gedruckt/ doch nit unterdruckte Unschuld Vorgestellet Von dem Churfürstlich-Academischen Gymnasio der Gesellschaft JESU zu Ingolstadt. Den 3. und 6. Herbstmonats 1728.

Ingolstadt (1728) gedruckt bey Maria Sophia Graffin Wittib.
München UB 4° P. lat. rec. 553.
VALENTIN 4639.

1732. szeptember 3., 5. Dillingen

Corvini. Tragoedia Das ist: Ein Traur-Spiel. In den zween Printzen deß grossen HUNNIADIS LADISLAO nemblich/ und MATHIA vorgestellt Von dem Hochfürstl. Bischöfl. Academischen Gymnasio der Gesellschaft JESU zu Dillingen. Den 3. und 5. Septemb. Anno Christi 1732.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137-138 szám

Dillingen 1732 Getruckt bey Johann Ferdinand Schwertlen.
Dillingen XVII, 64, II, 39.
VALENTIN 4853.

[1740?] (verni jejunii tempore)

Franciscus Neumayr:

Meditatio II. Verae devotionis signa [sive S. Stephanus Hungariae Rex].

= Uő, *Theatrum asceticum* [...], Ingolstadt–Augsburg, Sumptibus J. Fr. X. Crätz, et
Th. Summer, 1758, 211–242.

BEK Hb 4r 1061.

1745. május 9. Konstanz

Maria in Dominam et patronam Hungariae electa a Congregatione Majori Constantiensi Latina, Cum Reverendissimus ac Celsissimus S. R. I. Princeps Dominus Dominus Casimir. Anton. Episcopus Constant. Dominus Augiae Maj. Et Oening. Etc. Etc. Marianam ejus Praefecturam admittere clementissimè dignaretur, ac promulgaretur, In Scenam data 9. Maij Anno 1745. IHS.

[Konstanz] (1745) Typis Joannis Ignatii Neyer.

Frauenfeld G. 140, 12.

VALENTIN 5715.

1746. Eichstätt

Maria Königin von Ungarn Bcrönt Von Stephano dem I. Dises Nahmens/ und Reichs. Vorgestellt Von einer Löblichen Grösseren Versammlung unter dem Gnadenreichen Titul MARIAE Verkündigung Zu Ehren Deß hochwürdig-Frey-Reichs Hoch-Wohlgebohrnen Herrn Herrn JOANNIS BAPTISTAE Frey- und Edlen Herrn von ULM/ Herrn uff Ehrbach/ und Mittel-Biberach/ der hohen Domb-Stiffteren Aychstätt/ und Augspurg Domb- und Capitular-Herrn/ und respective Domb-Custodis, Hoch-Fürstl: Aychstätt: und Hoch-Fürstl: Augspurg: Geheimden Raths et. et. Ihres Gnädigen/ und Würdigsten Herrn Praefecti.

Aychstätt (1746) Gedruckt bey Frantz Jos. Ant. Strauß.

Eichstätt Ord.-Bibl. H 30, 25.

VALENTIN 5799.

1746. szeptember 5., 6. Freiburg/Breisgau

Esterhasius Justus Das ist: Liebe Der Gerechtigkeit Auf Öffentlicher Schau-Bühne vorgestellt In dem Gymnasio Academico Soc. JESu. zu Freyburg in Breyßgau Den 5. und 6. Herbstmonath 1746.

[Freiburg/Br.] (1746) Gedruckt, bey Fr. Xav. Schaal, seelig. Wittib.

Freiburg/Br. D. 8153e, 6.

VALENTIN 5812.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2023 évfolyam 137-138 szám

1751. szeptember 3., 6. Augsburg

Emericus Pannoniae Rex. Das ist Glorreich Siegende Sanfftmuth Auf dem Ungarischen Thron Vorgestellet Von dem Catholischen Gymnasio Der Gesellschaft JESU bey St. Salvator Zu Augspurg/ Den 3. und 6. Herbst-Monaths/ 1751.

(Augsburg 1751) gedruckt bey Joseph Antoni Labhart.

Augsburg 4° Augsb. Gym. II, 65.

VALENTIN 6199.

1755. szeptember 26. Würzburg

Bela tragoedia acta ludis autumnalibus, quando reverendissimus ac celsissimus S. R. I. Princeps ac Dominus, D. Adamus Fridericus, D. G. Episcopus Wirceb. Franciae Orientalis Dux etc. etc. Dominus ac Maecenas noster clementissimus victoriosus in pulvere literario athletic virtutis et doctrinae praemia principali munificentia largiebatur. Wirceburgi, die 26. Septembris, Anno MDCCLV.

[Würzburg] (1755) Typis Joannis Jacobi Christophori Kleyer.

Würzburg Rp. XV. 72, 1.

VALENTIN 6618.

1756. szeptember 3., 6. Innsbruck

Emericus Pannoniae Rex, Das ist: Glorreich Siegende Sanfftmuth Auf dem Ungarischen Thron Vorgestellet Von dem Kayserl. Königl. Erz-Herzoglichen Gymnasio der Gesellschaft JESU zu Insbrugg Den 3ten und 6ten Tag Herbst-Monats MDCCLVI. Mit Erlaubnuß der Oberen.

[Innsbruck] Gedruckt allda (1756) bey Michael Anton Wagner.

Innsbruck Ferdinandeum Dip. 473/11.

VALENTIN 6653.

1757. szeptember 5., 6. Dillingen

Triumphus mansuetudinis in Emerico Pannoniae Rege spectatus. Oder Glorreich Siegende Sanfftmuth Vorgestellet Von der studierenden Jugend Des Hochfürstl. Bischöfl. Academischen Gymnasii der Gesellschaft JESU Zu Dillingen. Den 5. und 6. Herbst-Monaths. 1757. Mit Genehmhaltung der Oberen.

Dillingen (1757) gedruckt bey Johann Caspar Bencard Seel. Wittib, und Erben.

Dillingen XVII, 64, III, 42–43.

VALENTIN 6697.

1759. január 13., 14. Freiburg/Breisgau

S. Stephanus primus Hungariae rex parthenio in theatro spectatus, cum praenobilis, excellentissimus et consultissimus dominus Joseph. Franc. Xav. Aloysius Laurentius de Rumelsfelden S. R. I. Eques, J. U. Doctor, Juris Publ. Et Process. Camer. Professor Publicus Ordinarius, Congregationis Majoris Academicae B. V. Mariae Ab Angelo Salutatae Praefectus renunciaretur Friburgi Brisgojae die 13. et 14. Januarii M. DCC. LIX.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137-138 szám

[Freiburg/Br.] (1759) Literis Felnerianae Viduae.
München UB 8 P. lat. rec. 235#10.
VALENTIN 6844.

1759. szeptember 5., 6. Mindelheim

Sigismundus Rex Hungariae Tragaedia acta ludis autumnalibus ab electorali gymnasio Soc. JESU Mindelhemij. Sigismund König in Ungarn Ein Trauer-Spiel Vorgestellet Von dem Churfürstl. Schullhauß der Gesellschaft JESU Zu Mindelheim Den 5. und 6. Herbstmonats des 1759 Jahr.

[Mindelheim] (1759) bey Johann Peter Steiner.
Dillingen XVII, 64–3, 49.
VALENTIN 6870.

1766. április. Dillingen

S. Emericus S. Stephani Hungariae Regis Filius exhibitus a Congregatione Maiore Academica B. V. Mariae ab Angelo Salutatae praefecturam gerente Reuer. et Exim. D. IOSEPHO STEPHANO MORGER, SS. Theol. Bacc. et SS. Can. Cand. SS. D. N. CLEMENTIS XIII Alumno Sacerdote. Dilingae Mense Aprili Anno MDCCLXVI.

[Dillingen] (1766) Literis Joannis Leonardi Brönnner.
Dillingen XVII, 64, III, 65.
VALENTIN 7297.

1768. szeptember 5., 6. Eichstätt

Sol ex eclipsi Sigismundus Ungariae Rex Tragoedia. die Sonne aus der Finsterniß Sigmund König in Ungarn ein Trauerspiel vorgestellt von dem hochfürstl. Bischöfl. akademischen Schulhause der Gesellschaft Jesu zu Eichstädt da aus Hochfürstl. Freygebigkeit des Hochwürdigsten des Heil. Röm. Reichs Fürsten und Herrn Herrn Raymund Anton Bischofs zu Eichstädt et. der studirenden Jugend die Praemia ausgetheilet wurden den 5 und 6 Tage Herbsmonats 1768.

Eichstätt (1768) bey Maria Elisabetha Straussin.
Eichstätt H 17, q1.

1771. szeptember 4., 6. Landshut

Andreas, et Bela fratres, tragoedia. Trauervolle Zwietracht zweener in Ungarn herrschenden Brüder vorgestellt in einem Trauerspiele von dem churfürstl. Lyceum, und Gymnasium der Gesellschaft Jesu zu Landshut den 4. und 6. Herbstmonats 1771.

Landshut (1771) gedruckt bey Maximilian Hagen.
München UB 4 P. germ. 209#15.
VALENTIN 7555.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 3 évfolyam 137 szám

1773. szeptember 3., 6. Regensburg

Andreas, und Bela Könige in Ungarn. Trauerspiel in fünf Aufzügen, Aufgeführt von dem Hochfürstlich-Bischöflichen Schulhause der Gesellschaft JESU bey St. Paul zu Regensburg. Den 3. und 6. Herbstmonats. 1773.

Stadt am Hof (1773) gedruckt bey Johann Martin Riepel.

München SJ Abt. 0 [AMSI] G8,9².

VALENTIN 7646.

B. Magyar vonatkozású drámaprogramok és drámaszövegek

1685. december 25. Eichstätt

Franciscus Lang:

Peregrinatio Bethlehemitica. Declamatio pro Festis Natalitij in Aula Gymnasij declamata Eystadij Anno 1685 post tertiam Expeditionem bellicam contra Turcas feliciter peractam in Hungaria. [Kézirat.]

München BSB cod. lat. Mon. 9242, ff. 60–64.

ALSZEGHY 100; VALENTIN 2766.

1688. szeptember 3., 6. Augsburg

[Antonius Sepp]:

Potens auxilium olim a S. Juliano comiti de Baqueville contra Baiazethem in liberatione exhibitum. Moderno vero tempore ab Austria Regno Ungariae contra Achmetem in reductione praestitum. Utrumque in THEATRO spectandum à Gymnasio Augustano Soc. JESU propositum. Mächtige Hülf/ Welche dazumahlen Graf von Baquevill durch den H. Julianus auß der Gefangenschafft Bajazeths entführt/ Dermahlen aber Ungarn durch Oesterreich auß Achmets Dienstbarkeit befreyet. Beede auf der Schau-Bühnen Von der Catholisch-studierenden Jugend in dem Gymnasio der Societet JESU zu Augspurg/ Bey S. Salvator/ vorgestellt Den 3. und 6. Herbst-Monat Anno M. DC. LXXXVIII.

Augspurg (1688) gedruckt bey Simon Utzschneider.

München BSB 4° Bavar. 2193, IV, 44.

SZAROTA I/1, 909–916; VALENTIN 2875.

1692. szeptember 3., 5. Eichstätt

Crucis trophaeum ab Heraclio victore erectum. Glorwüdiges Kreuz Und Sieg-Zeichen/ Von Heraclio Nach obgesiegtem Feind aufgerichtet/ und vorgestellt von dem Hoch-Fürstlichen Academischen Gymnasio der Societet JESU in Aychstätt. Den 3. und 5. September. ANNO 1692.

Aychstätt (1692) bey Francisco Strauß.

Eichstätt H. 21(16).

ALSZEGHY 100; VALENTIN 3053.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 138 szám

1698. szeptember 3., 5. Neuburg/Donau

[Franciscus Marimont]:

Trebellus Rex Hungariae ac Bulgariae filij apostatae justus ultor. Tragoedia Ge-rechte Züchtigung/ Mit welcher Trebellus König der Ungarn und Bulgaren seinen von dem Christlichen Glauben abtrinnigen Sohn abgestraffet/ Vorge stellt Von der Studie-renden Jugendt in dem Churfürstl-Gymnasio der Societet IESU, zu Neuburg An der Thonau. Den 3. und 5. September/ Im Jahr Christi/ 1698.

Neuburg (1698) bey Johann Feuchtnr.

München BSB 4° Bavar. 2193, V, 77.

SZAROTA III/2, 1479–1490; VALENTIN 3358.

1699. szeptember 25. Jülich

Boleslaus II., König von Polen [...]. – Boleslaus II. Polonorum Dominus scelerum suorum mancipium, a conscientia propria excarnificatus [...].

(Jülich 1699).

BAHLMANN 206–208; SZAROTA III/2, 1445–1447; VALENTIN 3387.

1717. szeptember 3., 6. Eichstätt

Arma victricia in Hungaria Adversus nominis christiani hostes. Sigreiche Waffen In Ungarn Wider die Christen-Feind Auf öffentlicher Schau-Bühne Vorge stellt Von dem Hoch-Fürstl: Academischen Gymnasio der Societet JESU in Aychstätt Den 3. und 6. Herbst-Monat Anno 1717. Cum Permissu Superiorum.

Aychstätt (1717) bey Francisco Strauß.

Amberg Lat. rec. 369, IV, 29.

ALSZEGHY 100; VALENTIN 4081.

1718. szeptember 2., 6. Eichstätt

Crucis et pacis triumphus Die Durch Krafft deß Heiligen Creutzes Überwundene/ Und Zum Frieden gezwungene Christen-Feind Auf öffentlicher Schau-Bühne Vorge stellt Von dem Hoch-Fürstl: Academischen Gymnasio der Societet JESU in Aychstätt. Den 2. und 6. Herbst-Monat Anno 1718. Cum Permissu Superiorum.

Aychstätt (1718) bey Francisco Strauß.

Eichstätt H. 15(83).

ALSZEGHY 101; VALENTIN 4120.

1722. szeptember 2., 4. Eichstätt

Post Sex. Sive providentia Divina. In prophetis suis gloriosa. Das ist/ Erwählung deß Heil. Henrici zu dem Römischen Käyserthumb. Da auß Hoch-fürstlicher Munificenz Deß Hochwürdigsten deß Heil. Röm: Reichs Fürsten und Herrn/ Herrn Joannis Antonii Bi-schoffen zu Aychstätt/ et. et. Der studierenden Jugend die Proemia außgetheilt wurden; Vorge stellt Von dem Hochfl: Academischen Gymnasio der Soc. JESU allda. Den 2. und 4. Herbstmonat Anno 1722.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 143. szám

[Eichstätt] (1722) Gedruckt bey Francisco Strauß.
München BSB 4° Bavar. 2193, VIII, 52.
SZAROTA I/2, 1043–1050; VALENTIN 4295.

1726. szeptember 2., 4. Innsbruck

Religio vindicata, coronata Christliche Religion Von Trebello König in Ungarn und Bulgarien in zweyen seiner Königlichen Printzen Theils verthädiget, theils gecrönet. Vorgestellet von dem Kayserl. Erz-Hertzogl. Gymnasio Soc. Jesu zu Ynsprugg den 2. u. 4. Herbstmonaths Anno 1726.

Ynsprugg [1726] Wagner.
München BSB 4° Bavar. 2194, II, 49.
VALENTIN 4518.

C. További magyar tárgyú és magyar vonatkozású cím- és előadásadatok a szakirodalomból

1615. Prága

Die Heilige Elisabeth von Marburg.
VALENTIN 747.

1615. Regensburg

Elisabeth Landgräfin von Thüringen.
VALENTIN 748.

1617. szeptember 4. Koblenz

S. Elisabeth Ungariae regis filia.
VALENTIN 771.

1618. Bamberg

Sanctus Stephanus Ungariae Rex.
ALSZEGHY 100–101; VALENTIN 796.

1654. Hagenau

S. Stephanus Hungariae Rex.
VALENTIN 1709.

1680. Trier

Emmericus.
VALENTIN 2618.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2011 évfolyam 113-114 szám

1683. Emmerich

Ladislaus.

VALENTIN 2705.

1686. Steyr

Austria excludit Jugo Orientis Ungariam.

VALENTIN 2826.

1687. ősz. Konstanz

Mathias Corvinus.

VALENTIN 2841.

1688. Hildesheim

Josephus, Hungariae rex.

ALSZEGHY 101.

1688. szeptember. Koblenz

Hungaria Leopoldi Caesaris armis a Turcico jugo liberata.

VALENTIN 2879.

1688. Pruntrut

Mathias Corvinus.

VALENTIN 2907.

1689. Luzern

Corvinus, S. Huniadi sanguis ingenuis filiis Ladislao et Matthia diversa sorte effusus et coronatus.

VALENTIN 2945.

1693. München

[Szent István király].

LÁZÁR 734–735.

1698. szeptember 26. Paderborn

Ungaria olim sub Mathia Corvino iam sub Josepho Austriaco fortunata.

ALSZEGHY 100; VALENTIN 3360.

1705. szeptember. Neuss

Sigismundus Rex Hungariae coronatus.

VALENTIN 3640.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2023 évfolyam 137 szám

1718. Bamberg

Majestates Austriae et Aegypti, eine Parallele wie die Oberherrlichkeit Aegyptens in dem Vice-könig Josef von seinen Brüdern, so wurde die Oesterreichs von den jüngst durch den Frieden von Passarowitz gewonnenen Provinzen in dem erhabenen römischen Kaiser Carl VI. anerkannt und bewundert.

ALSZEGHY 101; VALENTIN 4115.

1751. Bamberg

S. Stephanus ex principe et forti duce primus Hungariae rex apostolicus; Josepho, Seren. Archiduci Austriae Stephani I. Rom. Imp. Filio, M. Theresiae Hung. Reginae Principi haereditario choris parallelis dedicatus.

ALSZEGHY 101; VALENTIN 6200.

1755. Luzern

Thomas de Nadasti. Tragoedia.

VALENTIN 6591.

1762. Brig

Nadastius.

VALENTIN 7046.

1762. szeptember. Ellwangen

Sigismundus Hungariae Rex.

VALENTIN 7062.

1764. szeptember. Neuburg

Sigismundus Bathorius.

VALENTIN 7225.

1765 [?]. Ingolstadt [?]

S. Emericus, Hungariae princeps scenam datus a Congregatione Latina Tertia B. V. Mariae Elisabetham Visitantis.

Ingolstadium 1765.

München BSB Bavar. 4025, IV–183/214. [Az adatok forrása a BSB online katalógusa. Az Altkatalog szerint a program jelzete a kötetben 211i, de a nyomtatvány a kolligátumban jelenleg nem található.]

1765. április. München

[Szent Imre, Magyarország hercege].

LÁZÁR 735.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2008 CXIII. évfolyam LXII. szám

1766. szeptember 3. Ingolstadt

[Gordes, a hun király].

LÁZÁR 735–736.

1766. szeptember. Konstanz

Sigismundus Bathorius.

VALENTIN 7294.

1766. Sion

Emerici Mansuetudo.

VALENTIN 7332.

1767. szeptember. Feldkirch

Thomas Comes de Nadasti.

VALENTIN 7348.

1768. Bamberg

S. Stephanus primus rex apostolicus.

VALENTIN 7384.

1769. szeptember. Luzern

Sigismundus Bathory.

Eichstätt H 5, 16. [Ilyen tárgyú program a megadott jelzeten jelenleg nem található, s az adat föltehetően tévedésen alapul.]

VALENTIN 7462.

1771. szeptember 5. München

[Ottó császár győzelme a magyarokon].

LÁZÁR 736.

Rövidítések

ALSZEGHY – ALSZEGHY Zsolt, *Magyar tárgyú latin jezsuitadramák*, EPhK, 35(1911), 99–114.

Amberg – Staatliche Provinzialbibliothek, Amberg

Augsburg – Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg

BAHLMANN – Paul BAHLMANN, *Jesuiten-Dramen der niederrheinischen Ordensprovinz*, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1896.

BEK – Egyetemi Könyvtár, Budapest

Bonn – Staatliches Beethoven-Gymnasium, Bonn

Dillingen – Studienbibliothek, Staatliche Bibliothek, Dillingen

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX évfolyam 137 szám

- Eichstätt – Bischöfliches Ordinariatsarchiv, Eichstätt
Frauenfeld – Thurgauische Landesbibliothek, Frauenfeld
Freiburg/Br. – Universitätsbibliothek, Freiburg im Breisgau
Fulda – Hessische Landesbibliothek, Fulda
Innsbruck Ferdinandeum – Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck
Köln Stadtarchiv – Historisches Archiv der Stadt Köln
LÁZÁR – LÁZÁR Béla, *Tanulmányok a jezsuita drámák köréből*, I, *Hazai tárgyú német jezsuita drámák*, EPhK, 15(1891), 731–736.
München BSB – Bayerische Staatsbibliothek, München
München SJ – Archiv der Deutschen Provinz der Jesuiten, München
München UB – Universitätsbibliothek, München
SOMMERVOGEL – *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie*, par Augustin et Aloys DE BACKER, nouvelle édition par Carlos SOMMERVOGEL, I–XII, Bruxelles–Paris–Toulouse, 1890–1914.
SZAROTA – Elida Maria SZAROTA, *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet. Eine Periochenedition: Texte und Kommentare*, I–III, München, 1979–1983.
VALENTIN – Jean-Marie VALENTIN, *Le théâtre des Jésuites dans les Pays de Langue Allemande: Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773)*, I–II, Stuttgart, 1983–1984.
Würzburg – Universitätsbibliothek, Würzburg

PORKOLÁB TIBOR

**A VIRÁG BENEDEK' POÉTAI MUNKÁJI
KÖTETRENDJÉRŐL ÉS PERITEXTUSAIRÓL***

A *Virág Benedek' Poétai Munkái* című gyűjteményt (Pesten, 1799) az irodalomtörténet-írás a *jelentős* kötetek között tartja számon. Egyfelől azért, mert – Toldy Ferencet idézve – „Virág költői virágzása csakugyan poétai munkái első kiadása idejébe (1799) teendő”.¹ Másfelől azért, mert ez a kötet – Bíró Ferencet idézve – nem csupán az „életműben”, de „a magyar költészet történetében” is „különleges helyet foglal el”.² Szakirodalmi toposzként hagyományozódik a megállapítás: Virág első versgyűjteménye egy példátlan tudatossággal kimunkált és egységessé formált poétai „magatartás” reprezentálója, azaz (költészet-történeti) „fordulatként”, „korszakhatárként”, illetve „új minőségként” emelhető a klasszikus századforduló meghatározó teljesítményei közé.³ Máshogy (más terminológiával) fogalmazva: a *Virág Benedek' Poétai Munkái*ban látványos eredményre jut az a törekvés, amely nem csupán az egyes szövegeket, hanem a szövegekhez való hozzáférést (az olvasást) szabályozó szöveggyűjteményt, tehát magát a kötetet teszi a szerzői identitásképzés kitüntetett helyévé.⁴ A szakirodalom ugyan már felhívta a figyelmet arra, hogy Virág első kötete milyen meglepő hatékonysággal tudja felmutatni a „nemzet énekesének a szerepét”,⁵ de a *szerzői imázsformálás – a kötetrend és a peritextusok*⁶ vizsgálatával feltárható – eljárásainak részletesebb áttekintésére mind ez ideig nem vállalkozott. Tanulmányom erre tesz kísérletet.

* A tanulmány a *Kultusz, identitás, imázs – a kultuszok társadalmi működőképességének elméleti és történeti aspektusai* című OTKA-program (T 047362) műhelykonferenciáján, 2005. április 29-én elhangzott előadás kibővített változata. Megírásának idején a szerző Bolyai Ösztöndíjban részesült.

¹ TOLDY 1856, 34. A szakmai közvélekedés szerint Virág első versgyűjteményének színvonalát a későbbi kötetek nem érik el. Lásd például: SZALAY 1888, 189; BÍRÓ 1998, 373.

² BÍRÓ 1998, 373.

³ HORVÁTH K. 1968, 31; SZAUDER 1970, 272; LÓKÖS István, *Virág Benedek* = VIRÁG 1980, 11, 14; BÍRÓ 1998, 373–374.

⁴ A klasszikus századforduló költészetének „kötetközpontú, a szerzői akarat mentén történő újraolvasásának” jelentőségéről, illetve ennek a belátásnak „irodalom- és kiadásszemléletünket, vagy akár filológiai és textológiai gyakorlatunkat” érintő következményeiről, „felszabadító” hatásáról: HÁSZ-FEHÉR 2005. Lásd még: ONDER 2003.

⁵ BÍRÓ 1998, 374.

⁶ Lásd Gérard Genette tipológiai terminológiáját: GENETTE 1987. Alkalmazására lásd: ONDER 2003. A könyvben (a szöveghordozón) a szöveget (a *textust*) körülvevő verbális (cím, alcím és belső cím, elő- és utószó, mottó, ajánlás, jegyzet, tartalom- és hibajegyzék stb.) és nem-verbális (illusztráció, díszítő és tagoló

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

A leszaggatandó „boríték”

Baróti Szabó Dávid és Virág Benedek is azok közé a literátorok közé tartozik, akiket a „Festetits László ifjú Gróf” nevelőjeként Bécsben tartózkodó és könyvkiadói vállalkozása elindításán munkálkodó Péteri Takáts József 1797 őszén levélben keres fel, hogy „ezen köz hasznú szándék a’ nevezetesebb Írók’ tudtára essék”, és „hogya ha vagy magoknak ki-adandó kész munkáik volnának, vagy másoknál nyomtatást érdemlő kéziratokat tudnának heverni, adgyák Takáts Józsefnek értésére, a’ ki mind a’ revisionak, mind a’ közre-botsáttásnak elő-mozdításában egész hivséggel el fog járni”.⁷ Péteri Takáts regestruma rögzíti, hogy Baróti Szabó azonnal felajánlja a tervezett könyvsorozat számára verseinek és fordításainak korrigálandó, kibővítendő és újrarendezendő gyűjteményét („Én hát jó biztatásod mellett, a’ mint gyenge tehetségem meg engedi, hozzá látok *költeményes munkáimnak* ki símogatásához”), és arra is hajlandó, hogy kidolgozza a sorozat köteteinek nyelvi egységesítésére is alkalmasnak vélt helyesírási és verselési szabályzatot („Mind a’ magyar *Orthographiat*, mind a’ *Prosodiát* örömezt fel-vállalom, tsak egészségem legyen ki dolgozásokhoz. De ezzel vallyon nyakát szakasztom e a’ fenn-forgó pernek?”).⁸ A Péteri Takáts vállalkozásában közreműködő Batsányi János egy Virágnak címzett leveléből az is kiderül, hogy Baróti Szabó 1798 augusztusára el is készül a „ki símogatással”: „A’ Dávid’ munkáji Augustustól fogva nála [Takátsnál] hevernek; jönnek-e még egyszer Censúrára, nem-e? én nem tudom.”⁹ Októberben aztán Baróti Szabó „Ajánló-levelet” és „Elő-szót” is küld Bécsbe „megjobbított ’s bővített költeményeihez”.¹⁰ Virág viszont 1798. január 22-én kelt levelében kitérő választ ad Péteri Takáts megkeresésére: „Jó volna egy Énekes Könyvet készíteni, de kótákkal. Lehetnének benne imitt amott elmés mesék, vagy rövid narratiók is. Először tsinálljunk

tipográfia stb.) elemek gyűjtőfogalmaként értett *peritextus* szűkebb jelentéskörű terminológiai változata a könyvészetben használatos *liminaria*. A verbális peritextusok megnevezésére lásd még a *peremszövegek* szakaszt.

⁷ *A’ Magyar Országi Írók’ munkájiknak könnyebb ki-nyomatását tárgyazó Gondolatok* = MTAKK MS 5086/47. A könyvkiadói vállalkozás alapítóiratát – Péteri Takáts csatolt levelezés-kivonatai és feljegyzései nélkül – közli a Magyar Minerva történetét áttekintő Takáts Sándor: TAKÁTS S. 1890, 101–103. Köszönöm Stohl Róbertnek, hogy az autográf alapítóirat és a csatolt regestrum betűhív átiratát a rendelkezésemre bocsátotta.

⁸ MTAKK MS 5086/47. Az alapítóirat 15. pontja kimondja: „Hasznos volna, ha a’ Gyülekezetnek meg-eggyezéséből az orthographia meg-állapíttatnék; ez által a’ nagy külömbbség a’ Magyar írásra nézve, leg alább jövődöre, alkalmasint meg szünnék.” A grammatikai, ortográfiai és prozódiai egységesítés szükségességéről, illetve módjáról persze eltérően vélekednek a Péteri Takáts által megszólított literátorok. Ehhez lásd például Kultsár István 1798. január 3-án kelt, Péteri Takátszhoz írott levelét: „Az is méltó kérdés: ha a’ kiadandó munkák megmaradhatnak e azon orthographiával és grammaticával, mellyel a’ Szerzők éltek? A’ versekre nézve ez igen terhes kérdés: de pedig igen nemesítené a’ munkát nem tsak az egy név, hanem az egyenlő nyelv is.” (MTAKK MS 5086/47.) Baróti Szabó ugyan elkészíti a Magyar Minerva nyelvi egységesítésére is alkalmasnak vélt tervezetet (e munkáját aztán közre is adja: *Orthographia- ’s Grammatica-béli Észre-vételek a Magyar Prosodiá-val egygyütt*, Komárombann, 1800), a sorozat köteteiben azonban a szerzők, sajtó alá rendezők saját (eltérő) grammatikai, ortográfiai felfogása érvényesül.

⁹ Batsányi János – Virág Benedeknek (Bécs, 1799. jan. 17.) = MTAKK MS 4744/130.

¹⁰ MTAKK MS 5086/47.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 szám

Magyarokat, azután írjunk nékik. – Az én munkám még sok hejjával van.”¹¹ Ugyanakkor Kultsár István január 3-án kelt levelében arról tudósítja Péteri Takátsot, hogy Virág munkáiból „könnyen lehetne egy tsonót készíteni”.¹² Péteri Takáts mindent el is követ azért, hogy Virágot megnyerje ambiciózus elképzeléseinek: amikor Virág 1798 tavaszán Bécsbe látogat, megígérteti vele, hogy „öszve szedi munkáit, mellyek általán fogva igazi finom érzéssel vagynak készítve”,¹³ majd pedig ígérétenek teljesítésére buzdítja barátját.¹⁴ Július 23-án kelt levelében is arról tájékoztatja a könyvkiadói vállalkozást évi ezer forinttal finanszírozni szándékozó gróf Festetics Györgyöt, hogy „mind Szabó Dávid, mind Virág Benedek bíztatnak; de a’ felküldések üdeje még bizonytalan.”¹⁵ 1798 októberében viszont már azt jegyezheti fel regestrumába, hogy „Virág Benedek szándékozik nem sokára felküldeni munkáit, mellyek Ódákából, Hexameterekből, külömbféle versezetekből, ’s Horatiusnak némelly fordított Ódájiból állanak”.¹⁶ A nyomtatásra előkészített kéziratok végül 1799. január 16-án érkeznek meg Bécsbe „Budáról a’ pósta-szekeren”.¹⁷ Festetics egyébként már márciusban dönt az 1798-ban kiadandó kötetekről: „A’ M. Grófnak Martzius 8dikán költt levele szerint az idén a következendő három munkák jönnek-ki a’ ki szabott 1000 forintból t. i. 1. Ányos Pálnak versei. 2. Gr. Teleki Domokosnak deák munkája de administratione legali comitatum etc. 3. Molnár Borbálának költeményes munkája”. Néhány héttel később pedig „az-is meghatározottat, hogy a’ Magyar könyvek külön adódjanak-ki *Magyar Minerva* név alatt”.¹⁸ 1798 nyarán meg is jelenik Bécsben „özvegy Alberti Ignátné betűjivel” a Magyar Minerva első darabja: az *Ányos Pál’ Munkáji* című kötetet a száz forinttal jutalmazott Batsányi rendezti sajtó alá.¹⁹ A mecénás által kijelölt másik két munka kiadására végül nem kerül sor. Helyettük Péteri Takáts Virág kötetének, illetve saját morálbölcseleti traktátusának a megjelentetését készíti elő („A’ jövő hónapban jut sajtó alá a’ II. kötet, melly vagy az én tsekély munkámat, vagy Virág Benedek’ költeményeit fogja magában foglalni” – írja november 2-án Aranka Györgynek²⁰), és Baróti Szabót is biztosítja arról, hogy a következő évben bizonyosan kiadásra kerülnek költeményei.²¹ Fent idézett levelében a jól értesült Batsányi már arról értesíti Virágot, hogy Péteri

¹¹ MTAKK MS 5086/47.

¹² MTAKK MS 5086/47.

¹³ Péteri Takáts – gróf Festetics Györgyhöz (Bécs, 1798. jún. 19.) = MOL Festetics-levéltár P 279, 1798:663. Itt köszönöm meg Stohl Róbertnek, hogy a MOL Festetics-levéltárának birtokigazgatási anyagában fellelhető Magyar Minerva-adatokra felhívta a figyelmemet.

¹⁴ Lásd: Péteri Takáts József – gróf Festetics Györgyhöz (Bécs, 1798. aug. 7.) = MOL Festetics-levéltár P 279, 1798:826.

¹⁵ MOL Festetics-levéltár P 279, 1798:768.

¹⁶ MTAKK MS 5086/47. Lásd még gróf Festetics Györgynek írott levelét (Bécs, 1798. okt. 27.): „Virág Benedek-is fel fogja minden órán küldeni maga’ kéz-írását.” (MOL Festetics-levéltár P 279, 1798:1239.)

¹⁷ MTAKK MS 5086/47.

¹⁸ MTAKK MS 5086/47.

¹⁹ A kötet megjelenéséről lásd a Magyar Hírmondó híradását: XIV. szakasz (1798), 87–88.

²⁰ CSÚRY 1935, 54.

²¹ Lásd Baróti Szabó november 10-én kelt levelét Aranka Györgyhöz: „A’ mint a’ múltt 8bernek 22dik napján íra Bétsből Takáts József barátom, a’ jövő esztendőben Mélt. Gróf Festetich György’ költségén nyomtatásra fognak adatni újra-ki-dolgozott Költeményes Munkáim.” (CSÚRY 1935, 55.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

idézett levelében a jól értesült Batsányi már arról értesíti Virágot, hogy Péteri Takáts „maga akarna *Ányos után*n megjelenni; – azonban a’ Censor alig ha meg nem akasztotta siető kotsijának tengelyét”.²² A cenzor megadja az engedélyt, így 1799 februárjában – a Magyar Minerva második darabjaként – nyomtatás alá kerülhet Péteri Takáts munkája (*Erköltsi Oktatások, melyeket Tolnai Gróf Festetics László’, kedves tanítványaának, szívére kötött Péteri Takáts József, Bétsben, 1799*).²³

Baróti Szabó és Virág köteteinek – eddig párhuzamosan futó – története itt szétválik. Gróf Festetics ugyanis az *Erköltsi Oktatások* megjelenését megelőzően váratlanul megvonja a könyvsorozattól a támogatást. Péteri Takáts erről így számol be Földi Jánosnak, aki „a Linné systemája szerint” készített állattani munkáját szánja a Magyar Minervába: „Tudni való több ujságokból, hogy M. Gr. F. G. Ur esztendőnként 1000 ft ígért a’ M. Litteratura gyarapodására. De a M. Minervának még Ildik kötettye sem látott világot, midőn egyszerre tudósitt, hogy szándékát megváltoztatta, és a’ meg határozott summát inkább másra fordította. Ennek okát fel nem érhetvén, több izben egész illendőséggel ’s fontossággal, kértem Nagyságát, hogy ezen hasznos hazafiúi igyekezetet ne hagygya kihalni. De semmire nem mehettem. Fájt szívemnek ezen állhatatlanság, annyival-is inkább, hogy én a’ reám bizott hivatal szerint, több tudósokat buzdítottam munkájoknak béküldésére. – Illyen környül-állásokban lévén, közlöttem a’ dolgot Görög Demeter, kedves Barátommal. Szíveinkben hordozván a’ Tudományokat és a’ hazai nyelvet, arra határozotuk magunkat, hogy a’ M. Minervát továbbra-is akarjuk folytatni, legalább-is két kötetet adván ki esztendőnként. Olly jutalmat, mint az előbbeni planum gondolta, nem ígérhetünk: Készek vagyunk mindazonáltal tudós Szerzők fáradságok, vagy-is inkább költségeik’ megjutalmazására, a’ díszesen kinyomtatott munkájokból szép számú exemplárokat oda engedni. A’ III. kötet T. Virág Benedek’ Költeményes munkáját fogják tenni; mivel örömet a’ folyó beszédű munkát a’ kötöttel váltanánk-fel egymás után. A IV. kötet édes Úr’ M. Természeti Hist.jának első darabjából állhatna”.²⁴ A mecénási döntést követően azonban Péteri Takáts minden erőfeszítés ellenére sem tudja kiadói vállalkozását folytatni. A Magyar Minerva harmadik kötetét ugyan még sikerül később megjelentetnie (Virág „felséges” költeményeinek kinyomtatását az teszi lehetővé, hogy a gróf – Péteri Takáts kérését teljesítve – átengedi a második kötet jövedelmét a készülő harmadik számára²⁵), ám a sorozatba szánt többi munka kiadásáról le kell mondania. A csalódott Baróti Szabó azonnal visszakéri Bécsből „költeményes munkáját”, sőt még Festeticsnek is szóvá teszi a váratlan döntést: „Meggzomorodva érttettem a M. Minervának megszűnését. Alig kezde a Magyarok tapsolásai közt napvilágra jöni, s máris a sírba

²² MTAKK MS 4777/130.

²³ A kötet megjelenéséről a Magyar Hirmondó március 8-i száma tudósít: XV. szakasz (1799), 305–306.

²⁴ A levélfogalmazvány lelőhelye: MTAKK K 378/3. A fogalmazványból részleteket közöl: TAKÁTS S. 1890, 106–107. Lásd még Péteri Takáts Aranka Györgyhöz írott levelét (Bécs, 1799. ápr. 29.) = ENYEDI 1990, 71–72.

²⁵ Lásd Péteri Takáts Aranka Györgyhöz írott levelét (Bécs, 1799. ápr. 29.) = ENYEDI 1990, 71–72. A levelet közli: TAKÁTS S. 1890, 108–109.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

fekszik –! Mely számos írókat támaszthatott volna nyelvünknek előmozdítására –!”²⁶ Batsányi (és bizonyára Péteri Takács is) arra buzdítja a sértődött, vonakodó poétát, hogy költeményeit még szigorúbban rostálja meg, igazítsa ki, és ismét készítse sajtó alá: „Magam is igen szeretném – írja Baróti Szabó Batsányinak –, ha Virág Benedek barátunknak gyönyörű verseit nyomtatásban mennél hamarabb olvashatnám. Megint úntatsz hogy munkáimnak *javát* kiválogatván, én is egy kötetre-valót (jól kipallérozva) készítek nyomtatásra. Én a pallérozáshoz, minden időmet reá fordítván, amióta visszavettem költeményeimet, minden tehetséggel hozzákezdtem [...] És így elhánván is az alábbvaló darabokat, két kötetre (a még ki nem adattakkal) fel fog szaporodni az egész munka. – Te a java munkából csak egy kötetet kívánsz. Ezt is mi végre? Ki fogja kiadni? Nékem már az egyszer megígért s megtagadott jóakarát nem kell. – Holtom után a nyomtatványban a megtett jobbításokat megtalálja valaki, ha akarja. Én a tisztára való beírást nem győzhetem; más pedig nincs, akire bizzam.”²⁷ 1799. december 7-én pedig már minden nehezítés nélkül írja Péteri Takácsnak: „Még munkáim nintsenek leírva. Sok dólga volt mindeddig azon derék V. Notarius Úrnak. Sürgetnem nem illendő, mivel ezt-is merő jó szánttából tselekszi. Virág Bentze, gondolom, már készen vár. – Ha leírják-is, előszször még kell válogatnom a’ 24 arkusra telendő, és az oda illendő darabokat. Reménylem ugyan, hogy egy vagy más fél hónap alatt minden el fog készülni. De Te meg ne szűnnyél sürgetni Virágot. Övé az elsőség.”²⁸ Az öreg poéta kötetét végül mégsem Péteri Takács segíti sajtó alá: a *Baróti Szabó Dávidnak Meg-jobbított, 's Bővített Költeményes Munkáji* majd csak 1802-ben jelenik meg Komáromban; mint ahogy Földi *Természeti Históriaja* sem a Magyar Minerva-sorozat részeként lát napvilágot 1801-ben Pozsonyban.

A *Virág Benedek' Poétai Munkáji* tehát a Magyar Minerva harmadik köteteként jelenik meg Pesten 1799-es évszámmal, ám csak 1800 januárjában,²⁹ mégpedig ugyanabban a Czetter Sámuel által metszett, díszes „borítékban” és ugyanazzal a sorozatcímlappal,

²⁶ Idézi: KERESZTURY–TARNAI 1952, 83.

²⁷ Idézi: KERESZTURY–TARNAI 1952, 83–84.

²⁸ MTAKK M. Irod. Lev. 4° 127.

²⁹ A Magyar Minerva harmadik kötetének megjelenési idejére egyfelől abból a levélből lehet következtetni, amelyet Péteri Takács 1800. január 14-én ír Aranka Györgynek: „A harmadik kötet is elhaggya már két három nap mulva a sajtót. Virág Benedek felséges munkáját foglalja magában.” (ENYEDI 1990, 72.) A megjelenés ideje másfelől Péteri Takács regestruma alapján határozható meg: „Jan. 25dikén küldöttem B. Jósika által Kolosvárra 24 Exempl. a’ Minervának 3dik kötettyéből T. Rosenbacher Professor Urnak” (MTAKK MS 5086/47). A kötet tehát valamikor 1800. január 14–25. között készül el a pesti Trattner-nyomdában. Megjelenéséről a Virággal és Péteri Takácsal szoros kapcsolatban álló Magyar Hírmondó is csak február 11-én tudósít: XVII. szakasz (1800), 208. (Lásd még az Allgemeine Literatur-Zeitung rövid ismertetését: 1800, No. 214. [júl. 26.], 229–230.) A kötetet feltehetően azért nem Bécsben nyomják (mint a sorozat előző két darabját), mert a nevelői hivataláról 1799 közepén leköszönő Péteri Takács ekkor már hónapok óta Pesten tartózkodik. Virág egyébként egészen a nyomtatás pillanatáig bővíti költeményeinek 1799 januárjában Péteri Takácshoz eljuttatott „tsomóját”, hiszen a kötetben „November’ 23-dikán 1799” datált költemény (VIRÁG 1799, 161) is található.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137. szám

mint a sorozat első két darabja.³⁰ A Magyar Minerva jelentőségét, elismertségét jelzi, hogy többek között Rájnis József és Kisfaludy Sándor is a sorozatban kívánják versgyűjteményeiket megjelentetni.³¹ A rendelkezésre álló dokumentumokat áttekintve talán megkockáztatható az állítás: a Magyar Minerva vonzereje, tekintélye csak részben magyarázható azzal, hogy az *első* szisztematikusan átgondolt, országos ismerettséggel, kapcsolatrendszerrel és jelentőséggel bíró, még ugyan a mecénatúrára alapozó, ám már „üzleti” szervezetségre törekvő³² kiadói vállalkozásként tűnik fel az intézményesülő magyar irodalomban. A sorozat auctoritása inkább arra vezethető vissza, hogy „a korabeli irodalmi termés számbavételén”, az „állapotfelmérésen”³³ túlmenően Péteri Takáts (és bécsi, illetve pest-budai köre) kanonizációs igénnyel lép az irodalmi nyilvánosság elé. Persze nem olyan értelemben, hogy valamely (ízlés)irány, írói csoport, „iskola” reprezentálására törekedne: a kánonképző szándék a „jó íz” gyarapítására, az első rendű munkák megjelentetésére korlátozódik. A Virág-kötet kiadástörténete jól példázza azt a koncepciót, amely az „üzleti” szempontokat még akkor is alárendeli a „felséges” poézis terjesztésére irányuló elkötelezettségnek, amikor ez már magát a vállalkozást teszi kérdésessé. Péteri Takáts 1800. augusztus 8-án kelt levelében „fájdalommal” írja barátjának, Légrády Imrének: „kevés idő alatt több leveleim érkeztek, mellyben szívemre akarják kötni, hogy 'ha a M. Minervával litteraturánkat kedvessé s közönséggé óhajtyuk tenni; a Görög s Római lábra vett díszes munkákat ne elegyítsünk ennekutánna közibe, vagy legalább igen *parce*.’ Bizonyos is az, hogy Virágnak felséges munkája tsak lassan kél. De ezzel még sem gondolnék sokat, tsak gyarapodjék a jó íz Hazánkban.”³⁴ A kortársi recepció tanúsága szerint a Magyar Minerva-„boríték” és -sorozatcímlap a *Virág Benedek' Poétai Munkáji* literátori rangot adó peritextusának tekinthető. Ezért is meglepő, hogy Virág egy 1802. november 12-én Kazinczyhoz írott levelében a „boríték” és a sorozatcímlap „leszaggatására” kéri (leendő) olvasóit: „A' nagy Várad Takátsot, ha látandod, tiszteld nevemben, és kérd meg, hogy poétai munkáimat ismértesse meg a' tanuló ifjakkal; ha pedig ott nem kelendők, valami módon küldgye vissza: de tsak az én poétai munkáimat, mert a' többihez nékem semmi közöm. A' levelekről imezt: M. Minerva Harmadik Kötet le kell szaggatni, nem e' tzím alatt akarom én azokat jártatni. A'

³⁰ A rézmetsző azonosításához lásd: BATSÁNYI 1961, 476. A Czetter-szakirodalomnak azonban nincs tudomása a Magyar Minerva-sorozatcímlapról. A *Czetter Sámuel metszeteinek időrendi jegyzéke* (RÖZSA GY. 1953, 117–135) sem ismer ilyen Czetter-munkát.

³¹ Az ambiciózus kiadói tervekről lásd Péteri Takáts regestrumát (MTAKK MS 5086/47), Légrády Imréhez írott, 1800. máj. 22-én és aug. 8-án kelt leveleit (MTAKK M. Irod. Lev. 4° 138), valamint Kisfaludy Sándor Péteri Takáts-hoz írott, 1801. jún. 28-án kelt levelét (KISFALUDY S. 1893, VIII, 135). Filológiai szempontból tisztázást igényelne Csokonai Vitéz Mihály és a Magyar Minerva kapcsolata. Szilágyi Ferenc azt feltételezi, hogy Csokonai a sorozat harmadik kötetének megjelenését ünneplő *Virág Benedek Úrhoz* című ódájával kívánja „megnyerni Festeticset versei hasonló kiadására a Magyar Minerva sorozatban” (CSOKONAI 1994, 859). A Csokonai–Festetic-levelezés azonban a fentieket nem támasztja alá, a levelezés kritikai kiadásának (CSOKONAI 1999) jegyzetanyaga is mellőzi ezt a feltevést.

³² MEZEI 1998, 27.

³³ STOHL 2005, 230–231.

³⁴ MTAKK M. Irod. Lev. 4° 138.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

borítékok sem azokhoz valók.”³⁵ Néhány hónappal később már nem csupán a sorozathoz való tartozás jeleinek eltüntetésére szólítja föl Kazinczyt, de utal arra a fejleményre is, amely szigorú döntésének kiváltó oka lehetett: „A’ poétai Munkáimat, és Horátság poetikáját szépen egybe lehet kötetni (de a’ Minerva titulust ki kell hagyni; a’ ki nagy lármával kezdte a’ periodikus írást, hallgat. Én soha nem többé.)”³⁶ Nagyon valószínű tehát, hogy a Magyar Minerva-„boríték” és -sorozatcímlap fizikai megsemmisítésének szorgalmazásában kifejezésre jutó indulata a kiadói vállalkozás anyagi ellehetetlenülésével, megszakadásával hozható összefüggésbe. (Az persze az utóbb citált levélből már nehezen lenne eldönthető, hogy Virág a sorozat szervezőjére neheztel, vagy éppen az ígértét visszavonó mecénást kárhoztatja.) A Magyar Minervától való elhatárolódása azzal a demonstratív gesztussal válik teljessé, hogy *Poétai Munkájának* az eredeti Czetter-féle „borítéktól” és a sorozatcímlaptól megfosztott néhány példányát új, önálló „borítékkal” látja el.³⁷ Az új „boríték” elkészítésében feltehetően Virág pesti rézmetsző barátja, az egykori Czetter-tanítvány Karacs Ferenc működik közre. Az új „borítékok” díszítő metszet ugyanis azonos Virág második kötetének (*Horátság’ Poetikája*, Pesten, 1801) címlap-metszetével, az e címlap előtt álló „Horátság”-címkép pedig – a szignatúra szerint – Karacs munkája. Karaccsal egyébként már 1799-től kapcsolatban áll Virág, hiszen *Poétai Munkái* számára ő metszi (Anton Flor nyomán) *A’ Múzsákhoz* című nyitóvers felett található Minerva-metszetet.³⁸ Virág tehát még *Poétai Munkájának* új „borítékba” öltöztetésére is hajlandó azért, hogy kötetét ne a Magyar Minerva részeként, hanem önálló munkaként tartsa számon a literátus közvélemény. A sorozattól való elhatárolódása mégsem sikerül: versgyűjteményét a literátor-társak továbbra is Virág *Magyar Minervája*-ként emlegetik.³⁹

³⁵ *KazLev*, II, 505.

³⁶ *KazLev*, III, 8.

³⁷ Lásd például a szegedi Egyetemi Könyvtár Régi Könyvek Tárában RA 32 jelzet alatt fellelhető példányt. (Az információért Labádi Gergelynek tartozom köszönettel.) Érdekes módon *A magyar irodalom képeskönyve* (KERESZTURY 1981, 99) is egy ilyen példány fotóját közli.

³⁸ Erről a Minerva-metszetről egyébként nem tud a Karacs-kutatás. Nem szerepel például Karacs annotált személyi bibliográfiájában (LÁSZLÓ 1979), de a Karacs-szakirodalom sem ismeri (lásd: ECSEDI 1912; FOGHTÜY 2000). Karacs munkája a *Hunyadi László* (VIRÁG 1817) címlapja is. Ugyanakkor e kötet címképét tévesen tulajdonítják Karacsnak (lásd: LÁSZLÓ 1979, 47), hiszen a szignatúra szerint „rajz. Rauschmann Jan. Metsz. Höfel Bal.” Figyelmet érdemel, hogy Vályi András *Magyar Országának leírása* (Pest, 1796–1799) című háromkötetes munkájában Karacs és Czetter metszetei mellett Virág Vályi-ódája is helyet kap. Karacs és Virág szoros, több évtizedes munkakapcsolatáról, barátságáról lásd Karacs Teréz visszaemlékezéseit: KARACS 1880. Lásd még Virág Karacshoz írott költeményét: VIRÁG 1820, 102.

³⁹ Amikor például Szemere Pál – egy 1811. máj. 24-én Kazinczynak írott levelében – felsorolja azokat a „Poetáinkat és Nempoetáinkat, kik Odákat zengettek vagy csikorogtattak”, a negyedikként Virágot és a *Magyar Minervát* említi (*KazLev*, VIII, 544). Lásd még: *Hasznos Mulatságok*, 1824, II, 50. sz., 393–394.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

A hiányzó arckép

1798 tavaszán nem csupán Virág, de – ahogy Aranka Györgynek írja: „Lábam gyengesége megorvosoltatása végett”⁴⁰ – Baróti Szabó is megfordul Bécsben. A két poéta minden bizonnyal Batsányi közreműködésével kerül kapcsolatba a kópíró Georg Vincenz Kininggerrel,⁴¹ akivel elkészítették a kötetek elé szánt arcképeiket. Néhány hónappal később Virág – Péteri Takáts segítségével – arra próbálja rávenni a mecénás grófot, hogy a „Batsányi Úrnál” lévő „rajzolt képét” vegye át a könyvtára számára, illetve metszesse ki a Magyar Minervában kiadandó „munkája” elejbe”. A két literátor Festetics meggyőzése érdekében praktikus javaslatot is tesz: „A’ reá fordítandó költséget le lehetne húzni a’ jutalomból.”⁴² Festetics azonban elutasítja a javaslatot: „Virág Benedek képe eránt valójában én-is igen szépnek tartom lenni, ha a’ Minerva a’ Tudósoknak képével kiékesíttetik, de az tsak ugy lehetne-meg, ha a’ Tudósok’ szándékával esik meg; mert a’ munkára való költség igen meg-szaporodik, és így a’ Remuneratiokban tézsen külömb-séget; de ellenben az én Bibliothecámban sok egyéb okok mellett-is azért nem vehetem bé, mivel 1°, a’ Minerva alkotmányát a’ Bibliothecával öszve nem akarom elegyíteni 2°, Mivel ha egy Tudósok réz metszését meg-szerzem, meg bántom a’ többit, ha mindnyá-ját bé nem szerzem, noha már pedig réz Tábla 50 fokban kerül, ha tsak százat számlálok, már is 5000 f, a’ melly költséget hasznosabbra fordíthatom. 3°, Sokszor vetélkedések támodnak a’ Tudósok között, a’ mellyekben én compromittáltatni nem akarok; mert hogyan lehetne öszveállítani Révay Miklóst, Kultsárt, Batsányit, Takáts Józsefet etc.? 4°, Ha egy esetbe mellékes költségekbe avatkozom, más esetekben is lakolnék érette; mert tsak ezen Minerva miatt-is mennyit nem ostromoltatom!”⁴³ Virág így kénytelen a saját költségén megrendelni a rezet. A Kiningger által készített arcképe – akárcsak a Baróti Szabóé – feltehetően ismét a bécsi literátor-társak közvetítésével jut el a rézmetszőhöz. A Görög Demeter és Kerekes Sámuel köréhez tartozó Czetter Sámuel felkérése nagyon is kézenfekvő, hiszen a jó nevű mester metszette a sorozat egységes „borítékját” díszítő Minerva-illusztrációt.⁴⁴ Magyarázatot igénylő fejlemény, hogy míg a *Baróti Szabó Dávidnak Meg-jobbított, ’s Bővített Költeményes Munkájában* helyet kap a szerző – a Kiningger-féle előkép alapján Czetter által még 1798-ban metszett – arcképe,⁴⁵ addig a *Virág Benedek’ Poétai Munkájából* hiányzik a képmás. Az arckép kihagyásával ugyanis az imázsformálás egyik indirekt, ám rendkívül hatásos lehetőségéről kénytelen lemondani a szerző. Virág kötetét viszont éppen az emeli ki a klasszikus századforduló versgyűjteményei közül, hogy példátlan következetességgel formál meg és mutat fel egy magas

⁴⁰ BATSÁNYI 1953, 410.

⁴¹ Virág egy 1802. nov. 12-én kelt levelében említi is Kazinczynak, hogy járt Batsányinál: *KazLev.* II, 506.

⁴² Péteri Takáts József – gróf Festetics Györgynek (Bécs, 1798. okt. 27.) = MOL Festetics-levéltár P 279, 1798:1239.

⁴³ Gróf Festetics György – Péteri Takáts Józsefnek (Keszthely, 1799. jan. 24.) = MOL Festetics-levéltár P 279, 1799:122.

⁴⁴ A bécsi magyar literátorok és Czetter kapcsolatáról lásd: KERESZTURY–TARNAI 1952, 82; BATSÁNYI 1953, 410; RÓZSA GY. 1953, 99–102; D. SZEMZŐ 1954.

⁴⁵ A metszet alatt a következő szöveg olvasható: „V. G. Kieninger del. S. Tzetter sc. 1798.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137 szám

presztízsú énképet (identitást). Arról a szerzőről pedig, aki meglepően hatékonyan képes a poétai önreprezentáció (retorikai) eljárásait működtetni, nehezen képzelhető el, hogy ne lenne tisztában a kötet élén álló arckép jelentőségével. Az bizonyos, hogy Virág – a Magyar Minerva bécsi körének közreműködésével – el kívánja készíttetni és *Poétai Munkájában* meg kívánja jelentetni arcképét. A képmás – ahogy a Baróti Szabóé is – Bécsben Kiningernél készül, metszésére pedig Czettert kéri fel. Miért hiányzik mégis a tipográfiai szempontból egyébként igényes kötetből az arckép? Az okokra Virág és Czetter 1802. évi üzenetváltásából lehet következtetni. Figyelmet érdemel (és ez talán kapcsolatuk korábbi megromlására utalhat), hogy Virág csak közvetetten, mégpedig Karacsnak adott utasításokkal fordul Czetterhez. Karacs az alábbi megbízatással keresi fel Bécsben Czettert: „Karacs Úrnak ezt a Comissiót adom. 1: Két képet hozzon vissza a, a’ mellyet Kininger Bétsben, b) – – Flór Pesten delineált. 2. A’ Réz táblát. Czetter Úrtól [Virág kiegészítése a lap alján: „a’ mellyen t. i. kezdette (talán már!) a’ Képemet.”] 3. A’ 30 forintból 5^{öt} Czetter Úrnak engedek; a’ többit tőle Karacs Úr hozza vissza.” Czetter – bár Virág távolságtartó, rideg „comissió” formuláját követi – alig leplezett indulattal reagál az utasításokra: „Karacs Úrnak ezt a Comissiót adom 1, A’ három Képet adgya vissza. a), A’ mellyet Kininger Bétsben b), – – – Flór Pesten delineált c). Stunder Budán festet[t]. 2. A’ Réztáblát, a’ mellyen a Munka félig kész [sorkihagyás] hát én három heti dolgomér öt forintokat érdemeltem [Czetter kiegészítése a lap alján: „ezt a’ tsekélységet koldusnak engedje nem pedig Rézmetszőnek”] hogy merészeli Virág Úr az illetén munkát taxálni. mindenek előtte a’ munkát nem latta meddig kész, ’s a’ mellyhez nem ért, én tudom azt taxálni nem Virág Benedek Úr, a réztáblát kívánsága szerint vissza küldöm, így tehát egyik a’ masikunknak semmivel sem tartozunk.”⁴⁶ Az üzenetváltás világossá teszi, hogy az arckép azért marad ki a kötetből, mert Czetter a metszést – itt nem részletezett okokból – félbehagyja. Elképzelhető, hogy a munka díjazását illetően nem jutottak egyetértésre (erre a „taxálással” kapcsolatos kitételek engednek következtetni); az is lehet, hogy az elfoglalt Czetter nem készült el a metszéssel időre. Egy másik lehetőséget vet fel Keresztury Dezső és Tarnai Andor Péteri Takáts 1800. január 15-én kelt levelének kivonatát ismertetve. A Légrády Imrének címzett levél szerint „Virág képe munkában volt Czetternél, de a költőnek nem tetszett, s a kötetben egy másik, Johann Passini által metszett arckép jelent meg”.⁴⁷ A kivonat hitelességét nem csupán a Passini-metszettel kapcsolatos tévedés kérdőjelezi meg (Passini Virág-arcképét ugyanis a Tudományos Gyűjtemény teszi közzé 1818-ban), hanem Virág és Czetter fenti üzenetváltása is, amelyből kiderül, hogy Virág nem látta a készülő rezet. Valószínűbb, hogy az előkép (a Kininger-féle arckép) nem felelt meg igazán az elvárásainak. Ezt a vélekedést erősítheti az az 1799. december 7-én kelt levél, amelyben Baróti Szabó saját „bécsi” arcképével kapcsolatos kételyeit közli Péteri Takáts csal: „Batsányi-is írta a’ kép iránt. Ezek a’ szavai: *A te képedet roszszúl metszette Czetter. Meg-is ígerte, hogy újra fogja tsinálni.* Mi formából? a’ nála lévő, ’s az ő gondolattya szerint rajzoltt

⁴⁶ MTAKK M. Irod. Lev. 4° 29.

⁴⁷ KERESZTURY–TARNAI 1952, 82. Lásd még: BATSÁNYI 1953, 410. A hivatkozott levélkivonat („MTA M. Irod. Lev 4° 127.”) sajnos ma már nem lelhető fel az MTAK Kézirattárában.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

bétsi képből? ezt követte leg először Czetter. Az e' szerént tsináltt munkáját a' tí javaslástokból-is meg-kellett változtatnia. Más festett kép pedig nintsen, a' melly szerént újra fogná tsinálni. Minek terhelni Czettert? minek akar olly formába öltöztetni, a' melly merő képzelődés.”⁴⁸ Ezek szerint Kininger Batsányi instrukcióit követve delineálta a képet. Baróti Szabó pedig – ahogy Keresztury és Tarnai feltételezi – „(mint valószínűleg a puritán Virág is) túl pompázatosnak, idealizáltnak találta a képet, amely az ekkor már Baumberg Gabriella romantizáló körében élő Batsányi ízlése szerint készült”.⁴⁹

Az 1802-től megszorodó adatok mindenesetre arra engednek következtetni, hogy bécsi arcképével Virág sincsen maradéktalanul megelégedve, és így nem vethető el az a feltételezés sem, mely szerint a képnek a kötetből való kimaradása összefüggésbe hozható ezzel az elégedetlenséggel. A Virág–Czetter-üzenetváltásból kiderül, hogy Virág a Kininger-féle arckép mellett – nyilván a metszés megkönnyítése végett – egy Stunder János Jakab által festett arcképét⁵⁰ is eljuttatja a rézmetszőhöz (erről azonban – legalábbis a Karacsnak adott „Comissióban” – megfelelnek); és hogy egy Anton Flor-rajz is Czetterhez kerül. Mivel a *Virág Benedek' Poétai Munkájában A' Múzsákhöz* című nyitóvers felett feltűnik Karacs Flor nyomán készített Minervája,⁵¹ feltehető, hogy Czetter nem csupán Virág arcképének, hanem Flor rajzának rézbe metszésére is megbízást kapott. E munkába azonban – úgy látszik – bele sem fogott. Karacs tehát három arcképpel (a Kiningerével, a Stunderével és Czetter „félíg kész” rezével), valamint Flor rajzával indul vissza Pest-Budára. A további fejlemények (re)konstruálása a Kazinczy–Virág-levelezés alapján végezhető el. Arcképeinek visszaszerzéséről Virág azonnal értesíti Kazinczyt („Viszsa nyertem Bétsből Képeimet: a' mellyet Stunder festett; a' mellyet Kininger delineált, a' mellybe Czetter fogott. Ennek előre lefizettettem 30 ftot, oda van! Oda neki! Te azonban, kedves barátom! birni fogod bizonyára, Virágot Virágtól”⁵²), 1802 novemberében pedig – feltehetően Kazinczy Miklós közvetítésével⁵³ – már el is juttatja ikonofil barátjához a Kininger-féle arcképet, a Flor-rajzot és a Czetter-féle rezet.⁵⁴ Stunder festményét azonban magánál tartja, hiszen a képíróval új, „mentés” képet kíván festetni: „Imhol a' Képek! vizsgál meg. Stunderét most nem küldhetem el: mert akarom magamat festetni, mentében, úgy a' mint már egyszer említettem volt. Nem akarom t. i. kaputban festetni magamat. Nem! Nem!”⁵⁵ A „magyar mente” festetése

⁴⁸ MTAKK M. Irod. Lev. 4° 127. A levelet idézi: KERESZTURY–TARNAI 1952, 83.

⁴⁹ KERESZTURY–TARNAI 1952, 83.

⁵⁰ Nagyon valószínű, hogy már ez az 1798 végén, illetve 1799 elején Budán készült arckép is a *Virág Benedek' Poétai Munkájának* tervezett kiadásával áll kapcsolatban. A képről Virág említést tesz 1803. febr. 17-én Kazinczyhoz írott levelében: *KazLev*, III, 10.

⁵¹ VIRÁG 1799, 7.

⁵² Ezt a hely és keltezés nélküli levelet a *KazLev* – 2089-es sorszámmal – az 1811. évi levelek közé sorolja be. A levél azonban nagy valószínűséggel 1802 októberében kelt.

⁵³ Kazinczy – Virágnak (1802. okt. 31.) = *KazLev*, II, 501–502.

⁵⁴ Kazinczy egyébként csak 1803. jan. 23-án Semlyénben jut hozzá a képekhez: KAZINCZY 1987, 253. Kazinczy ikonofiljáról lásd: PORKOLÁB 2005, 87–102.

⁵⁵ Virág – Kazinczynak (1802. nov. 12.) = *KazLev*, II, 506. Lásd még: Virág – Kazinczynak (1803. jan. 29.) = *KazLev*, III, 4; Virág – Kazinczynak (1803. máj. 16.) = *KazLev*, III, 58.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

mellett azzal is a *Poétai Munkájában* megformált imázshoz próbálja igazítani az 1802–1803 telén készülő képet, hogy a Stunder által választott, konvencionális „író toll” helyett egy olyan „kinyíltt könyvet” kíván a kezében tartani, amelyen „ez a’ sor, p. o. »Jer magyar, dalt zengj.« ’s a’ t. vagy más” olvasható.⁵⁶ Elküldött képeit illetően – amelyeket egyébként Kazinczynak ajándékoz – ítéletet és tanácsot vár, valamint segítséget az új rézmetsző kiválasztásához: „Kininger rajzolója már régen a’ tied. Nem tudom, miért nem tartád meg. Szeretném, ha a’ nem magyarságból ki vehetné. Az Apátzák ki tudják metszeni a’ képeket; Te Kassán nem találhatsz-e valakit, ki ezt végbe vinné? Légy utánna, kérlek. Értheted, érted is gondolatomat.”⁵⁷ Azt azonban határozottan kiköti, hogy a barátja által kedvelt és elismert Czetter a metszésre nem kaphat ismét megbízást: „Előre azt mondom, hogy az Oroszházi engemet nem fog metszeni. Látni fogod grombaságát, mellyel engem illetett, pedig már jól fizettem neki előre.”⁵⁸ Kazinczy „Virágnak Kininger által festett szép képét” 1803 áprilisában küldi el Bécsbe Neidl János rézmetszőhöz „ponctirt munkában metszeni”, és szeptember első napján már kézbe is veheti „a’ Virág Benedek cuprumának első nyomtatványát”.⁵⁹ A portrét – nyilván barátja elvárásaira tekintettel – azzal próbálja „a’ nem magyarságból” kivenni, hogy Virágra a rézmetszővel a Stunder-féle „magyar mentét” adhatja: „A’ kép igen szerencsés mássa lesz a’ Kininger által festett fejnek, és hasonlít valamiben a’ Virágéhoz, noha a’ Művészek’ regulája szerint idealizálva, szebbítve van; – a’ Magyar Mente pedig Stunder által festve, igen jól találtatott-el, melly nem legkisebb érdem Némettől.”⁶⁰ A nyomat szeptember 9-én jut el Virághoz, aki elégedetten állapítja meg: „Valójában Kininger után Neidl szerencsésen dolgozott.”⁶¹ Mivel Virág a rezes *Poétai Munkáji* tervezett második kiadása elé szánja,⁶² feltételezhető, hogy Neidl munkája immár megfelel a vizuális reprezentációval kapcsolatos szerzői elvárásoknak. A rendelkezésünkre álló adatok tehát arra engednek következtetni, hogy Virág felismeri a szerzői arcképnek az imázsformálásban betöltött jelentős szerepét. Nem egyszerűen arra törekszik, hogy költeményeinek gyűjteménye arcképével együtt jelenjen meg,⁶³ de azt is fontosnak tartja, hogy a kép a kötet textusai-

⁵⁶ Virág – Kazinczynak (1803. máj. 16.) = *KazLev*, III, 58. A citátum a *Virág Benedek’ Poétai Munkáji* egyik „keretverséből”, a *Lantomhoz* című óda nyitó strófájából származik: „Oh! ha szép híred vala gondom eddig, / ’S általam, kis Lant, nevet érdemeltél: / Jer magyar dalt zengj; magyar a’ te Honnyod, / Nem görög ország.” (VIRÁG 1799, 88.)

⁵⁷ Virág – Kazinczynak (1805. „Martius végén”) = *KazLev*, III, 306. Lásd még: Virág – Kazinczynak (1803. ápr. 6.) = *KazLev*, III, 50.

⁵⁸ Virág – Kazinczynak (1802. dec. 23.) = *KazLev*, II, 536. Czettert egyébként Kazinczy (és köre) többnyire Orosz[háziként] emlegeti. Lásd Cserey Farkashoz 1807. jún. 29-én írott levelét: „arra kértem, hogy a’ Czetter nevet rugja-el magáról, ’s nevezze magát Oroszházinak.” (*KazLev*, V, 63.)

⁵⁹ Kazinczy – Kis Jánosnak (1803. ápr. 6.) = *KazLev*, III, 49; Kazinczy – Kozma Gergelynek (1803. szept. 1.) = *KazLev*, III, 96.

⁶⁰ Kazinczy – Kozma Gergelynek (1803. szept. 1.) = *KazLev*, III, 96.

⁶¹ Virág – Kazinczynak (1803. szept. 10.) = *KazLev*, III, 101.

⁶² Erről lásd: KAZINCZY 1987, 269.

⁶³ Baróti Szabó például nem mond le „rosszul metszett” (Czetter-féle) arcképéről, hiszen azt *Meg-jobbított, ’s Bővített Költeményes Munkáji* élére helyezi. Nem meglepő azonban, hogy később új rezes készített a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

val és peritextusaival összhangban álló poétai identitást közvetítsen. Ezzel magyarázható, hogy *Poétai Munkáit* – megfelelő előkép, illetve réz hiányában – inkább képmás nélkül adja közre. A Kazinczy által is szorgalmazott új kiadáshoz viszont (éppen barátja tevékeny közreműködésének eredményeként) immár a rendelkezésére áll a szerzői énkép felmutatására alkalmasnak vélt portré. Kazinczy visszaemlékezéseiből azonban kiderül, hogy a Neidl-féle réz – Virág könyveivel, kézírataival együtt – megsemmisül az 1810. évi budai tűzvészben: „[Virág] Kininger által festett képe, melyet én mentében metsztem Neidl által rézben, alkalmasint eltalálta őtet. A rezet Virágnak ajándékozám, s ő merő modestiából alig nyomtattata többet húsz darabnál, akkorára tartván a rezet, mikor verseit újabban adandja ki; azonban nekijöve 1810-ben a szeptemberi gyulladás Budán, s azt elolvastotta, ugyhogy a lenyomatott réz most már a legnagyobb ritkasága a kollektoroknak.”⁶⁴

A hiányzó előbeszéd

A *Virág Benedek' Poétai Munkájából* nem csupán az arckép hiányzik, de az előbeszédet (a szerzői identitásképzés másik kitüntetett helyét) is hiába keresnénk a kötetben. Ez a hiány is magyarázatot igényel, hiszen eltér a korabeli („deákos”) kiadási gyakorlattól.⁶⁵ Baróti Szabó Dávid vagy éppen Vályi Nagy Ferenc nem mondanak le a prozódiai, grammatikai és ortográfiai nézeteik kifejtésének, illetve apológiájának, az olvasó instrualásának erről a nagy hagyománnyal bíró lehetőségéről.⁶⁶ A *Baróti Szabó Dávidnak Megjobbított, 's Bővített Költeményes Munkáji és az Ódák Horátz' Mértékeinn* (Kassán, 1807) előbeszédei megerősítik, kiemelik a kötetek fő üzenetét: olyan poéták munkáit veheti kézbe az olvasó, akik a görög-római mértékre vett verselés propagálását tekintik elsődleges feladatuknak.⁶⁷ Ennek megfelelően Baróti Szabó háromkötetes versgyűjteményének utolsó, „a' Magyar Ifjaknak” szánt (toldalék) kötetét kifejezetten didaktikai céloknak rendeli alá; a Vályi Nagy-kötet toldalekai – a metrikai példatárként is szolgáló versgyűjtemény mellett – Horatius-propedeutikaként működnek (*Első Toldalék. Horátz' Mértékei*), valamint a mértékes verselés történeti igazolását végzik el (*Második Toldalék. A' régi Poézisről, 's azzal való élésről*). Az előbeszéd (és a toldalekok) hiánya arra enged következtetni, hogy a *Virág Benedek' Poétai Munkáji* intenciója túlmutat az „igaz poézis” terjesztésének és védelmének „deákos” szándékán, holott a szerző az 1790-es

Kininger-féle festményről: a Johann Blaschke által metszett arcképét *Aeneis*-fordításának első kötetében (Bécs, 1810) jelenteti meg.

⁶⁴ KAZINCZY 1987, 269–270. A Neidl-féle réz egy fennmaradt nyomatát lásd az MTA Kézirattárában (MS 659/27). Felirata: „VIRÁG BENEDEK Kininger Bécsben és Stunder Pesten fest. – Neidl Bécsben metsz. 1803.”

⁶⁵ Erről lásd például: ONDER 2003, 141–143.

⁶⁶ Előbeszéddel még az a Csokonai is él, aki egyébként nagyon világosan látja az ilyen típusú szövegek gvingeségeit. Lásd a *Dorothyához* írott *Előbeszédét*: CSOKONAI 2002, 70–71.

⁶⁷ *Elő-szó* = BARÓTI SZABÓ 1802, I; *Előbeszéd* = VÁLYI NAGY 1999, 53–55. Vályi Nagy kötetéről lásd: ONDER 2003, 148.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXII. szám

évek közepétől elkötelezett híve a mértékes verselésnek, és kötetének összeállításakor is demonstratívan mond le nem görög-római mértékre vett költeményeiről.⁶⁸ Míg Vályi Nagy jellegzetesen „deákos” címet ad kötetének, addig Virág mintha a címadással is jelezni kívánná, hogy túl kíván lépni a szokványos, jórészt poétikai és prozódiai elvek kinyilvánításában érdekelt, többnyire vitaszituációban megszólaló versgyűjteményeken. A kötet peritextusokban (vagy éppen ezek hiányában) tetten érhető intencionáltsága olyan olvasatoknak kedvez, amelyek e poétai (szöveg)világ példátlan egységességére, gondos kimunkáltságára mutatnak rá.

A *Virág Benedek’ Poétai Munkái* újszerűsége tehát éppen Baróti Szabó és Vályi Nagy „deákos” köteteivel összevetve válik transzparenszé: Virág mintha nagyon is tudatosan vonná ki magasabb rendű teljesítményként pozicionált versgyűjteményét a (többnyire peremszövegekben vívott) kortársi pennacsaták hatóköréből. Ebben az esetben az előbeszéd (és a toldalékok) elhagyása nagyon is „szándékos” és „jelentéses” eljárásként értelmezhető.⁶⁹ A hiányzó előbeszédet egyébként Virág egy-két évvel későbbi köteteinek peritextusaiból (így a *Horátzius’ Poétikája Bèvezetéséből*, a *Lélius vagy M. T. Cicerónak Beszèlgetése a’ Barátságáról* és a *Magyar Poéták kik Római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* ajánlásaiból, szerzői kommentárjaiból, jegyzeteiből) akár meg is lehetne konstruálni.⁷⁰ A *Bèvezetés* például számos nyelvi-helyesírási és verselési kérdésben foglal állást. Szükségesnek tarja a „Deák *Elisió*” és a „Magyar Rövidített” megkülönböztetését; fellép a szavak „koholása”, a nyelv „kortsosíttása”, a „mértékre vett versek” ritmussal való keverése, a „*bundás Kádentziák*” ellen; dicséri és védelmezi a metrumos „igaz Poézist”; megfogalmazza a hazai literátoroknak szánt imperatívuszát: „Virgiliust, Horátziust ne tsak ditsérjük, hanem kövessük is.”⁷¹ Amíg a *Bèvezetés* Virág nézeteit meglehetősen gyakorlatias formában fejti ki, addig a *Lélius* Gyerkényi Pyber Benedeknek címzett ajánlása – a „tudós hazafiság”⁷² (jórészt nyelvvédő) retorikáját működtetve – ezeknek a téziseknek a tágabb összefüggéseit teszi beláthatóvá. Innen nézve talán megköcskázatható az állítás: az e peremszövegekben kirajzolódó literátori program meglehetősen nagy átfedést mutat Baróti Szabó és Vályi Nagy „deákos” programjaival. Amíg tehát a *Virág Benedek’ Poétai Munkái* szerzőjének programszövegeiben (az ortográfiai sajátosságokat leszámítva) többnyire a jól ismert „deákos” toposzok lelhetők fel, maga a versgyűjtemény egyáltalán nem tekinthető tipikusan „deákos” kötetnek. Azzal, hogy Virág lemond (többek között az előbeszéd elhagyásával) a militáns és/vagy didaktikus „deákosságról”, nem csupán egy olyan szerzői imázs kimunkálására teremt lehetőséget,

⁶⁸ Virág harcos „deákosságához” lásd: *KazLev*, II, 469–470. Lásd még leoninus-ellenes megnyilvánulásait: VIRÁG 1801, 23; VIRÁG 1804, 69–70. A *Magyar Poéták kik Római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* című antológiája sem csupán elődkereső gesztus: a mértékes verselésnek a magyar irodalmi hagyományban való kimutatása az „igaz poézis” történeti legitimációját szolgálja.

⁶⁹ Az előző „jelentéses” hiányáról lásd: HÁSZ-FEHÉR 2005, 304–305.

⁷⁰ A *Virág Benedek’ Poétai Munkái* és a *Horátzius’ Poétikája* szoros összetartozását jelzi, hogy a szerző kolligátumként való használatukra szólít fel: „A’ poétai Munkáimat, és Horátz poetikáját szépen egybe lehet kötetni” (Virág – Kazinczynak, 1803. febr. 9–12.) = *KazLev*, III, 8.

⁷¹ VIRÁG 1801, 7–32.

⁷² Erről részletesebben lásd: DEBRECZENI 2001.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138 szám

amely (a fenséges jegyében) túllép az irányzatosság partikularitásán, de arra is ösztönözni tudja olvasóit, hogy a kötethez, pontosabban a kötetben konstituálódó poéta-figurához ne a korabeli recepciós sémák alapján közeledjenek.

A kötetrend

A Virág Benedek' Poétai Munkái kötetrendje a „deákos” tradíciónak megfelelő normatív műfaji-formai (metrikai) elrendezéshez igazodik, azaz Virág elkülöníti az ódaformájú költeményeket (a „Lantos Énekeket”) a hexameteres költeményektől (a „Hatos Versektől”).⁷³ Ez a rend azonban nem transzparens módon érvényesül a kötetben. Hiányoznak ugyanis – az ugyancsak „római” mintát követő Baróti Szabó versgyűjteményeivel ellentétben – a verbális peritextusok közé sorolható kötettagoló belső címek. A két szövegcsoporthoz kizárólag nem verbális peritextusok választják el egymástól: a textusok között a 93. oldalon található ornamentikus jel,⁷⁴ valamint a tartalomjegyzék (azaz a *Mutató tábla*) elválasztó vonala – de még a szokványos ismeretközlő funkciót betöltő, illetve a szerző tudósságát jelző *Jegyzéseknek*⁷⁵ is van tagoló funkciója, hiszen az ódákhoz jegyzetszámokkal, a hexameteres költeményekhez jegyzetbetűkkel kapcsolódnak a jegyzetszövegek. Így viszont csak a deákos képzettségű, az értő, a beavatott olvasók számára tudatosulhat, hogy voltaképpen két (látens) „könyvre” osztható a gyűjtemény: a horatiusi mintájú *carminákat* tartalmazó elsőre, valamint a horatiusi mintájú episztolákat, epódoszokat, szatírákat tartalmazó másodikra. Az első könyvön belül alkalmazott laza időrend (a „török” háború hőseit magasztaló ódák például megelőzik a „francia” háborúval kapcsolatos költeményeket) a *varietas* elvét engedi érvényesülni.⁷⁶ A hagyományos nyitóversek (az invocációs sémát követő *A' Múzsákhoz*, valamint a kötet ajánlásához szorosan kapcsolódó, a mecénást megszólító és magasztaló *Gróf Festetics György Ó Nagyságához*) után ugyancsak egy alkaikum, a vitézi erényeket méltató *A' győzedelmeskedő Magyar Sereghez Török háborúkor 1789* áll, majd két játékos – III. aszklepiadészi és szapphói – Horatius-imitáció (*Klóé; Ajándék*) következik, a negyedik egy – Toldy Ferenc kifejezésével – „philosophiai óda”⁷⁷ ugyancsak szapphói mértékben (*Egy*

⁷³ Lásd például Baróti Szabó kötetbeosztását: „Három részre vagyon megint fel-osztva az egész' munka: u. m. Hatos (Virgilius' rendi szerént); Alagyás, és Lantos Versekre.” (*Elő-szó* = BARÓTI SZABÓ 1802, I.) Lásd még: VIRÁG 1801, 7; VÁLYI NAGY 1999, 54.

⁷⁴ Ez a díszítő, illetve tagoló funkciót betöltő metszet feltehetően bécsi készletből származik, hiszen feltűnik a *Gyöngyössi Jánosnak Magyar Versei* (Bétsben, 1790) *Előljáró Beszéde* fölött is.

⁷⁵ A jegyzet-peritextusok korabeli funkcióiról lásd: MEZEI 1998, 84–85.

⁷⁶ Bár a Virág-költemények kronológiájának meghatározása igencsak problematikusnak látszik, a szerző által datált szövegek kötetbeli sorrendje is igazolja az időrendnek mint másodlagos (és korántsem következetesen alkalmazott) rendezési elvnek az érvényesülését. A normatív műfaji-metrikai alapon létrehozott „könyveken” belüli verssorrend kialakításának azonban csak egyik módja a (horatiusi) *varietas*-elv alkalmazása. Baróti Szabó például a statiusi elrendezést követi: itt a költemény „könyvbeli” helyét címzettjének, illetve témájának méltóságfoka szabja meg. E kötetrendről lásd: HÁSZ-FEHÉR 2003, 36.

⁷⁷ MTAKK Tört. 2° 11/a. Lásd még: TOLDY 1856, 33.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

kis vígasztalás), az ötödik a haza „nagy embereit” dicsőítő alkaikum (*Baróti Szabó Davidhoz*), a hatodik és a hetedik ismét virtuóz Horatius-imitáció (*Lámia; Egy hajóhoz*), mégpedig alkaioszi és III. aszklepiadészi mértéket követve. A hetvennyolc költeményt tartalmazó gyűjteményben tizennyolc antik mértékes forma lelhető fel. A kötet tehát rendkívül változatos (mind tematikai, mind prozódiai értelemben), ugyanakkor szigorúan egységes, hiszen a szerző a gyűjteményből egyaránt kihagyja a latin nyelvű, illetve a nem görög-római mértékre vett költeményeit. A kötet egységes kompozícióként való megjelenését az is elősegíti, hogy a két (látens) könyvet a szerzői identitásképzés szempontjából meghatározó jelentőséggel bíró költemények nyitják és zárják. A már említett (konvencionális) nyitóverseken kívül ilyen *keretversnek*⁷⁸ tekinthető az első könyvet lezáró *Lantomhoz* és *A' Múzsához*; a második könyv első episztolája, a *Heimer Mihályhoz*; a kötet végére helyezett öt óda (*Károly' győzedelme Oszteraknál; Tsendesítés; Csehinek; A' Szent; Az Örömhöz*); valamint a hexameteres záróvers, az *Ifjainkhoz*. A keretversek, amelyek részben a gyűjtemény második, jelentősen bővített kiadásában (*Poetai Munkák: Két Könyv*, Pesten, 1822) is megőrzik kiemelt pozíciójukat, akár még a (hiányzó) elő- vagy az utószó funkcióját is be tudják tölteni.

A második kiadás kötetrendje jelentősen különbözik az elsőétől: az 1799. évi kötet látens (nem verbális peritextusokkal jelzett) „deákos” könyveit 1822-ben – ahogy ez már a címlapról is kiderül – belső címekkel (verbális peritextusokkal) elhatárolt, kronológiai elv szerint képzett két könyv váltja fel. Az *Első Könyv* – néhány szöveg elhagyásával ugyan, de – az 1799. évi kötet (az első pályaszakasz) költeményeit tartalmazza, a *Második Könyv* az 1799 után (a második pályaszakaszban) írott munkákat gyűjti össze; a kötet végére pedig a *Töredékek* kerülnek. Virág a *Töredékek* között helyezi el az első kiadásban még a két látens kötet között elválasztó funkciót betöltő *Jeremiás' keservei az elpusztultt Jéruzsálem várossán* és *Telemákus* című hexameteres fordításait (az előbbi *Jeremiás Keservei* címmel). Bár az *Első Könyv*ben a „Lantos Énekek”, a *Második Könyv*ben a „Hatos Versek” (főként az episztolák) dominálnak, ez sokkal inkább Virág költői pályájának sajátos alakulástörténetével összefüggő (statisztikai) fejleményként, semmint a „deákos” kötetrend iránti vonzalomként értelmezhető. Az 1822. évi kiadás azonban mégiscsak megőrzi a „deákos” elrendezés nyomait, hiszen az *Első Könyv*ben a „Lantos Énekek” elkülönülnek a könyvzáró „Hatos Versektől”. Ami pedig a keretverseket illeti: *A' Múzsához* és a *Gróf Festetics György Ő Nagyságához* című alkaikumok maradnak a kötet élén (a második kiadáshoz készült *Előszózat* című hexameteres nyitóverset követve), mint ahogy – a *Második Könyvet* és így lényegében magát a kötetet záró költeményként – megőrzi kitüntetett helyét az *Ifjainkhoz* is. Az első kiadás kötetzáró ódái viszont az *Első Könyv* „lantos versei” közé kerülnek, mégpedig úgy, hogy *Az Örömhöz* (*Az Örömhöz* címmel) és a *Tsendesítés* (*Csendesítő* címmel) átveszik a *Lantomhoz* és *A' Múzsához* zárófunkcióját. (A *Lantomhoz* így kissé előrébb sorolódik, *A' Múzsához* viszont ki is marad a második kiadásból.) Figyelmet érdemel, hogy a *Heimer Mihályhoz Új Esztendőkor* című episztola, amely az 1799. évi kiadásban némiképp eltű-

⁷⁸ A „keretfunkcióban levő szövegekről” lásd: ONDER 2003, 81.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 szám

nik a látens könyveket elválasztó, terjedelmes fordítások mögött (bár így is a második könyv nyitóversének tekinthető), az 1822. évi kiadásban – *Új Esztendőkor* címmel – marad a *Második Könyv* élén. Márpedig ennek az episztolának az új kötetrend szerint az *Első Könyv* „Hatos Versei” között lenne a helye. A szerző tehát még az alkalmazott szerkesztési elv megsértését is vállalja azért, hogy fontosnak vélt szövege immár egyértelműen a nyitóvers státusába kerüljön. Míg az episztola első címváltozata (Virág kedvelt eljárásának megfelelően) csak a konkrét hely- és időviszonyoktól oldja el a szöveget, addig a címzett nevét is elhagyó második variáns – a szöveg bölcséleti horizontjára irányítva a figyelmet – immár határozottabban lépteti ki az olvasót a szokványos episztola-szituációból. A senecai életvezetési regulákat visszhangzó episztolának ez az áthelyezése feltehetően összefüggésben áll a második kiadás mottóválasztásával. Az első kiadás horatiusi mottóját (*Epist.* 2,1,125–131) ugyanis Virág az 1810-es évek elejétől preferált, senecai „Élni Siess!”-maximára⁷⁹ cseréli le. Az episztola pedig e jelmondat tételes kifejtéseként is értelmezhető. A második kiadás tehát a mottóválasztással és a kötetrend módosításával finoman hangolja át az első kiadás *horatiusi* szellemét úgymond *senecaira*. Mindezek ellenére a kronológia elsődleges kötetképző tényezővé emelése, a latin nyelvű költemények beemelése,⁸⁰ a *Töredékek* függelékként való szerepeltetése arra enged következtetni, hogy az 1822. évi kiadásban már nem (elsősorban) az egységes szerzői imázs felépítésére és felmutatására helyeződik a hangsúly, inkább az összegzés, a poétai életpályára való visszatekintés, az áthagyományozandó verskorpuszt rögzítő *ultima editio* létrehozása a feladat. Az 1810-es évektől az irodalmi közvélemény a magyar irodalomra „szent öregjeként” tiszteli a tabáni poétát.⁸¹ Ez az öregkori imázs azonban már nem az ódákra, még csak nem is a verseskötetekre, hanem részben a Horatius-fordításokra, részben a *Magyar Századok* című monumentális történetírói vállalkozásra, de még inkább a lassan legendás elemekkel feltöltődő Virág-figurára és -biográfiára épül. Jórészt a Szemere–Vitkovics–Horvát István-, majd pedig a Vörösmarty–Bajza–Toldy-kör tanúságtételére (és egyben kultuszképző tevékenységének hatására) formálódik meg a szent literátori hivatásnak áldozott, szerzetesi elvonultságban és szegénységben eltöltött élet nagyhatású narratívája.⁸²

⁷⁹ A senecai szöveg helye: „Ideo propera, Lucili mi, propera vivere, et singulos dies singulas vitas puta.” (*Epist.* 101,10.) A senecai jelmondat számos Virág-költeményben (*Mészáros Józsefnek; Benyói Benyovszky Péternek 1814. Jan. 17d.*) feltűnik, mottóként áll több Virág-kötet élén, és a Kazinczy–Virág-levelezésben a Virág-levelek szokványos záróformulája. Lásd még Vörösmarty *Virág Benedekhez* című költeményének (1822) negyedik sorát: „Ifjat, üdöst egyiránt munkás életre siettetsz” (VÖRÖSMARTY 1960, 211).

⁸⁰ VIRÁG 1822, 114–115, 121, 122–123, 164, 203, 204, 212, 260, 262–263, 264–265.

⁸¹ Lásd például: TOLDY 1856, 31, 37.

⁸² Lásd például: VÖRÖSMARTY 1965, 259; TOLDY 1856, 37. Erről részletesebben: PORKOLÁB 2005, 41–42.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137 szám

A bárdköltő-imázs

Horatius Augustusnak címzett episztolája (*Epist.* 2,1) különösen fontos önértelmező és öntanúsító szöveg Virág számára. Ezt nem csupán az igazolja, hogy az episztola egy részlete mottó-szerepet betöltő peritextusként áll a *Virág Benedek' Poétai Munkái* élen, de az is, hogy éppen ennek az episztolának a fordításával vezeti be a *Magyar Poéták kik Római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* című antológiáját. A mottóként kiemelt citátum így hangzik Virág fordításában: „Főképpen ha megengeded azt hogy *előbbre segítik / A' nagy dolgokat a' kitsinyek*. Selyp és puha nyelvét / A' kis gyermeknek szép szóéjtésre vezérli / A' Költő: a' dúrva 's paraszt száj motskai ellen / Ártatlan füleit védelmezi: emberi szívét / Emberségre, 's barátságosb érzésre taníttya. / A' haragos, vad, irígy indulatot örzi, javíttya. / A' különösb történeteket magyarázza, tanúkra / Nagy példákra mutat, kiket ön hasznára kövessen / Minden: végre, szegényt, szomorút vigasztal, örül-tet.”⁸³ A költő feladata tehát az „*utile dulci*”-elv jegyében körvonalazódik, mégpedig úgy, hogy az *utilitas* a poézis civilizatorikus (orpheuszi) és kommemorációs (bárdköltői) funkciójának egyaránt megfeleltethető. A *Virág Benedek' Poétai Munkái* textusai és peritextusai egy olyan poéta-figurát állítanak az olvasó elé, aki – egyfelől „szép szóéjtésre”, „emberségre” tanítva, másfelől „nagy példákra” mutatva – a közösség szolgálatából nyeri legitimitását és presztízst. Ez a didaktikusan moralizáló közösségi költészet szükségszerűen jár együtt az intő-feddő, serkentő-buzdító beszédmóddal. Nem véletlen, hogy a megszólítás (*apostrophé*), a feddés (*licencia*), a szemrehányó kérdés (*epiPLEXIS*) és a dicséret (*laus*) a kötet meghatározó retorikai figurái közé tartozik. A kötetben transzparenssé váló bárdköltői identitás megalapozására alkalmasnak látszik az idézett episztola egy másik szöveghelye is (*Epist.* 1,2,48–50), amely Virág fordításában így hangzik: „A' rézmetsző sem dolgozza ki jobban az ortzát, / Mint a' Versszerző a' nagy szív' 's lelket azokban / Festi, kik érdemesek lettek tollára.”⁸⁴ Ez az argumentum (illetve néhány variánsa) számos Virág-költeményben feltűnik,⁸⁵ és Virág a *Magyar Poétákban* is erre építi a haza „fő embereit” „szerentsés Músája” által halhatatlanító Baróti Szabó laudációját.⁸⁶ A *Virág Benedek' Poétai Munkái* – a „magyar Hazánk' szerentsés Bardusá”-nak, „Nemzetünk' Díszére termett Oszsiánunk”-nak titulált költőtárs példáját követve⁸⁷ – a

⁸³ VIRÁG 1804, 14–15.

⁸⁴ VIRÁG 1804, 22.

⁸⁵ Lásd például a *Büdeskuti vitéz Hazánkijának emlékezete 1799* című ódájának utolsó strófáját: „Pusztá halmodról ne törögdgy'; barátod' / Lantya meg-tisztel, mivel érdemes vagy! / Illyetén márványt nem akárki nyerhet / Tőle; örülhetsz.” (VIRÁG 1799, 75.)

⁸⁶ VIRÁG 1804, 63.

⁸⁷ *Baróti Szabó Dávidhoz. Mikor 1791. eszt. T. N. Szabolts Vármegye' Öröm-ünnepére örvendező Verset énekelne* = VIRÁG 1799, 40. Talán egy alapos összehasonlító vizsgálat is megerősítené a feltételezést: bár a szerzői olvasási ajánlat és a kötetrend tekintetében a *Virág Benedek' Poétai Munkái* jelentősen különbözik a Baróti Szabó-kötetektől, a (bárdköltészeti) tematikát, toposz- és motívumkészletet illetően Virág nagyon sokat köszönhet idősebb pályatársának. Igazolhatják ezt az olyan direkt szövegközi kapcsolatok, amelyek például *A' Magyar Húszárokhoz* című Baróti Szabó- és *A' győzedelmeskedő Magyar Sereghez Török háborúkor 1789* című Virág-költemények között állnak fenn; de elgondolkoztató, hogy a két poéta még a mottóválasztásban is

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138. szám

költészet *monumentum*-funkcióját helyezi előtérbe: a közösség lantosa a *virtus* és *gloria* között közvetít, a nemzeti panteon („a’ ditsőség temploma”) szertartásmesteri tisztét tölti be.⁸⁸ E magas presztízszű poétai feladatvállalás adekvát műfaja az óda, mégpedig többnyire a bárdköltői tematika méltóságfokához leginkább illeszkedő alkaikum. A kötet ódáinak csaknem a fele (szám szerint huszonnegy) ezt a mértéket követi. Az alkaikum tehát szorosan összefügg a magasztos bárdköltői küldetéssel, az érdemet halhatatlanító, közösségi-patriotikus tematikával. A kötet keretversei többnyire a bárdköltői identitás kinyilvánításának kulcsszövegei is: *A’ Múzsákhoz* című nyitóvers kilátásba helyezi, hogy a poéta „Helikon’ leányi”-nak a késztetésére „A’ halhatatlanság fíjának / Érdemít” fogja lantján zengeni;⁸⁹ a mecénást dicsőítő *Gróf Fetetits György Ő Nagyságának* a horatiusi „Dignum laude virum Musa vetat mori. / Caelo Musa beat” jegyében alapozza meg a bárdköltői küldetést;⁹⁰ az „első könyvet” lezáró ódák egyike pedig „a’ nemes Virtus” allegorikus képzetét állítja a középpontba.⁹¹ A keretversek így a bárdköltészet jegyében keltik a versgyűjtemény egységességének, megkomponáltságának érzetét (bár a magasztos közösségi-hazafias tematika egyhangúságát – a *varietas*-elvnek megfelelően – játékos és bravúros kisódák oldják). A bárdköltészethez való közeledés Baróti Szabónál együtt jár a latin nyelvű verseléssel való eltávolodással. Már korai, *H. Batthyányi József Esztergomi Érsekhez* címzett „Hatos Versének” beszélője arra kéri a „kegyes Hertzegét”, hogy engedje „a’ Múzsákkal magyaros dalt fúni tovább is”;⁹² és „magyar Lantját” hívja a poéta akkor is, ha a (nemzeti) közösség szempontjából jelentős téma megéneklésébe fog.⁹³ Figyelmet érdemlő fejlemény, hogy míg 1789-ben Kassán kiadott *Költeményes Munkájiban* latin nyelvű versei is helyet kapnak (igaz, a magyar fordítással együtt), addig az 1802-ben megjelent *Meg-jobbított, ’s Bővített Költeményes Munkájiba* már csak e szövegek magyar nyelvű változatai kerülnek be. A bárdköltő-imázs megformálásán munkálkodó – és így a hazai nyelv védelmezőjeként és propagátoraként fellépő – Virág is hasonlóan jár el: például az *Ode ad Hungaros e castris reduces* című hexameteres költeményét, amely röpíven (Viennae, 1798) és a Magyar Hírmondóban jelent meg 1798-ban,⁹⁴ magyar nyelvű változatában (*A’ táborból megtért Hazafiakhoz 1797*) illeszti be kötetébe. Virág *Poétai Munkájának* oly sokat foglalkoztatott Múzsája tehát kizárólag „magyar énekben” zengi az arra érdemesek dicséretét.⁹⁵ Az immár kötetes poétát

közös utat jár be: lásd a vergiliusi „Tu ne cede malis”-cítatumot a *Bátorítás* című Virág-óda előtt (VIRÁG 1799, 27) és a *Baróti Szabó Dávidnak Meg-jobbított, ’s Bővített Költeményes Munkái* harmadik kötetének *Alagvás Versei* élén (BARÓTI SZABÓ 1802, III, 74). Az is beszédes adat, hogy a *Virág Benedek’ Poétai Munkájiban* hét költemény megszólítottja Baróti Szabó (illetve Pyber Benedek és Virt).

⁸⁸ Erről részletesebben lásd: PORKOLÁB 2005, 11–62.

⁸⁹ VIRÁG 1799, 7.

⁹⁰ „Sirjokba döltek sok jeles emberek / Nevekkal egygyütt; mert tsak Azok, kiket / Megtisztel a’ virtust-imádó / Múzsá’ ditső szava, nem halandók.” (VIRÁG 1799, 10.) A horatiusi szöveghely: *Carm.* 4,8,28–29.

⁹¹ *Lantomhoz* = VIRÁG 1799, 88–90.

⁹² BARÓTI SZABÓ 1802, I, 18.

⁹³ *A’ Lanthoz* = BARÓTI SZABÓ 1802, III, 116.

⁹⁴ Magyar Hírmondó, XIII. szakasz (1798), 415–416.

⁹⁵ Lásd: VIRÁG 1799, 9, 92.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2007 évfolyam 137-138. szám

köszöntő *T. Virág Benedek*hez című Baróti Szabó-költeményből nem is marad el e poétai program méltatása: „Melly kegyesen zengnek nyelvünkön húrjaid. Árpád / Nyelve mi-ként éled mennyei lantod után”.⁹⁶

A *Virág Benedek' Poétai Munkái* fogadtatását áttekintve megállapítható, hogy a szerző *óda*költőként kanonizálódik a klasszikus századforduló irodalmi nyilvánosságában.⁹⁷ Ez a recepciós fejlemény persze egyáltalán nem meglepő, hiszen a kötet elsősorban a horatiusi ódák hazai mestereként állítja a szerzőt az olvasók elé. (Mennyiségileg is jelentős episztoláiról lényegében sem a kortársi közvélemény, sem az irodalomtörténet-írás nem vesz tudomást.⁹⁸) Virágot mint ódaköltőt ruházzák fel a „Hazám' Bárdusa”-titulussal,⁹⁹ és ódaköltőként kapja meg „A' Nemzeti Lélek' Tüzes Ébresztője” címet. Ez utóbbi áll a Johann Passini által metszett Virág-arckép alatt, amely 1818-ban jelent meg a Tudományos Gyűjteményben, és egy-egy variánsával Vitkovics és Vörösmarty is él *Virág Benedek*hez című költeményeikben.¹⁰⁰ A titulus aztán Toldy Ferenc *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* című „arcképe” nyomán válik közhasználatú irodalomtörténeti formulává.¹⁰¹ A Toldy közvetítésével elhíresült titulus toposzként hagyományozódik – immár idézőjel nélkül – a Virág-szakirodalomban (fellelhető például Szalay Gyula, Négyesy László és Pintér Jenő munkáiban¹⁰²), de feltűnik az 1880-ban leleplezett tabáni Virág-emléktábla – Tárkányi Béla költeménye alapján készített – fel-

⁹⁶ Köszöntő versét egy „Bójt más hó 13-án 1801” kelt leveléhez mellékeli: ÁGOSTON 1882, 274.

⁹⁷ Lásd például Kazinczy megállapítását: „Virágon kívül még nincs egy poétánk is, a' ki a' Horác' lantjának méltóságát érzette volna.” (Kazinczy – Kis Jánosnak, 1803. ápr. 6. = *KazLev*, III, 48.) Virág versgyűjteményét már Batsányi beharangozza Ányos-kiadásában, ugyanis a *Virág Benedek Úrnak (Budáról, 15. Nov. 1777.)* című episzto-la egyik Virágot dicsérő sorához („Kiből Országunknak leszs főbb versszerzője”) az alábbi jegyzetet fűzi: „Hogy Ányosnak e' jövendölése nem hiu beszéd, vagy tsupa barátságébli szívességből eredett ditséret volt, azaz, hogy V. Úr valósággal egygyik fő poétája hazájának: tudgya a' mái Magyar Világ: de még nyilvánbban fogja ezt láthatni, nem sokára kiadandó számosabb 's nevezetesebb munkájiból. – Méltán örülhet és büszkélkedhetik első remete Sz. Pál' néhai (magyar) szerzete, hogy ilyen embereket, ilyen hazafiatkat nevelhetett kebelében! A' Kiadó.” (ÁNYOS 1798, 103–104. Lásd még: BATSÁNYI 1960, 129.) A versgyűjteményt a kortársak nagy lelkesedéssel fogadják. Ahogy Toldy írja: „1799-ben összegyűjtött *Poetai Munkái* mély benyomást tettek” (TOLDY 1987, 150).

⁹⁸ Neve nem csupán a kortársi episztolatörténeti áttekintésekből (DÖBRENTAI 1814, BITNITZ 1827, TOLDY 1828) hiányzik, de a korszak episztolaelméletét vizsgáló tanulmányból (LABÁDI 2004) is kimarad. Toldy Ferenc sem tud mit kezdeni Virág episztoláival, szatíráival és epigrammaival. „Arcképében” külön csak az episztolákat tárgyalja (nyilván azok jelentős száma miatt), mégpedig a következő értékeléssel: többnyire „minden költői érdem nélkül vannak [...] kedvesek, de csak mint életrajzi adatok.” (TOLDY 1856, 34.) Szalay Gyula ugyan – tudósi lelkiismeretétől vezérelve – szisztematikusan végigtekint kisonográfijában Virág horatiusi műfajain, ám az episztolákhoz érve Toldy ítéletét ismétli meg: „Egész prózaisággal beszél el magán dolgait, melyek érdekesek életrajzi tekintetben [...], de gyönyörködve nem tanítanak.” (SZALAY 1888, 282.)

⁹⁹ Csokonai: *Virág Benedek Úrhoz* = CSOKONAI 1994, 227. Lásd még Horvát István és Ferenczy János levezetését: HORVÁT–FERENCZY 1990, 20.

¹⁰⁰ Lásd: „lantoddal az Árpád / Magzatit álmokból felverted” (VITKOVICS 1980, 97); „És tüzesen keltvén a' nyugvó nemzeti lelket” (VÖRÖSMARTY 1960, 211).

¹⁰¹ Pesti Napló, 1853. dec. 31. Az „arckép” kis módosításokkal többször is megjelent: TOLDY 1856; VIRÁG 1862 (előszóként); TOLDY 1873. Az „arcképről” részletesebben lásd: PORKOLÁB 2007.

¹⁰² SZALAY 1888, 364; NÉGYESY 1892, 144; PINTÉR 1931, 579.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

iratában is: „Nemzeti léleknek tüzes ébresztője lakott itt”.¹⁰³ A nemzet ébresztésének (bárd)költői imperatívusza egyébként számos Virág-költeményben megjelenik: így a „Rákos Lakossá”-t buzdító *Kiáltossinak* c. ódában („Zengd, zengd régi ditsőségét e’ puszta mezőnek, / ’S ébreszd Hunnia’ gyermekit!”¹⁰⁴); a *Nemescsói Sztrukai Antalnak* címzett episztolában („pengesd / Lantodat, és ébreszd bennünk a’ nemzeti lelket”¹⁰⁵). A *Virág Benedek’ Poétai Munkái* alapján tehát a szerző a költői tematika felől nézve „a hazaszeretet és erény” lantosa, „az eszméletes hazafiság fenkölt éneklője”, műfaji szempontból a fenséges ódaköltészet művelője, vagyis az *os magna sonaturum*, a nemzeti bárd (*par excellence* a nemzet poétája) státusát töltheti be a klasszikus századforduló – strukturálódó és intézményesülő – irodalmában.¹⁰⁶ Amikor Virág – feltehetően ebben is horatiusi mintát követve – lényegében felhagy az ódaköltéssel, és az episztolairás mellett a *Magyar Századok* című nagy történetírói vállalkozásába kezd, Kazinczy szelíd határozottsággal próbálja barátját lantolásra szorítani. Virág szóvá is teszi, hogy „Te csak versificatióra késztesz engem. Miért nem inkább a’ Századokra? én úgy vélem, hogy ezek a’ nemzetnek nagyobb hasznára vannak, mint akármely poéma. Bizony igen szeretném, ha többen dolgoznának e tárgyban, de nem úgy ’s olly formán mint eddig”.¹⁰⁷ A Virágot „nagy lelkű oktatójuknak”¹⁰⁸ tekintő ifjú literátorok (Horvát István, Ferenczy János és Vitkovics Mihály) ugyancsak ambivalens módon viszonyulnak a mester látványos pályafordulatához. Egyfelől üdvözlik a *Magyar Századokat* mint jelentős hazafiúi teljesítményt (ahogy a *T. Virág Benedekhez* című Vitkovics-epigrammában olvasható: „Századidat ki megért ésszel forgatja, ha gyermek / Vólt haza dolgaiban, római férjfi leszen”¹⁰⁹); másfelől viszont úgy látják, hogy „a nagy férfi igen nagyot botlott, hogy a poézistól, melynek oly igen szerencsés beavatottja volt, elállván, história-írásra vetemedett”.¹¹⁰ A tanítványi kör mindent elkövet azért, hogy a mestert letérítse a történetírás (tév)útjáról, és rávegye magasztos poétai küldetésének folytatására. Vitkovics *Virág*

¹⁰³ Erről lásd: VERMES 1883, 214–216.

¹⁰⁴ VIRÁG 1799, 70.

¹⁰⁵ VIRÁG 1822, 128.

¹⁰⁶ Lásd: TOLDY 1856, 31. Megjegyzendő, hogy Virág – Carl Anton von Gruber *Hymnus an Pallas Athene* című költeményének egy Batsányit dicsőítő részletét kommentálva – ironikus kontextusban használja ezt a horatiusi *locust* (*Sat.* 1,4,43–44): Virág – Kazinczy Ferenchez (1802. nov. 12.) = *KazLev*, II, 503. Virág hexameteres Berzsenyi-gúnyversében, a Horvát Istvánnak címzett *Történetben* pedig – Pontyit beszélgetve – egyenesen a paródia eszközüvé válik az *os magna sonaturum*-toposz: „Ne bolygass; / Inkább példámat, ha poétai híre sovárgasz, / (Bár ezelőtt régen cselekedted volna!) kövessed; / ’S magna sonaturum szádat tátsd nagyra, nagyobbra, / Fel, fel!” (VIRÁG 1822, 149.) Érdekes, hogy Kazinczy ugyancsak Berzsenyivel kapcsolatban idézi a horatiusi szöveghelyet – igaz, Virággal ellentétben éppen az elismerés szándékával: „Egyéberánt hogy vissza térjünk Berzsenyire, ötle meg nem lehet tagadni ezeket: Ingenium cui sit, cui mens diviniat, atque os / Magna sonans.” (Kazinczy – Kölcsey Ferenchez, 1813. szept. 28. = *KazLev*, XI, 71.)

¹⁰⁷ Virág – Kazinczynak (1811. febr. 7.) = *KazLev*, VIII, 304. Lásd még: „gyakran biztattál, hogy verseket is írnék, ne csak Századokat, a’ miből értem, hogy gyönyörködöl munkáimban, mint én a’ tiédben.” (Virág – Kazinczynak, 1810. júl. 26. = *KazLev*, VIII, 27.)

¹⁰⁸ HORVÁT-FERENCZY 1990, 17.

¹⁰⁹ VITKOVICS 1980, 185.

¹¹⁰ VITKOVICS 1879, II, 90.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

Benedekhez című költeménye – az ifjak szándéka szerint – „igen érzékenyen kéri a’ nagy lelkű Hazafi Poétát, hogy ne hagygya el egészen a’ menyeyei lantolást”.¹¹¹ Virág azonban kitart elhatározása mellett, vagyis „folyvást izzad a századolásban”,¹¹² így a történetész Horvát sem tehet mást, mint megbékél a *poéta* Virág patrióta éthoszt hirdető, azaz morális szempontból csakugyan megkérdőjelezhetetlen vállalkozásával.¹¹³

A „magyar Horátz”-imázs

A bárdköltő mellett (pontosabban ezzel szoros összefüggésben) a *Virág Benedek’ Poétai Munkáji* egy másik poéta-imázst is felkínál az olvasónak: a *római mértékre vett versek mesterét*. A szerző ennek érdekében kihagyja gyűjteményéből azokat a költeményeit, amelyek tematikájukat és modalitásukat tekintve ugyan a bárdköltői identitást erősítik, ám verselésük szerint a rimes-szótagszámláló típusba tartoznak (*Vitéz Gróf Nemes György’ ditsérete; A’ Székes Fejér-Vármegyebéli Nemességhez, mikor a’ Magyar Korona őrizésére Budára menne Apr. 14 Napj. 1790; A’ Magyarokhoz 1790; Ének a’ Hazafiakhoz. 1797*). A kötet intenciója szerint a bárdköltői tematika megköveteli az óklasszikai mérték alkalmazását.¹¹⁴ Négyesy László kimutatása szerint a klasszikus magyar irodalom poétái közül Virágnál lelhető fel a legtöbb (szám szerint huszonnegy) mértékes forma.¹¹⁵ Csupán a *Virág Benedek’ Poétai Munkájiban* tizennyolc mértékes forma tűnik fel. A kötet hetvennyolc költeményéből ötvennyolc ódaformájú, a többi hexameteres (az „alagykák”, azaz a disztichonos költemények azonban hiányoznak). Az ódák közül huszonnegy alkaioszi, nyolc aszklepiadészi, tizenkettő szapphói. Ez utóbbiak elsősorban az individuális-bölcseledő tematikával, a virtuóz játékkal, a múzsaversekkel kapcsolódnak össze. Virág olykor hexameteres párverset (például püthiamboszi I.), háromsoros formát (például arkhilokhoszi II.) választ ódái mértékéül, de található a kötetben a „deákosok” körében népszerű „elegyes” vers is (*Kiáltossinak; A’ Tzívódókhoz*). Ez a metrikai változatosság azt sugallja: a szerző fölényes ismerője és virtuóz alkalmazója a klasszikus mértékeknek. A kötet Baróti Szabóval kapcsolatos verseinek mértékválasztása jól példázza Virág prozódiai jártasságát. A négy költemény közül az, amelyik Baróti Szabót

¹¹¹ HORVÁT 1967, 74. Lásd a költemény vonatkozó sorait: „Gyors buzgósággal vetekedve, utánad eredtünk / Érdemeket nyeregetni hazánkban. / Ám egyszerre elállsz, valamint a fülmile, nyájás / Énekeddel kecsgetni fülünket. / Mit gondolsz? Nem látod-e, mily gondatlan időkbén / Élünk a puhaság kebelében. / Mily szaporán kihál ébredése az elszelesített / Ifjaknak gyakor ösztön nélkül... / Mit vársz? Int az idő, késlelve haladni magyarnak / Nem sikeres; sokat elmellőztünk. / Verd kobozod, míg tart melled tüze, s lobra hevítسد / Ámolygó hazafinknak lelkét.” (VITKOVICS 1980, 97–98.)

¹¹² Vitkovics – Kazinczynak, 1812. jún. 29. = VITKOVICS 1980, 510.

¹¹³ „[1809. február 23.] Tíz óra után [...] által mentem Virág Benedekhez. Munkában lettem: Ő századait folytatta, s velem közlötte. Irjon ő a’ mint irhat, ha mindenütt nem leg jobban irhat is. Támadhat idővel olyan Hazafi, ki gondolataiból más gondolatokra vetemedhetik. Elég az poétától, a’ mit szül a’ história nemében.” (HORVÁT 1967, 405.) Erről részletesebben: PORKOLÁB 2005, 56–58.

¹¹⁴ Ehhez lásd: BÍRÓ 1998, 377.

¹¹⁵ NÉGYESY 1892, 216–217.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138. szám

mint bárdköltőt ünnepli (*Baróti Szabó Dávidhoz, mikor 1791. eszt. T. N. Szabolts Vármegye' Öröm-ünnepére örvendező Verset énekelne*), illetve az, amelyik a haza nagyjainak elhunytá felett kesereg (*Baróti Szabó Dávidhoz*), alkaikum. A baráti enyelgés, évődés és civódás versformája viszont az arkhilokhoszi II. (*Szabó Dávidra*) és az epódoszi jambus (*Bosszú-állás*). Ez a kifinomultság ismerhető fel a kötet Festetics-ódáiban is: a mecénás apát dicsőítő költemény alkaikoszi, a nagyreményű fiút intő-buzdító vers szaphói formát követ (megfelelve a megszólított személy státusához, rangjához, életkorához igazodó mértékek „deákos” konvenciójának).

A mottón és a kötetrenden túlmenően a versgyűjtemény Horatiusra-hangoltságát jelzik a *mester*-imázst erősítő, virtuóz Horatius-imitációk (*Klóé, Ajándék, Lámia, Egy hájóhoz*) és Horatius-parafrázisok: jelképes, hogy már a kötet nyitóversének, *A' Múzsákhoz* című ódának első strófája Horatius „Quo me, Bacche, rapis tui / plenum?” kezdetű ódájának (*Carm.* 3,25,1–3) parafrázisaként olvasható. A *Virág Benedek' Poétai Munkáji* egyébként is a *horatianizmus* hagyományának reprezentánsa, abban az értelemben mindenképpen, hogy e tekintélyes tradíció képviselői „a római világ erkölcsi mértékeit alkalmazták korukra, s a római költészet szép illúzióival lelkesedtek mindazért, mi kimagasló voltával a jelenben arra emlékeztetett”.¹¹⁶ Nem meglepő, hogy – a recepciótörténet tanúsága szerint – ez a kötet emeli Virágot „Magyar Horác”-cá. (A titulus mindezidáig a közismert neolatin ódaköltőt, Hannulik János Krizosztomot illeti meg,¹¹⁷ majd később Berzsenyire hagyományozódik.) *Erköltsi Oktatásaiban* már Péteri Takáts „Hazánk' Horatziussa”-ként emlegeti Virágot,¹¹⁸ majd pedig Vitkovics Mihály és Berzsenyi Dániel költeményei ünneplik „hazánk Flaccusa”-ként, illetve „Honnom' Flaccusa”-ként a *Virág Benedek' Poétai Munkáji* szerzőjét.¹¹⁹ Horvát István naplója szerint Virág maga is „nagyon sohajtja” a „Magyar Horátz” nevezetet¹²⁰ – bár ennek ellentmondani látszik az a Kazinczyna címzett levele, amelyben kötetének bécsi recenziójára reagál: „Van e hire nálatok az Allgemeine Lit. Zeitungnak? ha megkapod, olvasd [...] abban azt, a' mit a' Poétai Munkákról írt egy Bétsi és Pesti Tudós. [...] A' deák Horátziusnak, a' mennyire tőlem kitelhetik, *imitator*-ja – de nem *servum* pecus-a – akarok lenni. Ha Magyar Horatzius is vagyon, az az Allgemeine Lit. Zeitungban lakik tsak.”¹²¹ A literátus közvélemény mindenesetre a „deákos” ódaköltészet „Magyar Horác”-ként tisztelt mesterét,¹²²

¹¹⁶ HORVÁTH J. 1960, 85. Virág „Horatianismusról” lásd például: FEJÉR A. 1935.

¹¹⁷ Lásd például: Hadi és Más Nevezetes Történetek, V. szakasz (1791), 613; Magyar Hírmondó, XII. szakasz (1797), 348. Lásd még Baróti Szabó N. T. *Hannulik Úrhoz* c. költeményét: BARÓTI SZABÓ 1802, I, 23.

¹¹⁸ PÉTERI TAKÁTS 1799, 43.

¹¹⁹ *Virág Benedekhez* = VITKOVICS 1980, 97; *Virág Benedekhez* = BERZSENYI 1979, 47. Berzsenyi költeményének nyitószövege („Éván! Merre, hová ragadsz? / Milly szentelt ligetek boltjai fednek el?”) *A' Múzsákhoz* első strófájának (és persze a vonatkozó horatiusi szöveghelynek) a „játékos visszhangjaként” értelmezhetők. (Ehhez lásd: NÉMETH L. 1986, 106.) Lásd még a kritikai kiadás jegyzetanyagát: BERZSENYI 1979, 416–417.

¹²⁰ HORVÁT 1967, 111.

¹²¹ *KazLev*, II, 465.

¹²² Néhány példa: a Hazai Tudósítások *Tudományos Dolgok* című rovata a *Magyar Századok*, majd pedig a *Poémák* megjelenéséről tudósítva azt emeli ki, hogy „a' mi Magyar Horatiusunk” újabb és újabb munkákkal bővíti „a' Hazai Litteraturát” (1808, II, 16. sz., 128; 1811, I, 15. sz., 116). A Tudományos Gyűjtemény az

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2025 évfolyam 137 138 szám

sőt a horatiusi *opera omnia* reménybeli fordítóját látja Virágban. A Hasznos Multságok szerkesztője, Kultsár István például minden alkalmat megragad, hogy kinyilvánítsa a „Haza”, a „Nemzet” ilyen irányú óhajait, sőt elvárásait: „[Horatius leveleinek] tellyes számát ő tőle várja Hazánk”; „bár tsak az egész Horatiussal megajándékozná Nemzetünket!”¹²³ A *Magyar Prosodia és Magyar Írás vagy inkább ezen két tárgyról rövid észrevételek* című Virág-kötet (1820) megjelenéséről tudósítva sem mulasztja el hangsúlyozni, hogy Virág „az Olvasót azon nagy Költőnek lelkével, kivel ő annyira öszve atyafiasodott, könnyebben megismértetni” igyekszik, és így lassan „betelik minden jó Hazafinak óhajtása, mert egymás után ezen jeles Költőnktől bizonyossan egész Horácshoz jutunk.”¹²⁴ Kazinczy 1815. március 3-án kelt levelében rajongva írja Helmezy Mihálynak: „Virág Horátnak minden Epistolájit fordítja. – Ez magamon kívül ragad. Lesz Horátnak, a’ millyen egy nemzetnek sincs”;¹²⁵ Szemere Pál pedig 1816. február 24-én arról tudósítja barátját, Kölcseyt, hogy „Virágnak [Horvát] Pista per ötven ft hordja az ajándékot ’s magasztalást, serkentést Horátnak fordítására. Néhány ódát magam is láttam. Szép aquisitioja léssen ez nyelvünknek.”¹²⁶

Kitekintés: a szerzői narratíva elmosódása

Ez az egyszerre játékosan virtuóz és didaktikusan moralizáló költészet, ez a „deákosság” és a bárdköltői tradíciók összekapcsolásával és megújításával létrehozott poétai identitás alapozza meg Virág tekintélyét, és jelöli ki helyét a klasszikus századforduló magyar irodalmában. A „Magyar Horácsh”-imázs érdekében a szerző szigorú szelekcióval állítja össze versgyűjteményét: lemond mind a latin nyelvű, mind a nem mértékes költeményeiről, sőt még episztolái esetlegességeit is el kívánja tüntetni (egyfelől a keletkezési körülményekről tanúskodó helymegjelölés és keltezés, másfelől a válaszepisztolák elhagyásával). Az egységesen megformált poéta-imázs hatásosságát erősíti, hogy Virág nem a direkt, transzparens peritextusokra (előbeszéd, toldalékok), hanem az indirekt peritextusokra (mottó), illetve a rafináltan összetett struktúrába rendezett költeményekre (elsősorban a keretversekre) támaszkodik. A kötet egyszerre kívánja megszólítani (egyik

1819. évi keszthelyi Helikon-ünnep kapcsán számol be arról, hogy az „idei ünnep alkalmatosságával magyar Horátnak N. T. T. Virág Benedeknek 200 fból álló jutalom rendeltetett” (1819, III, 121). Vitkovics Mihály „Budai Flaccus”-ként emlegeti Virágot Kazinczynak írott leveleiben: „Egy délutáni vidámságában [Virág] értenem adta, hogy egy kevés Tokait szeretne tőled kapni fölöstökömrre. – Ha módgyát ejthedd, küldgy ezen Flaccusunknak pegazust.” (1809. szept. 4. = *KazLev*, VI, 516); „Töv. és Vir.-búl begyűlt pénzt, az az száz forintokat Institoristúl, a mint meghagyád, quietantia mellett felvevém, és azonnal a Budai Flaccusshoz ballagván, néki az ő Franciscanus Gunyhójában által adám” (1812. márc. 14. = IX, 335). Nekrológiájában Horvát István is mint „Magyar Horátius”-tól búcsúzik a költőtől: HORVÁT 1830, 129.

¹²³ *Tudományos Dolgok*, Hazai Tudósítások, 1810, I, 43. sz., 349; 1811, I, 18. sz., 140.

¹²⁴ *Hasznos Multságok*, 1820, I, 43, 336–337. Lásd még: *Hasznos Multságok*, 1820, I, 3. sz., 17; 1820, II, 24, 186–187.

¹²⁵ *KazLev*, XII, 427.

¹²⁶ KÖLCSEY 2005, 461.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 138 szám

meghatározó retorikai figurája is az *apostrophé*) a patrióta *virtus* dicsőítésével saját önzettségét is megerősítő, önmagát nemzetként tételező közösséget (elsősorban a korszerű erényeket reprezentáló tudósokat-literátorokat és a jövő letéteményesének tekintett, az érdem útjára kalauzolható ifjúságot), valamint a horatiusi formák gazdagságában és szépségében gyönyörködő, „deákos” iskolázottságú olvasót. A *Virág Benedek Poétai Munkái* tehát hatásosan valósítja meg a buzdító-serkentő és intó-feddő, a virtust magasztaló patriotikus költészet magasztos közösségi feladatát teljesítő bárdköltői identitást, valamint a görög-római mértékre vett versek mestere-identitás egymást erősítő összjátékát. Ez a gondosan kimunkált és felmutatott szerzői imázs már a *Poétai Munkák* második, jócskán bővített kiadásában (1822) a háttérbe szorul (hiszen az *ultima editió* nak szánt gyűjteményben a hangsúly a költői életpálya összegző bemutatására helyeződik), majd szinte nyomtalanul tűnik el a Toldy Ferenc által sajtó alá rendezett „harmadik, teljesb” kiadásban (*Virág Benedek Poétai Munkái*, Pest, 1863).

Toldy – ahogy ezt az *Előszó*ban tudatja – „a fő formák, s mennyire lehetett kor szerint is rendezett” kiadásban adja közre Virág költeményeinek „sokkal teljesb” gyűjteményét.¹²⁷ Először tehát műfaji szempontból szortírozza a szövegeket (*Ódák; Vegyes költemények; Epistolák; Epigrammák és gnómák; Fabulák*), majd az egyes műfaji csoportokon belül a kronológiai elvet követi. Az 1799. évi edíció ódái így az *Ódák* „első könyvébe” kerülnek, hexameteres költeményei pedig részben a *Vegyes költemények* „első könyvében”, részben az *Epistolák* „első könyvében” kapnak helyet. Ez a kötetrend azonban több problémát is felvet: a *Vegyes költemények* például műfajilag heterogén, a többi kategóriába besorolhatatlannak vélt szövegek gyűjtőhelyévé válik, és bizony – néhány kivételtől eltekintve – reménytelen vállalkozásnak látszik a Virág-költemények pontos kronológiájának meghatározása is. Toldy az 1799. évi, illetve az 1822. évi kiadásokhoz képest valóban „sokkal teljesb” gyűjteményt állít össze, hiszen közli a szerző által mind az 1799. évi, mind az 1822. évi kötetből kihagyott költeményeket (például az *Ódák* „első könyvébe” betoldva a *Változás* című ódát; a *Vegyes költemények* „első könyvébe” illesztve a nem római mértékre vett, korai verseket,¹²⁸ azaz Virág „azon zsengeit, melyek őt mint kezdetben Bessenyei követőjét mutatják fel”¹²⁹), és közli az 1799. évi kötetben megtalálható, ám az 1822. évből hiányzó ódákat.¹³⁰ Toldy felveszi edíciójába azokat az „újabb” (1799 után keletkezett) költeményeket is, amelyekre az 1822. évi gyűjtemény összeállításakor „az agg költő részint maga sem emlékezett többé, részint mellőzött, nehogy a kötet felettébb nevedjek”.¹³¹ Így kerülhet például *A Zsoltárok közül* címmel az *Ódák* „második könyvének” végére két mértékes zsoltárköltés – mintegy mutatványként (azaz elhagyva Virág *Magyar Lant* című, 1825-ben kiadott gyűjteményének

¹²⁷ VIRÁG 1863, VII.

¹²⁸ *Vitéz gr. Nemes György dicsérete; Egy hajóhoz; A magyarokhoz; A székesfejérvári nemességhez, mikor a m. korona őrzésére menne; Szabó Dávid ódájára gr. Ráday Gedeon halálán; Mulandóság.*

¹²⁹ VIRÁG 1863, VI.

¹³⁰ *Batthyányi Ferencz ifjú gróf halálára; Magyarország leirójához; Anyos Pál emlékezete; Bot Ádámnak; A Duna hídján; A Músához.*

¹³¹ VIRÁG 1863, VI.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137 szám

többi darabját); valamint így zárulhat a kötet azokkal a „fabulákkal”, amelyeket Virág összegyűjtve *Költemények Phaedrusként* címmel jelentetett meg 1819-ben. Arra, hogy ez a „sokkal teljesebb” kiadás is hiányos, a kiadói *Előszó* figyelmezteti az olvasót: „Nem teljes ugyan e kiadás sem az utolsó sorig: de jó lélekkel mondhatom, hogy amit fel nem vettem, nem csak jelentéktelen, hanem maga által is itt-ott poetikai példahelyekül közöltetett inkább, semmint költeményül.”¹³² A szerkesztői-kiadói szándék nyilvánvaló: Toldy helyre kívánja állítani a költői életmű teljességét (már amennyire érdemes), valamint fel kívánja számolni az 1799. és 1822. évi szerzői kiadásokban észlelt „kedélyes rendetlenségét” (már amennyire lehetséges). Az *Előszó* szerint „a költő ismeretét” és „élvezhetőségét” nem egyszerűen megkönnyíti, de egyenesen lehetővé teszi az új, „sokkal teljesebb” és „rendezett” kiadás.¹³³ A Toldy-féle edíció tehát a teljesség és rendezettség (pre-pozitivista) ígézetében tünteti el az énformalás – elsősorban a kötetrend és a peritextusok által transzparenssé tett – szerzői eljárásait.

A szerzői kiadások keretversei többnyire elvesztik kiemelt funkciójukat: az *Iffjainkhoz* című kötetzáró vers például a kötet közepére, a *Vegyes költemények* „első könyvének” a végére kerül. Az 1822. évi kötet nyitóverse, az *Előszózat* ugyan megőrzi pozícióját, ám Toldy azt a Reseta Jánosnak címzett ajánlóverset helyezi elé, amely a *Magyar Prosodia és Magyar Irás vagy inkább ezen két tárgyról rövid észrevételek* című Virág-kötet (Budán, 1820) előtt áll, és amelyet a szerző be sem emel az 1822. évi edícióba. A költeményben Álmos – „mint rég Horácznak / Rómulus” – így szól a poétához: „Meddig irsz még Trója puszta / Nemzetének hangjain? / A’ Bakonyba nem bolondság / Fát szekéren hordani? / Nincsenek sokan, kik untig / Enniussal tartanak? / Légy hazádhoz, mint anyádhoz, / A’ mivel birsz, háladó.” A poéta pedig fogékony az intelemre: „Illyetén szép biztatásra / Tellyesen felébredék, / ’S zengni nyelvén nemzetünknek / Kezde kobzom verseket”.¹³⁴ Az ajánlóvers direkt módon utal vissza a *Magyar Prosodia és Magyar Irás* horatiusi mottójára: „Kezdek egykoron én, ki születtem tengeren innen, / Irni görög nyelven versecskét, ’s íme! Quirínus / Éjjél multa után, mi üdön igaz álmakat alszunk, / Hozzám szóla ki fát erdőre visz, esztelen ember, / És ki görög költők seregét sokasítani akarja; / ’S eltiltott. Hor. I. K. 10. Szatira.”¹³⁵ Toldy a Reseta-verssel együtt a kötet mottóját is átveszi – helyettesítve ezzel az 1799. évi és az 1822. évi kiadások mottóit. Az eljárás igencsak rafinált: Toldy úgy tudja lecserélni a *Poétai Munkák* szerzői kiadásainak mottóit (és részben nyitóverseit), hogy – a *Magyar Prosodia és Magyar Irás* peritextusait felhasználva – a szerkesztői-kiadói önkényesség vádjá alól is mentesül. Az új mottó és nyitóvers persze a szerzői narratíváktól némileg eltérő olvasási stratégia követésére ösztönöz: immár határozottan Virág költészetének Toldy által tételezett (irodalom)történeti jelentőségére, a (mértékes) poézis magyar nyelvű művelésében és propagálásában betöltött kezdeményező, iránymutató szerepére helyeződik a hangsúly. (Innen nézve válik érthetővé, hogy miért hiányoznak Toldy kiadásából a szerző latin nyelvű versei,

¹³² VIRÁG 1863, VII.

¹³³ VIRÁG 1863, VII.

¹³⁴ VIRÁG 1820, 6–7.

¹³⁵ VIRÁG 1820, 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 138. szám

beleértve azokat is, amelyek az 1822. évi edícióban – a kötet végén, a *Töredékek* között – mégiscsak helyet kapnak.) A választott mottó és nyitóvers tökéletes összhangban áll a Virág költészetének „hatalmas és elragadó” korabeli hatását hangsúlyozó, jórészt a jeles pályatársak (Kazinczy, Csokonai, Berzsenyi és Vörösmarty) verses tanúságtételeit előszámláló kiadói *Előszó*val, illetve Toldy – az *Előszó* által is hivatkozott – többször újraközölt, közismert Virág-„arcképével”.¹³⁶ Ezek az apologetikus kommentárok elsősorban Virág (óda)költészetének „históriai becsét” emelik ki, azaz arra a kérdésre kínálnak választ, hogy a *Virág Benedek Poétai Munkáinak* „harmadik, teljeseb” kiadása miért a „Magyar Nemzet Classicus Írói” sorozat keretében jelenik meg: „Igen is: Virág költészetünk fejlődési láncolatában oly szem, melynek ismerete nélkül e fejlődés menetele csonka, érthetetlen: s classicusaink sorozatából, ha az maholnap szerves egészet képezzen, ki nem maradhat.”¹³⁷ Ugyanakkor nem csupán a kommentárok hivatottak a Virág-kiadás igazolására, de Toldy Virággal kapcsolatos (fejlődéstörténeti) tételei is támaszhoz jutnak a szövegek – mintaszerűnek szánt – kiadásával. Talán megkockáztatható az állítás: a szerkesztő-kiadó az új peritextusok által (pre)formált, újrendezett, azaz a szerzői narratívától megfosztott edícióval hozzá kívánja igazítani a gondozott szöveggörpust a (már egy évtizede készen álló) Virág-„arcképhez”. Toldy mintha nagyon is tisztában lenne azzal a felismeréssel, amely assmanni terminológiával így formulázható: „nagy tradíciók” keletkezéséhez „szöveggondozásra” és „értelemgondozásra” egyaránt szükség van.¹³⁸

Több mint egy évszázadig az „arcképpel” megtámogatott Toldy-féle kiadás jelentette a Virág-szövegek hagyományozódási keretét, olvasási kontextusát – egyfelől a szerzői kiadások hozzáférhetetlensége, másfelől a kiadó megkérdőjelezhetetlen szöveggondozó-filológusi, illetve irodalomtörténet-írói tekintélye következtében. E tekintély mérték(telenség)éről sokat elárul, hogy például a századfordulón megjelent válogatott, szemelvényes és iskolai Virág-kiadások kivétel nélkül Toldy edícióját követik.¹³⁹ A helyzet 1980-ig nem is változik: ekkor jelenik meg – „régii mulasztást” pótolandó¹⁴⁰ – a Virág-szövegek (máig egyetlen) „modern” kiadása. A Lőkös István által sajtó alá rendezett *Virág Benedek válogatott művei az életmű* „minden fontos rétegét megkísérli bemutatni”,¹⁴¹ így a poétai munkák és a fabulák mellett közread számos szoltár- és Horatiusfordítást, három verstanii és nyelvészeti tanulmányt, valamint megtalálható a kötetben Virág nagy történetírói munkájának, a *Magyar Századok*nak néhány részlete is. A versek közlésekor a kiadó ugyan a szerzői kiadásokat veszi alapul, ám az 1799. évi és az 1822. évi edíciók különös kontaminációját valósítja meg. Az 1799. évi kiadás kötetrendjét követi ugyan, de egy cím nélküli óda („Hartzol Filepnek rettenetes fija...”) és számos hexameteres költemény (beleértve a kötetzáró *Ifjainkhoz* címűt is) közlésétől egyszerűen

¹³⁶ VIRÁG 1863, III–VI.

¹³⁷ VIRÁG 1863, VI.

¹³⁸ ASSMANN 2001, 94.

¹³⁹ Lásd: NÉVY 1887, VIRÁG 1899, FERENCZI 1904, BÁN A. 1904. E kiadások átveszik például Toldy (önkényes) címadásait: *A királyhoz* (VIRÁG 1863, 21), *Baróti Szabó Dávidhoz* (VIRÁG 1863, 134).

¹⁴⁰ *A kiadásról* = VIRÁG 1980, 369.

¹⁴¹ *A kiadásról* = VIRÁG 1980, 369.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

eltekinthet, ¹⁴² *A' kényes szenvedő*hez című ódát pedig – talányos módon – a *Poétai munkák* utolsó versei közé helyezi át. Olykor az 1799. évi edíció címvariánsait őrzi meg, ¹⁴³ olykor az 1822. évi kiadás címvariánsaihoz ragaszkodik, ¹⁴⁴ de arra is van példa, hogy két címvariáns összeolvasztását végzi el (*Dávid barátomhoz. Gróf idős Rádai Gedeon emlékezete, 1792; Panasz a Múza ellen Takácshoz*). A versszövegek eltérései esetében is hasonló a helyzet: az *Ajándék* című ódát például az 1799. évi kiadás alapján, a *Tolnai gróf Festetics Györgynek, A kalitkába zárt madárról, a Büdeskuti vitéz hazánkfiának emlékezete* és *A Poéta és Músa* című költeményeket viszont az 1822. évi szerint közli. Az is szembetűnő, hogy az 1799. évi edíció versmottóit hol elhagyja, ¹⁴⁵ hol pedig megtartja. ¹⁴⁶ A szövegközlés további sajátossága, hogy a kiadó nem csupán a két szerzői kiadás (egymástól eltérő) ortográfiáját váltogatja, hanem a szerzői írásmód modernizálásában is következetlen. ¹⁴⁷ A Toldy- és a Lőkös-féle kiadások (amelyek egyébként a Virág-életmű sajátos interpretációiként értelmezhetőek) más-más módon ugyan, de egyaránt figyelmen kívül hagyják a szövegeknek a szerző által kijelölt kontextusát, nem (vagy csak korlátozottan) engedik érvényre jutni a szerzői imázsfarmálás kötetrendre és peritextusokra épülő stratégiáit. Ezek az edíciók is alátámasztják a felismerést: „a szöveg utóéletét nem is annyira a szerzői, mint inkább a mindenkori szerkesztői narratíva határozza meg, sok esetben ugyanis a szerzői hipernarratíva egyszerűen feloldódik a későbbi szerkesztői/kiadói narratívákban”. ¹⁴⁸ Egy új Virág-kiadás előkészítése során tehát érdemes lenne szakítani azzal a szövegkiadási gyakorlattal, amely „a (vers)szövegnek a (vers)gyűjteménnyel [...] mint szöveggel szembeni reflektálatlan elsőbbségén” ¹⁴⁹ alapul, vagyis a szerzői kötetkompozíció felszámolásában érdekelt.

Rövidítésjegyzék

ÁGOSTON 1882 – ÁGOSTON József, *Baróti Szabó Dávid kiadatlan irataiból*, Figyelő, 12(1882), 272–279.

ÁNYOS 1798 – ÁNYOS Pál *Munkái*, Bétsben, 1798 (Magyar Minerva, 1).

ASSMANN 2001 – Aleida ASSMANN, Jan ASSMANN, *Kánon és cenzúra*, ford. V. HORVÁTH Károly = *Irodalmi kánon és kanonizáció*, szerk. ROHONYI Zoltán, Bp., 2001.

BÁN A. 1904 – BÁN Aladár, *Virág Benedek élete és költészete: Szemelvényekkel*, Pozsony–Bp., 1904 (Segédkönyvek a Magyar Nyelv és Irodalom Tanításához, 12).

BARÓTI SZABÓ 1802 – BARÓTI SZABÓ Dávidnak *Megjobbított, 's bővített Költeményes Munkái*, I–III, Komáromban, 1802.

¹⁴² A hiányzó költemények: *Jeruzsálem vigaságra indítatik; Vitézeinkhez; Levél; Petrárka, és Koplegyi; A' Múza, és Poéta; Battyányi Imre ifjú Grófnak; Mészáros Józsefnek; Pyber Benedeknek; Festetics László ifjú Grófnak; Tóth Farkas Sopronyi Directornak*.

¹⁴³ VIRÁG 1980, 30, 41, 51, 54, 57, 64, 104.

¹⁴⁴ VIRÁG 1980, 28, 34, 40, 58, 71, 94, 98, 101, 105.

¹⁴⁵ VIRÁG 1980, 28, 49, 53, 64.

¹⁴⁶ VIRÁG 1980, 41, 54, 57, 71, 73, 104, 141.

¹⁴⁷ Ehhez lásd: FRIED 1981, 357.

¹⁴⁸ CSEHY 2007, 17.

¹⁴⁹ ONDER 2003, 29.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138 szám

- BATSÁNYI 1953 – BATSÁNYI János, *Versek*, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1953 (B. J. Összes Művei, 1).
- BATSÁNYI 1960 – BATSÁNYI János, *Prózai művek*, I, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1960 (B. J. Összes Művei, 2).
- BATSÁNYI 1961 – BATSÁNYI János, *Prózai művek*, II, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1961 (B. J. Összes Művei, 3).
- BERZSENYI 1979 – BERZSENYI Dániel *Költői művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Bp., 1979 (B. D. Összes Művei, 1).
- BÍRÓ 1998 – BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1998³.
- BITNITZ 1827 – BITNITZ Lajos, *A magyar nyelvbéli előadás tudománya*, Pest, 1827.
- CSEHY 2007 – CSEHY Zoltán, *Parnassus biceps: Kötetkompozíciós eljárások és olvasási stratégiák a humanista, neolatin és a régi magyar költészetben*, Pozsony, 2007.
- CSOKONAI 1994 – CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, IV (1797–1799), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1994 (Cs. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1999 – CSOKONAI VITÉZ Mihály *Levelezése*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999 (Cs. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 2002 – CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, kiad. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., 2002 (Cs. V. M. Összes Művei).
- CSÚRY 1935 – *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek (Első közlemény)*, közli CSÚRY Bálint, ItK, 1935, 34–58.
- D. SZEMZŐ 1954 – D. SZEMZŐ Piroska, *A magyar folyóiratillusztráció kezdetei = A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve 1953*, Bp., 1954.
- DEBRECZENI 2001 – DEBRECZENI Attila, „Tudós hazafiság” (*Egy beszédmod a XVIII. század végének magyar irodalmában*), It, 2001/4.
- DÖBRENTEI 1814 – DÖBRENTEI Gábor, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Múzeum, 1814, Első Füzet.
- ECSEDI 1912 – ECSEDI István, *Karacs Ferenc térképíró élete és művei (1770–1838)*, Debrecen, 1912.
- ENYEDI 1990 – ENYEDI Sándor, *Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz*, MKsz, 1990/1–2.
- FEJÉR A. 1935 – FEJÉR Adorján, *Horatius a magyar irodalomban*, ItK, 1935, 257–272, 354–367.
- FERENCZI 1904 – *A régi magyar költészet*, II (*Faludi – Gvadányi – Virág*), kiad. FERENCZI Zoltán, Bp., 1904 (Remekírók Képes Könyvtára).
- FOGHTÚY 2000 – FOGHTÚY Krisztina, *Karacs Ferenc rézmetsző tevékenysége a korabeli sajtó tükrében*, MKsz, 2000, 94–99.
- FRIED 1981 – FRIED István, *Virág Benedek válogatott művei*, ItK, 1981, 356–358.
- GENETTE 1987 – Gérard GENETTE, *Seuils*, Paris, 1987.
- HÁSZ-FEHÉR 2003 – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Tanulmányfejek: Kazinczy Dayka-portréjának és Berzsenyi kanonizációjának párhuzamai = Klasszikus – magyar – irodalom – történet: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, 2003 (Tiszatáj Könyvek).
- HÁSZ-FEHÉR 2005 – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A szerző és a szerkesztő Bessenyei (Az első magyar irodalmi antológia narratívái) = „Et in Arcadia ego”: A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Mónika, Debrecen, 2005 (Csokonai Könyvtár, 36).
- HORVÁT 1830 – HORVÁT István, *Kihalt Tudós*, Tudományos Gyűjtemény, 1830, I, 129–130.
- HORVÁT 1967 – *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója*, szerk. TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné, Bp., 1967.
- HORVÁT-FERENCZY 1990 – *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, kiad. SOÓS István, Bp., 1990 (Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae – Magyarországi Tudósok Levelezése, 2).
- HORVÁTH J. 1960 – HORVÁTH János, *Berzsenyi és iróbarátai*, Bp., 1960.
- HORVÁTH K. 1968 – HORVÁTH Károly, *A klasszika a magyar irodalomban a XVIII. és XIX. század fordulóján = H. K., A klasszikából a romantikába (A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében)*, Bp., 1968 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 21).
- KARACS 1880 – KARACS Teréz, *Virág Benedekről (Emlékeim)*, Fővárosi Lapok, 1880/1.
- KAZINCZY 1987 – KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987.
- KazLev* – KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII, kiad. HARSÁNYI István, Bp., 1927 (Kazinczy Ferenc Összes Művei).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

- KERESZTURY 1981 – KERESZTURY Dezső, *A magyar irodalom képeskönyve*, Bp., 1981².
- KERESZTURY-TARNAI 1952 – KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, *Batsányi és Baróti Szabó*, It, 1952, 69–93.
- KISFALUDY S. 1893 – KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, I–VIII, kiad. ANGYAL Dávid, Bp., 1893⁴.
- KÖLCSEY 2005 – KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés, I (1808–1818)*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 2005 (K. F. Minden Munkái).
- LABÁDI 2004 – LABÁDI Gergely, „... ez a `theoria helyes theoriája e...” *Episztolaelmélet 1800–1830*, ItK, 2004/5–6.
- LÁSZLÓ 1979 – LÁSZLÓ Géza, *Karacs Ferenc (1770–1838): Annotált személyi bibliográfia = Térképtudományi tanulmányok (Studia cartologia): Az ELTE Térképtudományi Tanszékének évkönyve*, 6(1979).
- MEZEI 1998 – MEZEI Márta, *A kiadó „mandátuma”*: *Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Debrecen, 1998 (Csokonai Könyvtár, 15).
- MOL – Magyar Országos Levéltár
- MTAK – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
- MTAKK – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
- NÉGYESY 1892 – NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, Bp., 1892.
- NÉMETH L. 1986 – NÉMETH László, *Berzsenyi Dániel*, Bp., 1986.
- NÉVY 1887 – *Olvasmányok a magyar nemzeti irodalom történetének vázlatához*, szerk. NÉVY László, Bp., 1887.
- ONDER 2003 – ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthologia – praetexta – narratíva)*, Debrecen, 2003 (Csokonai Könyvtár, 28).
- PÉTERI TAKÁTS 1799 – *Erkölti Oktatások, melyeket Tolnai Gróf Festetics László, kedves tanítványának, szívére kötött Péteri Takáts József*, Bétsben, 1799 (Magyar Minerva, 2).
- PINTÉR 1931 – PINTÉR Jenő, *Virág Benedek = P. J. Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Negyedik kötet: A magyar irodalom a XVIII. században*, Bp., 1931.
- PORKOLÁB 2005 – PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., 2005.
- PORKOLÁB 2007 – PORKOLÁB Tibor, *Egy nem fakuló „arckép” (Toldy Ferenc Virág Benedekről) = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., 2007.
- RÓZSA Gy. 1953 – RÓZSA György, *Czetter Sámuel (Egy magyar rézmetsző a 18–19. század fordulóján) = A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve 1952*, Bp., 1953.
- STOHL 2005 – STOHL Róbert, *Péteri Takáts József irodalmi kapcsolathálója a Magyar Minerva körül = Kutatások az Eötvös József főiskolán 2005*, szerk. STEINERNÉ MOLNÁR Judit, Baja, [é. n.].
- SZALAY 1888 – SZALAY Gyula, *Virág Benedek élete és művei*, Figyelő, 25–26(1888/1889).
- SZAUDEK 1970 – SZAUDEK József, *Ihletek, műzák Virág és Berzsenyi között (Vázlat) = Sz. J., Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., 1970.
- TAKÁTS S. 1890 – TAKÁTS Sándor, *Péteri Takáts József*, Bp., 1890.
- TOLDY 1828 – *Handbuch der ungarischen Poesie*, I–II, in Verbindung mit Julius FENYÉRI, hrsg. Franz TOLDY, Pesth und Wien, 1828.
- TOLDY 1856 – TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője” = T. F. Irodalmi arcképei s újabb beszédei*, Pesten, 1856.
- TOLDY 1873 – TOLDY Ferenc, *Irodalmi arcképek és szakaszok*, Bp., 1873 (T. F. Összegyűjtött Munkái, 7).
- TOLDY 1987 – TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebbi időktől a jelen korig rövid előadásban*, kiad. SZALAI Anna, Bp., 1987.
- VÁLYI NAGY 1999 – VÁLYI NAGY Ferenc, *Ódák Horátz’ mértékeinn (1807)*, kiad. SOBOR András, Bp., 1999 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század).
- VERMES 1883 – VERMES Imre, *Virág Benedek*, Pozsony, 1883 (Magyar Helikon: Jeles Férfiak Életrajzai, I, 9).
- VIRÁG 1799 – VIRÁG Benedek’ *Poétai Munkái*, Pesten, 1799 (Magyar Minerva, 3).
- VIRÁG 1801 – VIRÁG Benedek, *Horátzius’ Poétikája*, Pesten, 1801.
- VIRÁG 1804 – VIRÁG Benedek, *Magyar Poéták kik Római mértékre irtak 1540-től 1780-ig*, Pesten, 1804.
- VIRÁG 1817 – VIRÁG Benedek, *Hunyadi László: Tragedia*, Budán, 1817.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXI. szám

- VIRÁG 1820 – VIRÁG Benedek, *Magyar Prosodia és Magyar Írás vagy inkább ezen két tárgyról rövid észrevételek*, Budán, 1820.
- VIRÁG 1822 – VIRÁG Benedek, *Poétai Munkák: Két Könyv*, Pesten, 1822.
- VIRÁG 1862 – VIRÁG Benedek *Magyar századai*, I–II, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1862 (A Magyar Nemzet Classicus Írói).
- VIRÁG 1863 – VIRÁG Benedek *Poétai munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1863 (A Magyar Nemzet Classicus Írói).
- VIRÁG 1889 – VIRÁG Benedek *Válogatott költeményei*, kiad. ZLINSZKY Aladár, Bp., 1899 (Magyar Könyvtár, 115).
- VIRÁG 1980 – VIRÁG Benedek *Válogatott művei*, kiad. LŐKÖS István, Bp., 1980.
- VITKOVICS 1879 – VITKOVICS Mihály *Munkái*, I–II, kiad. SZVORÉNYI József, Bp., 1879.
- VITKOVICS 1980 – VITKOVICS Mihály *Válogatott művei*, kiad. LŐKÖS István, Bp., 1980.
- VÖRÖSMARTY 1960 – VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények*, I, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960 (V. M. Összes Művei, 1).
- VÖRÖSMARTY 1965 – VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, I, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., 1965 (V. M. Összes Művei, 17).

HARGITTAY EMIL

EGY VERS VAGY KETTŐ?
Vörösmarty Mihály: *Pázmán**

Vörösmarty a Koszorú 1830. évi számában az alábbi epigrammát közölte Pázmány Péterről:

Pázmán.

Pázmán, tiszta valóságnak hallója égekben,
Megtért térítő állok az isten előtt,
'S hirdetek új tudományt, oh halld 's vedd szívre magyar nép:
„Testvérek vagytok, bűnös az, a' ki gyűlöl.”¹

Vörösmarty Pázmány személyiségének és a hitviták korának lényegét pontosan át-
érezve írta meg költeményét. Az első sor az érsek egyértelmű, világos és erőteljes kato-
likus elkötelezettségére utal, a második sor hangsúlyos pozícióban álló első szava:
„Megtért” Pázmány Miklós bihari református nemes gyermekének a kolozsvári jezsuita
kollégiumban történt katolizálására utal.² A harmadik sor „új tudomány”-a nyilvánvaló-
an a katolikus megújulás hitvitáira utal, annak ellenére, hogy éppen Pázmányék hangsu-
lyozták azt, hogy nem az ő vallásuk az új, hanem a protestánsoké. Ebből ágazik ki az
utolsó sor csattanója. Ennek tömör megfogalmazása a „gyűlölés”, azaz gyűlölködés ellen
szólít fel, mintegy a vallási viták és a vallási hovatartozás fölébe emelve az egy nemzet
tagjainak státuszából következő egyetértés parancsát. A belső széthúzás, a „testvérgyűlö-
lési átok” ellen emelt szót a 30-as, 40-es években több művében is Vörösmarty,³ s a

* A cikk megjelenése idején a szerző az OTKA 67975 sz. pályázati támogatásban részesült.

¹ Koszorú, 1830, 185–186. A vers Csaba álnéven jelent meg.

² Pázmány katolizálása kb. 12 éves korában történt, az újabban előkerült, némileg ellentmondásos adatok
alapján pontosabban nem határozható meg: ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, Prugg,
1970, 21–22; TUSOR Péter, *Pázmány Péter processus inquisitionis az Aldobrandini hercegek frascati levéltá-
rában*, Egyháztörténeti Szemle, 2003, 19–21; MOLNÁR Antal, *Pázmány Péter katolizálásának kérdéséhez =
Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007
(Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 7), 226–229.

³ A legelkeseredettebben talán *Az emberek* utolsó strófájában: „Az ember fáj a földnek; oly sok / Harc- s
békeév után / A testvérgyűlölési átok / Virágozik homlokán”. VÖRÖSMARTY Mihály *Összes költői művei*, kiad.
HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András, Bp., Szépirodalmi, 1972, I, 569.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXII. szám

Pázmányról szóló epigramma a vallási viszálykodást is ebből a szempontból ítéli el. Szükséges hangsúlyozni, hogy Pázmánynak ez a fajta jellemzése teljesen adekvát az érsek személyiségével, aki életének második felében, a 17. század 20-as, 30-as éveiben számos alkalommal fogalmazta meg a református erdélyi fejedelmek számára is, hogy minden konfrontáció és hadviselés csak a magyarság veszét okozhatja.⁴

Az 1960-ban megjelent kritikai kiadás nem a fent idézett szövegváltozatot tartalmazza főszövegében, hanem Vörösmarty három évvel később, 1833-ban készített változatát. Három apró interpunkcionális és ékezethasználati eltérésen kívül a legfontosabb és lényeges eltérés a kritikai kiadás főszövegében az, hogy az utolsó sor, azaz Pázmány tanácsa így hangzik: „Legszentebb vallás a' haza 's emberiség.”⁵ A szövegkiadó nyilvánvalóan az *ultima manus* elvét követve tette főszöveggé a Vörösmartyra és saját korára oly jellemző felfogást tükröző szövegváltozatot, amely igen leleményes költői megoldás, de a Pázmány-féle eszményektől már távolodást jelez, s ilyen módon a történeti hitelű szövegből jellegzetesen a felvilágosodás utáni eszmeiség jegyében átírt szöveget kapunk. Vörösmarty a saját és a reformkor egyik fontos jelszavát igyekezett hitelesíteni Pázmány tekintélyével, vállalva a történetietlenséget. A jegyzetekben Horváth Károly utalt arra, hogy a két szövegváltozat feltűnő kettősségét már észrevételezte Babits Mihály, Farkas Gyula, Szerb Antal és Tóth Dezső, a vers átírását részben Vörösmarty szemléleti változásával magyarázva.⁶ Az inkább Vörösmartyt s nem Pázmányt jellemző utolsó sor eszmeiségének elterjedtsége szintén nyilvánvaló, Vörösmarty esetében már 1822-től nyomon követhető.⁷

Vörösmarty későbbi szövegváltozata 1833-ban jelent meg gyűjteményes kötetében, majd ugyanez a szöveg a tízkötetes, 1845–48 közötti kiadásban, 1847-ben, 1863-ban és 1884-ben.⁸ A verset a kritikai kiadás „véglegesítette”, hiszen az 1960 utáni kiadások ezt vették alapul, így a Szépirodalmi Kiadó 1963., 1972. és 1978. évi kiadása. A Koszorú első, 1830-as eredeti szövegváltozata ennek következtében feledésbe is merült, elásva a kritikai kiadás szövegváltozatokat közlő jegyzetanyagába. Jelenleg nem könnyen ítélni meg Vörösmarty közvetlen viszonya Pázmányhoz e versen kívül, mivel a kritikai kiadás köteteinek többsége sajnos nem tartalmaz névmutatót. Ilyen egyszerű oknál fogva jóval könnyebb Kölcsey viszonyának meghatározása Pázmányhoz, amint a most kritikai kiadásban megjelent levelezéskötet bizonyítja is, hogy Kölcsey magával vitte Álmosdra a *Kalauzt*, hogy ott nyugalomban olvashassa és kijegyzetelhesse.⁹

⁴ Részletesebben: HARGITTAY Emil, *Oppozíció, kölcsönhatás és integráció Pázmány tevékenységében = Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamatában – Literárne a jazykové interakcie v procese integrácie*, szerk. František ALABÁN, Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, Filologická fakulta, Katedra hungaristiky, 2005, 13–24.

⁵ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények*, II (1827–1839), kiad. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960, 86.

⁶ *Uo.*, 396–397.

⁷ *Uo.* Horváth Károly a kritikai kiadásban a *Szózat*hoz írt jegyzetanyagra is utal.

⁸ *Uo.*

⁹ Kölcsey levele Kazinczyhoz 1814. december 4-én: KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés*, I, 1808–1818, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 348, 358. Szabó G. Zoltán szóbeli

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

Úgy gondolom, hogy a most megjelent Pázmány-bibliográfia¹⁰ készítői Vörösmarty történetileg hiteles szövegváltozatát méltán emelték ki a homályból, amikor az eredeti szövegváltozat faksimiléjét tették a címlapra, rávilágítva a Pázmány-recepció egy jellegzetes állomására. Vörösmarty első változata ugyanolyan érvényű, mint a második, kár lenne elfeledni a „főszöveg–mellékszöveg” korábban egyeduralkodó filológiai nézete miatt. Ez esetben ugyanis egyformán érvényes két különböző versről van szó.

közlése szerint bizonyára a nyelvújítás szempontjából érezhette fontosnak a református Kölcsey a Pázmány-szövegek tanulmányozását.

¹⁰ *Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely: Bibliográfiák – Katalógusok, 1). („Pia fraus”: a Koszorúban eredetileg két egymást követő lapon megjelent, a 185. lap alján „kettévágott” és a 186. lapon folytatódó epigramma a bibliográfia borítóján egy lapon olvasható.)

LÁZS SÁNDOR

A GYÖNGYÖSI KÓDEX ÍRÓI ÉS MŰVELTSÉGÜK

A *Gyöngyösi Kódex* néven számon tartott magyar nyelvemlék nyolc kéz munkája, ennyien jegyezték bele különféle egyházi és világi szövegeket.

Mindezek ismeretében azt gondolhatnánk, hogy – mint annyi más magyar nyelvű kézirat esetében – hosszabb idő alatt szabadon gyarapodó kódexszel van dolgunk. Ez bizonyos értelemben igaz is, ám nem a szokásos, az idők során állandóan bővülő korpuszsal állunk szemben, hanem egy kisebb – mégpedig világi – közösség viszonylag rövid időszak alatt lejegyzett írásaival.¹ Mindegyik scriptor azt jegyezte le az ívfüzetekbe, ami fontos volt számára, a kódex nem mutat semmiféle szerkesztői szándékot. Az 1500-as évek legelején írt kódexet legújabb hasonmás kiadásának megjelenéséig leginkább imakönyvként jellemezték, hiszen néhány Mária- és passió-orációt, Szent Brigitta tizenöt imáját, a rózsafüzér elajánlását, az erények és a bűnök felsorolását tartalmazza, de található benne kottával ellátott himnusz-töredék is. A kódex tartalmától idegen volt azonban két leghíresebb darabja, két világi verse, a *Néhai való jó Mátyás király* és a *Szent László-ének*, ezért ezekről hosszú ideig azt sem tudták elképzelni, hogy valóban a kézirat részei – úgy vélték, a két levél egyszerűen csak odacsapódott az ívfüzetekhez. A két versnél azonban sokkal meglepőbbek azok a latin feljegyzések, amelyeket a vallásos szövegek mellett találunk.

A kódex nemrégiben megjelent hasonmás kiadása tartalmazza először azokat a latin grammatikai és jogi bejegyzéseket, valamint egy álomfejtést és egy sorsvetés töredékét, amelyek alaposan módosítják elképzelésünket a kézirat használóinak köréről, sőt a kézirat keletkezéséről is. A magyar szövegeket együtt kell vizsgálnunk a kódexben lévő latin feljegyzésekkel. A hasonmás kiadás arra is alkalmat adott, hogy összevessük a

¹ *Gyöngyösi Kódex az 1500-as évek elejéről*, hasonmás és betűhű átírás DÖMÖTÖR Adrienne, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, 2001 (Régi Magyar Kódexek, 27; a továbbiakban, ha magáról a nyelvemlékről van szó: GyK és a megfelelő levél- valamint sorszámok, ha a magyarázó szövegről: *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*). Az ívfüzetek leírása: *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 9–10. A második fasciculus írója a második kéz, majd Pál bírós veszi át tőle a munkát és a harmadik ív utolsó levelén hagyja abba a másolást. Még ezen a levélen kezd írni az 5. kéz, az általa másolt szöveg a következő ívre terjed át – tehát a 3. és 4. fasciculus akkor már egymás mellett volt. A következő leveleken – a csupán néhány sornyi (14v:3–15) szöveget író negyedik kéz kivételével – mindegyik scriptor egymást váltva dolgozott, tehát mindannyiuknak egy időben és egy helyen kellett lenniük. Mindez világosabban látható volna, ha a kódex kiadói az ívfüzetek elhelyezkedését egy ábrán is bemutatják.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

Gyöngyösi Kódex kezeivel azokat a bejegyzéseket, amelyeket a kézirat kolligátumának nyomtatványában találunk.

A *Gyöngyösi Kódex* ugyanis egykor négy ősnymtatvánnyal volt egybekötve, még hozzá Iohannes de Turrecremata *Meditationes*, Hugo de Sancto Caro *Expositio missae*, Iacobus Philippus Bergomensis *Confessionale* című munkájával, valamint egy *Summa poenitentiae* – közkeletű nevén *Poenitas cito* – című művel.² E latin nyomtatványok alapján – és tegyük hozzá, anélkül, hogy kezükbe vették volna az incunabulumokat – a kutatók többsége azt feltételezte, hogy a kézirat egyházi környezetből került ki.³ Ezt a vélekedést tovább erősíthette az, hogy a *Nyelveléktár* múlt századi kiadása nem tartalmazta azokat a világi írásokat, azaz a latin nyelvű álmofejtést, illetve a grammatikai és jogi szövegeket, amelyek módosíthatták volna az elképzelést.⁴ A hasonmás kiadás nélkül csak nehezen lehetett volna megállapítani, hogy a kódex milyen viszonyban volt azokkal az ősnymtatványokkal, amelyek mellé kötötték.

A *Gyöngyösi Kódex* hasonmás kiadása nem vállalkozhatott többre, mint arra, hogy összegezze az eddig keletkezett szakirodalom eredményeit. Ugyanígy járhatott el a forrásokkal is. A magyar szövegek latin eredetijét a még az 1800-as évek végén és a múlt század első évtizedeiben megjelent forrásközlések alapján tudta bemutatni, hiszen azóta nem jelent meg újabb forráskutatás. Ezen a helyzeten ismét az új kiadás segítségével lehetett változtatni; e dolgozat egy magyar imádság eddig ismeretlen forrásával gazdagítja eddigi ismereteinket és több latin szöveg eredetijét is felkutatta.

A kézirat legnagyobb része – ahogy a scriptor magát nevezi – Pál bírósága munkája, az általa írt három fasciculus az ő főként vallásos érdeklődéséről tanúskodik, a többi kéz figyelme megoszlik a világi és az egyházi témák között. Pál bírósága, aki egy mezőváros bírája lehetett, mélyen hívő ember volt. Írásában jogi feljegyzések és imádságok maradtak ránk, az egyik ráadásul saját fordításában. Ő volt az, aki jogi természetű marginálisokat írt a kolligátum ősnymtatványába. Tevékenysége megmagyarázza azt, hogy miért kerültek a kolligátum darabjai egymás mellé.

A *Gyöngyösi Kódex* új kiadása lehetővé tette, hogy a kódex egyes szövegeinek egymáshoz való viszonyát elemezzük. Munkámban a kézirat eddig kevésbé figyelembe vett magyar és főként latin szövegeit, valamint a kolligátum nyomtatványainak latin nyelvű bejegyzéseit, marginálisait mutatom be. A szövegeknek a szöveghagyományban betöltött szerepe vizsgálatával választ kapunk arra, milyen volt az a műveltségi háttér, amely a kéziratos könyv alkotóit jellemezte, és arra is, hogy milyen társadalmi környezetben keletkezett a kódex. Fontos ez, már azért is, mert olyan kiemelkedő versek, mint a *László-ének* és a *Néhai való jó Mátyás király* létrejöttét és terjedését is magyarázza, valamint cáfolja a két vers eddig feltételezett ferences voltát, s ezzel együtt természetesen azt, hogy a kézirat egy ferences kolostorban keletkezett.

² Leírásuk: *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 11.

³ TIMÁR Kálmán, *Prémontrei kódexek: Huszita vagy prémontrei biblia?*, Kalocsa, 1924 (a továbbiakban: *Prémontrei kódexek*), 52 skk.; GERÉZDI Rabán, *László-ének* = G. R., *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1962 (a továbbiakban: *A magyar világi líra kezdetei*), 148.

⁴ *Nyelveléktár*, II, kiad. VOLF György, Bp., 1874, 239–262.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137 szám

A *Gyöngyösi Kódex* abban a tekintetben unikum, és tér el a 16. század elejének magyar nyelvemlékeitől, hogy nem egyházi, hanem egy világi közösség érdeklődését és műveltségét mutatja be egy-másfél évtizednyi időszakon belül.⁵ Eddig ilyen kutatást magyar nyelvemlék esetében csak egyházi kódexeken végeztek, ott is csekély eredményt lehetett felmutatni, a kódexek fordítóinak és íróinak életét, műveltségét alig ismerjük.⁶

I. Latin források *Somniale Joseph*

A *Gyöngyösi Kódex* egyik legérdekesebb szakasza alig három lap terjedelmű. Ez az ószövegségbéli Józsefnek tulajdonított álomfejtés és a következő levélen lévő, befejezetlenül maradt sorsvetés, amelyet ismeretlen scriptor vetett papírra (az 5. kéz írása: 29v:16–30r:18; 30v:1–24).

Magyar nyelvemlékekben – a középkornak a jóslás műfaja iránti élénk kíváncsisága ellenére – egyedül a *Gyöngyösi Kódex*ben található somnialét. Ez – legalábbis első pillantásra – azért tűnik több mint különösnek, mert a boszorkányságnak tartott mágia vallásos szövegek környezetében bukkan föl, előtte is és utána is imádságok sorjázna.⁷ A középkor folyamán a jóslást, a jövő kifürkészésének szándékát, így az igen népszerű álomfejtéseket, sorsvetéseket az egyház rosszalotta, tiltotta.⁸ A 15. század elején magyarországi domonkos kolostorokban – Nagyszombatban és Sopronban – is tevékenykedő inkvizítor, a bajorországi Martin von Amberg elítélte az álomfejtéssel foglalatoskodókat.⁹ A kódexszel egybekötött *Confessionale*,¹⁰ amelyet Pál bíró – és a mellette vagy

⁵ Az írástípusok azonos korszakra utalnak, mindegyik a 15–16. század fordulójára datálható.

⁶ A legalaposabban ismert kódexíró és -fordító Váci Pál. LÁZS SÁNDOR, *Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója: Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban*, ItK, 2005, 188–204.

⁷ Az álomfejtések többnyire olyan kéziratokban fordulnak elő, amelyek okkult tudományokkal foglalkoznak. Ilyen például az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött német eredetű kódex; leírása: EMMA BARTONIEK, *Codices manu scripti latini: Codices latini medii aevi*, I, Bp., 1940 (a továbbiakban: BARTONIEK), Cod. Lat. 59, fol. 43v–44r. A kéziratok gyakran több álmokkönyvet is egyszerre közölnek, de a *Somniale Joseph* – használatának különössége miatt – ritkán társul a többihez. Erre is van azonban példa: a *Somniale Danielist* követi a *Somniale Joseph*, mint egy német nyelvű kéziratban: WOLFRAM SCHMITT, *Ein deutsches Traumbüchlein aus dem späten Mittelalter*, *Studia Neophilologica*, 1965 (a továbbiakban: *Ein deutsches Traumbüchlein*), 98–99. A szintén az OSZK-ban őrzött Cod. Lat. 405. is tartalmaz egy *Somniale Danielist*. A kódexről e dolgozatban még többször lesz szó; itt azért nem említem bővebben, mert a kézirat nem a somnialéknak a szöveghagyományban elfoglalt helye miatt fontos.

⁸ *Decretum Gratiani*, Pars II, Causa XXVI: „Quidam sacerdos sortilegus esse et diuinus conuincitur apud episcopum, correctus ab episcopo noluit cessare, excommunicatur, tandem agens in extremis reconciliatur a quodam sacerdote episcopo inconsulto, indicitur penitencia sibi sub quantitate temporis canonibus prefixa.”

⁹ MARTIN VON AMBERG, *Der Gewissenspiegel*, Hrsg. Stanley NEWMAN WERBOW, Berlin, 1958 (*Deutsche Texte des späten Mittelalters*, 7), 41. Martin von Amberg magyarországi tevékenysége a magyar szakirodalomban eddig ismeretlen volt, munkásságáról művének előszavában tesz említést.

¹⁰ *Confessionale seu Interrogatorium*, Reuerendi patris JACOBIPHILIPPI nouiter editum (IACOBUS PHILIPPUS BERGOMENSIS, *Confessionale*, Venetiae, 1490–1491; a továbbiakban: *Confessionale*); az MTA Könyvtár Kézirat-tárának példányát használtam, Inc. 356; ez volt az az ősnymotvány, amely mellett a *Gyöngyösi Kódex* volt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137-138 szám

vele együtt működő közösség – a bejegyzések tanúsága szerint használt, szintén tiltotta a sorsvetést, a jövő kikémlését a betűk segítségével, valamint azt, hogy az álmoknak hitelt adjanak.¹¹ A *Confessionale* negyvennapos vezeklést rótt ki az ilyen vétkekkel megtévedtekre.¹² A világi törvények sem kímélték a fekete mágiát űzőt: pellengérré állították, majd ha újra megkísérelte kifürkészni a jövőt, bolondokházába csukatták, ha mindezek után ismételten tetten érték, akkor eretnekként megégették.¹³ Mindezekhez persze hozzá kell tenni azt is, hogy bár az előírások érvényben maradtak, a 16. században a műfaj iránt elnézőbbek lettek.¹⁴

Az álomfejtéseknek a középkor végén négy fő típusa volt. Az egyik az, amely az asztrológiát hívja segítségül, és a Hold állásából következtet az álom jelentésére,¹⁵ egy másik a fiziológiát használja fel az álom értelmezéséhez, és a négy fő testnedv (haima, kholé, melankholé és phlegma) keveredéséből vezeti le következtetéseit az álom jelentéséről; az effajta jóslást tudománynak tekintették, így az egyházi és világi hatóságok soha nem is üldözték.¹⁶

A somnialék másik két fajtája az Ószövetségből jól ismert híres álomfejtők tekintélyen alapszik, Józsefén (Ter 37, 5–10; 40, 5–23; 41, 1–30) és Dániel prófétáén (Dán 2). Az ő történetüket tartalmazó szentírási helyek azok, amelyek alapján az erős tiltás ellenére is hallgatólagosan megtúrttá tették az álomfejtést. Az elv ugyanis az volt, hogy az Isten az álmot is felhasználhatja szándéka és akarata közlésére.¹⁷ Azt persze nem kell

¹¹ Három *questio* foglalkozik ezzel:

„Si sortibus vel alijs supersticionibus usus fuit, quod mortale peccatum, vt xxvi. q. v. c. Sortes. Secus si ex leuitate aliquid fecisset vt a curiosis persepe fit, quod veniale vel nullum est vt potere si icisset taxilos ad aliquid experiendum.” (Vij. v.)

„Si vsus fuit litteris, punctis: aperitione libri, et huiusmodi ad sciendum futura mor. p. extra de for. c. ex tuorum.” (Vij. v.)

„Si dedit fidem in somnijs et in eis obstinate aliquid boni vel mali pronosticare voluit mortale fuit.” (Ix. r.)

¹² „Nota hic quod sortilegij diuini et malefici seculares secundum antiquos canones quadraginta dierum penitentia essent plectendi, etiam si illorum peccatum esset occultum. Manifesti autem multo plus. vt extra de sorti c. i. Et horum absolutio secundum approbatam consuetudinem episcopis reseruatur.” (Ix. r–v.)

¹³ „Von ansprecherin, czaubern ader Liplerinn: Der da mit vormeret wirt Vnnd vber wundenn czum ersten mál sal Man yn setzen auf eyn leiter vnnd eynen gespýsten lu dem hűt sol er haban auf dem haűpt, Daran dy heiligen engil seyen gemalt, da mit er vmmb get. Also schol er stehen vonn morgen frű vncz auf mitten tag an eynem freitag, So dy maiste gemeyn deß volkis ap vnnd zu get, dar nach sol man yn Ledig lossen, Also ap er ver schweret den irsal meher czu thűn Vnnd das schol man alles in der stat pűch verschreiben, Auff daß ap er mir pegieffen wurde, so schol man ynn prennen sam eynen ketzer.” *Das Ofener Stadtrecht*, Hrsg. Károly MOLLAY, Bp., 1959 (Monumenta historica Budapestiensia, I; a továbbiakban: *Das Ofener Stadtrecht*), articulus 331.

¹⁴ Számos nyomtatott álmoskönyv jelent meg a 16. század elején: RITÓOKNÉ SZALAY Ágnes, *Eleink szórakoztató olvasmányairól*, ItK, 1980 (a továbbiakban: *Eleink szórakoztató olvasmányairól*), 651. Arról, hogy mit tartottak szórakoztató olvasmánynak: NEMESKÜRTY István, *Szórakoztató olvasmány és közönsége a XVI. századi Magyarországon*, ItK, 1980, 620–629.

¹⁵ Ilyen, a laikus asztrológián nyugvó, a Hold járását alapul vevő álomfejtés található az OSZK már említett kéziratában: BARTONIEK, Cod. Lat. 59, 43v–44r.

¹⁶ Ez az álomfejtés a perzsa tudós, Abu Bakr Muhammad ibn Zakarjja al-Rázi megfigyeléseit használja föl. Kiadása: Ps. GALENI *De dignotione ex insomniis*, Hrsg. Gernot DEMUTH (Diss. Phil.), Göttingen, 1972.

¹⁷ Vö. még Jákob álma (Ter 28, 10–22). Az elv hasonló ahhoz, hogy az ószövetségi történetekben előképeit, jóvendőléseit látták az Újszövetségben bekövetkezett eseményeknek.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 33 évfolyam 137 szám

különösképpen hangsúlyozni, hogy ez a jóslás – mivel olvasni tudás is szükséges volt hozzá – a tanult réteg babonái közé tartozott.¹⁸

A *Somnialia Danielis*, azaz a pszeudo-Dániel szövegek, ha a bibliai eredzetétől eltekintünk, olyanok, mint egy modern álmoskönyv, az álmot magyarázzák, és tulajdonítanak neki valamiféle, a jövőre vonatkozó jelentést. Ilyen somniale olvasható az egykor az esztergomi székesegyház tulajdonában lévő, gazdag tartalmú *Acephalus kódex*ben, amely különféle érdekes olvasmányok mellett asztrológiai jegyzetet és matematikai feljegyzéseket is őriz.¹⁹

A *Somniale Joseph* a korábban felsoroltakkal szemben sokkal inkább egyfajta sorsvetés, mintsem álomfejtés. Ébredés után étlen-szomjan kell nekilátni az álom megfejtésének. Az előírás szerint a jövendölés előtt imádkozni kell.²⁰ Az imák elmondása után egy könyvet, többnyire Szentírást, Psalteriumot ütnek föl tetszőleges helyen,²¹ majd – a legtöbb esetben – a lap bal felső sarkában lévő első betű alapján ki kell keresni a jövendölést, amely megerősíti vagy megcáfolja az álmot. A jövendölések egyszerűek, örömet és vidámságot (E), hosszú életet avagy szoros kapcsolatot egy nővel vagy férfival (P), közeli hozzátartozó halálát (H), vérontást (F) ígérnek.

A *Somniale Joseph* szövege két részből áll. A pársoros bevezetés az álmoskönyv létrejöttének körülményeit mondja el – József a fáraó tömlöcében szerezte az orákulumot – és leírja az eljárást. Maga a somniale tulajdonképpen egy lista, amely az ABC betűihez rendel egy-egy értelmezést. Az eljárás antik hagyományon nyugszik, legfeljebb annyiban – mondjuk így – krisztianizált, hogy imádságot kell mondani a jóslás előtt, illetve hogy zsolttárkönyvet ajánlatos használni a mantikához. Itt kell megjegyezni, hogy a *Somniale Joseph* szöveghagyományozódása vallásos tartalmú kéziratokban egyáltalán nem annyira szokatlan, mint a többi álomfejtő könyvé. Ennek magyarázata nem a későbbiekben említendő monasztikus hagyomány, hanem egyszerűen az, hogy a jósláshoz szent könyveket kellett használni.²²

¹⁸ Több esetben – bár lejegyezték – nem adtak hitelt a fekete mágiának és istentelen dolognak tekintették. Erről tanúskodik egy müncheni kódex (Cgm. 270, 201r–201v) több bejegyzése: „Credite, si vultis”, „ist als erstunken vnd erlogen vnd wider das erst gepot gotz”, „Jst erlogen ding vnd wider gott vnd vesten glawben”. Idézi: *Ein deutsches Traumbüchlein*, 97.

¹⁹ *Somniale Danielis* olvasható a már említett kódexekben: BARTONIEK, Cod. Lat. 59, 40r–43v és Cod. Lat. 405, 119v–122v. A második kódex világi eredetű. KÖRMENDY Kinga, *Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai*, MKSz, 1999 (a továbbiakban: *Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai*), 65–69.

²⁰ A Gyöngyösi Kódex *Miatyánkot, Üdvözlégyet és Hiszekegyet* ír elő: GyK 29v:20–24. Más szövegek a *Miserere* imádkozását javasolják, majd a még csukott zsolttárkönyvre keresztet kellett rajzolni. Max FÖRSTER, *Zwei kymrische Orakelalphabete für Psalterwahrsagung*, Zeitschrift für Celtische Philologie, 1936 (a továbbiakban: *Orakelalphabete*), 230.

²¹ Mindig valamilyen nagy tekintélyű könyvet használtak a jósláshoz, az ókorban Homérosz, Vergilius műveit, az iszlám pedig a Koránt hívta segítségül az ilyen divinációkhoz. *Orakelalphabete*, 232.

²² Nigel F. PALMER, Klaus SPECKENBACH, *Träume und Kräuter: Studien zur Petroneller 'Circa instans'-Handschrift und zu den deutschen Traumbüchern des Mittelalters*, Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1990 (a továbbiakban: *Träume und Kräuter*), 195.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 szám

A *Somniale Joseph* görög szövegei a 7. századra nyúlnak vissza, a latin fordítás egyik változata a 8–9. században keletkezhetett,²³ egy későbbi változat pedig a 12. században.²⁴ Egyes anyanyelvi fordítások már a 11–12. században megjelentek.²⁵

A *Gyöngyösi Kódex*ben lévő orákulum lényegesen későbbi változat, a *Somniale Joseph* egyik alfaja. Forrását egy viharos életű bencés szerzetes 1470 körül készült latin nyelvű írásában, a St. Gallen-i Gallus Kemliében (1417–1481 [?]) találjuk meg.²⁶ Nem Kemli önálló szerzeményéről van szó, maga is a szöveghagyomány egyik ágát másolta.²⁷ Az azonosítást nehezíti, hogy a sokszoros másolatokban sérült a szöveg, a jóslatok egy része elveszett, kicserélődött, néha egy-egy betű maradt ki.²⁸ A *Gyöngyösi Kódex*ben például a B-hez és az I-hez azonos meghatározás (*significat damnationem in plebe*) kapcsolódik, az Y pedig egész egyszerűen kiesett a sorból. Pontos latin megfelelést az elmondottakon felül azért is nehéz találni, mert a 12. században szerzett latin szöveg nemcsak a másolások folyamán romlott, hanem valószínűleg szóbeli hagyományozódás útján is terjedt, tehát az elhallás is szerepet játszott. Ehhez kell még számítanunk az önkényes kiegészítéseket és módosításokat.

A St. Gallen-i kódex somnialéja így hangzik:²⁹

„Somniale Joseph, quod composuit, quando captus fuit a Pharaone. Si sompniaris aliquid, quere librum quemcunque, et prius dic dominicam orationem tribus vicibus, et antequam librum aperias, dic: In nomine patris et filii et spiritus sancti Amen. Et quamunque litteram invenis primam in acie primi folii versus sinistram, talem hic quere in ordine alphabeti et penes eundem recipies interpretationem.”

St. Gallen, Hs. 692, fol. 491.

A prosperitatem et felicem vitam
B dominationem in plebe
C edurationem cordis
D discordiam
E gaudium
F effusionem sanguinis
G dignitatem in multis et pugillationem

Gyöngyösi Kódex 30r

A probitatem et felicem vitam³⁰
B damnacionem in plebe
C Cecitatem cordis³¹
D discordiam
E gaudium et leticiam
F effusionem sanguinis
G disuasionem et pugnacionem mentis

²³ *Orakelalphabet*, 229.

²⁴ Anton E. SCHÖNBACH, *Bedeutung der Buchstaben*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 1890 (a továbbiakban: *Bedeutung der Buchstaben*), 3.

²⁵ Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2907, 92v.

²⁶ St. Gallen, Stiftsbibliothek, Hs. 692, 491. Gallus Kemliről és német nyelvű munkáiról: Bruno BOESCH, *Die deutschen Schriften des St. Galler Mönches Gallus Kemli = Florilegium Sangallense: Festschrift für Johannes Duft zum 65. Geburtstag*, Hrsg. Otto P. CLAVADETSCHER, Helmut MAURER, Stefan SONDEREGGER, St. Gallen, Verlag Ostschweiz, 1980, 123–147.

²⁷ A szövegek besorolásáról: *Träume und Kräuter*, 121–210.

²⁸ Vö. *Bedeutung der Buchstaben*, 3–6.

²⁹ A szöveget a *Bedeutung der Buchstaben* melléklete alapján közlöm.

³⁰ A *Gyöngyösi Kódex*ben minden meghatározás előtt a *significat* (*jelöl*) szó rövidítése áll, ezt helytakarékosságból elhagytam.

³¹ A *Gyöngyösi Kódex*nek ez a variánsa egy korábbi szöveggel azonos: Gotha, Cod. Chart. B53. Közli: *Bedeutung der Buchstaben*, melléklet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 36 évfolyam 137 szám

H mortem patris matris vel parentum	H mortem propriam parentum tuorum
I dampnum	I damnacionem in plebe
K bellum et dolositatem	K iubilacionem vniuerse artis et longam uitam
L vitam longam	L magnum dominum
M magnus dominus	M pugnacionem vel fortitudinem mentis
N pugnacionem	N iubilacionem vniverse artis
O iubilacionem et mirificere artes	O domnationem pacis
P dominationem pacis et felicem vitam	P longam uitam vel copulacionem mulieris vel uiri
Q longitudinem dierum vel copulacionem viri et mulieris	Q malos successos
R malos successus	R salutem Et leticiam mentis
S sanitatem mentis vel letum tempus	S tristitiam et efusionem lacrimarum
T tristitiam cum fletu	T prosperitatem ac reparationem
V devocionem et humilitatem et felicem vitam	V habundanciam denariorum
X pacem et augmentum	X augmentum peccati eius
Y thesaurum personarum	[Y] ³²
Z significatur per T	Z stagnum vel tezaurum de statu in venire dierum

Az álmefjtés mozzanatai a *Gyöngyösi Kódex* bevezetójében csak főbb részleteiben egyeznek meg a Kemli-féle variánssal. Fontos azonosság, hogy a magyar variánsban sincs szó Psalteriumról vagy Szentírásról, valamint az, hogy az álom értelmezése előtt imádságokat kell elmondani. Lényeges eltérés a kiválasztandó betű elhelyezkedésében van: a St. Gallen-i kézirat a lap első betűjét nevezi meg a mantika eszközüül, a *Gyöngyösi Kódex* viszont az utolsót.

A felsorolásban jól látható, hogy az A-tól az I-ig azonos a szöveg, már amennyire a többszörös elhallások és elírások után ez lehetséges. A K-tól kezdve azonban a *Gyöngyösi Kódex* meghatározásai elcsúsznak, eggyel hátrébb kerülnek. A *Gyöngyösi Kódex* K betűjéhez tartozó jövendölés első felének nincs megfeleltetése az általam ismert latin és anyanyelvi szövegekben, talán a Kemli-féle variáns O-jának értelmezése vonódott össze az L mellé rendelt álmefjtéssel. A T-től kezdve csak távoli az egyezés, nyilvánvalóan más, ismeretlen szöveghagyománnyal van dolgunk.

A szövegben egyetlen magyar fejleménynek a V-hez tartozó *habundanciam denariumot* tarthatjuk. Semelyik latin variánsban nem bukkan fel hasonló szóösszetétel. A továbbiakban viszont még látni fogjuk, hogy a kódex írói pénznemként a dénárt nevezik meg.³³

³² A *Gyöngyösi Kódex* szövegéből hiányzik az Y.

³³ Vö. a *Fraudem facere solent mercatores*ról szóló fejezettel és az 57. jegyzettel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 szám

De vita seu de morte

A *Somniale Joseph* felbukkanása a kódexben viszonylag könnyen magyarázható volt, ezzel szemben a hangzatos *Élet vagy halál* elnevezést viselő sortilegiumé, amely szintén az 5. kéz, tehát az álomfejtés lejegyzőjének írása (GyK 30v:1–24), egyenesen érthetetlen a *Gyöngyösi Kódex* szövegekörnyezetében.

Ez a szöveghagyomány azért is furcsa, mert hiába sorsvetésszerű a *Somniale Joseph*, az ilyen típusú álomfejtés a szöveghagyományban csak kivételesen társul valódi sortilegiummal,³⁴ a sortilegiumokat ugyanis csak egyéb sorsvetések társaságában jegyezték le. Másrészt azért is meglepő a *De vita seu de morte* a *Gyöngyösi Kódex*ben, mert ez a műfaj nem menthető azzal, hogy szent könyvek kellene a jövődőléshez. Vallási szövegek között nem is találhatóak sorsvetések,³⁵ használatukat az egyházi előírások ugyanúgy tiltották, mint más jövődöléseket.³⁶

A sorsvetések jóslatainak megfejtéséhez – a jövődőlés különböző iránya szerint³⁷ – lényegesen nagyobb apparátusra volt szükség, mint az álomfejtéshez.³⁸ Ritka volt a pontáció, gyakran kockavetéssel és kártyával,³⁹ illetve különféle ábrák,⁴⁰ szerencsekerék, netán forgatható tárcsák⁴¹ segítségével válaszolták meg a jövőre vonatkozó kérdéseket,⁴² amelyeknek száma igen változatos volt: 12-től egészen 144-ig terjedt.⁴³

A *Gyöngyösi Kódex*ben 23 kérdés található – ez vagy kettővel több, vagy éppenséggel eggyel kevesebb a szokásosnál. A forrás ismerete nélkül nem lehet eldönteni, hogy a másolás közben bővült-e a szöveg, vagy éppen hogy csonka lett. A kódexben található sortilegium ugyanis befejezetlen, hiányzik a használati útmutatója, csupán a feltételeket találjuk meg (*Si aliquis te uere diligit; Si eris graciosus; Si peregrinus reuertitur*), amelyekhez még egy fogalomnak kell társulnia. Az világosan látszik, hogy másolója valami táblázatfélét készült rajzolni, amelyben segítséget nyújtott volna az egyes jóslatok értelmezéséhez, de munkája félbeszakadt. A kódexben sehol másutt nem találunk olyan vo-

³⁴ Csúpn néhány kivétel ismert, ilyen az 1450 és 1473 között keletkezett német nyelvű kódex: München, Stadtbibliothek, cgm 312. Ebben Augsburg város írnoka, Konrad Bollstatter családja szórakoztatására gyűjtött össze tíz sorsvető könyvet egy kéziratba, ennek egyik darabja a *Somniale Joseph*.

³⁵ Helyéről a szöveghagyományokban vö. *Träume und Kräuter*, 169 skk.

³⁶ *Decretum Gratiani*, pars II, causa 26, quest. 7.

³⁷ Nemcsak az egyén sorsát kikémlő jövődölési praktikák voltak szokásban, hanem például az időjárásra, a születendő gyermek nemének megjövendölésére szolgáló sorsvetéseket is ismerünk. Joachim TELLE, *Beiträge zur mantischen Fachliteratur des Mittelalters*, Studia Neophilologica, 1970, 180–206.

³⁸ Gerhard EIS, *Wahrsagetexte des Spätmittelalters*, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1956 (Texte des spätem Mittelalters, 1).

³⁹ [Johann Daniel Ferdinand] SOTZMANN, *Die Loosbücher des Mittelalters*, Serapeum, 1850, 65; 1851, 308, 326 (a továbbiakban: *Loosbücher* és a Serapeum megfelelő évfolyama).

⁴⁰ *Loosbücher*, 1850, 52.

⁴¹ *Loosbücher*, 1851, 313.

⁴² *Loosbücher*, 1851, 76; 1851, 82.

⁴³ A sorsvető könyveket gyakran a kérdések száma szerint osztályozzák – vö. *Loosbücher* 1850, 1851 és *Träume und Kräuter*, 169 skk.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

nalazást – még az előző lapon sem, amelyen szintén ugyanez a kéz írta le az álomfejtést –, mint ezen, ahol a sorsvetés van.⁴⁴

Fraudem facere solent mercatores

A fenti sort – azaz *Így csálnak a kereskedők* – írta a magát Pál bírónak nevező másoló a kereskedők csalárdságait felsoroló latin nyelvű szöveg fölé (20v:8–23). Ez a mindössze 16 sornyi lajstrom tartalmában erősen elüt a kódex egyéb szövegeitől, különösen Pál bíró más írásaitól. A hét pontba szedett feljegyzés precízen meghatározza, miként csapathatják be a kereskedők a vásárlóikat a súlyok, a bor vagy az áru kicserélésével. A meghatározások az esetek pontos jogi leírásai. A kéziratban ezen kívül még egy jogi szöveg található, a *Decretum Gratiani* két questióját másolta le – szintén – Pál bíró. Ezek a citátumok bár a klérusra vonatkoznak (35v:7–15), a későbbiekben látni fogjuk, Pál bíró magára és a városi előljáróság tagjaira terjesztette ki tartalmukat.⁴⁵

A mérőeszközökkel való csalás módozatainak felsorolása viszont egyértelműen világi érdeklődésre mutat.

A csalásról szóló szöveg forrása ismeretlen.⁴⁶ A középkor végi Magyarországon nem létezett általánosan elfogadott tételes joggyűjtemény. Minden oppidum a saját városjoga szerint élt, választott bírása esküdtjeinek társaságában a helyi szokásjognak megfelelően ítélkezett,⁴⁷ jóllehet sok civitas átvette a budai törvénykönyvet.⁴⁸ A budai jog egy artikulusban emlegeti ugyan a csalárd kereskedőt, de nem részletezi az elkövetés módozatait, a hangsúly a büntetésen van.⁴⁹

A *Gyöngyösi Kódex*szel egybekötött nyomtatványok egyike is tanúságot tesz Pál bíró jogi érdeklődéséről: a férfi sűrűn jegyzetelt a már korábban is emlegetett, a 15. század végén közkezdvelt gyónási segédkönyvbe, a kortárs ágostonos szerzetes Jacobus Philip-

⁴⁴ Többnyire alig láthatóak az írástükrök, azokat halvány tintával jelölte ki a scriptor. Vö. *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 8.

⁴⁵ *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 175. azonosította a forrást: *Decretum Gratiani*, c. 9, causa VIII, quest. I. és c. 115, causa I, quest. I.

⁴⁶ A középkori világi jogot csupán vékony határ választotta el az egyház moralitásától. A colmari domonkos, Johannes Nider egyik művében, a *Tractatus de contractibus mercatorum*ban hosszan ír a kereskedők kötelmeiről, és a csalási módozatokat is emlegeti.

⁴⁷ FÜGEDI Erik, *Középkori magyar városprivilegiumok* = F. E., *Kolduló barátok, polgárok, nemesek: Tanulmányok a magyar középkorról*, Bp., Magvető Kiadó, é. n. [1981], 280.

⁴⁸ A már idézett kiadása: *Das Ofener Stadtrecht*; Zsigmond király 1405-ös I. dekrétumának első cikkelyében elrendeli, hogy Magyarországon a budai mértékegységeket használják: „Mensura liquidorum, et aridorum, per totum regnum, ad mensuram civitatis Budensis conformanda.”

⁴⁹ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 436: „Von denen, dý falsche wagen vnnd falsch gewicht haben vnnd da mit messin – Jtem So eýner erfünden vnnd pegrieffen wirt mit eýner falschen wag ader gewicht, Der ist czum erstenn verfallen I marck silber. Czum anderen mal wirt er pegrieffen, So verleust er den namen eynis kaufmanes vnnd hýn für keyn kaufmanschatz vntter anderen kaufleuten zu treibenn.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

pus Bergomensis (Philippus de Bergamo, 1434–1520) *Confessional*éjába.⁵⁰ Pál bírót és társait – még két másik kéz is írt marginálisokat a könyvbe – nem a kolostori vétkek, hanem leginkább világi, gazdasági bűnök foglalkoztatták.

Pál bíró a *Confessional*ében megjelölte és jegyzetelte a mérőeszközökkel való csalást és annak büntetését, a harmincnapos kenyéren és vízen való bűjtöt: *Si publicas mensuras et pondera falsificauit, ad restitutionem damnorum tenetur. Et pro penitentia falsi debentur sibi ieiunium xxx dierum in pane et aqua* – és emellé írta: *iudex* (xxxii. r). Több esetben jegyzetet tett a különféle bűnök mellé, aszerint, hogy azokat a *mercator*,⁵¹ a *venditor*⁵² vagy netán az *emtor* (recte: *emptor*)⁵³ követheti el. Az itt felsorolt vétkek mindegyike az adásvétellel függ össze, és az esett bele, aki nem tudott ellenállni a hét főbűn egyikének, a kapzsiságnak.

Pál bíró többször értelmezett olyan kifejezéseket, amelyek a kereskedelmi joggal kapcsolatosak. A *Si fraudauit iustas gabellas et pedagia portando merces hinc et inde furti reus est* artikulus *útvám* szavát magyarázta: *pedagia dicuntur, que dantur a transeuntibus in locum constitu[m] a principe: debent dare salarium conductum* (xxxviii. v). Másutt a kötelmi jog egy helyét értelmezte, amikor a tartozás megfizetéséről szóló *questi*óban a *mentesség* kifejezést kommentálta: *emunitorias id est libertatis* (xxxv. r). Egy lappal korábban Pál bíró szintén jogi magyarázattal szolgált: *represalias id est per potestates siue iudices damnificando non illum sed alium qui sibi damnum fecit* (xxxiv. v).⁵⁴

A *Confessional*éba jegyzetelő másik két – Pál bíróéval egykorú – kéz is olyan megjegyzéseket fűzött néhány artikulushoz, amelyek nem a gyóntató pap munkájával függnek össze. Az egyik – meglehetősen gyakorlatlan – *scriptor* ahhoz a bekezdéshez,⁵⁵ amely a pénzérmék körülnyíróit halálos bűnnel vádolja, különféle pénznemeket sorolt

⁵⁰ *Confessionale*, MTA Könyvtár Kézirattára, Inc. 356. A gyónási segédkönyvek egyházi használatáról MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971 (a továbbiakban: *Egyházi társadalom*), 314–316.

⁵¹ „Si arma offensibilia aut venena vendidit vel dedit his quos sciebat abusus mortale peccatum. Et peccata que inde subsecuta fuerunt eidem ascribuntur.” (Xxxi. v.)

„Si ipse mercator cum alijs mercatoribus conuenit vt solus pro omnibus venderet illicitum vtiquam fuit.” (Xxxi. v.)

⁵² „Si vendidit vinum limphatum per puro pannum unius generis pro alio carnes vnus generis pro alia et huius, mortale peccatum, et satisfacere aut errogare tantumdem tenetur.” (Xxxi. r.)

⁵³ „Si finxit emere granum vel vinum carius consueto, vt suo precium accresceret maxima fallacia dicenda est et magna dignus est penitentia.” (Xxxii. v.)

„Si diebus festiuis emendo vel vendendo aut scribendo et aliud quidpiam faciendo lucratus est sine magna necessitate turpe lucrum fuit.” (Xxxiii. r.)

„Si aliquando impediuit ne frumentum vel alias merces in aliqua terra venirent, vt ipse carius vendere posset, mortale peccatum.” (Xxxv. r.)

⁵⁴ „Si aliquid per represalias illicitas ab alio quam a suo debitore exegit male fecit.” (Xxxiv. v.)

⁵⁵ „Si monetam rasit vel tonsit aut alia malitia diminuit videlicet aliquam particulam auri vel argenti cum aqua ex moneta detrahendo vltra morem, tenetur erogare.” (Xxxi. r.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137 szám

föl: *Moneta regalia denarius obulus*.⁵⁶ A *regalia* olvasat kétséges lehet ugyan, de a Jagelló-korban Magyarországon ez a két kisebb értékű ezüstpénz volt forgalomban.⁵⁷

Egy másik scriptor – amennyire a rövidke írás alapján meg lehet ítélni, a kódex hetedik keze – az uzsoráról szóló fejezet egyik cikkelye melletti jegyzetében szintén a pénznemekkel foglalkozik.⁵⁸ Latin nyelvű marginálisában a *krajcár* kifejezés szerepel. Ez a szó legkorábbi említésével egykorú, viszont a mai alakkal egyező formában ez az első előfordulása.⁵⁹ A bajor–osztrák pénz az 1400-as évek végén még idegen fizetőeszköz volt: *peccuniam alterius Nationis vt puta crayczar*.⁶⁰

Pál bíró több helyen értelmezte a Jacobus Philippus Bergomensis artikulusaiban található kifejezéseket. A hajótörésben, a tűzvészben és egyéb esetekben hátrahagyott tárgyak tulajdonjogáról szóló rész mellett: *naufragium id est nauis fractio* (xviii. r). A követekkel foglalkozó szakasz mellett a latin kifejezést magyarázta: *ambasiator id est legatus arduis negociis* (xxxv. r).

A többi bejegyzés már csak foglalkozásokat említ az egyes bűnöket meghatározó részek mellett: a hivalkodó katonát,⁶¹ a börtönőrt (*custos carceris* – xxxiii. r), a kertet a vad üzése közben feldúló vadászt (*venator* – xxxv. r), a bért nem fizető gazda⁶² mellett pedig a munkásokat (*de operarijs* – xxxii. v). A kockázás, azaz a tiltott szerencsejáték bűnébe a kocsmázó, azaz a *hospes tabernarius* eshet (xxxiii. v). A hagyományokat nem követő mesteremberek vétkére példaként a szabót és a cipészt hozta föl (*sartor surtor* – xxxi. v).⁶³

A felsorolt utalások párhuzamos törvényhelyeit megtaláljuk a már idézett budai jogkönyvekben. Az előbb csak homályos jegyzetnek látszó *sartor*, *surtor* bejegyzés rögvest értelmet nyer, ha az e mesterségekre vonatkozó cikkelyeket vizsgáljuk Buda városának törvénykönyvében. A szabóknak tilos idegen anyagból készíteniük a ruházatot, a zeke-

⁵⁶ *Confessionale*, xxxi. r. – A szavak a margón egymás alá vannak írva, a *regalia* szó az *obulus* mellé csúszott az összefoglaló jel mellé, egy szó olvashatatlan. Budán a dénár helyett a németajkú polgárok a pfening kifejezést használták. Vö. *Das Ofener Stadtrecht*, a 218. lapon megjelölt helyeket.

⁵⁷ II. Ulászló pénzei: aranytallér, aranyforint, tallérvet, garas, dénár, obulus. HUSZÁR Lajos, *A budai pénzverés története a középkorban*, Bp., Akadémiai, 1958, 105–116.

⁵⁸ „Si mutuauit pecuniam recepturus alterius generis alio in loco vel tempore vt in extimatione lucraretur vsura fuit hosti” (Xxi. r.)

⁵⁹ R. PRIKKEK Marian, *A Nyelvtörténeti szótárhoz*, Nyr, 1900, 368. A *krajcár* II. Ulászló 1494–1495-ös kiadásainak jegyzékében bukkan föl, írásmódja ott a német kiejtést követve még: *krajcher*, *krajzer*. A *krajcár* Ausztria területén a 15. századtól lett honos, 1458-tól 4 bécsi fillért ért. A *krajcár*ról még: Michael NORTH, *Pénztörténeti lexikon*, Bp., 1998, 170. – A *krajcár*t a magyarországi latinságban nevezték *cruciatusunak* illetve *crucijfernek* is, a rajta lévő kereszt alapján, amelyről a bajor–osztrák elnevezést is vette.

⁶⁰ *Confessionale*, xxi. r. Ugyanez a kéz még ezen a lapon hosszabb megjegyzést tesz az uzsoráról.

⁶¹ „Si vltra statum gradiumque suum tenuit canes, aves, equos, barchas, seruos et ancillas ad pompam grauiter peccauit.” (Xxxvi. r.)

⁶² Ez a négy égbé kiáltó bűn egyike. A *Gyöngyösi Kódex*ben is megtalálható: „...detencio et defraudatio mercedis mercenariorum” (17v:21–22).

⁶³ A *Gyöngyösi Kódex*ben a két foglalkozás egészen más vonatkozásban említetik a *Kilenc idegen bűn* felsorolásában.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

készítőknek meg nem szabad finom, fényes vásznat, selymet felhasználniuk.⁶⁴ Ugyanitt említetik a varga is, akit ez esetben nem a divatozástól tiltanak, hanem abban akarnak megakadályozni az előírások, hogy rosszul kikészített bőrt sózzon a vevőre.⁶⁵ Amíg a kockajátékot elítélő cikkely mellett Pál bíró a kocsmázót említi, a *Budai jogkönyv* magát a kocsmároszt nevezi meg az egyik bűnösnek, hiszen ő engedte meg a tiltott játékot; büntetése nem is marad el.⁶⁶ Ugyanígy szól egy cikkely a bért ki nem fizető gazdáról is: a bíró adja ki helyette a napszámot, majd bírsággal együtt hajtja be rajta.⁶⁷

Családjogi vonatkozásokra is akad példa. Az egyik marginális rokonsági viszonyt magyaráz: *nurus vxoris filij uel iuuencula, socer pater uxoris* (xix. r); rokonsági fokok pontos ismerete a középkori házassági jogban játszott igen fontos szerepet.⁶⁸ Az egyik artikulus marginális⁶⁹ az árvák gyámjának visszaéléséről beszél: *tutor pupillorum fecit usuram ex rebus in usora ad ... per mortuum patrem*.⁷⁰ A *Budai jogkönyv* számos esetben foglalkozik az árvák helyzetével, vagyonuk gondozásával – a gyám kijelölése és felügyelete a város vezetésének gondja.⁷¹ Amiről azonban a *Budai jogkönyv* nem szól, az a családfő kötelességei. Pál bíró egy a gazda felelősségét firtató artikulus mellé – *Si tenuit porcos, equos, boves, oues, capras et similes et inpascuis sine custode, emisit cum multorum damno, et incommodo satisfacere tenetur* (xxxiii. r) – azt írta: *pater familias*.

⁶⁴ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 136: „...in yren werchsteten nichts versneiden, dan allain toch, das do gemacht vnd geworcht ist von wullen vnd leinen, das do zw deutschem dirdumdey, vnd zu Vunggrisch bubo genant ist, pey verlust aller derr güeterr, dy er widerr handeln wurt, vnd dem Richterr dy puess.” Valamint articulus 137: „Dy Jopner, dy Joppenn machen, mugen wol von parchant vnd anderr des gleichen Joppen machen, Sunder von tzeterr vnd von tzetter vnd von seyden vnd des gleichen süllen sy nicht machen pey verlust der selbigen Joppen vnd dem Richterr sein puess.”

⁶⁵ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 128: „Dy maister schuesterr sullen dy schuech arbaitten vnd machen aus wol gewürchtem vnd dar zu recht vnd woll aus peraittem lederr.”

⁶⁶ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 190: „Man schöl nicht gestathen, daß man kainerlay vnfür mit würfeln treibt yn der stadt. Thût das eyn hand wercher, den schol man pûßen In den peütel, Als oft er pegriffen werd, vmb I margk. ... Auch eyn itczlicher wirt, der das würfel spil gestat In seydem hauß, der verfelt III markg dem gericht.”

⁶⁷ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 368: „Ap ymant den tag lonern iren taglon ver czûg ader vor hilt vnnd nicht den selbin tag czalit, So sol der richter vonn seyneß ampets wegen dy arbeyter peczalen Vnnd schol von Dem, dem man hath gearbait, seine pfennigwider nemen Vnnd dar czu also manich stundt er eynen arbeiter peczalt, Also oft schol er nemen eyn firdûng czu pueß.” A pfennig kifejezés a magyarban használt dénárnak felel meg.

⁶⁸ Vö. BALOGH Elemér, *Középkori bajor egyházi bíraskodás*, Bp., Szent István Társulat, 2000 (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III, Studia, 2), 212–217.

⁶⁹ A kéz azonos a krajcár szó lejegyzőjével – vö. *Confessionale*, xxi. r.

⁷⁰ A jegyzet hiányos, a margón az incunabulum újrakötésekor levágtak az írásból egy darabot. A hely, amihez a marginális íródott: „Si similiter talis exigisset vsuras ex contractibus vsurarijs a patre pupillorum factis tenetur ipse restitutionem si illi nolent.” (Xxi. v.)

⁷¹ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 295: „Man schol Von deß Rotes wegen verweser geben den Wasen vnnd iren gutter, dy nicht ander frewnt han, Eynem knaben vncz das er wirt czehn Iar alt Vnnd ayner diren vncz das werd czwelf Iar alt.” Vö. még a 223., 313., 371. cikkelyekkel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138 szám

A *bonus et diligens pater familias* a római jog kitétele, amelyet az egyház is átvett, azaz a kötelem, hogy a családfőnek megfelelő gondossággal kell eljárnia a rábízottakkal.⁷²

Pál bíró legtöbbször a bírói tisztséget jegyzetelte, összesen hat alkalommal. Két esetet már láttunk, amikor a hamis mérőeszközökről (xxxii. r), illetve az adósság behajtásáról szóló questióhoz tette ki a *judex* szót (xxxiv. v), a többi helyen a tisztségviselők kötelességével foglalkozó artikulások mellé írta oda: *iudex*.⁷³ Fontos megjegyezni, hogy ezek a helyek nem a bírák foglalkozására utalnak, a kapcsolat a *iudex* hivatalával gyakran aszociatív. Pál bíró az előbb említett cikkelyekhez hasonlóan fontosnak ítélte, bár nem jegyzetelte, csak egy vonallal jelölte a görögül szóló fejezet margóján a xxiv. versón és a xxv. rectón lévő artikulusokat (*De presumptione, qui sibi libenter aliorum bonum ascribit*). Ugyanúgy lényegesnek találta azt a helyet, ahol Jacobus Philippus Bergomensis egy önálló fejezetben a világi bírák feladatairól értekezett (*A iudicibus secularibus*). Itt Pál bíró – a Gyöngyösi Kódex zöld tintájával – megjelölte a szöveget és egy auktoritást hozott fel a szabályok nyomatékosítására: *Scotus cum suis affirmavit* (liiii. r).⁷⁴ A kiemelt rész a bírói tévedések lehetőségéről szól, úgy látszik, Pál komolyan vette hivatását, lelkiismereti kérdést csinált belőle: *Si secundum allegata et probata licet contra veritatem iudicavit, sciens pro certo innocentem fore condemnatum varie in hoc sunt doctorum opiniones, sed in hoc Thomas potissimum iudicem excausatum habet, licet alij multi aliter sentiant* (liiii. r). Mindezekhez illeszkedik és bizonyosan a bírói hatalomra is utal a kódex egyik bejegyzése, egy idézet: *Si inquit ille sine flagello non exit, qui sine peccato venit, quomodo flagellis digni non erunt, qui huc cum peccato venerunt* (35v:2–4).⁷⁵

Pál bírót foglalkoztatta a bírói hivatás elnyerésének módja is: az általa megjelölt szakaszhoz kapcsolódik a *Decretum Gratian*iból vett, már korábban emlegetett citátum; a két *questio* azokról szól, akik magukat jelölik a méltóságra, nem pedig választatnak – ez a magisztrátus önjelölt tagjaira is érthető.⁷⁶

Fontosak a *Confessionale*ban megjelölt szakaszok és ezek a feljegyzések, hiszen a legtöbb joggyűjtemény, így a *Budai jogkönyv* cikkelyei is bő teret szentelnek a bíró és a városi előljáróság kötelmeinek.⁷⁷ Meghatározzák, hogy kik felelnek meg a választott

⁷² A magyar terminológia: *a jó gazda gondossága*.

⁷³ „Si in consilio suo ciuitatis existens aliquod malum consensit vel tacuit cum loquendo obuiare potuisset mortale peccatum.” (Xxxi. v.)

„Si in distribuendis officijs communibus propter amorem vel auaritiam se iniuste habuit indignos scilicet pro mouendo et probos refutando aut partialitate aut alia de causa mortalis peccati et tenetur est de damno.” (Xxxiii. v.)

„Si etiam aliquando conscius fuit, vt mala statuta vel leges inique conderentur, non solum mortale peccavit, sed et ad restitutionem damnificatis ex hoc obligatus est. Et si leges ille fuissent contra libertatem ecclesie excommunicatus est.” (Xxxv. r.)

⁷⁴ Az utalás a *Questiones in quartum librum sententiarum* XLVI. distinctiójára vonatkozik. Joannis DUNS SCOTUS *Opera omnia*, XX, Parisii, 1894, 395–488.

⁷⁵ GREGORIUS I, *Homiliae in Ezechielem*, PL, LXXI, 846a.

⁷⁶ *Quia sicut locus regiminis desiderantibus negandus est, ita fugientibus offerendus est*. GyK 35v:8–9.

⁷⁷ *Das Ofener Stadtrecht*, a 20-tól a 64-ig terjedő artikulusok.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

tisztségnek, milyen erkölcsi feltételeket kell támasztani a város vezetőivel szemben.⁷⁸ Minden bizonnyal itt is erről van szó: Pál bíró azt gyűjtötte össze, milyen tulajdonságokkal kell rendelkezniük a városi elöljáróknak, hogyan kell ellátniuk hivatalukat.

Összefoglalva az eddigieket, meg kell állapítanunk, hogy a *Confessionale*ba berótt jegyzetek egyike sem utal másra, mint – mai kifejezést használva – közigazgatási, bírói gyakorlatra. Teológiai fejtegetést sehol sem találunk.⁷⁹ Pál bíró az egyháziak vétkeit sem jegyzetelte, csak egyetlen helyen, ekkor – mint más bűnök esetében is többször – megismételte a margón a fejezetcímet: *de simonia* (xxix. v).

Több alkalommal – és ez igencsak természetes – visszaköszönnek a Jacobus Philippus Bergomensisnél olvasottak a *Gyöngyösi Kódex*ben. Ezeknek a rokon helyeknek a felsorolásával vagyok még adós. A *Kilenc idegen bűn* előszámlálásában (15r:1–16v:24) a pater familias kötelességei is említettek. A *defensio* bűnéről szóló szakasz szerint *si patres familias qui tenent famulum et famulam simul peccantes in sua domo*.⁸⁰ Ez a *bonus et diligens pater familias* korábban taglalt törvényhelye.

A következő bűnnél (*peccatis non ob stare*) már a bírák és az elöljárók felelőssége együtt jelenik meg a családapáékéval. A *Gyöngyösi Kódex* forrása egyelőre ismeretlen, nem tudjuk eldönteni, hogy másolta-e a bűnök felsorolását Pál bíró, vagy csak jegyzetelt. Az azonban igen figyelemreméltó, hogy a szöveg egy ponton váratlanul kilép a korábbi leíró stílusból, az egyes szám harmadik személyű alakból. A felsorolás helyett megszólítja a bírákat, az elöljárókat és a családapákat, hogy tartsák távol a bűnöktől a nekik alávetetteket: *Qui filios vestros uel filias vestras turpia verba loqui et mala perpetare et ridetis et non prohibetis et vos patres familias familiam vestram, et vos Iudices et potens subditos vestros si impedire potestis talia et non facitis*.⁸¹

A bejegyzések alapján azt kell hinnünk, hogy Jacobus Philippus Bergomensis *Confessionale*jét egy saját törvénykönyvvel nem rendelkező oppidum elöljárósága egyfajta joggyűjteményként használta, mégpedig világi bíraskodáshoz. Nézetemet megerősíti az is, hogy a gyónási segédkönyveket a bíraskodás megkönnyítése érdekében gyakran jogkönyvekkel kötötték egybe.⁸² A *confessionale*k törvénygyűjteményként való használatá-

⁷⁸ Erről még: *Buda város jogkönyve*, közreadja BLAZOVICH László, SCHMIDT József, Szeged, 2001 (Szege-di Középkortörténeti Könyvtár, 17; a továbbiakban: *Buda város jogkönyve*), I, 69–80.

⁷⁹ Egyetlen artikulushoz tette Pál bíró a *peccata aliena* (*idegen bűn*) jegyzetet, a rablást tanácsoló, eltűró és nem jelentő emberekről szólóhoz.

⁸⁰ Javított szöveg – GyK 25v:17–18.

⁸¹ Javított szöveg – GyK 16v:6–10. A *patres familias* helyén a kódexben *patrerffamilias* áll.

⁸² Ilyen kézirat a *Gyöngyösi Kódex*szel és a hozzá kötött ősnymtatványokkal egyidős, a 15–16. század fordulóján keletkezett, ma Erfurtban őrzött (Erfurt/Gotha, UFB Erfurt – Forschungsbibliothek Gotha) Cod. Chart. A 214. jelzetű kódex, amely egy *confessionale* után *Würzburg városának bírósági rendjét*, *Bamberg város jogkönyvét*, és egyéb jogi feljegyzések mellett a *Szász tükröt* is tartalmazza. A kódex leírása: Ulrich-Dieter OPPITZ, *Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters*, II, *Beschreibung der Handschriften*, Köln–Wien, 1990, 535, (622). Megjegyzendő, hogy a szóban forgó *confessionale* nem olyan tételes bünfelsorolás, mint Bergomensisé, hanem egyfajta lelki tükör, egy a bűnökről szóló traktátus a gyónó és a gyóntató számára – vö. P. EGINO WEIDENHILLER, *Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters*, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1965 (a továbbiakban: *Deutschsprachige katechetische Literatur*), 101–120.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137 szám

ra nemcsak a 16. századból vannak példák, hanem már a 13.-ból is.⁸³ Az államigazgatásban egyébként elengedhetetlen volt a kánonjog ismerete is.⁸⁴

Katekétikai írások

A *Gyöngyösi Kódex* jelentős részét foglalják el Pál bíró katekétikai feljegyzései a kilenc idegen bűnről, a Szentlélek elleni bűnökről, a négy égbe kiáltó bűnről, a Szentlélek hét ajándékáról valamint a nyolc boldogságról.⁸⁵ Ugyanebbe a körbe tartozik még a *Modus confitendi* is (a hatodik kéz írása), azon a jogon, hogy a gyónási tükör felsorolja a *Tízparancsolatot* és a hét főbűnt.

Katekétikai szövegek számos kódexben fordulnak elő Magyarországon,⁸⁶ de a ránk maradt magyar nyelvemlékekben kevés bűnlajstromot találunk. A legteljesebb a *Székegyudvarhelyi Kódexé* Nyújtódi András fordításában,⁸⁷ majd a *Nagyszombati Kódexé*, azt követi a *Nádor-kódexé*, meglehetősen hiányos viszont a *Peer-kódex* töredékében hagyományozott szöveg.⁸⁸ A *Gyöngyösi Kódex* bűnjegyzéke is csonka, pontosabban szerkesztetlen abban az értelemben, hogy több eleme hiányzik, még akkor is, ha ezek részben megtalálhatóak a gyónási tükörben.⁸⁹ A *Modus confitendi* azonban már nem Pál bíró írásában maradt ránk, nem láttunk olyan szándékot, hogy a bűnök teljes tükkrét össze akarta volna gyűjteni jegyzeteiben.

A *Nagyszombati Kódex* bűnlajstroma egyszerű felsorolás. Kolostori használatra készült, bizonyosan oktatás céljára. Erre utal az is, hogy a rendszerező bünfelsorolás előtt megtalálható a *Hiszkegy*, a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy Mária* magyarázata. Ezek az

⁸³ Szuromi Szabolcs Anzelm szíves közlése. Megjegyzendő emellé, hogy a valláserkölc és a világi jog fel fogása azonos volt az egyes bűnökről. Jól látható ez a *Szász tükör* egyes artikulusaiban is, amelyek szinte szó szerint egyeznek a *Confessionale* felsorolásaival. Eike von REPGOW, *A Szász tükör*, kiad. BLAZOVICH László, SCHMIDT József, Szeged, Pólyai Elemér Alapítvány–Csongrád Megyei Levéltár, 2005 (a továbbiakban: *A Szász tükör*). Ilyen például a vámról és a kiséretről – II. 27 § (178) – valamint az okozott kárról – II. 40 § (184) – szóló artikulus. Vö. *Confessionale* az útvámról (xxxiv. r) és a vadász okozta kárról (xxxv. r).

⁸⁴ KÖRMENDY Kinga, *A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe = Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről: Kézírtos kódexek, zsinatok, középkori műfajok*, szerk. ERDŐ Péter, Bp., Szent István Társulat, 2002 (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III, Studia, 3), 205.

⁸⁵ *De novem peccatis alienis* (15r:1–16v:24), *Peccata in Spiritum Sanctum* (17r:1–30), *Quator peccata claustrantia in caelum* (17v:1–24), *De septem donis Spiritus Sancti* (18r:1–20v:6), *De octo beatitudinibus* (28r:1–28v:24).

⁸⁶ Richard NEWHAUSER, *A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtutes in Manuscripts in Hungary*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1996 (Gratia: Bamberger Schriften zur Renaissanceforschung, 29). A katalógus nem ismeri a *Gyöngyösi Kódex*nek a bűnökkel és erényekkel foglalkozó latin nyelvű szövegeit.

⁸⁷ Nyújtódi András ferences szerzetes klarissza apáca húgának, Juditnak fordította le a *Fundamentum aeternae felicitatis* című munkát. *Székegyudvarhelyi Kódex*, kiad. és jegyzetek N. ABAFFY Csilla, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993 (Régi Magyar Kódexek, 15), 14.

⁸⁸ *Nagyszombati Kódex*, 361:8–366:10; *Nádor-kódex*, 345r:6–348r:6 – vö. VARGHA Damján, *A legrégebb magyar bűnjegyzék forrása*, ItK, 1914, 36–42. *A Peer-kódex töredéke = Nyelvemléktár*, II, VIII–IX.

⁸⁹ A katekétikai írásokról: *Deutschsprachige katechetische Literatur*, 25–101.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

imák és a bűnlajstromok egységes szöveghagyományt képeztek, hiszen a szülőknek, a keresztszülőknek – és természetesen az egyháznak – meg kellett őket tanítania a gyermekeknek, hogy útmutatójuk legyen az üdvözüléshez vezető úton.⁹⁰ A falusi és székes-egyházi iskolákban is hasonló latin – nem ritkán hexameterbe szedett – szövegeken oktatták a hittant, de még a már a tanítók keze alól kikerült diákok is szívesen írták le és olvasták a bűnökről és erényekről szóló elmélkedéseket.⁹¹ Ezeknek a textusoknak a szöveghagyományozódása változatos, éppen úgy megjelennek egyházi, kolostori kéziratokban, mint világiak kódexeiben.⁹²

A Pál bíró összegyűjtötte és másolta szövegek annyiban térnek el az eddig említettek-től, hogy azok olyan hosszabb, skolasztikus felosztású traktátusok kivonatának tűnnek föl, amelyek egy művelt férfi olvasmányául szolgálnak, hitéletét erősítik. A *Gyöngyösi Kódex* katekétikai szövegeinek forrásául nem azok a könyvek szolgáltak, amelyekkel a kódex egybe volt kötve.⁹³ Elképzelhető, hogy Pál bíró már kész kivonatokat másolt, hiszen például a nyolc boldogság szövegében többször is olyan hibákba botlunk, amelyek egyértelműen másolásakor keletkezettek.⁹⁴ Érdeklődésére jellemző, hogy a kódexszel egybekötött, többnyire csak *Poenitas* címűként emlegetett gyónási segédkönyvbe is sűrűn rótt marginálisokat.⁹⁵ Jegyzetelésének módja azonban eltér attól, ahogy a *Confessionalis*ban kivonatolt; sehol sincsenek a margón olyan függőleges vonalak, amelyek a hosszabb olvasmány kiemelésére szolgálnának, és itt nem találunk magyarázó észrevételeket sem, csupán a szöveget követő, emlékeztető summázatok sorjázna a lapszéleken.

Mindjárt az első marginális, *satisfactio consistit in tribus* szó szerinti idézete a könyv szövegének.⁹⁶ Még ugyanezen a lapon a *Si vis ut deus dimittat tibi peccata tua, tunc tu dimitte illis qui contra te excesserunt* mellé ez a megjegyzés kerül: *dimittere debemus iniurias* (6r). Ugyanígy esszenciája a *Si vis penitere delicta, tunc debes derelinquere mala consortia et tumultum populi, quia tumultus ut frequenter vituperandus est* mondatnak a *verus poenitens dereliquit mala consortia*.⁹⁷

⁹⁰ HEINRICH VON LANGENSTEIN, *Erchantnuzz der sund*, Hrsg. P. Rainer RUDOLF, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1969 (Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, 22), 13.

⁹¹ MÉSZÁROS István, *Középkori hazai iskoláskönyvek*, MKSz, 1986, 117–118, 113; NÉMETH András, *Közép-európai verses Tízparancsolat egy 15. századi esztergomi iskoláskönyvben*, MKSz, 2007, 1–21.

⁹² *Deutschsprachige katechetische Literatur*, 204–206.

⁹³ Hugo de Sancto Caro *Expositio missae cum aliis tractatibus*ában megtalálható a *Miatyánk*, a nyolc boldogság, a négy égbe kiáltó és a hét főbűn leírása és magyarázata. A bűnök leírása a *Poenitas* címűben szintén megvan.

⁹⁴ Ilyen hely: a *Qui peccata sua plangit* szövegrészt két sorral feljebb már leírta, majd észrevéve a hibát kitörölte a leírtakat. A hiba forrása az volt, hogy elnézte a sort, valamint a később következő szavak is befolyásolták. GyK 28r:14–16. Hasonló tévedés még egy szó elnézése – GyK 28v:19.

⁹⁵ *Summa penitentie*, Nürnberg, 1490–1491. MTA Könyvtára, Kézirattár, jelzete: Inc. 359. Itt jegyzem meg, hogy HUGO DE SANCTO CARO *Expositio missae cum aliis tractatibus* – [Nürnberg, 1494–1495], Inc. 357 – című művébe nem Pál bíró tett bejegyzéseket, a kéz későbbi.

⁹⁶ *Summa penitentie*, számozatlan 6r. A továbbiakban nem jelzem a számozatlanságot; a számozásnál figyelembe vettem az első üres levelet is.

⁹⁷ További marginálisok: 7v: *honor est spernendus*. 9r: *cause incitantes ad contricionem*. 9v: *poena inferni; utilitas contritionis*. 10r: *confessio debet habere istas condiciones; vtrum confitens humilitatis causa se dicat*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 3 évfolyam 137 szám

Az itt és a jegyzetekben felsorolt emlékeztetők egyszerű kivonatai a szövegnek. A kiemelések egyike sem magyarázza, bővíti teológiai fejtegetéssel az olvasottakat úgy, mint ahogy azt a *Confessionale* marginálisainál tapasztaltuk, ott Pál bíró és két társa többször is jogi vonatkozásokkal egészítették ki az emlékeztetőket. Laikus érdeklődésére utalhat az is, hogy Pál bíró emlékeztetőt tett a szakasz mellé, amely azt tárgyalja, ki gyóntathat szükség esetén,⁹⁸ viszont a kimondottan papoknak szóló, a gyóntatást megkönnyítő rövid memoritereket a jegyzetelés során figyelmen kívül hagyta.⁹⁹

Grammatikai bejegyzések

A *Szent László-éneket* és a *Mátyás-émlékdalt* lejegyző első kéz írásában fennmaradt melléknévfokozás valamint a tulajdonnevek többes számáról szóló szabályok (3v:5–16 és 34r:10–29)¹⁰⁰ forrása ismeretlen. A szöveg első pillantásra talán azonosnak tűnhet Donatus *Ars minor*jával, ám nem egyezik a nyelvész írásaival. Legnagyobb meglepetésre azonban egy *Ars minor* átdolgozásában rábukkantam arra a memoriterre, amelyet a melléknévfokozás oktatásához alkottak meg, és amely egy Donatus variánsban sem szerepel.¹⁰¹ A séma azonos a *Gyöngyösi Kódex* formulájával – a példaként választott szó viszont nem. A meglepetés persze nem az átdolgozás, hanem az a kódex volt, amely a szöveget tartalmazza, az tudniillik a *Liber institutionis imperatoris Maximiliani I.*, azaz I. Miksa gyermekkori tankönyve.¹⁰²

A *Gyöngyösi Kódex* memoriterével egybecsengő szöveg így hangzik: *In masculino genere nominativo hic felix felicior felicissimus. In feminino genere nominativo haec felix felicior felicissima. In neutro genere nominativo hoc felix, felicius, felicissimus.*¹⁰³ A *Gyöngyösi Kódex* példaszava a *fortis* illetőleg a *dexter*.

Minden bizonnyal nincs közvetlen kapcsolat a két kódex között, az azonosság magyarázata az lehet, hogy a megszokott iskolai gyakorlatból szivároghatott be a memoriter formulája a *Liber institutionis*ba, számtalan kisiskolás így bifláza a melléknévfokozást.

esse reum; confessione divinator. 11v: quotiens confiteat cui et quando. 12r: in necessitate cui confiteatur. 12v: qualis debet esse confessor; peccata duplicia sunt carnalia et mentalia. 13r: riulus deterior est fonte. 13v: superbia. 14r: Invidia; ira; accidia. 14v: gula; Avaricia; luxuria. 15r: de nocturnali pollucione; vitrum pollucio sit peccatum ut non. 15v: peccata clamancia. 16r: penitencia. 16v: vere penitentem multa bona sequuntur. 17r: remedium contra superbiam.

⁹⁸ A kutatás számára mindig is gondot okozott annak megállapítása, hogy kinek szólnak az olyan traktátusok, mint a *Poenitas cito*. Egy latin és német nyelvű *confessionale* közönségét azért gondolják laikusnak, mert azt tárgyalja, hogyan és ki keresztelhet veszély esetén. Vö. *Deutschsprachige katechetische Literatur*, 206.

⁹⁹ Vö. uo.

¹⁰⁰ A kódex közrebocsátója meggyőzően bizonyítja, hogy a két levél eredetileg egymással szemben volt. *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 9–10.

¹⁰¹ Aelius DONATUS, *Ars grammatica = Grammatici Latini*, ed. Henric KEIL, Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1961, IV, 365–402.

¹⁰² *Ein Lehrbuch für Maximilian I: Facimileausgabe des Codex Ser. N. 2617 der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien*, ed. Otto MAZAL, Salzburg, 1981.

¹⁰³ *Liber institutionis imperatoris Maximiliani I.*, fol. 2v – GyK 3v:5–9; 3v:14–16.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

Az, aki *ad usum delphini* átdolgozta Donatust, ismeretlen ugyan, azonban az I. Miksa számára készült tankönyv számos szálon köthető a bécsi domonkos kolostorhoz.¹⁰⁴

Megjegyzendő, hogy amíg az előbb közölt memoriter az alapfokú ismeretek megszerzését segítette, addig a feljegyzés a tulajdonnevek többes számáról már magasabb ismereteket feltételez, nyelvfilozófiai kérdéseket tárgyal. A középkorban használatos latin tankönyvek – Donatus és az igen elterjedt Priscianus – nem érintik a kérdést.

II. Magyar nyelvű szövegek

Salve lux mundi

Pál bíró írásában maradt ránk egy áldozás előtti rövid fohász (14r:1–4):

Idvezlégý ez világnak vigassága!
Idvezlégý atyának szent ígéje!
Idvezlégý bizony áldomás!
Idvezlégý élő test!
Idvezlégý élő istenség!
Idvezlégý bizony ember, Jézus Krisztus! Ámen

Ez a *Hortulus Animae* egyik imájának felel meg. A hosszabb verses szövegnek, az *Ave Christe, immolate in crucis arának* csak két sora van meg a magyarban: *Salve lux mundi, verbum patris, hostia vera / viva caro, Deitas integra, verus homo*.¹⁰⁵ Az imádság azonban jóval korábbi a *Hortulus Animae* idézett kiadásánál, már egy 1450 környékén írott bajor nyelvjárású kódexben is megtalálható. Az ottani német szöveg magyarázatot adhat a magyar fordítás eltérésére a latintól, tehát arra, hogy minden sor *Idvezlégý* formulával kezdődik. A magyar fordítót felmenti az önkényesség vádja alól az, hogy a német variáns is ezt használja minden megszólítás előtt: *Gegrust seistu licht der werlt, gegrust seistu wort des vatters, gegrust seistu ganze gothait, gegrust seistu wares opffer, gegrüst seistu lebentiges flaisch, Du warer got, und mensch piz mir gnedig und parmherczig*.¹⁰⁶ Feltételezhető, hogy volt olyan latin előképe a német szövegnek, amelynek minden megszólítása *Salvéval* kezdődött, de az is, hogy a németben bővült az ima.

¹⁰⁴ Isnard W. FRANK, *Leonhard Humpichler O. P. Theologieprofessor und Ordensreformer in Wien*, Archivum Patrum Predicatorum, 1966, 313–383; ROLLAND, *Studien zur Buchmalerei für das Wiener Dominikanerkloster = Handschriften, Historiographie und Recht*, Wien, 2002, 153–166.

¹⁰⁵ *Hortulus Animae*, 1513, fol. 164. Az ima közkedveltségét jelzi egyébként, hogy Josquin Desprez egyik motettájának második része is erre a szövegre épül. Helmuth OSTHOFF, *Josquin Desprez*, Zutzing, Verlag bei Hans Schneider, 1965, II, 96. Az imát korábban egy antifóna fordításának tekintették, egy másik változatot, a *Nádor-kódexét*, szekvenciának: FRICK József, *A középkori magyar himnusz-költészet*, Kolozsvár, 1910 (a továbbiakban: *A középkori magyar himnusz-költészet*), 51. Az idézett műben a latin forrás szövege is eltér a magyartól: *Salve, salve mundi verbum, verbum patris Hostia vera, viva caro, Deitas integra, Deus et homo*.

¹⁰⁶ Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. Germ. 472, 122r:b–122v:a; a kódex leírása.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

Nem lehet eldönteni, hogy melyik nyelvből fordították a magyar fohászt. A német kapcsolat mellett szólhat az, hogy a ma Heidelbergben őrzött kódex a 15. század végén egy családi bejegyzés szerint egy ideig bizonyosan a Felvidéken tartózkodott, mégpedig Schemnitzben, azaz Selmecebányán,¹⁰⁷ így elképzelhető egy erre a vidékre kiterjedő szövegahagyományozódás.

Biztosra vehető, hogy amikor Pál bíró bejegyezte a *Gyöngyösi Kódex*be az imát, a szöveg már hosszabb ideje használatban volt, hiszen a vers már romlás jelét mutatja: *wigassaga* áll a helyes **wilagossaga* helyén.¹⁰⁸ A fordítás szolgai, egy helyen csúszik be egy, sem a latinban, sem a németben nem meglévő szó: *Iduezlegy atyana* szent ygeye – a jelző valószínűleg a másolások során került a szövegbe.

Az ima elterjedtségét mutatja, hogy a *Nádor-kódex* is őrzi az oráció egy másik fordítását (341r:15–20), azonban itt nem áll minden egyes megszólítás előtt üdvözlő formula, a forrás egy másik szövegahagyomány tagja.

Szent Brigitta tizenöt imája

A szintén magánáhitatot szolgáló, közkedvelt imasorozat, az *Orationes Sanctae Brigittae* a *Gyöngyösi Kódex* második keze (GyK 4r:1–11v:23)¹⁰⁹ és kisebb részben Pál bíró írásában (12r:1–12v:25) is fennmaradt. Az itt olvasható imasorozat egy szövegcsoporthoz tartozik, ugyanannak a fordításnak a másolatai, közülük – a kéziratok keletkezési rendje alapján – a *Gyöngyösi Kódex* szövege a legidősebb, fiatalabb a *Pozsonyi* és a *Thewrewk-kódex* másolata.¹¹⁰ A szövegcsoporthoz tartozik még a *Lázár-* és a *Czech-kódex* is, ám ezek az eredeti, a 15. század közepéről származó fordítás átdolgozott változatai.¹¹¹ Az oráció másik fordítása hagyományozódott a *Gömöry-*, *Kriza-*, *Winkler-kódex*ben; többen egy másik fordítás némileg átdolgozott variánsának látják ezeket a szövegeket.¹¹²

¹⁰⁷ *Item deß Wolfgang Rechnizer dochter Margareta ist gepornn worden am sambstag Nach allermansfaschan tag auff den abent auff der Schemnytz zbischen sechssen und syben. Im 1501 Jar got geb uns gelugk und hayll* – Wolfgang Rechnitzer selmecebányai bányatulajdonos volt és feltehetően a Fuggerek magyarországi bányáügyeit intézte. Vö. Peter RATKOS, *Povstanie banikov na Slovensku roku 1525–1526*, Bratislava, 1963, 279; Peter KLAUS, *Die Fugger in der Slowakei*, Augsburg, 1999. A kódex a Fuggerek hagyatékából került a Codices Palatini elnevezésű gyűjteménybe.

¹⁰⁸ Nem képzelhető el az elegáns „világnak világa” fordítás, hiszen akkor nem következhetett volna be a kódexben található szövegromlás. Magyarázható volna persze a németből is, ahol a „licht” helyére csúszott volna be a „lust” szó a latin *desiderium* jelentésében. Vö. Jacob und Wilhelm GRIMM, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig, S. Hirzel, 1885, VII, 1314.

¹⁰⁹ A *Gyöngyösi Kódex* kiadói a 11. levélnél elvették az r–v számozást; A *Gyöngyösi Kódex* hasonmás kiadása, 84–85.

¹¹⁰ A Brigitta-orációkról: LÁZS Sándor, *Szövegahagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1991, MTAKK D 15.552 (a továbbiakban: *Szövegahagyományozódás*).

¹¹¹ *Szövegahagyományozódás* 81–114.

¹¹² BÁRDOS Gy. József, *Szent Brigitta tizenöt imádsága kódexeinkben*, Bp., 1903 (a továbbiakban: *Szent Brigitta tizenöt imádsága kódexeinkben*), 70; *Gömöry-kódex*, kiad., jegyzetek HAADER Lea, PAPP Zsuzsanna, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, 2001 (Régi Magyar Kódexek, 15; a továbbiakban, ha a kiadást idézem:

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138 szám

A kódexeket a bennük előforduló azonos hibák ellenére biztosan nem egymásról írták.¹¹³ A *Gyöngyösi Kódex* hibái nem ismétlődnek a *Pozsonyi Kódex*ben, emezéi pedig nem jelentkeznek a *Thewrewk-kódex*ben. Feltűnő, hogy a kéziratokban egységesen ugyanazokon a pontokon vannak kihagyások, másolási hibák.¹¹⁴ Mindez arra mutat, hogy olyan közös kéziratot használtak mintapéldányként, amelyben zavarok, nehezen olvasható helyek voltak.

A *Gyöngyösi Kódex* orációsorozata szoros külalaki, szövegtagolási azonosságokat is mutat a *Pozsonyi Kódex*ével. Azokon a helyeken, ahol a *Gyöngyösi Kódex* scriptora központosási jelet – kettőspontot vagy virgát – tesz ki, ott a *Pozsonyi Kódex* párhuzamos szövegének másolója, Mihály deák nagybetűt használ.¹¹⁵ Az azonosságok nagy száma – az esetleges különbözőségek ellenére – ismét arra mutat, hogy mintapéldányuk azonos vagy nagyon hasonló kézirat lehetett.

A *Gyöngyösi Kódex* második keze – ő másolta a Brigitta-imádság legnagyobb részét – és a *Pozsonyi Kódex* első keze, azaz Mihály deák, az úgynevezett kancelláriai helyesírást alkalmazta, azaz azt a hangjelölést, amely a hiteleshelyek oklevélkiállítói gyakorlatában keletkezett.¹¹⁶ A két scriptor ortográfiájában egy korábbi és a szinkron kancelláriai írás-gyakorlat keveredett. A továbbélő 13–14. századi kancelláriai helyesírás Kniezsa István

A Gömör-kódex hasonmás kiadása), 70–71. Vö. ehhez még *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 19 – bár megjegyzendő, hogy a *Szöveggyűjtemény-összeállítás* című munkámra való hivatkozás teljesen téves, az idézett lapokon nincsen szó sem a *Winkler*-, sem a *Gömör-kódex*ről.

¹¹³ Mindhárom kódexben helytelenül szerepel egy szakasz, a **téged keresztján függettet*. A másolók azonosan adják, a tárgyrag helyett zöngés változatot hoznak: *teged kereszt fan függetted* (GyK 8v:16–17), *teged kereszt fan függetted* (PK 7r:5–6), *teged kereszt fan függetted* (ThK 9v:14–15). Ha több kódex azonos szövegét idézem, akkor az átirást alkalmazom.

¹¹⁴ Tarnai Andor módszerét követve érdektelennek veszem az olyan interpolációkat, mint a *nagy* és a *szent* jelzők, ezek a másolók betoldásai. Vö. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., 1984 (a továbbiakban: *Irodalmi gondolkodás*), 231–239. A *Pozsonyi Kódex*ből hiányzik egy sornyi: „te szent fogantatótól fogva” (GyK 4v:2–3, ThK 1v:3), a *Thewrewk-kódex*ből: „emberi állatnak idvességéért” (GyK 4r:19–20, PK 2r:9–10); egyértelműen másolási figyelmetlenség az „és fáradtságos epeségedről” (GyK 4v:1–2, PK 2r:12–13) kihagyása, mert a *Thewrewk-kódex* szövegében itt egyeztetési hiba mutatkozik. További kihagyások: „taszigáltatol vala” (GyK 5r:13–14, PK 3r:10–11) és „nyakon verettetél vala” (GyK 5v:2, PK 3r:19–3v:1). Egy sor, a latin szövegben is szereplő *ad columnam ligabaris – khe ozlophoz khetzettel wala* (3v:1–2) csak a *Pozsonyi Kódex*ben olvasható, ez folytatása az előbb a *Thewrewk-kódex*ben hiányolt „nyakon verettetél vala” szövegnek. A *Pozsonyi Kódex* szövegéből hiányzik: „hagypálnak, kermekvel szaggatának” (GyK 5v:21–22, ThK 4r:9–10) – rögtön itt zavar van a *Gyöngyösi Kódex*ben: *egyb<en> nemv* áll a helyes „egyéb nemű” (PK 5r:6, ThK 4r:12) helyett. A *Thewrewk-kódex* szövege pár sorral feljebb (4r:9) javított.

¹¹⁵ GyK 4r:19 *zereteje merth* – PK2r:7 *szereje Merth*; GyK 4v:4 *wallal* – PK 2r:14 *vallal* /; GyK 4v:6 *Emlekezjel* (rubrummal jelölve) – PK 2r:17 *Emlekezzel*; GyK 5r:2–3 *wanna: tennen* – PK 2v:17 *utanna Tennen*; GyK 7r:17–18 *wlna: hala adatlansagok mya* – PK 5v:1 *volna Artatlansagot mya* (ez Mihály deák egyik íráshibája); GyK 7v:2 *neky: Ez nap* – PK 5v:8 *neki Ez nap*. A példák az egyezésre szaporíthatóak volnának, az elv bemutatására azonban nyilván ennyi is elegendő.

¹¹⁶ A kancelláriai hangjelölés kialakulásáról: Kniezsa István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Bp., 1952 (a továbbiakban: *Helyesírás-történet*), 9 ssk. Kniezsa elméletét és rendszerét mindmáig helytállóan tartják, FARKAS Vilmos (*Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története*, Bp., 1971, 7) sem vonja kétségbe elődje eredményeit, csak finomítja azokat.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

kutatásai szerint „sok esetben a korabeli – tehát a 16. századi – kancelláriai gyakorlat hatása alá került”, mint azt például a *Gyöngyösi Kódex* második és a *Pozsonyi Kódex* első kezének jelölésmódja mutatja.¹¹⁷ Következtes kancelláriai helyesírásuk¹¹⁸ arra enged következtetni, hogy Mihály deák és a *Gyöngyösi Kódex* ismeretlen írója azonos írásgyakorlat hatása alatt állt, ezek alapján feltételezhetően hiteleshelyi, kancelláriai környezetben tevékenykedtek.¹¹⁹

A két kancelláriai helyesírás keveredésének oka leginkább az lehet, hogy mindkét scriptor olyan korábbi, kancelláriai helyesírással lejegyzett szöveget másol, amelynek helyesírási rendszere átsejlik ortográfiájukon.¹²⁰ A két kódex íráshibáinak elemzése segíthet bizonyítani a sejtést.

Szent Brigitta orációinak első monográfusa úgy vélte, hogy a *Gyöngyösi* és a *Thewrewk-kódex* közös íráshibát tartalmaz, az ott olvasható *edessegest weelek bekeelwen* (GyK 4v:14–15) megismétlődik majd a *Pozsonyi Kódex* előkerülő kéziratában; a csak másolat alapján megjelent kiadásban ugyanis ez áll: *edesseges welek bezelwen*.¹²¹ A megkerült *Pozsonyi Kódex* szövege azonban megegyezik a *Nyelvmléktárral*.¹²² Mi lehetett akkor mégis a helyes alak? A latin szöveg variánsai alapján mindkét magyar változat elképzelhetőnek tetszik.¹²³ Az *osculando* „békélvén” fordítása szokványos, mélyen gyökerezett a magyar egyházi szókincsben, több kódexünk is ismeri.¹²⁴ Ekkor azonban még nincs magyarázat a *Pozsonyi Kódex* „beszélvén” szavára, a *consolando* nem ennek megfelelője.¹²⁵

Nyilvánvaló, hogy nem a *Gyöngyösi* vagy a *Thewrewk-kódex* másolója tévedett, hanem a *Pozsonyi Kódex* Mihály deákja nézte el mintapéldányát: *becelven változat lehetett előtte; hasonló korábbi hangjelölésre a későbbiekben még lesz példa. Mihály deák talán nem ismerte a kifejezést és *beszélvén*ként oldotta fel a mintát. Ez esetben viszont

¹¹⁷ *Helyesírás-történet*, 145.

¹¹⁸ Ellenpróbaként az azonos szövegű *Thewrewk-kódex* kínálkozik, amelynek helyesírása már csak részben tükrözi a kancelláriai gyakorlatot.

¹¹⁹ Ennek természetesen ellene lehetne vetni, hogy a *Példák könyve* harmadik kezének hangjelölési rendszerre hasonló, jóllehet – más kódexmásolókkal egyetemben – az a scriptor bizonyosan nem kancelláriai környezetben működött. Az előtte lévő minta azonban lehetett kancelláriai helyesírású kézirat, ennek hatása tükröződik az íráson. Vö. *Helyesírás-történet*, 144 skk.

¹²⁰ Vö. *Szövegghyományozás*, 97 skk. A *Gömöry-kódex* kiadói úgy vélik, a helyesírás-történeti vizsgálódás nem elegendő az első fordítás korának megállapításához, jóval biztosabb volna egy morfológiai; *A Gömöry-kódex hasonmás kiadása*, 7. A nehézség csak az, hogy a szóalakok pontosan őrződnek, nem változnak a másolatokban, a scriptor a mintapéldányt csak hangjelölésében alakítja a saját helyesírásához. Vö. ehhez LÁZS Sándor, *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat*, MKsz, 2006 (a továbbiakban: *A megkerült Pozsonyi Kódex*), 155–159.

¹²¹ *Nyelvmléktár*, XIII, 105:17, PK 2v:8; *Szent Brigitta tizenöt imádsága kódexeinkben*, 34–35.

¹²² *A Pozsonyi Kódex lappangásáról: A megkerült Pozsonyi Kódex*, 146–148.

¹²³ *A Szent Brigitta tizenöt imádsága kódexeinkben* közli a latin variánsokat: *eos consolando* illetve *eos osculando* – i. m., 31–32.

¹²⁴ *Virginia-kódex* 9v:8 – *bekelkedenek*, *Winkler-kódex* 53r:8–9 – *bekelkedwen*. A premontrei *Lányi-kódex*, *Nyelvmléktár* VII, 343:38 – *Bekelnj*.

¹²⁵ A latin igenév pontos fordítása csak a *Lázár-kódex* Brigitta-imádságában bukkan fel: *oket megvigasztalad* (79r:11–12).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137. szám

valamilyen előzményének kellett lennie az olvasatnak. A legvalószínűbb, hogy a mintapéldányban, legalábbis többnyire, *fc jelölte az *s* hangot, a mai *sz* betűt. Mihály deák hibásnak tartva a *becelven alakot úgy vélhette, kifejejtődött a *c* mellől az *f*, és javított: így kerülhetett másolatába a *bezelwen* szó.¹²⁶

A hipotézist – hogy tudniillik a mintapéldány az *s* hangot *f*-sel vagy *fc*-vel jelölte – további példák erősítik. Két alkalommal nem írta át a saját helyesírására, csak lemásolta az előtte lévő egyes szám második személyű igealakot: *kajaltas wala* (7r:9) illetve *orzaglas* (11r:12), s tette értelmetlenné a szöveget.¹²⁷

Hasonló lapszussal az íráshibákban egyébként nem bővelkedő *Gyöngyösi Kódex*ben is találkozunk: *bynben kemenseges lakosasokeert* (7r:17–18) – írja a másoló.¹²⁸

A középkori szövegekben szokásos hiba jelentkezik a *Pozsonyi Kódex* egy helyén, Mihály deák a *c*-t *t*-nek olvasta és másolta a többszörösen romlott szövegű *Artatlansagot mya* vagy *bewben kemenseghes lakozasokeerth* (5v:1–2) szövegben.¹²⁹ Az eredeti hangjelölés őrződött meg viszont a *test zerent lelech zereneth* (6r:12–13) fordulatban. Az elírások arra mutatnak, hogy a mintapéldányban a *c* jelölte a *k* hangot.

A *Gyöngyösi* és a *Pozsonyi Kódex* az *i* hangot *y*-nal, a *v*-t, az *ü*-t pedig *w*-vel írta. Feltűnő ingadozást látunk azonban ezeknek a hangoknak a jelölésében a két kódex egyes helyein,¹³⁰ néhol azonosan jelölik a másolók a hangokat,¹³¹ jelesül az *i*-*i*-t *i*-vel, az *ü*-t és a *v*-t *u*-val. Mindez arra utal, hogy az eredetiben az *i*, illetőleg az *u* jelölte ezeket a hangokat. Látszólag ellentmond ennek a feltételezésnek a *Pozsonyi Kódex* egyik hibája. A tizenötödik imádságban ezt találjuk: *mirra fanak ew nylawal* (10v:10–11), a másik két kéziratnak ugyanezen a helyén a latinhoz jobban illő „nyalábja” áll.¹³² A hiba lehetséges forrása, hogy Mihály deák a mintapéldány *b*-jét *v*-nek olvasta,¹³³ és írta át a számára feltehetően ismerősebb „nyilával” alakra. Feltűnő azonban, hogy Mihály deák a kódex elején gyakorta jelöli *v*-vel a *v* hangot.¹³⁴ *velagi* (2r:5), *voltod*, *vilagnak* (2r:9) *vallal*

¹²⁶ Pál bíró írásában háromszor fordul elő az *sc* jelölés: *menyorscagbeli* (14r:11), *sentsseges angeli* (22v:17–18), *thermescehet* (26v:1). Az első előfordulás lehet az egyházi hagyomány következménye, a másik kettő szintén a korábbi hangjelölési hagyomány befolyása alatt áll.

¹²⁷ A szó végén természetesen kerek *s* betű állt, azt írják át a másolók a másik két kéziratban helyesen „kajaltasz vala” és „orszaglasz” formára. Hasonló figyelmetlenség még a *Pozsonyi Kódex*ben: *dychiredbe Lassalak ez mind ez te sok yo tetelewdrewl ... halat adhassak* (11r:2–5), ahol az „és”-t mutató névmásként írta át. További tévedés a *zerelmedrewl* (PK 4r:1) alak, amely a másik két kódexben helyesen *serelmedrel* formában szerepel (ThK 5r:1, GyK 6r:13).

¹²⁸ A *Pozsonyi* és a *Thewrewk-kódex* egyöntetűen a „lakozásokért” olvasatot adja.

¹²⁹ A helyes szöveget a *Gyöngyösi Kódex* tartalmazza: *hala adatlansagok mya* (GyK 7r:17–18, ugyanígy ThK 6v:15–16). A rag *k* értékű *c*-jét olvasta félre Mihály deák.

¹³⁰ *Gjenyerusege* (GyK 8r:23), *wruossagnak* (GyK 9r:13), *zyembe* (PK 8v:5–6) – egyébként: *zywemben* (PK 8v:7–8), *zywemben* (GyK 10r:12), *ziuemeth* (GyK 12r:2), *ziuem* (GyK 12r:6), *fohazkoduau* (GyK 12r:12), *yrgal-massagoduau* (GyK 12r:15), *lelekuel* (GyK 251:18). Ez a hangjelölés az orációsorozat végén válik általánossá.

¹³¹ *Athyaual* (GyK 12r:17), *Atyaual* (PK 11r:11).

¹³² *Ew nyalaba* (GyK 11v:22), *o nyalabya* (ThK 15v:8).

¹³³ *V* hangértékű *v* a *Gyöngyösi Kódex*ben található: *vegezetyn* (GyK 10v:10).

¹³⁴ Vö. *A megkerült Pozsonyi Kódex*, 155–159.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 138. szám

(2r:14) – ez az írásmód azonban a másolás előrehaladtával elmarad és szinte egyöntetűen a *w* – tehát korának helyesírási gyakorlata – veszi át a szerepét.

Egy furcsa hibája a *Gyöngyösi Kódex* másolójának a *hvullsaert* (12r:1) szó írásában jelentkezik, mintha nem tudná eldönteni, milyen betűvel írja az *u* hangot, amelyet a második kéz addig rendszeresen *w*-vel jelölt.¹³⁵ Figyelembe kell venni azonban, hogy ezt a szakaszt már Pál bíró írta, akinek hangjelölése korábbi állapotot tükröz, ez keveredik az újjal.¹³⁶

Az elmondottak alapján részben rekonstruálhatjuk a mintapéldány hangjelölését.¹³⁷

hang	a mintapéldány jelölése
c–cs:	nincs adat ¹³⁸
j–i:	i
k:	c
s–sz:	ſc, ¹³⁹ ſ, s
u:	u, v ¹⁴⁰
ü:	u, v ¹⁴¹
v:	v, u
z:	ſ ¹⁴²

¹³⁵ Vö. az *wram* szó írásával, amely az imák zárolataiban – a 15. kivételével – mindig ebben az alakban szerepel, tehát az *u–ü* hangpár jelölése *w*.

¹³⁶ Pál bíró hangjelölése csak a saját fordításban készült *Commendatio animae*-ből (22v:1–25r:18) rekonstruálható (Pál bíró fordítói tevékenységéről e dolgozat utolsó fejezetében van szó):

c:	ch, c
cs:	ch
i, í:	i, y
j:	y, i
k:	c, k, ch
ly:	ly, l, yli
ny:	n, ni
ö, ő:	ev
sz:	z, ſc, s
u, ú:	u, v
ü, ü:	u
v:	v, u

A hangjelöléshez vö. *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 32 skk. és a hibaigazító. A legfontosabb különbség, hogy saját hangjelölésében nem fordul elő *w*.

¹³⁷ A *Thewrewk-kódex* ortográfiáját itt nem tudtam figyelembe venni, annak ugyanis helyesírása konzekvens, nem ejt hasonló hibát. Hangjelölése is modernebb a másik két kódexénél.

¹³⁸ A *Pozsonyi Kódex* kiadása hibásan közöl egy helyen *el Reyth* (*Nyelvmléktár* XIII, 110:3) alakot, a kéziratban *el Reyth* (PK 8r:3) szerepel. Ez a hiba lehetett volna egy esetleges *c–t* tévesztés nyoma, aminek alapján *ch* jelölte volna a *cs*-t.

¹³⁹ Egy adat: *bezelwen* (PK 2v:8); Pál bíró írásában is háromszor *menyörscağbeli* (GyK 14r:11), *scentsseges angeli* (GyK 22v:17–18), *thermescethet* (GyK 26v:1) – ám valószínűleg saját korábbi hangjelölése bukkan fel.

¹⁴⁰ *Hvullsaert* (GyK 12r:1).

¹⁴¹ *Gyenyerusege* (GyK 8r:23), *germeksegemtl* (GyK 12v:13).

¹⁴² Egy adat: *lakosasokeerth* (GyK 7r:19).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

Ez az íráshibák alapján kikövetkeztetett helyesírási rendszer részben a 14. század továbbbélő kancelláriai, részben pedig a *Soproni Szójegyzék*nek az ortográfiájával egyezik.¹⁴³ A fordítás keletkezését ennek alapján a 15. század közepére tehetjük, 1444 környékére, amikor Gordovai János a váradi iskolában Szent Brigitta *Revelációit* másolta, azaz arra az időszakra, amikor a svéd szent lelkisége Magyarországon utat tört magának.¹⁴⁴

A *Gyöngyösi Kódex*ben két scriptor írta le az imasorozatot. A tizenötödik oráció második felénél – egy lapváltásnál – Pál bíró vette át a munkát. A töretlen folytatás azt jelzi, hogy a kódex íróinak – még akkor is, ha netán nem összehangoltan dolgoztak, szerkesztették a kéziratnak ezt a részét – folyamatosan rendelkezésükre állt egy mintapéldány. Méghozzá olyan, amelyet eredetileg nők, feltehetően apácák használtak. Pál bíró talán figyelmetlen volt és csak lemásolta az ima elajánlását. A szöveget nem alkalmazta magára, hanem az eredeti formában hagyta: *engemeth the meltatlan ees býnes zolgalo leanyodath: ni meltolmeg odoznod*.¹⁴⁵ Ugyanilyen figyelmetlenség van a következő rövid orációban is,¹⁴⁶ ám később már szolgálakat említ,¹⁴⁷ a kódex végén pedig – ráadásul egy saját maga fordította imában – már magát nevezi meg a könyv használójaként: *en palbiro istenek irgalmassagabol: vallast tezekh* (22v:2–3). Elképzelhető, hogy a másolat apácák számára készült, csak a scriptorok valamiért meggondolták magukat.¹⁴⁸ A *De novem peccatis alienis* című traktátus kivonata azonban a Brigitta-imádságok mellett még – összesen kilenc – más imádságot tartalmazó fasciculus utolsó fólióján elkezdődik, és nem a következő új ív első levelén. Ez feltétlen arra utal, hogy a másoló a kézirat szerkesztetlensége ellenére egyetlen egységnek tekintette a szövegfolyamot, ezért sem kezdte új íven a latin szövegek írását.

Két Mária-imádság

A *Gyöngyösi Kódex* szorosabb összetartozását jelzi a *Pozsonyi Kódexszel*, hogy Pál bíró egy olyan Mária-himnusz magyar fordításával folytatja a másolást, amely azonos szöveggel amabban is megtalálható. Ez az *Ave virgo gloriosa* kezdetű himnuszrészlet¹⁴⁹ és az azt követő *Ó, dicsőségnek asszonya* incipitű ima.¹⁵⁰

Az *Idvezlégyc dicsőséges szűz* fordítását egyébiránt öt kódex őrzi, ezek közül azonban csak a *Gyöngyösi*, a *Pozsonyi* és a *Teleki-kódex* – utóbbi Sepsiszentgyörgyi Ferenc fe-

¹⁴³ *Helyesírástörténet*, 93, 144 skk.

¹⁴⁴ *Egyházi társadalom*, 326.

¹⁴⁵ GyK 12v:10–12.

¹⁴⁶ GyK 13r:2–3: *engemet meltatlan zolgalo leanyodath: ne hag el weznem*.

¹⁴⁷ GyK 13v:17: *(F)enesehed vram iesus christus az the zenth orcadath: az the zolgaidon*.

¹⁴⁸ A *Gyöngyösi Kódex* hasonmás kiadása, 15.

¹⁴⁹ Latin szövege a *Teleki-kódex*ből is ismert, valamint közli *A középkori magyar himnuszköltészet*, 72–73. is. A magyar szöveg: GyK 13r:15–20, PK 22v:15–23r:3, *Teleki-kódex* 362–363. (Az utóbbi szövegét a *Nyelv- emléktár* XII. kötete alapján vizsgáltam; hivatkozásaim annak lap- és sorszámozását adják.) A himnuszrészlet megtalálható még a *Peer*- 144v–145r és a *Lobkowitz-kódex* 342. lapjain, de mindkettő különböző fordítás.

¹⁵⁰ GyK 13v:1–15, PK 23r:5–17, *Teleki-kódex* 363–364.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

rencses szerzetes írásában – hozza ugyanazt a fordítást. Csak ebben a három kódexben következik – rögtön a Mária-himnusz részlete után – ismét egybehangzó szöveggel az *Ó, dicsőségnek asszonya* imádság. Szorosan együtt hagyományozódó szövegekről van tehát szó.¹⁵¹ Az imádságok a *Gyöngyösi Kódex* szerint így hangzanak:

Idvezlégyc dicséséséges szüz csillag,
Nápnál fésésb,
Istennék kegyelmes anyja!
Színmésznél édesb,
Rózsánál pirosb,
Liliomnál fejb.
Menden jószág téged ékesít,
Menden szent tégedet tisztel,
Mennországban felsésésb, amen.¹⁵²

Ó dicséséségnek asszonya,
Ó vígasságnak királyné asszonya,
Ó kegyelmességnek és irlgalmassá[g]nak kútfeje,
Ó mennországának fésésésége
Paradicsomnak édesésége,
Ó istenségnek vígassága,
Angeloknak dicsésésége,
Szenteknek ereme,
Szízeknek gyengye!

Tenedek dicséséséges asszonyom, Szíz Mária, ajánlom ez mai napon és minden idében én lelkemet és én testemet és minden életemet, te áldott Krisztosnak anyja, Mária! Erekké megmaradsz az te áldott fiaddal, mi uronkkal, Krisztus Jézussal, ki áldott erekkül erekké, amen.

A *Gyöngyösi* és a *Teleki-kódex* törléseiből vílagosan kitetszik, hogy az imákat egy ismeretlen harmadik kézíratról másolták.¹⁵³ A *Pozsonyi Kódex* esetében az írás tisztasága miatt eldönthetetlen, hogy másolattal van dolgunk, vagy pedig emlékezetből írt-e a sriptor.

¹⁵¹ A két másik nyelvemlék a *Peer-* és a *Lobkowitz-kódex*. Mindkettő másik fordítást ismer, és nem tartalmazza a második, *Ó, dicsőségnek asszonya* kezdetű imát.

¹⁵² Latinja a *Teleki-kódex*ből: „Aue uirgo gloriosa / stella sole clarior / Mater dei graciosa / fano mele dulcior / Rubiconda plusquam rosa / lilio candidior / omnis virtus te adorat / omnis sanctus te honorat / in celo.” A *fano* feltehetőleg íráshiba, helyesen *favo* lehetett, *A középkori magyar himnusz-költészet*, 72.

¹⁵³ A *Gyöngyösi Kódex*ben egyszer egy szókezdő helyzetben lévő *f*-t töröl és javít a másoló *z*-re (13r:19), majd később kihúzza a hibás *tege* alakot és korrigálja *tenekedre* (13v:7–8). A *Teleki-kódex* másolója törli a félreolvasott és befejezetlen *meltosagna* szót és írja le a többi kódexszel azonosan: *menyoragnak* (399:3). Mindegyik hiba a másoló figyelmetlenségének tulajdonítható.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137. szám

A *Gyöngyösi Kódex* a legpontosabb,¹⁵⁴ bár a himnuszfordítás egy helyén téveszt, mégpedig mindjárt az első sorban: *Idwezleeg dichesegeš zwz chyllag : nappnal fenesh* (GyK 13r:15) – a másoló felcserélte a szavakat. A *Pozsonyi Kódex* második keze szintén a vers kezdetén vét, kihagyja Mária megszólítását (*szűz*), az értelem ugyan nem, de a himnusz csorbul (PK 22v:16). Mind a latin, mind az előbbi másolatok alapján a helyesnek tetsző szöveg a legkésőbb leírt, a *Teleki-kódexé*: *Iduežlegy dychosegeš zyz nappnal fenesh chylag*. A szövegromlás a *Gyöngyösi* és a *Pozsonyi Kódex*ben azonos helyen van, ez újfent arra mutat, hogy olyan közös mintapéldányuk volt, amelynek e szakaszában a másolók nehezebben olvasható részekkel találkoztak. A továbbiakban pontosak a szövegek, csak a szokásos másolói hibákat fedezhetjük fel bennük.¹⁵⁵

A kódexek keletkezésének időrendje, valamint az interpolációk és a hiányok alapján egyértelműnek látszik, hogy a *Gyöngyösi Kódex* mintapéldánya ez esetben is a *Pozsonyi Kódex*ével azonos lehetett, és ehhez közeli kéziratot másolt a *Teleki-kódex*.¹⁵⁶ Ezt a nézetet újfent erősíti az is, hogy a *Gyöngyösi* és a *Pozsonyi Kódex* sriptorai az írásjeleket azonos helyeken teszik ki, mindketten szokásaiknak megfelelően; a *Pozsonyi Kódex*ben virgát találunk, a *Gyöngyösiben* commát, azaz kettőspontot.¹⁵⁷

III. A Gyöngyösi Kódex írói

Sacer clerus et plebs devota
Papok, diákok és városnépek

A két idézett sor a *László-ének*ből való. Feltehető, hogy a latin volt a korábbi változat, a magyar annak csak a fordítása.¹⁵⁸ Amíg a latinban egyszerű szembeállításról találkozunk, a magyar szöveg tagolása – bizonyára nem fordítási kényszerből – az értelmiség

¹⁵⁴ A himnusz latin szövege a *Teleki-kódex*ben is megtalálható (362), a szöveg egyik hibájára *A középkori magyar himnuszköltészet*, 72–73. hívja föl a figyelmet és közli a latin szöveget is.

¹⁵⁵ Egy lényeges helyen térnek el a *Gyöngyösi Kódex*től, mindketten a *zin mežnel edesh* helyett a „minden méznél édesb” változatot írják. A *Teleki-kódex* ferences másolója a verset rontva egy szót megtold, *fežerb-seges*, írja a *fežerb* helyett, és két szót hasonlóra cserél fel. A himnuszfordítás után következő *Ó, dicsőségnek asszonya* kezdetű imádság szövege ismét a *Gyöngyösi Kódex*ben hibátlan. A *Gyöngyös*hez képest a *Pozsonyi Kódex* néhány sort kifelejt, *o ystenssežnek vigassaga: Angelloknak dychesege* (GyK 13v:5–6), *the* (GyK 13v:11); egy helyen jelzöt told be: *zyz* (PK 23r:14). A *Teleki-kódex* az édességes stílus szellemében viszont már számos jelzöt iktat a szövegbe. A *Teleki-kódex* e részéből ennyi hiányzik: *Ees irgalmasagnak* (PK 23r:6) – a *Nyelvmléktár* XIII, 121:14 hibásan közli a szót. Ez esetben azért választottam a *Pozsonyi Kódex* szövegét, mert a *Gyöngyösi Kódex* hibás alakot írt – *ees yrgalmassanak* (GyK 13v:3).

¹⁵⁶ A *Teleki-kódex* ferences másolója a verset rontva egy szót megtold, *fežerbseges*, írja a *fežerb* helyett, és két szót hasonlóra cserél fel. Az eltérések nem lényegiek, mind elkönnyvelhető szokásos másolói vétségként: *kedues anyja* a „kegyelmes anyja” helyett és *dyžesežth* az „ékesít” szó helyett.

¹⁵⁷ A *Teleki-kódex*ben az interpunkció esetlegesnek látszik, a vesszorok végén alig van írásjel, ha mégis, akkor az Sepsiszentgyörgyi Ferenc máshol is látható gyakorlatának megfelelően comma.

¹⁵⁸ VEKERDI József, *Szent László-ének = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 3), 19.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

két réteget, az egyházit és a már önálló világot állítja egymás mellé. És nemcsak a fordítás, hanem a való élet is azt mutatja a 15. század végén, hogy a két réteg egyenrangúvá kezd válni, a világi értelmiség ugyanolyan tudást szerzett már meg, amelyet addig főként az egyháziak birtokoltak.

E munka most következő része azt kívánja bemutatni, milyen körből kerültek ki azok, akik a *Gyöngyösi Kódexet* írták, mennyire volt egyházi illetve világi a műveltségük.

A *Gyöngyösi Kódex*, mint elnevezése is mutatja, Gyöngyösről, az ottani ferences kolostorból került elő. Ennek alapján Gerézdi Rabán ferences kódexnek tartotta a könyvet, mégpedig olyan szerzetesi közösség alkotásának, amely iskolamesteri feladatokat is ellátott.¹⁵⁹ A kézenfekvő feltevés ellenére valószínűtlen, hogy Gyöngyös lett volna a kódex keletkezési helye, más hasonló kéziratos könyv nem is került elő innen. A kódex egyébként nem is mutat ferences vonatkozásokat, ráadásul a benne lévő – csak a mostani kiadásban közölt – *Clarum Decus* kezdetű himnusz a ferences liturgiában nem szerepel.¹⁶⁰

Van viszont egy vékony szál, amely a kódexet a bencés rítushoz köti, ez pedig a hitvallás az órangyal előtt. Hol lehetett az a hely, ahol a fordítás keletkezett? Talán Somlósárhelyen. Lehetséges, hogy Pál bíró a Benedek-rendi apácák, mégpedig a helyben lévő somlósárhelyi bencés apácák könyörgését fordította le saját használatára.¹⁶¹ És ez lehetett volna az a hely – a somlósárhelyi bencés, majd később premontrei apácák monostora –, ahol a szoros kapcsolatban lévő *Gyöngyösi és Pozsonyi Kódex* Szent Brigitta- és Mária-imájának közös mintapéldányát is sejtenünk kell.¹⁶² Milyen érvek szólhatnak a feltevezett közös mintapéldányon kívül az azonos keletkezési hely mellett?

A gazdag gyöngyösi ferences könyvtár jelentős középkori állományának egy része bizonyosan a Felvidékről származik.¹⁶³ A somlósárhelyi premontrei kanonisszák kódexei sorsát ismerve könnyen feltehető, hogy hiteleshelyük személyzetének könyvei is velük vándoroltak a Felvidékre, s aztán onnan tovább különböző ferences könyvtárakba.¹⁶⁴ A *Gyöngyösi Kódex* is. Éppen Gyöngyösre, mégpedig már a 17. században, tehát abban az időben, amikor a premontrei apácák Pozsonyban kihaltak.

A premontrei és a szintén Felvidékre menekült margitszigeti domonkos apácák könyvei a ferences szerzetesek és nővérek kezére kerültek, szétszóródtak.¹⁶⁵ A könyvek, és

¹⁵⁹ *A magyar világi líra kezdetei*, 148–149.

¹⁶⁰ A kérdés kiváló összefoglalása: *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 14.

¹⁶¹ *Prémontrei kódexek*, 52 skk. A szerzetesek természetesen latinul végezték volna a rítust, az imát az apácák is az egyház nyelvén mondták volna. A bencés eredet kétséges, mert az egyezés a latinnal nem pontos, ráadásul az ilyen szövegek nagy hasonlóságot mutatnak; Timár Kálmán is egyszerre több lehetséges forrást jelölt meg.

¹⁶² A két kódex szoros kapcsolatát említi: TIMÁR Kálmán, *Magyar kódexcsaládok*, V. közlemény, ItK, 1929, 149. Vö. *Szöveghagyományozás*, 111.

¹⁶³ BÁN Imre, *Az Országos Széchényi Könyvtár Gyöngyösi Tudományos Könyvtára*, ItK, 1955, 144–146.

¹⁶⁴ *A megkerült Pozsonyi Kódex*, 159.

¹⁶⁵ SOLTÉSZ Zoltánné, *A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai*, MKsz, 1995, 144–146; UÓ, *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében*, OSZK Évk, 1965–1966, Bp., 1967, 115–147. Így kerülhetett Szegedi Erzsébet margitszigeti perjelno könyve, a *Summa theologica* 1487–1488-ban megjelent kiadása 1603-ban Peresztegi Mártonhoz.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

nem a kézirat volt fontos annak a szerzetesnek, aki magával vitte a kolligátumot. A kézirat nem látszik későbbi használat nyoma, de Hugo de Sancto Caro *Expositio missae* című munkájába két bejegyzést is tett egy ismeretlen 17. századi kéz. A könyv 6v lapján az *In fine autem prefationis: orat sacerdos vt laus sua societur angelorum laudibus. Post hoc chorus cantet ter. Sanctus sanctus sanctus. Ostendens se conformare angelis. Et summitur Esaie octauo capitulo*¹⁶⁶ szakasz mellé, Hugo de Sancto Carót korrigálva azt írta: *levitici xix. ego sanctus sum dicit: dominus.*¹⁶⁷ Kicsivel alább címet tett ki az egyházi szolgálat akadályait felsoroló fejezet fölé egy másik, szintén 17. századi kéz: *De Irregularitate (recte: Irregularitate).*

A kolligátum első darabjának – Iohannes de Turrecremata: *Meditationes* – címlapján késői 17. századi kézírással ez áll: *Conventus Gyöngyösiensis.* Nem tudjuk, mikor került a könyv gyöngyösi ferencesekhez, de annyi valószínűnek tetszik, hogy a legkorábbi – 1613 és 1627 között felvett – könyvjegyzék¹⁶⁸ *Meditationes* címmel leltározott könyvei nem fedik a kódexet tartalmazó kolligátumot.¹⁶⁹ A könyvtáros ugyanis – amennyiben az a könyv címlapján olvasható volt – feljegyezte a szerzőt a listára.¹⁷⁰ A leltárban *Meditationes* néven nyilvántartott könyvek akár Szent Bonaventura, akár Szent Anzelm, sőt Henricus Suso hasonló című műveit is takarhatják, de Turrecremata könyvét aligha, hiszen a kolligátum első lapján részletes címközlés található, amely jelöli a mű neves szerzőjét.¹⁷¹

Mindezek alapján ki kell zárunk azt, hogy a *Gyöngyösi Kódex* – és ezzel együtt a szorosan hozzátartozó két világi vers – a gyöngyösi ferences kolostorban keletkezett volna, mint ahogy azt is, hogy a kolligátum 1627 előtt a ferences atyák birtokába került. De akkor hol keletkezett a kézirat, és hol kerültek a kolligátumba a jegyzetek?

A *Gyöngyösi Kódexet* tartalmazó kolligátum vallásos tartalmú, mindegyik nyomtatvány szerzőjének célja a lelkipásztori munka segítése. Ebből azonban nem következik egyenesen, hogy a könyvek használói szerzetesek vagy papok lettek volna. Feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a 16. század elején a magyar világi értelmiség bibliotékája erősen egyházi jellegű. Bár Hugo a Sancto Caro és Philippus de Bergamo – a kódexet kísérő könyvek közül kettőnek ők a szerzői – a szó legszorosabb értelmében teológiai

¹⁶⁶ *Dominum exercituum ipsum sanctificate ipse parvor vester et ipse terror vester* – Is 8, 13.

¹⁶⁷ *Loquere ad omnem coetum filiorum Israhel et dices ad eos sancti estote quia ego sanctus sum Dominus Deus vester* – Lv 19, 2.

¹⁶⁸ KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, *A Csongrád megyei levéltár ferences kódexe* (a továbbiakban: *A Csongrád megyei levéltár ferences kódexe*) = *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10), 74–79.

¹⁶⁹ Két ilyen könyv van: *Vita Christi seu meditationes* (10) és *Meditationes de passione Domini nostrij Jesu Christj* (139). *A Csongrád megyei levéltár ferences kódexe*, i. h.

¹⁷⁰ Vö. például a 109., a 123., a 129., a 154. tételekkel. *A Csongrád megyei levéltár ferences kódexe*, i. h.

¹⁷¹ *Meditationes Reuerendissimi patris domini Joannis de Turrecremata Sacrosanctae Romanae ecclesiae Cardinalis posite et depictae de ipsius mandato in ecclesiae ambitu sanctae Marie de Minerua Rome.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

írók, műveiket mégis megtalálhatjuk az 1478-tól 1522-ig Selmezbányán működő jegyző, Steck Boldizsár világi könyvtárában.¹⁷²

Hasonló az érdeklődése és műveltsége az évtizedeken át a Corvina-könyvtár tőszomszédságában, az országbírói hivatalban dolgozó Söptei Péter mesternek is. A 15. század fordulóján elhunyt kúriai és kancelláriai jegyző hagyatékában négy egyházi munka mellett csak egyetlen történelmi tárgyú könyvről végrendelkezett; úgy látszik, a humanista környezet nem sok befolyással volt érdeklődésére.¹⁷³

Mindehhez hozzá kell még fűzni azt, hogy Pál bíró az – egyébként egyértelműen egyháziaknak szánt – *Confessionálét* világi célokra használta, mégpedig törvénykezési segédkönyvként.

A *Gyöngyösi Kódexszel* szoros rokonságban áll a *Pozsonyi Kódex*. Mindkettejüket olyan nyomtatványok mellé kötötték, amelyek egyértelműen egyházi jellegűek,¹⁷⁴ pedig a két kódex közönsége és tartalma jelentősen különbözik. Az egyiké a közösen végzett liturgia, a latinul hallgatott mise és a latinul énekelt imaórák kiegészítését szolgálja, a másik az imák mellett világi elemeket is magában foglal, laikusok imaéletét gazdagította. Közös bennük, hogy modern kegyesség, a devotio modernának nevezett szellemiség hatja át mindkét kéziratot.

Ez a modern egyéni kegyességgyakorlat olyan szövegeket követelt meg, amelyek alkalmasak voltak elmélkedésre, és ha ugyan nem is történelmi hűséggel, de élénk színekkel festették Krisztus passióját és Mária szenvedéseit.¹⁷⁵ Minderre megfeleltek a Szent Brigitta-imádság egyes részei, amelyek a Megváltó szenvedéseit úgy mutatták be, hogy Krisztus kínjait az egyszerűbb szemlélődő is átérezhesse.

A *Gyöngyösi Kódex* nemcsak a Brigitta-oráció, hanem a rózsafüzér-imádság révén is a modern kegyességhez kapcsolható. A rosarium monoton imádságai nem adtak ugyan alkalmat a vágyott elragadtatásra, az imitatio Christi beteljesítésére, annál inkább az imaszándékok, a misztikus titkok, amelyek viszont valódi, elmélyült elmélkedésre adtak lehetőséget.¹⁷⁶ A Jagelló-korra jellemző volt a különféle kalendás társulatok alakítá-

¹⁷² A könyvjegyzéket idézi *Egyházi társadalom*, 376–377.

¹⁷³ Söptei névváltozata: Septhey. HOLUB József, *A Budai Krónika említése 1488-ból*, MKSz, 1928, 74–75; BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 304. Kubinyi András viszont úgy véli, hogy az örökhagyás után Söptei Péter még legalább egy évtizedig élt, lehet, hogy könyvtárának egy részéről rendelkezett csak. KUBINYI András, *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban*, LK, 1968 (a továbbiakban: *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege*), 226.

¹⁷⁴ A *Pozsonyi Kódex* kéziratát premontrei breviárium mellé kötötték.

¹⁷⁵ Fritz Oskar SCHUPPISSER, *Schauen mit den Augen des Herzens: Zur Methodik der spätmittelalterlichen Passionsmeditation, besonders in der Devotio Moderna und bei den Augustinern* (a továbbiakban: *Zur Methodik der spätmittelalterlichen Passionsmeditation*) = *Die Passion Christi in Literatur und Kunst des Spätmittelalters*, Hrsg. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1993, 180. Vö. Pseudo BONAVENTURA, *Meditationes Vitae Christi* = S. BONAVENTURA, *Opera omnia*, ed. A. C. PELTIER, Paris, 1864–1871, XII, 605 skk.

¹⁷⁶ A teljes rózsafüzér 150 (3 × 5 × 10) *Üdvözlégy*ből állt, mindegyikhez Krisztus és Mária életét felelevenítő fohász kapcsolódott. Minden tizedik *Üdvözlégy* után egy *Miatyánk* következett. PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., 1940 (a továbbiakban: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*), 30; *Zur Methodik der spätmittelalterlichen Passionsmeditation*, 194. A *Gömör-kódex Rózsakoszorú*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

sa,¹⁷⁷ ilyen városi imaközösségnek szánhatta a *Commendatiókat* a *Gyöngyösi Kódex* írója is, bár még neve nem volt a testvérületnek;¹⁷⁸ talán éppen a megalakulás előtti időszakban jegyezték le az elajánlásokat. Igen feltűnő, hogy a domonkos eredetű, kolostori használatra szánt *Gömör-kódex* nem tartalmazza a *commendatió*ban a világi társulatokra vonatkozó szakaszt, amely a *Gyöngyösi Kódex*ben szerepel: *rogo te vt digneris me # Et omnes confratres huius confraternitatis # in hora mortis cibare corpore et sanguine filij tui* (33r:9–12).¹⁷⁹ A világi confraternitasok nemcsak a közös imaéletet szolgálták, hanem egy kisebb városi közösség összetartását is.¹⁸⁰ A szöveg értelmezése ennél azonban messzebb mutat, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a vallásos szöveg világi kéziratban hagyományozódott ránk.¹⁸¹

Confraternitasok ugyanis leginkább szabad királyi – vagy püspöki – városokban, mezővárosokban alakultak, ott, ahol jelentős kézműves élet folyt, és szükség volt az iparosok összefogására.¹⁸² A vallásos testvérületeket gyakran nehéz megkülönböztetni a céhektől, bár feladatuk elvben más, gyakorlatilag azonban kicsi volt a különbség. Az oklevelekből gyakran nem is derül ki, hogy confraternitasról vagy céhről van-e szó.¹⁸³ Mindezek ismeretében úgy tűnik, hogy olyan településen jegyezték le a kódexet, ahol már erős és fejlett iparos réteg volt, amely komoly érdekvédelemre is igényt tartott.¹⁸⁴ Sajnos nem ismerjük a patrocíniumot, amely alatt megalakultak, pedig ez jelzi, hogy testvéri-

rúja felsorolja ezeket az elmélkedésre alkalmas fohászokat (45v–49v). Szép példája a rózsafüzér-elmékedéseknek Johannes Mauburnus *Rosetuma*, amely ötven szemlélődési pontot nyújt Jézus és Mária szenvedéseinek megjelenítéséhez.

¹⁷⁷ A confraternitasok tagjai az Árpád-korban még főként papok voltak, a 15. század végén azonban az arány már megfordult, a világiak voltak a testvérek között többségben. A társulatok minden hónap első napján mulatozással egybekötött találkozókat tartottak. A gyakori botrányok miatt a papok jelenlétét az egyházi vezetők nem nézték jó szemmel. Vö. a törvényekkel és a zsinati határozatokkal: ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán-korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Bp., 1904, 160, 164, 203. Példa egy külföldi alapításra: Siegfried SCHMIDT, *Die Entstehung der Kölner Rosenkranzbruderschaft von 1475 = Der heilige Rosenkranz: Eine Ausstellung der Diözesan- und Dombibliothek Köln*, Köln, 2003 (Libelli Rhenani, 5; a továbbiakban: *Der heilige Rosenkranz*), 45–62.

¹⁷⁸ Az elnevezésekről és a fogalomról: KUBINYI András, *Vallásos társulatok a késő-középkori magyarországi városokban*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1998 (a továbbiakban: *Vallásos társulatok*), 123.

¹⁷⁹ A *Gömör-kódex* interpolált párhuzamos magyar szövege: *Kerlek tegedet. O edesseges azonjom zyz maria. istennek zepletelen zent zent zyleje. hogy meltoltas engemet. halalomnak ideyen. az te zentseges fjadnakh. dragalatos zent testeuel etetned.* (GömK 49r:16–49v:4.)

¹⁸⁰ Heinz FINGER, *Das Rosenkranzgebete und seine Geschichte = Der heilige Rosenkranz*, 29 skk.

¹⁸¹ A szöveg hagyományban igen nagy szerepet játszik, hogy egy egyébként ismert szöveg hogyan lép ki eredeti összefüggéseiből, és hogy milyen környezetben hagyományozódik tovább. *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, Hrsg. Michael MEIER, Fritz HINDERMAN, I–II, Zürich, Atlantis Verlag, 1961, 17 skk, 511 skk.

¹⁸² *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, 22 skk.; *Vallásos társulatok*, 128.

¹⁸³ *Vallásos társulatok*, 123–127.

¹⁸⁴ A confraternitasok érdekvédelméről: *Vallásos társulatok*, 133; a céhekéről: SZÜCS Jenő, *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*, Bp., 1955 (a továbbiakban: *Városok és kézművesség*), 11–122. Ő könyve e fejezetében kora marxista történetírásának megfelelően nem utal hangsúlyosan a céhek vallásos jellegére.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

letről vagy céhről kell-e beszélnünk.¹⁸⁵ Azt sem tudjuk persze, hogy egyáltalán megalakult-e a confraternitas. Lehet, hogy nem. Az ima lejegyzése ebben a formában azonban mindenképpen utal a szándékra. És ez nem sejtet kevesebbet, mint azt, hogy az oppidumban létezett egy olyan csoport, amelynek várospolitikai céljai voltak, megvalósításának lehetőségeit pedig az összefogásban látta.¹⁸⁶

A *Gyöngyösi Kódex* az éppen bemutatott *rózsafüzér-commendatio* mellett azonban főként olyan imákat tartalmaz, amelyek az egyéni hitéletet szolgálatában állnak. Az imádságok és a katekétikai szövegek többségét a második, a hatodik, a hetedik kéz és főképpen Pál bíró másolták. A vallási írások közé ékelődnek be a nagyon is világi, gyakorlati jogi és egyéb használati szövegek. Ezek képezik a kódex törzsanyagát.

Azok a levelek – amelyekről kétséges, hogy valóban a kódexhez tartoztak-e –, amelyek a *Szent László-éneket* és a *Mátyás halálára írt emlékdalt* is őrzik, mindenképpen az iratcsoport szerves részei, hiszen az első három fólión a többi levélen is író első kézen kívül az ötödik és a harmadik (Pál bíró) is dolgozott. Ugyanez érvényes a 34–35. levélre.¹⁸⁷ Ezek az egykor talán önálló lapok tanúsítják, hogy azonos időben többen tevékenykedtek azon a helyen, ahol a kódex is keletkezett. És arról is ezek a levelek tanúskodnak leginkább, hogy milyen széles érdeklődésük volt az ott működő scriptoroknak; a skála a világi versektől a verses imádságig és kottás himnuszig, valamint a grammatikai feljegyzésektől a jogi idézetekig terjedt.

Valószínűnek látszik, hogy az a jóval szerényebb – mondhatnám átlagosabb – tartalmú kézirat, amelyet főként Pál bíró használt, a kódex mai 4. levelénél kezdődött és a 33.-kal fejeződött be. Egyértelműnek látszik, hogy nagyjából Pál bíró kegyességére, az ő szándékai szerint gyarapodtak a szövegek, s csak az ő tevékenységének befejeztével folytatódott a kézirat bővülése, került bele az ő vallásos érzületétől bizonyára idegen álomfejtés és sorsvetés. A kódexet ekkor egymás után – és talán egyszerre – többen is használták, akár csak azokat a nyomtatványokat, amelyekkel a kéziratot egybekötötték.

A vallásos szövegek vizsgálata alapján úgy tetszik, hogy a ma *Gyöngyösi Kódex*nek nevezett kéziratköteg egy teológiai nem különösebben művelt, de a hitélet hétköznapi gyakorlása iránt érdeklődő közösség kéziratosa volt, mégpedig egy laza kötődésű férfiközösségé. Feltehető, hogy egy apácakolostor közelében működtek, hiszen – már volt róla szó – a Brigitta-orációban és egy másik imában női formulát használ a másoló, talán szerzetesnőknek kezdték másolni a könyvet. Ebből a szempontból – az elsődleges alkotói szándékból – ugyanolyan kódexnek látszik tehát, mint a vele szoros tartalmi rokonságban lévő *Pozsonyi Kódex*, amelyet szintén férfiak írtak premontrei nővérek számára.

A *Gyöngyösi Kódex* szerzőire vonatkozó feltételezések széleskörűek. Már láttuk, Gerézdi Rabán egy kései possessorbejegyzés alapján szerzetesi, mégpedig ferences kö-

¹⁸⁵ *Vallásos társulatok*, 129–132.

¹⁸⁶ KUBINYI András figyelmeztet arra, hogy a középkorban a politikai törekvések gyakran vallásos kontextusban jelentkeztek. *Vallásos társulatok*, 133.

¹⁸⁷ Vö. *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 9, 22 – itt az ellentétes vélekedések cáfolata is.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

zösség iskolamestereinek vélte az írókat,¹⁸⁸ Timár Kálmán pedig – Pál bíró halál idején teendő vallása alapján – szerzeteseknek gondolta a kódex scriptorait, mégpedig vélhetően bencéseknek,¹⁸⁹ mások, Horváth János és Tarnai Andor viszont világiaknak tartották a másolókat, de nem határozták meg közelebbről, kik lehetek, milyen társadalmi körből kerültek ki.¹⁹⁰ A *Gyöngyösi Kódex* imádságai – a már említett rózsafüzér-társulat imáit kivéve – mind anyanyelvűek. Ez laikus áhitatot jelez. Hogy a mélyebb átéléshez magyar nyelvű szövegekre volt szükség, mégpedig nemcsak a szerzetesnők számára, hanem még a latinnal jól boldoguló Pál bírónak is, azt jól mutatja hitvallása (22v–25r). Amíg a többi imádság esetében kétségtelen, hogy másolatokkal van dolgunk, a *commendatio animae* íráshibái arról győznek meg, hogy azt viszont itt és ekkor vetették először magyarul papírra, bizonyosan Pál bíró fordítása. A *Toabba vallast thezek : hog <az ... ithelletbe holoth> azamuettelen kyn jellen kel allanom* (23r:11–12) sorokban világos, a szóválasztással küzdve törölte ki a korábban leírt szót. Kicsit lejjebb még ezen a levélen jól látszik, hogyan birkózott a latin szöveggel: *<vallaminemi> miden kettsssebe essestel es <az theuelgest mastan meg hÿuom mig elmem nallam vagÿon hog> akoron ualo kethssebe essest sem keppen nem akarom holoth enekem az akoron terthenÿek elmenek nalam nem voltaerth* (23r:17–23v:2). Hasonló, fordítási nehézségére utaló nyomok a későbbiekben is előfordulnak. A szöveg egyenetlen, úgy látszik, Pál bíró nem volt gyakorlott fordító – ez akkor tűnik igazán szembe, ha az *Érsekújvári Kódex* azonos forrású fordításával vetjük össze a szöveget.¹⁹¹

Az előbbieknél bonyolultabb feladat a katekétikus írások elhelyezése Pál bíró és a korszak műveltségében. A kérdést érdekesebbé teszi, hogy latin szövegekről van szó. Amennyiben oktatandó világiak, egyszerűbb műveletlen emberek – és most ideérttem még a hitéletben járatosabb apácákat is – számára készültek volna a kivonatok, akkor azok valószínűleg magyar nyelvűek lettek volna, felsorolásszerűek, amelyek jobban megfelelnek a tanítás céljainak.¹⁹² Ez a latin nyelvű, az auktoritásokat is idéző kivonat inkább egy művelt, nem teológiai képzettségű ember igényeinek felelhetett meg, aki ezeket az írásokat ha nem is tudós, de emelkedett olvasmányoknak tekinti, és maga örömeire másolja. Még hozzá tervszerűtlenül, mindenképpen egy teológiában tájékozottabb ember megfontolásai nélkül.¹⁹³ Ugyanis ha szándékában lett volna egyfajta lelki tükröt összeállítani, akkor bizonyára ügyel arra, hogy ne keveredjen írásai közé világi tartalmú szakasz. Így aztán különös hangsúlyt kap, hogy az olyan egyértelműen világi bejegyzés, mint a *Fraudem facere solent mercatores*, nem különül el, hanem szorosán követi az őt

¹⁸⁸ *A magyar világi líra kezdetei*, 148.

¹⁸⁹ *Prémontrei kódexek*, 52 skk.

¹⁹⁰ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931, 166 skk.; *Irodalmi gondolkodás*, 243.

¹⁹¹ *Érsekújvári Kódex* 265–268. levél.

¹⁹² Ilyen a *Nádor-kódex* bűnjegyzéke és a valamivel bővebb szövegű katekétikai szöveg a *Nagyszombati*, valamint a *Peer-kódexben*. Vö. *Deutschsprachige katechetische Literatur*, 205; *Irodalmi gondolkodás*, 243.

¹⁹³ A katekétikus írásokat tartalmazó kódexek felsorolásai összefüggő textust alkotnak; vö. ehhez a *Deutschsprachige katechetische Literaturban* bemutatott kéziratokat.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

megelőző vallási szöveget, nem új levélen kezdődik, hanem szervesen egyesül a kézirat többi részével.

A kódex világi írásaiban gyakorta található olyan utalás, amely nem vonatkozhat szerzetesekre, magasabb egyházi rendet felvevőkre, mint például a sortilegium és a somniale családot érintő kérdései. De ha ezektől el is tekintünk, az egyházi jellegű szövegek közt ott van a *De castitate coniugali* és a Pál bíró írásában ránk maradt *Regula viduarum*, amely nem vonatkozik apácákra – így azt sem hihetjük, hogy szerzetesnők lelki gondozásával megbízott férfi jegyezte le a sorokat.¹⁹⁴ Márpedig Pál bíró érdeklődése a világi asszonyok viselkedési szabályai iránt igen erős lehetett, hiszen a *Confessionale*-ban a *Pro mulieribus* fejezet mellé még odaírta: *de Mulieribus* (xxix. r). Feltűnő az is, hogy a *Confessionale* jegyzetelésekor nem érinti a külön fejezetekben tárgyalt egyházi szentségeket sem, a későbbiekben pedig – mint már említettem – jogi vonatkozású megjegyzéseket tett, főként a világi bűnökről értekező cikkelyek érdekelték.

Ezekből a feljegyzésekből az tűnik ki, hogy törvényszöveggéként használták a gyóntatási segédkönyvet. A kisebb városok legtöbbször nem volt saját jogkönyve,¹⁹⁵ törvénykezési gyakorlatuk az ingatag szokásjogon alapult,¹⁹⁶ így aztán kénytelenek voltak olyan bűnlajstromokhoz fordulni, amelyek egyetemes szabályokat tartalmaztak, és elterjedtségük révén könnyen elérhetőek voltak, mi több, jognormájuk megfelelt a nyugati keresztény Európa szellemiségének, hiszen nincs választóvonal az egyházi értelemben vett bűn és a megtorlandó világi bűncselekmény között.¹⁹⁷ A *Confessionale* több jegyzete is arra utal, hogy egy jelentős kézművességgel rendelkező, kereskedelemmel is foglalkozó, vásárjoggal bíró város előljárója forgatta a lapjait: Pál bíró jegyzetelte az útvám kifejezést, a kereskedők csalárdságáról, a mesteremberek turpisságáról szóló részeket, és társai fontosnak tartották a pénzrontókról szóló szakaszt. A kis közösség jogi ismeretei a kor magyar átlagának feleltek meg, gyakorlati jogászok voltak, különösebb elméleti felkészültség nélkül.¹⁹⁸

A fentebb elmondottak megismertettek azzal, hogy milyen érdeklődés jellemezte azt a csoportot, amely a kéziratot összeállította, de még mindig adós vagyok az alkotók bemutatásával. Az egyik legfontosabb nyom, amelyet figyelembe kell vennünk, az az, hogy a *Gyöngyösi Kódex* egyik scriptora megnevezte magát és méltóságát. Érdeemes ezt a közlést komolyan venni, hiszen saját fordításának szövegében tette ezt Pál, akinek hivatala

¹⁹⁴ Vö. *A Gyöngyösi Kódex hasonmás kiadása*, 15. és az ott felsorolt érvek.

¹⁹⁵ BÓNIS György, *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*, sajtó alá rendezte BALOGH Elemér, Bp., Osiris, 2003 (Millenniumi Magyar Történelem: Historikusok), 350.

¹⁹⁶ Somlóvásárhely mezővárosi joggyakorlatát az 1511-ben felvett urbárium rögzíti – ekkor vették át ugyanis a premontrei apácák az ottani bencés monostort és vele együtt Somlóvásárhely, valamint négy falu és népei felett az uralmat. A szokásjog szerint aki valakit megölt, az négy forint bírságot fizetett, aki valakit megvert, megsebesített, azt 2 forint negyven dénár megfizetésére ítélték. A vérbírság kétharmada az apácákat, harmada pedig az ispánt illette. ODL 167.872.

¹⁹⁷ Vö. ehhez *Buda város jogkönyve*, I, 67.

¹⁹⁸ A magyar gyakorlati jogászrétegekről: BÓNIS György, *Egy Jagelló-kori magyar jogász (Petróczi Henczefi István) = A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának évkönyve*, szerk. SCHULTHEISZ Emil, Bp., Tankönyvkiadó, 1953, 5–24.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 33 évfolyam 133 szám

ekkor, azaz a kódex írásának idején, az 1500-as évek első évtizedében jogi feladatokhoz kapcsolódott, magát bírónak mondta.¹⁹⁹ Lehetséges az is, hogy a bírói tisztelet ekkor már nem első ízben látta el, hiszen feljegyzései akár hosszabb időszakot is felölelhetnek.²⁰⁰ Támogatja vélekedésemet Pál tisztségéről az a fentebb már bemutatott jogi érdeklődés, amely őt és társait jellemezte. Hivatalának betöltéséhez igazából nem volt szüksége jogászokásra, de polgárok hasonló érdeklődése városi magisztrátusokban nem példa nélküli: Ebendorffer Miklós budai esküdt és egyben gazdag kereskedő 1489-ben lemasoltatta magának Raymundus *Summa legum* című népszerű római jogi tankönyvét.²⁰¹

A két kézirat – a *Pozsonyi* és a *Gyöngyösi Kódex* – sriptorai mindannyian jogi környezetben dolgoztak. Ezt a vélekedést megerősíti jellegzetes helyesírásuk is, amely a magyar közigazgatási gyakorlatban alakult ki.²⁰² A *Gyöngyösi Kódex* írói a korabeli kancellária mellékjel nélküli hangjelölését követték, ugyanúgy, mint a *Pozsonyi Kódex* első keze, Mihály deák, aki bizonyosan a somlóvásárhelyi kolostor mellett működő hiteleshelyen tevékenykedett akkor, amikor a Brigitta-orációt másolta. A szövegek keletkezési helyének meghatározásához természetesen kevés a bemutatott három szöveg és mintapéldányuk feltételezhető azonossága, de ahhoz feltétlenül elegendő, hogy arra következtethessünk, hogy egy forrásvidékük volt.²⁰³

Összefoglalóan elmondható, hogy a *Gyöngyösi Kódex* nem vall íróinak magas műveltségéről. Pál bírónak és társainak a rájuk rótt feladatok ellátásához nem kellett felsőfokú jogi ismeretek birtokában lenniük,²⁰⁴ elvben elég volt a helyi szokásjog ismerete, még akkor is, ha – hasonlóan más mezővárosi hatóságokhoz – időnként országos ügyekbe is keveredtek.²⁰⁵ A *Confessionale*-ba tett bejegyzések alapján azonban úgy tűnik fel, hogy nem elégedtek meg ezzel az ingatag jogi alappal, sőt a marginálisok alapján feltéte-

¹⁹⁹ Timár Kálmán úgy vélte, a név helyes alakja Bíró Pál volna. A feltételezés nem fogadható el, hiszen Pál fordításával állunk szemben. A magyar szövegben mindenképpen nevének magyar alakját kellett használnia. A névhasználat tekintetében érdemes figyelembe venni, hogy latinban valóban a fordított sorrendet használták ebben az időszakban, de magyar szövegekben mindig a mai alakot. A foglalkozásnevek a keresztnévet követették. A névhasználatra: SZÉKELY György, *Középkori kézműves foglalkozások és a családnevek kialakulása*, NyudÉrt, 58(1967), 206–210; vö. LUKCSICS Pál, *A vásárhelyi apácák története*, Veszprém, 1923 (a továbbiakban: *A vásárhelyi apácák története*), 59 (egy oklevél), 60 skk. (tizedjegyzék). A bíró szó jelentéseiről: KOVÁCS Ferenc, *A magyar jogi terminológia kialakulása*, Bp., Akadémiai, 1964 (Nyelvészeti Tanulmányok, 6), 67–84.

²⁰⁰ A bírakat egy évre választották, de a tisztséget többször is, akár egymás utáni évben is betölthették. Vö. KUBINYI András, *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagello-korban*, LK, 1966 (a továbbiakban: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései*), 285–286.

²⁰¹ Itt köszönöm meg Kubinyi András baráti segítségét, és hogy emlékeztetett az adatra. Az esetet egyébként ismerteti BÓNIS György, *Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás = A pécsi egyetem történetéből*, szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs, 1967, 244, 90. jegyzet.

²⁰² Hasonló, több kéz által írt, ám egyetlen, tisztán kancelláriai hangjelölési írási rendszert követő kézirat nincs több. Vö. *Helyesírás-történet*, 197–199.

²⁰³ A két kódex szövegei más egykorú kéziratokkal nem egyeznek.

²⁰⁴ Sok deák ügyvédkedett jogi végzettség nélkül. *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege*, 221.

²⁰⁵ A bíró főleg közigazgatási eljárásban vett részt. Az is előfordult, hogy országos méltóságok utasították igazságtételre, igaz, azt is meghatározták, miként ítélkezzenek. Vö. a már idézett oklevelet (MOL kincs. O. A Mon. Pos. f. 26, n. 4), amelyben Várdai Pál esztergomi érsek, Magyarország kancellárja utasítja a vásárhelyi hatóságot, hogy egy birtokperben a premontrei apácának becsáron visszajuttassanak egy szőlőt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

lehető, hogy a gyónási segédkönyv használói – mindenekelőtt Pál bíró – legalább alapkaton más joggyűjteményt is ismerhettek, a jegyzetek más világi jogkönyv artikulusaira utalhatnak.²⁰⁶

Ha a *Gyöngyösi Kódex* írói képzettségükkel nem is sokkal haladták meg a somló-vásárhelyi apácák hiteleshelyén tevékenykedő, a *Pozsonyi Kódexet* író Mihály deákot, vagyoni és társadalmi helyzetüket tekintve bizonyosan. Legalábbis Pál bíró. Az ő tisztességének elnyeréséhez ugyanis feltétlenül polgárnak, egy közösség megbecsült, vagyonos tagjának kellett lennie. A bíróvá választásnak ugyanis nemcsak az volt a feltétele, hogy a bíró legyen jó hírnevű, igazságos, a jogban, a helyi szokásjogban különösen járatos, hanem hogy háztűzhelyes polgár legyen, aki már több évig viselt a magisztrátusban tanácsosi tisztelet.²⁰⁷ A város vezetésének méltóságát a patriciusréteg nehezen adta ki a kezéből.

A városi előljáróság szabad kezet kapott a belső ügyek intézésében: hitelesítették a végrendeleteket, eljártak az árvák ügyében, örködtek a város nyugalma felett, biztosították a vásárok rendjét, a kereskedelem tisztaságát.²⁰⁸ Pál bíró hatalma – miként más oppidumok bíráié – a fő- és jószágvesztési ítéletek kivételével mindenre kiterjedt. Halálos ítéleteket csak akkor hozhatott, ha éjjeli gonosztevők kerültek széke elé.²⁰⁹

Pál műveltségének a kódexből ítélve mindenesetre magasabbnak kellett lennie az átlagpolgárénál, az egyszerű iparosénál. Világlátása is szélesebb körű volt, mint a város határa. A kolligátum mellékleteként megtalált két világi vers arról tanúskodik, hogy a Pál bíróval együtt tevékenykedő közösség komoly politikai érdeklődést mutatott korának eseményei iránt,²¹⁰ még ha helyzetéből adódóan tevékenyen nem is vett részt benne.²¹¹ A *László-ének* latin szövegének egy helye azt mutatja, hogy írója ismerte – a *Gyöngyösi Kódex* másolója pedig értette – a királyi kancellária szóhasználatát.²¹² Gerézdi Rabán, a *Néhai való jó Mátyás király* elemzője a nemesi-értelmiségi, nemzeti koncepció kifejeződését látja az emlékdalban.²¹³ Nem téved. Még akkor sem, ha a vers városi, mezővárosi

²⁰⁶ Bár a *Decretum Gratian*iból két idézetet is lejegyez Pál bíró, ez nem utal arra, hogy járatos lett volna az – egyébként nem kanonizált – egyházi jogban. Feltehető, hogy egyszerűen szállóigeként ismerte a citátumokat. A *Budai jogkönyv* mellett a *Sváb*, valamint a *Szász tükör* valamelyes ismerete is feltételezhető. A jogkönyvek elterjedtségéről vö. *A szász tükör*, 71 skk.

²⁰⁷ HAJNIK Imre, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*, Bp., MTA, 1899, 86, 150; BÁCSKAI Vera, *Magyar mezővárosok a XV. században*, Bp., Akadémiai, 1965 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből: Új sorozat, 37; a továbbiakban: *Magyar mezővárosok*), 95.

²⁰⁸ A *Confessionale* bejegyzései érintik a felsorolt ügyeket.

²⁰⁹ *Magyar mezővárosok*, 98.

²¹⁰ A két világi vers politikai jelentőségéről GERÉZDI Rabán, *László-ének = A magyar világi líra kezdetei*, 171; Uő, *Néhai való jó Mátyás király... = A magyar világi líra kezdetei*, 196 skk.

²¹¹ Bizonyára nem véletlen, hogy a *László-ének* egy másik változata szintén világi férfi gyűjteményében, a *Peer-kódex*ben maradt fenn.

²¹² Az *wlscitas* (huszita) szó magyarázata: GERÉZDI Rabán, *László-ének = A magyar világi líra kezdetei*, 159 skk.

²¹³ GERÉZDI Rabán, *Néhai való jó Mátyás király... = A magyar világi líra kezdetei*, 196. A fent elmondottak tükrében mindenképpen kétségesnek tetszik, hogy ferences szerzetesek írták volna az emlékdalt. Gerézdi indokai erre a feltételezésre – az eszmetörténeti okok mellett – mindenképpen azonosak lehetnek a *László-ének*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137. szám

milióban bukkant föl. Egyrészt azért is érthető ennek a politikai felfogásnak a jelenléte az oppidumokban is, mert a magyar városi fejlődés nem felelt meg ebben az időben a nyugat-európainak. Az iparos- és kereskedőréteg tőkehiánnyal küszködött, és ha meg is gazdagodott, akkor vagyonát földbe menekítette, és nemessé lett.²¹⁴ Másrészt Mátyás halála után a nagybirtokosok mohón vetették rá magukat a városokra, és miután zálogba vették, iparkodtak hatalmuk alá gyúrni őket. A városok fejlődését a feudális urak gátolták. Érthető tehát a patríciusok vágyódása a Mátyás-kori erős központi hatalom után.²¹⁵

A két vers magától értetődően szórakoztató olvasmányul is szolgált a *Gyöngyösi Kódex* szövegeit lejegyző közösségnek, akárcsak a rövid álomfejtések, amelyek – természetesen csekélyebb értékű – irodalomnak is tekinthetőek. A korábban már emlegetett *Acephalus kódex* a *Budai Krónika* legkorábbi töredékét, egy Nagy Sándorról szóló gestát tartalmaz, ezeket követi egy, a német császárkoronázás rendjéről szóló szöveg, egy kelet-ázsiai útleírás, majd matematikai jegyzetek után a *Somnialia Danielis*, valamint egy asztrológiai feljegyzés és egy szinonimagyűjtemény jön.²¹⁶ A *Codex Acephalus* egyfajta szórakoztató olvasmányt jelentett 14. századi és későbbi tulajdonosainak, ugyanúgy, ahogy a *Gyöngyösi Kódex* egyes szakaszai is 16. század eleji scriptorainak, olvasóinak; a kéziratban ezt a feladatot töltötte be az álomfejtés, valamint a töredékesen lejegyzett sorsvetés. Az ilyen szórakoztató írások a 16. században a városi olvasóközönség igényeinek kielégítésére már rendszeresen megjelentek a nyomtatványokban, gyakoriak voltak köztük az álomfejtések is.²¹⁷

A fentebb elmondottak arra mutatnak, hogy Pál bíró környezetében több, viszonylag képzett ember működött. A városokban korán kialakult a magisztrátus munkamegosztása. A *Budai jogkönyv* felsorolja azokat a posztokat, amelyeket a város működtetéséhez be kell tölteni.²¹⁸ Egy kisebb településen, mezővárosban természetesen alacsonyabb számú személyzetre volt szükség. De még így is biztos, hogy a bíró mellett litteratus képzettségű jegyző dolgozott, a hegyvám- és a piaci ügyeket szintén írástudó ember intézte. És akkor még nem szóltam az iskolamesterről, aki nem feltétlenül volt a település plébánosa is egyben. A mesteremberek munkája szintén megkövetelt valamiféle írásbeliséget, számadáskönyveket vezettek, különösen azok, akik kereskedelemmel is foglalkoztak.²¹⁹ Közülük került ki a város tanácsosi testülete, amelynek tagjait az oklevelek

másolatára vonatkozó elképzelésével, amely viszont azon bukik meg, hogy a kódex nem a gyöngyösi ferences kolostorban keletkezett. Vö. GERÉZDI Rabán, *László-ének = A magyar világi líra kezdetei*, 146–149.

²¹⁴ *Városok és kézművesség*, 124; valamint a patríciusok viszonyulása a nemesség megszerzéséhez: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései*, 274 skk.

²¹⁵ Ekkor lesz Szeged Kinizsi, majd Perényi zálogbirtoka, Szapolyai Nagyszombatot szerzi meg, Bakócz Esztergomot vonja földesúri hatalma alá. Sopron is rövid időre Weitmüller kezébe kerül. MÁLYUSZ Elemér, *A magyar társadalom a Hunyadiak korában = Mátyás király emlékkönyv*, szerk. LUKINICH Imre, I, Bp., 1940, 345 skk.

²¹⁶ *Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai*, 63.

²¹⁷ *Eleink szórakoztató olvasmányairól*, 650, 653.

²¹⁸ *Das Ofener Stadtrecht*, articulus 23–64.

²¹⁹ KUBINYI András, *A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig*, LK, 1957, 52.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

egyszerűen csak esküdként emlegetik.²²⁰ Mindezekből az derül ki, hogy egy-egy város írásbelisége igen jelentős volt a 15. század végén, a 16. század elején.

A *Gyöngyösi Kódex* a több száz hazai város bármelyikében keletkezhetett. Bizonyosat nem lehet mondani, bár sok jel mutat egy irányba. Az eddig felsorolt különféle szempontok – a kolligátum sorsa, a szoros kapcsolata a *Pozsonyi Kódex*szel, az, hogy valószínűleg nők számára kezdték másolni a kódexet, Pál bíró hitvallásának esetleges bencés vonásai, a *Confessionale* vásártartási joggal rendelkező városra utaló jegyzetei – azt sejtetik, hogy a *Gyöngyösi Kódex* talán Somlóvásárhelyen íródott, közel az – akkor még bencés apácák kezén lévő – hiteleshelyhez. A városi magisztrátus tagjai, esetleg az iskolamester és az akkor még bencés kézen lévő *locus credibilis* személyzete jegyezhettek a kéziratba. A két helyi kancellária ugyanis szorosan együttműködött, erre bizonyosság az, hogy a mezőváros bírása és esküdtjei tanúként vettek részt a somlóvásárhelyi hiteleshely okleveleinek kiállításakor.²²¹

²²⁰ Vö. erre a MODL 22756. számú oklevelet, kiadása: *A vásárhelyi apácák története*, 59; a tanácstagokról és esküdtekről: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései*, 235 skk.

²²¹ Az előző jegyzetben idézett oklevél.

FENYŐ ISTVÁN

EÖTVÖS ÉS LAMARTINE

1. A francia romantika költészetének – közelebbről Lamartine verseinek – híre viszonylag gyorsan elérkezett magyar földre. 1820 márciusában jelent meg Párizsban Alphonse de Lamartine első, nagysikerű verseskötete, a *Méditations poétiques*, s erről az eseményről a hazai Tudományos Gyűjtemény másfél évvel később beszámolt, sőt a költőről rövid értékelést is közölt.¹ Egy B. P. monogramú szerző *Bibliographiai Ált-nézése a legujabb Francia Literaturának. Julius 1820* címmel a folyóirat 1821. szeptemberi kötetében említést tett a francia verseskötet megjelenéséről, s e tájékoztatásához a következő lábjegyzetet fűzte: „Alfons de Lamartine, ezen ifjú költő, egy fényes jelenet a Francia már régtől fogva száraz költői Literatura egén, ki verseibe erős érzést és mély gondolatokat harmóniás és erővel telyes nyelvet egyesít. Munkája, *Méditations poétiques*, melly a múlt esztendőbe jelent meg, három hónapok alatt négy kiadást ért. Benne öszveséggel 26 költemények vagynak. Próbául szolgálhat következő két darab *Az Ember* című második Költeményéből, mellyet az Angoly Költők ama csillagához, Lord Byronhoz intéz.”² Ezután közli a *L'Homme* című költemény 1–22. sorát, majd ugyancsak a műből a 103–137. sorokat. A cikk arról is tudósít, hogy míg a francia költők a 18. században alig ismerték a Bibliát, most, a 19. században az már több „kitetsző” költői talentumot lelkesített.

A francia romantikáról a következő híradásokat Széchenyi naplójában olvashatjuk, ki 1823. december 11-én bejegyzi ide, hogy az Edinburgh Review kiváló, LXXIV. számában olvasott egy cikket Delavigne-ról, Lamartine-ról és Béranger-ről. (A folyóiratszám egyébként megvan könyvtárában, s Széchenyi a cikkben sok helyet meg is jelölt magának.)³ 1825. augusztus 7-én azután azt jegyzi fel, hogy elolvasta a *Le dernier chant du pèlerinage d'Harold*ot, s ki is írja a XIII. rész 53–54., majd a XV. rész 17–22. sorát.

¹ A Lamartine-ról szóló irodalomból: Camille LATREILLE, *Lamartine poète politique*, Lyon–Paris, 1924; Jacques CASTELNAU, *Lamartine*, Paris, 1943; Henri GUILLEMIN, *Lamartine et la question sociale*, Paris, 1946; *Centenaire de la mort d'Alphonse de Lamartine, Macon – 2 au 5 Mai 1969*, Europe, 1969. júl.–aug.; *Lamartine. Le Livre du Centenaire: Études recueillies et présentées par Paul VIALLANEIX*, Paris, 1971; Fernand L'HUILLIER, *Lamartine en politique*, Strasbourg, 1993.

² B. P. [ALMÁSI BALOGH Pál], *Bibliographiai Ált-nézése a legujabb Francia Literaturának*, Tudományos Gyűjtemény, 1821, IX, 90, 108.

³ Gróf SZÉCHENYI István *Naplói*, szerk. VISZOTA Gyula, Bp., II, 1926, 424–425, 578, 725; III, 1932, 69.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

Utóbb maga elé tűzi, hogy el kell olvasnia Lamartine-tól a *La mort de Socrate*-ot. Nem egészen egy esztendő múltán, 1826. június 8-án meglepő bejegyzést olvashatunk a naplóban: Széchenyi szerint Lamartine megszűnt költő lenni, amióta megnősült (?).

A francia romantika iránti fokozottabb érdeklődést nálunk feltehetőleg Victor Hugo híres *Cromwell*-előszava (1827) váltotta ki. Az olyan újszerű megállapítások például, hogy a világ hatalmas forradalmi átalakuláson ment keresztül, s ezt a költészetben is követni kell, továbbá, hogy a szép mellett ott a rút is, a felséges fonákján a groteszk, a jó pedig folyvást keveredik a rosszal. Vagy az, hogy a művészetnek nincs joga megcsonkítani az életet, nem a szépet kell választani, hanem a jellegzeteset stb.

E gondolatok sugallata érzik azokon a cikkeken, melyeket a francia liberális romantika folyóiratából, a *Le Globe*-ből vett át a Tudományos Gyűjtemény 1828-as évfolyama. Fenyéry Gyula, azaz Stettner-Zádor György, Vörösmarty barátja ülteti át itt *Az Angol és Német Poesisről* című cikket.⁴ A fejtegetéssor alapvetően szakít a német klasszika és romantika szemlélődő, szelídítő magatartásával, a fenség és a mélység eszményítésével. Hiányolja a német szellemből, hogy bármi nagy is a merészsége, érezhető, hogy náluk az élet nem teljes, nincs küzdésben a végzettel. Ezt kiváltképp Goethe költészetéből hiányolja – amiben Stettner-Zádornak, illetve francia forrásának nincs egészen igaza. Az ő költőideálja Lord Byron, ki „Nem érzi magát honosnak a körben, melybe a végzet állította, szokatlanra törekedett, s közfigyelmet akart gerjeszteni; akadályok, veszélyek, tartózkodások őt nem gátlák... Egy művében sem lelni a szobatudóst; csak azon embert lelni e költőben, ki a vészben hajózott a Lemánon, a Hellespontot áltúsza, s Missolonghiban a halált kereste.” Stettner-Zádor szerint a költészet egyedül a fantázia leánya. A német és az angol költészet között ő leginkább a harmadikat választja – a franciát. Szerinte ugyanis a németek poézise a léleké, az álmoké; az angoloké a külső tárgyak hatásaié, a franciáké pedig a szenvedélyé, s a leginkább drámai.

A második Fenyéry-átültetés – *Shakespearról s Hamletnek 1603-diki kiadásáról* – már nyíltan szól a francia romantika eredményeiről.⁵ Kifejti, hogy amióta a Cousintól jelesen szerkesztett *Globe* a filozófiában és az esztétikában „szóvivő levéllé” lett francia földön, a franciák műítéleteiben nagy változás történt. Ma már átlátják, hogy a „romános” neve alatt „egy önteremtett szörnyeteg” ellen harcoltak. A *Globe* hatalmas hatást tett. Ennek bizonyosságául Fenyéry töredékeket közöl a Shakespeare-ről a *Globe*-ban megjelentetett négy értekezésből.

A magyar értekező, illetve francia eredetije szerint a *Hamlet* Shakespeare saját kedélyének története. Hamlet alakja egy elégedetlen személyisége az emberek között, ki előtt nemcsak ezek, hanem a menny és a föld is „csömörletesek”. Polonius viszont egy azok közül, kik nyugodtan és elégedetten élnek, mert őket semmi meg nem indítja. Bizonyos ponton túl Polonius semmit nem lát és meg nem ért. A róla szóló ítélet már fenyegetés: „terhünkre s boszantásunkra vannak ezen magokkal s a világgal olly elégedett emberek... megvetjük s megtámadjuk azokat, kik jól érzik magokat az életben, s békén alusznak.”

⁴ FENYÉRY Gyula, *Az Angol és Német Poesisről*, Tudományos Gyűjtemény, 1828, II, 109–113.

⁵ Uő, *Shakespearról s Hamletnek 1603-diki kiadásáról*, Tudományos Gyűjtemény, 1828, VI, 113–118.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

A júliusi forradalom előtti évben a Tudományos Gyűjtemény főszerkesztője, Vörösmarty emlékezik meg folyóiratában a francia költészetéről.⁶ Barthélemy és Méry eposzát, a *Napoléon en Egypte*-ot méltatja, kiemelve a két költő nagy és elragadó képeinek „egész fénysorát”, majd ő is egy részletet közöl a műből.

A júliusi forradalmat követően, 1830 decemberében–1831 januárjában a Tudományos Gyűjtemény a romantika csatájáról is beszámol. *Tekintet az újabb Franciaország poésisra* címmel kétrészes tanulmányt közöl Francis Jeffrey, az angol Edinburgh Review híres liberális kritikus tollából, a Times 1830. október 24-ei számában megjelent írása alapján.⁷ Jeffrey cikke már nemcsak egyes romantikus költőket mutat be, hanem megrajzolja a klasszicizmusból a romantikába való francia átmenetet is.

Értekezését a 18. század végi irodalmi helyzet rajzával kezdi. Szerinte ekkor kiveszett a régi könnyed tónus a irodalom egészéből. Csak a költészet maradt változatlanul. Kik eredeti művel álltak elő, azok hűségesen haladtak a régi úton. Jeffrey fanyalagva szól Delille-ről: szerinte egy-két leírást kivéve csak szép nyelvet és szépen csengő rímeket adott.

A romantika eljövételével megváltozott a helyzet: Ducis, Chateaubriand és Mme de Staël a poézis „szabadabb és érzeményesebb” nemét valósították meg. A romantika csatája pedig csaknem olyan tüzes lett szerinte, mint egykor a régiek és újak elsőbbségéről való tusa. Az új irányzat legjelesebb hőseinek Lamartine-t, Méry-Barthélemyt és Victor Hugót tartja, ők a „triumferek”. Reális jellemzést ad mindannyiuk költői formátumáról. Lamartine-ről így szól: „...Az a beteg mysticismus, mely Young olvasóját elzsidbasztja, Lamartine-ban a catholicismus gyengéd képjátékává válik, mely bennünket felderít. *Méditation*-jainak benyomása rendkívüli volt, s valóban a materialismusban elfásult népre képeinek aetheri szövésének jóltevőleg kelle hatnia, a közelebb megjelent *Harmonie*-k hasonlólag fogadtattak, s az academia maga, midőn szerzőjüket tagjává kinevezte, a romanticát sanctionálta.”

Jeffrey úgy ítéli meg, hogy Méry-Barthélemynek Napóleon egyiptomi kalandjáról szóló műve „furorét csinált”. Méltatja festéseik tiziani koloritját, de elmarasztalja őket azért, mert nincsenek náluk karakterek. A legnagyobb elismerést Victor Hugo kapja: „...Hugo Victor legtöbb oldalú – írja Jeffrey – s egyszersmind leggenialisabb a Francia romanticusok között. Darabosabb két társánál, művei lehasított granit sziklák; de lírában, eposban, dramában mindenütt *magos*.” A francia románcot ő teremtette meg. *Hernani*ja Párizs színein a legfényesebb siker.

Jeffrey összegzése a cikk végén már teljes azonosulást jelent az új irányzattal: „...úgy hisszük, hogy a megifjult nemzet a poésisnak egy új korát még el fogja érhetni.”

2. 1830-ban megjelent az irodalmi „csodagyerek”-nek számító, tizenhét esztendő Szalay Lászlónak, Kazinczy, Kölcsey és Szemere Pál tanítványának, Eötvös József leg-

⁶ V. [VÖRÖSMARTY Mihály], *Francia költők*, Tudományos Gyűjtemény, 1829, V, 111–116.

⁷ JEFFREY, *Tekintet az újabb Franciaország poésisra*, Tudományos Gyűjtemény, 1830, XII, 119–121; 1831, I, 111–113.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 33 évfolyam 133 szám

jobb barátjának tanulmánya, az *Észrevételek a Muzáron III. és IV. kötetéről*.⁸ Ebben Szalay megalkotta az 1820-as évek hazai irodalmi fejlődésének elvi-kritikai átnézetét, a francia irodalom eredményeinek felhasználását ajánlva. Mint Martinkó András, e mű kiváló elemzője írja, a fiatal szerző már romantikus tudattal ismeri fel az újszerű értéket Rousseau *Héloïse*-ében, Fielding családi rajzolataiban, Walter Scott és Wieland romájaiban; egyetért azokkal, akik „Shakespeare történelmi drámáit az újabb dramaturgia maximumának tartják”; igazságos megítélést kér a történelmi regény, s általában a regény számára: „a román az idő szelleme következtében mind inkább tükre leve a kornak”. Martinkónak abban is igaza van, hogy Szalay e művében szembefordul az idealista német filozófiával és a vele párhuzamosan létrejött német romantikával. A dült, diszharmonikus, sötét és misztikus német romantikából a klasszicizmus derűs harmóniájában keresi a kiutat.

Ennél is fontosabb, hogy a Muzáron ifjú kritikusa a francia irodalom felé fordul: „Rec. nagyon nem szereti, hogy a francia irodalom ellen való polemica nálunk is behonosodik. A németeket itt is megechözni fonákság.” A jövőt ígérő Szalaynak az a – Döbrentei Gábor nyomán hirdetett – elve, hogy irodalmi prózát, vígjátéki stílust a franciáktól tanuljunk, és tanuljunk tőlük társalgási nyelvet is, „mely a piaci és írói nyelvtől egyaránt különbözik”. Szerinte Arnaud, Florian, Marmontel műveiből „vígjátékköltőink és románíróink különösen sokat fognak eltanulhatni.”

Új vonás Szalay művében az is, hogy a magyar művelődést európai keretek közé állítja, s ezzel felveszi a harcot az általa provinciálisnak ítélt nemzeti szemlélet ellen. Szalay eljárásában is megnyilvánul az a konfliktus, amely ekkortájt a Vörösmarty–Bajza, illetve a Kazinczy–Kölcsey–Szemere vonal között kibontakozott. De Szalay túl is lép mesterein – a francia romantika felé. Egy 1838 eleji levelében Szalay azt állítja, hogy ő már 1829-ben Hugót emlegette. (Lehetséges, hogy ekkor ismerte meg Lamartine munkásságát is?)

A tömegekhez szóló irodalom érdekében elveti Kazinczyék művészeti arisztokratizmusát és exkluzivitását. Clauren, Schilling, Van der Welde és más szerzők „elbeszélései” – szögezi le röpiratában – nem jelentik ugyan a irodalom maximumát, de ők a publikum kedvencei, s így „a publicumot is több szépre s jóra fogják vezethetni, mint magok az úgynevezett magos írók, kik gyakran egyes individuumokat inkább, mint a nemzet egészét lelkesítik”. Az irodalomnak ezt az új társadalmi funkcióját Szalay a francia romantikus irodalom nagy vívmányának tartotta. A Muzáron 1833-as évfolyamában megjegyzéseket fűzött Eötvös József *Bel és Kül Világ* című aforizmasorozatához, s ebben is határozottan állást foglalt a francia romantika irányzata mellett. Szerinte „napjaink poésise” az, „mely sympathiát találjon individuumoknál és massáknál egyiránt. S így lón a francia romanticus irodalom azzá, minek azt culminatiójában itt Cousinnél, ott Hugónál látjuk.”

Az 1830–1832 közti időszak meghatározó volt a későbbi centralisták számára. Azt bizonyította, hogy a társadalomban vértelenül is el lehet érni mélyreható változásokat, a forradalom nem azonos az erőszakkal. Megélték, hogy három nap alatt megsemmisült „a

⁸ SZALAY László, *Észrevételek a Muzáron III. és IV. kötetéről*, Pesten, 1830; MARTINKÓ András, *Az ifjú Szalay László a történelem, az irodalom és az életpálya egy fordulópontján*, ItK, 1973, 195–208.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

trón és az oltár” dominanciája, semmivé lett egy jellegzetesen hierarchikus hatalmi szerkezet. A Chartából eltűntek a király isteni felségéről, az állami vallásról szóló tételek. A követkamara megkapta a jogot a törvények kezdeményezésére, ülései nyilvánosak lettek. Korlátlan lehetőségek nyíltak a tehetség és a vállalkozó kedv előtt. A közéletben előretört a párizsi liberális értelmiség.

Az átélt történelmi változások azt is bizonyították a fiataloknak, hogy a szabadság eszméje a legfőbb értékhordozó. Megerősítették a fejlődés eszméjének érvényét. S az egyenlőség ideája azt is jelentette számukra, hogy szemhatárukat az egész emberiség átfogásáig kell kiterjeszteniök. A kereszténység pedig azt jelentette, hogy az emberiség a földön is megvalósíthatja az istenit.

Ha esetleg nem történt meg, akkor is jellemző az az anekdota, hogy a júliusi forradalom hírére Eötvös és Szalay a Margitszigeten pezsgőt nyitottak, és újsághirdetéseket bontottak ki, melyek mind a forradalom híreivel voltak tele. Viszont az a színhely és időpont szempontjából páratlan kisregény, amelyet Szalay *Alphonse levelei* címmel 1832-ben publikált, már tulajdonképpen e forradalmi élménytől való, kezdődő eltávolodást jelzi. A történet, egy Alphonse nevű ifjú szerelmi története, 1830 őszének–1831 elejének Párizsában játszódik, ott él az öreg Benjamin Constant és Alphonse szeretett barátja, Victor. A címszereplő – mint azt Martinkó András szintén kimutatta – Alphonse de Lamartine, Victor pedig Victor Hugo. Az pedig, hogy ott ülnek a liberális Constant halálos ágyánál, mutatja a kisregény eszmei-politikai irányultságát.

Szalay a kisregényben Alphonse-zal, azaz Lamartine-nal azonosítja magát. Lelki alkában, írói szándékaiban, sőt filozófiájában is őt érezte magához közelebbinek, mint Hugót. Szinte feltétlenül ismeri a *Méditations poétiques*-ot (1820), talán a *Les Nouvelles méditations* (1823) és alighanem a *Le dernier chant du pèlerinage d'Harold* (1825) című köteteket. S ami a legfontosabb: Alphonse magatartásában, eszmei átalakulásában Szalay – mint Martinkó megállapítja – Lamartine és a saját pályafordulatát írja meg. E fordulat lényege a száraz racionalizmusból és ugyanakkor a német idealista filozófiából való kiábrándulás a „fényt és meleget”, szabadabb érzelmességet és kollektív értelmű cselekvést ígérő francia költészet és filozófia javára. Most már ideáljai közül Byront is kiiktatja, mivel „prométheuszi dühöt” szőtt költeményeibe. Ezúttal már elutasítja a forradalmiságot, amelyet még 1830-ban a magáénak vallott – közben a kolera-lázadás véres jelenetei és a Kölcseyvel való együttlét megtették hatásukat –, és a polgári progresszív reform, a liberalizmus útját választja. Alphonse reflexiójával tulajdonképpen Szalay hitvallása szól: „...meddigre mindig dönteni? Jót akarunk, nem kétlem: de tartok, annyi rommal márgáztatott e föld, hogy már csak ritka mag fogamszhatik. S az ifjúság kedében még most is lázzal vív. Azt hinnők, a catastrophe még csak következik, nem hogy megettünk vagyon. Fáj nekem ifjainkat így látnom. Hinni akarom, hogy vágyaik szétszakították s most keresik egymást szíveikben, de mért nem szelíden, mint könnyűt, mint sóhajtás a sóhajtatot, mért dühhel és vonagolva, mint a feldarabolt boa.”

A kisregény fő eszmeisége nemcsak Szalayra és centralista társaira, hanem a hazai reformmozgalom egészére is érvényes: a liberalizmus és a romantika új fázisának gyökereit itt, közvetlenül 1830 nyara után kell keresnünk.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137-138 szám

3. Az 1820-as években Lamartine mint újító költő, mint a romantika egyik nagy kezdeményezője hatott Európában, benne Magyarországon. Miután azonban őt 1829-ben az Akadémia, 1833-ban pedig a követkamara tagjává megválasztották, s a vértelen júliusi forradalom lezajlott, politikai publicisztikát is kezdett írni, s erre nem kevésbé figyeltek fel az olvasók. 1830–1835 között hét olyan prózai írása jelent meg, melyekben politikai, illetve művészi programot adott. Ezeknek jelentősége nem volt kisebb, mint Victor Hugoéié. Hugo azonban nem itatta át a maga szövegeit annyira katolicizmussal, mint Lamartine, másrészt drámái jóval nagyobb közönségrétegeket hódíthattak meg, mint idősebb társa. Így őt inkább ismerték meg Európa-szerte, mint Lamartine-t.

A hét prózai írás a következő: 1830. április 1-jén a Francia Akadémiába való befogadásakor elmondott beszéde (*Discours de réception*); az 1831 októberében a *Revue Européenne* szerkesztőségének felkérésére írott röpirat, *A racionális politikáról (Sur la politique rationnelle)*; az 1830-as évek elején a Macon Akadémia kérdésére adott válasza (*Considérations préliminaires sur la question à proposer per l'Académie de Macon*); a szintén ez idő tájt írott egyházpolitikai tanulmánya (*Des devoirs civils du curé*); a *Szók-ratész halálának előszava (Le mort de Socrate)*; a *Revue des Deux Mondes* 1834. március 15-i számában megjelent új költészeti programja, *A költészet rendeltetéséről (Des destinées de la poésie)*; végül az 1835. április 6-án publikált *Keleti utazás (Voyage en Orient)* záró politikai összefoglalása (*Résumé politique*).

Az akadémiai beszéd a haladás eszméje és a keresztény hit jegyében fogant.⁹ Lamartine szerint a történelem inkább megmutatja az emberi gondolat haladását, mint a véres napok. Egy vallásos lehelet dolgozik az emberi gondolatban, a hit táplálja. A kereszténység beléoltotta az emberi gondolatba az erkölcs, az egyenlőség és az erény isteni csíráit, hogy az századokon át megérlelődjön. Lamartine arra emlékeztette akadémikus-társait, s magát az udvart is, hogy már Fénelon jóakarátú zsenije megmutatta a hatalomnak „a politikai könyörület szent törvényét mint a királyok evangéliumát”. Nem szabad elfelejteni a múlt véres leckéit, az anarchiát és a szolgaságot. Ezt a századot az értekező szerint kettős restauráció jellemzi: a szabadság restaurációja a trón által és a trón restaurációja a szabadság által. A törvényhozó király megszentelte az idő haladását a Chartában.

A júliusi forradalom után Lamartine továbbra is monarchista marad, de már nem legitimista. Azonosul a születő új renddel, a polgárkirállyal, de a hatalmat minél több ember számára igényli. *Sur la politique rationnelle* címmel megalkotja a liberális demokrácia alapművét, amely a reformkor majdani szószólói, így Eötvös József számára kezdeti útmutatóul szolgál.¹⁰ A polgári platform, a reformmunka ihletett szöveggönye ez.

Lamartine szerint nincs magány a nehéz időkben. Ilyenkor a politikai, a társadalmi gondolat dominál és nyom el minden egyéni gondolatot. Körülöttünk, bennünk, mindenütt ott van – még a levegőben is. Hiába vágyódunk harmonikus rendre, a halandó világ emléke ott él körülöttünk, sőt a jelen gondja és a jövő esélye is. Le kell szállni az emberiség arénájába, vele kell szenvedni és meghalni is.

⁹ *Oeuvres de LAMARTINE*, Bruxelles, 1838, 365.

¹⁰ *Oeuvres...*, 377–392.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

Lamartine egyáltalán nem utasítja el a harcot. Azokhoz tartozónak vallja magát, akik a társadalmi igazságot keresik; akik az erkölcsöt, a kötelességet, az emberiség üdvét és haladását az iskolai elméletek fölé helyezik; akiknek a szívében más van, mint a saját nevük; akik megértik az emberiséget minden korszakában, minden formájában, minden átalakulásában. A szellemek a nemzedékek előtt mennek, mint a tűzoszlop Mózes hadserege előtt. Jelenleg a gondolatok a fény sebességével terjednek, végigfutnak a Föld egyik pólusától a másikig. Ez az isteni ige uralma a maga teljességében.

Lamartine kérdései: hol vagyunk, hová megyünk, mit tegyünk?

Hol vagyunk? Nem az idők végén, egyáltalán nem az emberi társadalom legnagyobb katasztrófájában. A történelem és az Evangélium a kezünkben van. Az életerő egyáltalán nem gyengült meg, az emberiség fiatal, de társadalmi formái előregedtek és romokban hevernek. Olyan korszakban vagyunk, amikor az ember átkel isteni sorsának célja felé, a megújulás és a társadalmi átalakulás korszakában. Szent Lajos fajtája még nem érte el az Ígéret Földjét.

Hová megyünk? Lamartine válasza: az emberiség egyik legnagyszerűbb helyére, a társadalmi rend progresszív és komplett szervezetéhez, mely a cselekvés szabadságán és a jogegyenlőség elvén alapul. Szabad, vallásos, erkölcsös, racionális századok sorát sejtjük előre, az igazság, az értelem és az erény korszakát; vagy, fatális alternatívaként, egy szakadékba sietünk, mely gyakran két korszakot választ el, új kételyekkel, vérrel, s kivihetetlen szabadságot, megalázottságig üldözött vallást, retrográd törvényhozást hagyunk fiainkra? Általános európai háborút, a vérpad legalitását, a táborhelyek civilizációját, a csatamezők erkölcsét, a satrapák és a banditák szabadságát s egy vérben párolt eszmét? Ez most a választás.

Mit tegyünk hát? Erre nem nehéz a válasz. Isten képességet adott az embereknek, mely fényként világítja meg a teendőket. A politika régen misztérium volt, ma művészet. Lamartine társadalomelmélete: az Isten legyen a kiindulópont és a cél; tárgy az emberiség legáltalánosabb jóléte, az erkölcs a fáklya, az öntudat a bíró, a szabadság az út. Négy nagy korszak volt eddig uralkodó a nemzedékek társadalmi állapotában: először a teokratikus, amely a világ teremtésével kezdődött és a hősök időszakával fejeződött be. Másodikként a zsarnokok kora, hol a brutális erőszak uralkodott, de a jogszabályozás is megkezdődött és Krisztus eljöveteleig tartott. Harmadszor a monarchikus korszak oligarchiával, arisztokráciával, feudalizmussal és főpapi hatalommal. Ez a korszak Konstantinnal kezdődött és XIV. Lajossal vagy Napóleonnal zárult. A negyedik periódusban eljutottunk mindenki jogának és cselekvésének korszakához. Ez addig a legigazságosabb, legerkölcösebb, legszabadabb korszak – véli naiv módon –, a polgári és a politikai egyenlőség kora. Ez az evangéliumi korszak – az ember egyenlőségének és erkölcsi méltóságának korszaka.

Lamartine új politika után sóvárog, mert a politika eddig kívül állott az Isten törvényén, a keresztény népek politikája voltaképpen még pogány. Ellentmondva előző állításának, úgy ítéli meg, hogy az ember jelenleg valódi ókori rabszolga, aki arra született, hogy szolgáljon, fizessen, harcoljon és haljon meg. Isten gyermekeit szerinte ugyanazok a jogok és kötelességek illetik meg a földi atya, az Állam előtt, mint az égi atya, az Isten

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

előtt. Ezt a modern emberek demokráciának nevezik. Sajnos a demokrácia nevét újabban beszenyezték a francia forradalom féktelen tobzódásai. Olyan racionális kormányforma kell hát, amelyben mindenkinek jogai vannak, azaz szabadság mindenki számára.

A júliusi államcsíny kísérletét Lamartine örült és bűnös dolognak tartja, ugyanakkor csak egyetlen jogot ítél létezőnek: a nép üdvének, a társadalmi szükségszerűségnek a jogát. Vajon a társadalomnak el kell vesznie a dinasztia romjai alatt? Azért, hogy a múltat tiszteljük, el kell árulnunk a jelent és a jövőt? A legitimitás csak társadalmi konvenció, a dinasztikák rendelkeznek a jellel, de nem rendelkeznek a jövővel. A hatalom a társadalom tulajdona.

Min kellene változtatni? A párisi időszerűtlenné vált, az erkölcs már nem fogadja el: az emberi természet egyenlő jogokat és politikai köteleességeket kíván. A sajtó legyen szabad – minden zsarnokság, amely egy eszmét el akar némitani, a sajtó elnémitásával kezd. A tanítás legyen szabad és széles körű, kiterjedt, ingyenes. Az oktatás a vita és a kritika kormányát hozza létre. Ahhoz, hogy az embert alkalmassá tegyünk a szabadságra, előbb oktatni kell. Lamartine szerint az oktatás szabadságának bárminő korlátozása mérenyelt az erkölcsi szabadság, bűn a haladó igazság ellen.

Az egyház és az állam elválasztása nélkülözhetetlen egy olyan korszakban, amikor a hatalom mindenkire tartozik. Egy általános és szabad kormány idején a vallás sem lehet kizárólagos és kiváltságos. Semmi sem kell a hit és a pap, a pap és a hívő között. Ha az állam az ember és az isteni sugár közé helyezi magát, el fogja sötétíteni a hitet. Az oltár szent tüzet jelenleg a közélet korrupciója és szennye táplálja. (Mindez teljes összhangban van a demokratikus reformer pap, Lamennais tanításaival, Lamartine hivatkozik is rá: szerinte e papnak elegendő bizalma van az igazságban, hogy azt szembevitse a létező szabadsággal.)

Elutasítja azt, hogy a hatalom összeszorítja a kezét, ahelyett, hogy széttárná. Uralkodni akar, és nem vezetni. A hatalom megállást szeretne, amikor megállni nem szabad. A társadalomnak azonban nincs szüksége vérré. A vér, a terror csak szofizma, csupán a tigris álmodik róla. Az emberiségnek az Isten felé kell közelítenie. Ez az isteni gondolat érdekli a mai fiatal nemzedéket, amely tele van reménnyel. A saint-simonizmus megnyitotta a társadalmi spiritualizmus végtelen horizontját. Ez a tanítás egy tökéletesebb és istenibb földi rendet akar. Reform szükséges, és nem destrukciója a tulajdonnak, amelyet Isten adott a családnak és a társadalomnak.

Lamartine úgy hiszi, hogy a társadalom óriási lépést fog tenni, le fog győzni minden akadályt. Valamennyi franciát felszólít az egyesülésre. Segítsük a demokráciát, hogy megszervezhesse magát. Tegyük a jót, mondjuk az igazat, keressük az igazságot – és várjunk – szólít fel a műve végén.

Napjainak égető szociális kérdésére a *Politique rationnelle* nemigen ad választ, azt mintegy kiegészítésül a Maconi Akadémia kérdésére adott *Considérations préliminaires* végzi el.¹¹ Lamartine ezúttal arra világít rá – talán elsőként –, hogy az iparban az ember géppé válik, teljesen elszigeteltté. A műhelyben brutális egoizmusnak van kitéve, elvész

¹¹ *Oeuvres...*, 371–373.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

a züllésben és a nagyvárosi menhelyekben. Család, haza s oltár nélkül, a civilizált állapoton kívül él. Gyűlölettel szemléli azokat, akiknek tető van a fejük fölött. A modern idők szolgasága és helótasága szerinte rosszabb, mint volt az ókori rabszolgaság és helótaság.

A társadalomnak harmóniában kellene élnie, ehelyett osztály osztály ellen küzd. Nagy sebek keletkeztek. A szociális problémát meg lehet és meg kell oldani.

Ilyen válságos időkben fokozott feladatok hárulnak az Egyház szolgálóira. Lamartine *Des devoirs civils du curé* című írásában, Lamennais *L'Avenir*jéhez hasonlóan, a liberális katolicizmus szellemében határozza meg a papok tennivalóit, céltudatát.¹² Számára a lelkiatya nyomorúságokban az emberek vigasztalója, közvetítő szegények és gazdagok között. Isteni missziója van, ő tud legtöbb jót vagy rosszat tenni az embereknek. Egy jó pap élő kommentárja az Evangéliumnak. Ebben az „isteni” könyvben született meg a könyörület. Az egyenlőség eszméje pedig az Isten előtti testvériségből jött létre. Ezeknek az ideáknak a szellemében a papnak intéznie kell az emberi ügyeket. Kapuja nyitva legyen mindenki előtt, lámpája mindig égjen. Ne legyen előtte se szegény, se gazdag, se kicsi, se nagy, csak emberek, azaz testvérek a nyomorban és a reményekben. A papok maradjanak semlegesek a pártharcokban, mert egyaránt atyjai a győzteseknek és a legyőzötteknek. A hatóságokkal szemben őrizzék meg nemes függetlenségüket. Az ő autoritásuk az Egyház küszöbén kezdődik és be is fejeződik.

Lamartine Szókratész alakjában találta meg filozófiai ideálját. *Le mort de Socrate* című költői művének prózai előszavában metafizikus művészeté nyilvánítja a költészetet: szerinte ez az emberi gondolat legfenségesebb formája.¹³ A költészet egyszerre ragadja meg az egész embert, fellelkesíti benne az isteni elvet; érezteti, hogy valami több, mint emberi. Metafizika és költészet Lamartine szerint egyazon dolog: az egyik szép ideál a gondolatban, a másik szép ideál a kifejezésben. Ő Szókratészben a kereszténység előfutárát látja, mert hirdette az Isten egységét, a lélek halhatatlanságát. Platónat kívánja követni, Cousin fordításában. Lamartine úgy véli, hogy a fiatal filozófus méltó a mester értelmezésére, miután felidézte kora számára a spiritualizmus „nemes” elméletét.

A *Le mort de Socrate* programját nem érezte teljesnek, ezért hamarosan továbbírta *Des destinées de la poésie* címmel.¹⁴ Pontosabban világnézetének poétikai kivetítését adta. Visszatekint a birodalom korszakára, amikor a 18. század materialista filozófiája hatotta át az erkölcsöket, amikor „geometrikus emberek” azt hitték, hogy mindent kiszáritanak a lelkekben. Az idő azután változott, a Bourbonok visszatérése új inspirációt hozott a költészetbe. Hatalmas intellektuális mozgalom kezdődött.

Az értekező ezúttal is felel arra a kérdésre, hogy mi a költészet. Válasza: valami isteni bennünk. Megtestesülése annak, ami az emberi szívben a legbensőségesebb, az emberi elmében a legistenibb. Egyszerre érzés és élmény, a nyelvek nyelve.

A költészet változik. A társadalom műveltebb osztályai nem azért mennek már színházba, hogy meghatódjanak, hanem azért, hogy ítéljenek. A társadalom kritikusabbá vált, a dráma a népből és a népről született, a civilizáció leghűségesebb képe. A jövőben

¹² *Oeuvres...*, 393–395.

¹³ *Oeuvres...*, 647–648.

¹⁴ *Oeuvres...*, 397–412.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

a költészet éneklő értelem lesz; filozofikus, vallásos, politikus, szociális; főként bensőséges, személyes, elmélkedő és komoly. Lamartine-t antropológiai optimizmus, a haladás abszolút hite tölti el, s a költészetnek valaminő ítélőbírói funkciót tulajdonít. „...én nem látom az emberi értelemben semmiféle hanyatlás jelét... látok viszont kivénhedt intézményeket, melyek összeomlanak, és ugyanakkor friss nemzedékeket, melyeket az élet fuvalma ösztökél, és minden irányú tevékenységre serkent; nemzedékeket, melyek előttünk még ismeretlen tervek szerint fogják újjáépíteni azt a végtelen művet, amit Isten ad az embernek, hogy szüntelenül formálja és újraformálja saját sorsát... [A költészet] ott lebeg a társadalom felett, ítéletet mond róla, és megmutatva az embernek munkája közönségességét, mindig előbbre ösztönöz”.

A jövő költészetének még egy új feladatot is be kell töltenie: az intézmények és a saját irányát kell követnie, népivé kell válnia, mint a vallásnak, a tudománynak és a filozófiának. A népi géniuszoknak a jövőben az igazság, a szeretet, az értelem, a lelkesedés és a vallás érzelmeit kell népszerűsíteniük.

Egy nagy, vérontás nélküli liberális álomkép lebeg Lamartine lelki szemei előtt: Európa és Kis-Ázsia békés társadalmi átalakításának képe. Keleti utazásának politikai öszszegzésében (*Résumé politique*, 1835) folytatni és befejezni szeretné 1789 francia forradalmát.¹⁵ Bejelenti, hogy egy nagy akció kezdetén vagyunk. Az értelem került hatalomra, de a társadalmi kérdések bonyolultak. A jogegyenlőség eszméje követelések és ambíciók egyenlőségét hozta létre minden osztályban, aspirációkat a hatalomra, határtalan konkurenciát és irigységet. Az ipari mozgalom a haszon elérésére készítette a munkát, a munkanélküliség pedig nélkülözéshez szoktatott hozzá, majd lázadásra és rendtelenségre készítette a munkást. A földművesek felszabadultak ugyan, de rosszabb helyzetbe jutottak, mint valaha. Harc lesz, ha nem határoz erről az értelem, a politika és a társadalmi könyörület. A tulajdon a társadalomban sine qua non. De a tulajdon nemcsak értünk van, hanem az egész társadaloméért. A tulajdon jogánál van magasabb: az emberség jogai.

Lamartine ezután felvázol egy európai jövővíziót az ottomán birodalom várható feloszlása után. Nagyon tart az európai hatalmak összetűzésétől, a bekövetkező vérfolyamától. Ehelyett egy nagyhatalmi kongresszust ajánl, mely civilizációs gyámságot vállalna a török birodalom részei fölött. Arról álmodik, hogy az európai civilizációt áttelepítenék ide, s ez megoldaná Európa munkanélküljeinek a kérdését. Európa megmentése így készítené elő az emberiség hatalmas jövőjét.

4. Szalay és Eötvös egyetemre kerülésük óta (1827) közös szellemi műhelyt alakítottak ki, így valószínű, hogy a Lamartine-élményen is osztoztak. Az igaz, hogy Eötvös érdeklődése kezdettől fogva irodalmibb volt, mint barátjáé, de Lamartine éppannyira inspirálhatta benne a költőt, mint a politikust. Lamartine a kor embere, a társadalom embere, „írástudó” ember volt mindkettejük számára. S vallásos katolikus, emellett törzsköcs nemes, szinte féларisztokrata, monarchikus és legitimista már családja révén, de

¹⁵ *Oeuvres...*, 343–352.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

kezdeti meggyőződése szerint is. S nagy parlamenti szónok, sok szócsata hőse, miként nagy rétorrá lett maga Eötvös is.

A magyar költő-politikusra sok kortárs nagyság hatott – többek között Victor Hugo, Guizot, Constant, Lamennais –, de Lamartine szuggesztíója egész életén át tartott, a liberális-romantikus eszméknek szinte szimbólumává növekedett az ő szemében.

Költőként és politikusként Eötvös is, Szalay is egy új társadalom után vágyódtak, olyan együttélésre, amelyet a szabadság és az igazság határoz meg. Sokat reméltek e téren a sajtó hatásától – a publicisztikában a társadalom tökéletesítésének fontos tényezőjét tisztelték. E tökéletesítés módszerének a reformot tartották, az erőszakot, a vérontást el akarták kerülni. Az osztályharc helyett az osztályok együttműködésében bíztak, s azt leginkább a falusi élettevékenységben, a paraszti munkában vélték fellelni. Lamartine *Graziellájának*, e prózakölteménynek ideálja korán, *A Karthausi* befejezésében feltűnt Eötvösnél, hogy azután a *Szegénység Irlandban*, majd *A nővérek* lapjain jelentse a jövőt.

Maga a Lamartine-költészet hatása azonban már korábbi: már akkor érződik magyar pályatársánál, amikor az első aforizmáit felírja naplójába. A katolikus egyház által hirdetett emberiségtávlatot a Lamartine-élmény felerősítette Eötvös lelkében. Íme egypár példa: „mit emberek alkottak, elveszend, s csak az marad, mit törvényként szívünkbe teremtett az istenség: Egyes emberek patrióták, de népek kozmopoliták legyenek, és boldog lesz a világ”; „Az egésznek része csak az lehet, ki szíve részévé tette az egészt.” Lamartine-ra emlékeztet a szabadság és a vallásos hit összekapcsolása is: „Légy nyugodt ember, eljön a feltámadás napja, s szabad lesz minden nép, ki szabadságért sóhajt.” S ugyancsak Lamartine-ra az újat kezdés lendülete: „Minden kornak van nagysága, de azt nem másra foltozni, hanem teremteni kell. Ő építményt vagy leroskadni hagyjuk és sirjunk omladékin, vagy rontsuk le s építsünk újat helyette.”

Az 1833-ban publikált *Bel és Kül Világ* romantikus szentimentalizmusa, érzelmessége, világot átölelő szubjektivitása nem kevésbé mutat lamartine-i sugallatokat: „Nem oly nagy a világ, s nem oly kicsi szívünk, hogy ez, ha szeret, amazz magába ne foglalhatná”; „Miért nem teremhetne szívünk is számtalan jót? Miért nem nyomhatunk mi is egész világokat szerető szívünkhöz?” Leginkább az új idea, az egész eötvösi pályát meghatározó fejlődésgondolat jelez – természetesen máshonnan érkező inspirációkkal együtt – lamartine-i ihletést: „Lenyomó, ha feltekint ember a számtalan világokra maga felett, és ha meggondolja mi kevés ő a roppant mindenségben; de ha a földre borulván, újra feltekint, és ha csudálva látja a míveket, melyeket maga teremtett, és ha látja, mivé teheti a földet, s meg magába tekint újra – emelkedik lelke, s büszkén látja, hogy testvére az egész természetnek, mert őbenne is ki van mondva a nagy egyetemi gondolat: kifejlés.” 1835-ben ezt az ideát szentenciózusabban mondja ki Eötvös: „míg a természet haladni fog, haladni kell nekünk is, s csak mi már holt, mi már elrohadt, állandó.”

A népre, a tömegekre hatás elvét idehaza általában Eötvös Victor Hugo-tanulmányaihoz kapcsolja a szakmai köztudat. Joggal, de hozzá kell tennünk, hogy maga a magyar író is jelzi: a romantikai iskolában Hugót Chateaubriand és Lamartine „dicsően előzték”. S mit tanult tőlük? Azt, hogy „az igazság terjesztése, a népek oktatása és jobbítása” az,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

ami után a jobb író fárad. S azt, hogy „önkorának használni szebb és biztosabb, ezen iparkodjék a művész”.

Beaumont és Tocqueville börtönügyi beszámolója mellett Lamartine-nak a halálbüntetés ellen vívott harca volt az, amely közrejátszott Eötvös első, *a fogházjavítás ügyében* írott tanulmányának keletkezésében. Az eötvösi szempontok között nemegyszer ismerünk Lamartine ideáira. Így amikor arról olvasunk, hogy az alkotmányi világban nagy, szüntelen harc folyik uralom és szabadság között, vagy hogy az ember szabadságra született, minden jobbítás csak szabadságból eredhet. S Eötvös is az emberszeretben látja korának nagyságát, akárcsak Lamartine.

Belejátszott ez a mentalitás és morál a Kölcsey-émlékbeszédbe is, bármennyire is a *Parainesis* költője volt annak modellje. Itt is a szeretet adja a vezérhangot, annak közhasznú, cselekvő változata, amelyre nemcsak a *Hymnus* alkotója adott példát a pozsonyi országgyűlésen, hanem a francia poéta is a párizsi követkamara ülésén. Eötvös szerint szép a gondolat, hogy nevünk fenn fog maradni, de van ennél boldogítóbb: a meggyőződés, hogy korunknak hasznos polgárai voltunk, s a nehéz munkában, melyben századunk egy jobb jövő után törekszik, mi is részt vettünk. A jó polgárnak nemcsak keseregni kell az elveszett fényért, hanem cselekedni is. Hasonlóan Lamartine-típusú ideál az, amely szerint Kölcseyt látatja az emlékbeszéd: „ki, midőn azon meggyőződésből indult ki, hogy e föld nem egyeseknek, hanem az egész emberi nemnek élvezetére adatott, oly elvekért fáradozott, melyeket a jövő kor létesíteni fog.”

Ez a jövő azonban sem Lamartine, sem Eötvös számára nem jelenti koruk kapitalizmusát. A munkások sorsát, a gyáripár elosztási viszonyait bizonytalanok és igazságtalannak ítélik. Ezért van az, hogy a magyar költő-politikus *Szegénység Irlandban* című röpiratában kijelenti, hogy semmi nagyobb befolyást nem gyakorol, semmi több jólétet nem terjeszt, mint a földművelés. A gyáripárt ellentétesen látja az egyenlőséggel, „Isten nem akará, hogy népei szolgák legyenek a földön”. A tulajdon nélküli embereket viszont Eötvös éppoly veszélyforrásnak látja, mint francia társa. Figyelmeztet arra, hogy csak míg az elnyomottnak valamije van, mit még veszthet, addig úzi ura nyugodtan hatalmát.

A szabadság egyenlőségét követeli minden ember számára *A zsidók emancipációja* lapjain. Eötvös a haza fogalmát is korrelációba hozza a szabadsággal: „A haza... Azon hely, melyen magunkat szabadoknak érezhetjük, melyben csak hasonlókat találunk... honszeretet soha szolgák erénye nem vala... Csak ha mindenkit, ki a hon határai között él, az alkotmány áldásaiban részesítünk, gerjeszthetünk hazaszeretetet.”

Eötvös 1836–37. évi nyugat-európai utazása alkalmával személyesen is találkozott Lamartine-nal. Ennek nyomán a katolikus liberalizmus filantrópiája felerősödik gondolatvilágában. Irland szegényei vagy a zsidók, esetleg a börtönök lakói: Eötvös azt hirdeti, hogy Isten nem akarta, hogy egyetlen szív is remény nélkül éljen a világon. Egész civilizációnk a kereszténységen alapul, így a világ népeinek közeledniök kell egymáshoz. Az elnyomottak segítése egyetemes feladat mindkét író-politikus számára: emberi feladatunk segíteni mindig, hol segíthetünk, enyhíteni minden szenvedést, magunkhoz fel-emelni minden elnyomottat, helyreállítani minden igazságtalanságot – vallja Eötvös.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

A fiatal magyar író épp akkor jár Párizsban, amikor Lamartine rádöbben a szociális kérdés megoldatlanságára, a júliusi forradalom befejezetlen voltára. *A Karthausi* Gusztávja voltaképpen megismétli azokat a kínzó kérdéseket, amelyeket Lamartine a követkamarában 1834-től kezdve társai elé tárt. Lamartine szerint a proletárok kérdése a legszörnyűbb robbanással fenyeget, ha a hatalom továbbra is vakságot tanúsít irántuk. Franciaország most vagy nagy dicsőség, vagy nagy veszedelem előtt áll. A proletárok ma rosszabb helyzetben élnek, mint valaha is. A tulajdon nemcsak az egyes emberért van, hanem az egész emberiségért. Szociális „charité” szükséges a társadalom számára.

Eötvös *Karthausija* e lamartine-i felismerések jegyében fogant, vegyítve azokat a Saint-Simontól, Lamennais-tól és Sismonditól olvasottakkal (s természetesen saját tapasztalataival).¹⁶ A regény vezető szempontja egy kérdés: elomlott világ romjai fölött állunk-e vajon, melynek szétdőlt építményei között nem marad hátra nemünknek egyéb, mint kétségbeesés és halál? vagy egy káoszban, mely mint az, miből Isten földünket alkotta, egy új paradicsom magvait hordja magában?

Eötvös bejárta Párizs tereit és utcáit, s látta „a rongyos chiffonier-t a fényes utcákon”, s látta „az éhséget dús boltok előtt, s a népet megvetve azoktól, kiket felemelt, a jogzsarnokság helyett a pénz kegyetlen hatalmát”. A párizsi körkép arról tanúskodik, hogy egyfelől vannak a „fényes boltok, divatos hintók s az ékesen öltözött sokaság”, másfelől a „sötét házak”, a „munkazaj”, a „rongyos koldus”, az „izmos munkássereg”. Mi lett „Isten képmása”-ból 1830 júliusa óta? Gusztáv barátjának, Armand-nak válasza: „Proletárius”. A szabadság és egyenlőség eszméi, melyekért annyi vér folyt, puszta szavakká üresedtek.

Csak az egyszerű földműves munkája, függetlensége segít ki az önzés világából – hirdeti a regény befejező szakaszában – naiv módon – Armand sorsa. Így a jövőt illetően Eötvös nem pesszimista: szerinte az emberi nem el fogja érni nemes célját, az egyszerű, mások hasznát előmozdító életvitel által a jó győzni fog a világon.

5. A politikusi pályára térő Eötvös előtt leginkább Lamartine példája lebeg, ki nem tartotta lealázónak költő létére a parlamenti harcot. Írónak és politikusnak szerinte egyaránt az a feladata, hogy használjon a sokaságnak: „...nem elég e büszkeségednek – kérdezi 1840 után Eötvös –, ha egy rossz törvénynek eltörlését csak egy órával siettetéd, ha egy nagy gondolatot, mely nemünket emeli, csak egy órával hirdeted elébb, mint nálad nélkül történt volna.” Mások terheiben kell osztozni, a sokasággal hatni, igazsággal fellépni a sokaság előítéletei ellen – jegyzi fel ugyanekkor naplójába.

Szintúgy a sokaság érdekei adják a vezérszempontot Eötvös *Kelet népe és Pesti Hírlap* című röpiratához. Széchenyi arisztokratikus elzárkózásával azt szegezi szembe, hogy csak ami a sokaság véleményére leginkább hat, az a leghatalmasabb. Az ország minden rendű lakosait részesítenünk kell politikai jogainkban, s arra alkalmassá kell tennünk őket nevelés által. Előrejutás csak a keresztény szeretet által remélhető, mely milliókat egy nagy családdá fűz. A birtok szentségét nem szabad azonban érinteni: ki a birtokta-

¹⁶ FENYŐ István, *A centralisták*, Bp., 1997, 84–93.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

lant a birtokos ellen feluszítja, hazánk ellensége. Rend nélkül nincs fejlődés, de az új viszonyok eszközlésében az egész nemzetnek részt kell vennie.

A participáció elve a vezérfonala a Pesti Hírlapba írott vezércikkeknek is, miként Lamartine parlamenti beszédeinek. Eötvös azt az álláspontot fejt ki, hogy senki azon ügyek elrendezéséből, amelyek őt érdeklik, kizárva ne legyen. Az alkotmány sáncai közé a nép minden osztályát fel kell vennünk, a magyar alkotmány ne százazreknek, hanem egy népnek legyen a tulajdona. A polgároknak semmi osztálya ne legyen kizárva a politikai jogok gyakorlásából. A tulajdon jogából sem – valódi tulajdon nélkül valódi szorgalom nem létezhet.

A jogfosztottság, kiszolgáltatottság elleni küzdelem hatja át Eötvös új regényeit. *A falu jegyzőjének* társadalomváltoztató hősei, Tengelyi Jónás és Réty Ákos, a *Magyarország 1514-ben* meghatározó szereplői, Lőrinc pap és Orbán deák egyaránt értelmiségiek, komponálásukba Kölcsey hagyománya éppúgy belejátszott, mint Lamartine példája. Tengelyi éppoly hajthatatlanul lázadó népember, mint a francia szabadsághős, „Benne minden elnyomott, minden szenvedő, kit mások elhagyának, barátot, védelmezőt talált”, s alkotójában szintúgy nincs még egy cseppnyi kétely és aggály a jobb jövő iránt.

Ez az élethangulat azonban a második regényben alapvetően megváltozik. A galíciai események nyomán Eötvös lelkébe szorongás költözik: a magyar író immár egyaránt tart a tömegek gyakorolta véres erőszaktól és az ellenforradalmi diktatúra veszélyeitől. Felismeri: az eszmék nem elegendők, megvalósításukra rá kell nevelni a tömegeket. Lőrinc próféciája a regény végén a mű legfontosabb üzenete: „Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni. A nép szabaddá nem válhatik, míg azt lelki sötétség fogja körül.” Mintegy a regény szedésének kezdetével egy időben, 1847 augusztusában látogatott el Lamartine Marseille-ben a munkásköltők otthonába, ahol nagy és fontos beszédet mondott. Előadta, hogy az intelligencia korunkban már mindenhová eljut. Régebben az igazságot vérben keresték, a modern civilizáció viszont a fény általános felosztásában találja meg. Az osztályok nivellálódását fény, instrukció, szabadság, bölcs törvények és türelem által kell elérni. Ha Lamartine kormányon volna, megteremtené a nép egyetemet, ingyenes egyetemet azok számára, akiknek erre nincs elég pénzük.

E beszéd után a munkások diadalmenetben kísérték Lamartine-t lakhelyére, az Hôtel des Empereurs-be.

6. 1848-ban mindkét író-politikus miniszter lett, ráadásul Lamartine a Francia Köztársaság külügyminisztere. Nagy szerepe volt a februári forradalom létrejöttében. Természetes dolog, hogy még inkább a közvélemény előterébe került, mint annak előtte. Utóbb pedig az vált feltűnővé, hogy amióta 1848 júniusában megvált tárcájától, mennyire megfélemedezett róla a közgondolkodás. Az emigráció periferiájára került centralisták magukra nézve ebben is analógiát láthattak.

Mindenesetre a *Statusférfiak és szónokok* könyvének második kötetét közreadó Szalay László 1850-ben Lamartine-ban találta meg azt a politikatörténeti alakot, aki a 18–19. század nagy szónokaihoz és államférfiúihoz 1848 eszméit hozzáfűzi. Könyvében közli

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

magyarul Lamartine-nak a francia nemzetgyűlésben 1848. május 7-én tartott beszédét.¹⁷ Ebben a beszédben nem annyira a júliusi monarchia tagadása az érdekes, mint inkább az eszmei program – a demokrácia hirdetése. A köztársasági Franciaországot a demokrácia zálogának tekinti a francia író. Szerinte a republikai Franciaország nemcsak hazája, hanem katonája is a demokratikus elvnek. Lamartine „republikai békét és francia testvériséget” hirdet valamennyi nép számára. Biztosítja hallgatóit, hogy senkire sem akarnak időnek előtti vagy a természettel összeférhetetlen formákat rátukmálni. Úgy ítél, hogy a demokrácia isteni sugallat műve volt, s Európában szintoly gyorsan és dicsőségesen fog diadalmaskodni, mint Párizsban. Alakul a népek koalíciója, mely csak egyet akar: a felszabadult népek barátságát. A mai rendszer a demokratikus igazság rendszere, mely közös társadalmi hitté fog fejlődni. Ha szükséges az, hogy a demokráciának meglegyen a maga harmincéves háborúja, Franciaország nem harminchat, hanem Svájjal, Olaszország és Németország felszabadult népeivel együtt nyolcvannyolc millió embernek lesz a vezére.

A 48-as forradalmat megelőző évben is sokat beszéltek Lamartine-ról Európa-szerte. 1847 januárjában ugyanis a költő-politikus befejezte új művét, amelyet negyvenegy hónapon át írt, *A girondisták történetét* (*L'Histoire des Girondins*). Az alkotás 1847 márciusa és júniusa között jelent meg Párizsban nyolc kötetben, s október elején már huszonötezer példányt adtak el belőle. Egész Franciaország erről beszélt, s nagy volt a visszhangja a magyar liberálisok és radikálisok körében is. Alig fejeződött be a mű párizsi kiadása, már 1847 júliusában – az első négy kötet birtokában – megjelent róla az első hazai kritika, Pálffy Albert tollából, az *Életképek* hasábjain.¹⁸ Pálffy rovatvezető volt a Pesti Hírlapnál, melyet ekkor a centralisták irányítottak, másrészt a Fiala Magyarországcsoport egyik meghatározó alakja. Eötvös amúgy is minden írást elolvasott a francia forradalomról, nem kétséges, hogy a Pálffyt is.

A cikk *A girondisták történetét* a legkedvesebb olvasmányának minősíti. Nem győzi csodálni az író eszméinek, megjegyzéseinek és fejtegetéseinek szépségét – Pálffy szerint némely pillanatokban azt hinnénk, hogy regényt olvasunk. Egy évvel később az ő dicséretein is tútesz a folyóiratban Vasvári Pál. A kedély emberének tartja Lamartine-t, ki lángra lobbantja a képzelet fákláját, s e varázsfény minden képet érdekes alakban tüntet elő. Lamartine megnyitja a sírokat, s a félszázados halottak új életre kelnek fel koporsóikból. Vasvárinak e megállapításai helytállóak, de az már nem, hogy a francia történetíró művében nem az ítélet játszik fő szerepet, hanem a festés, a rajzolat.

Lamartine történetírásában épp az ítéletek vannak az olvasóra legnagyobb hatással. Például az, hogy már a bevezetésben az újabb kor legnagyobb drámájának minősíti az 1789-ben kezdődő francia forradalmat. S aki végigolvasta a nyolc kötetet, az bizonyosan osztotta a szerző nézetét: „E vérrel és könnyel teljes történet tele van tanulsággal is a népre nézve.” Jóval később, korunkban Gángó Gábor joggal mutat rá Lamartine és Eötvös kereszténység-felfogásának különbözőségére: míg az előbbi a demokráciát, az utób-

¹⁷ SZALAY László, *Statusférjak és szónokok könyve*, Pest, 1850, 425–434.

¹⁸ P–FY [PÁLFFY Albert], *Külföldi irodalmi szemle*, *Életképek*, 1847, II. k., 2. sz., júl. 11., 63–64.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

bi a szabadságot vezeti le a kereszténységből. Hozzáteszem: Lamartine liberalizmusa radikálisabb, mint Eötvösé.¹⁹ Igaz: az előbbi a forradalom előtt írta művét, Eötvös pedig utána. Abban a jövőváró hitben viszont már egyezik a girondisták története és Eötvös nagy műve, az *Uralkodó eszmék*, hogy el fog jönni az a nap, amikor a kereszténység tana elhagyja majd a templomot és belép a népek tanácsába. E napon a társadalmi világ újjá fog születni.

Lamartine politikai felfogását, a forradalomról alkotott véleményét három alapelv határozza meg: a forradalmi mozgalom következetesen fog haladni az emberiség elnyomott jogainak helyreállításában; a demokrácia mozgalma illő kormányformát fog keresni; a társadalmi és politikai felszabadulás maga után vonja az emberi szellem felszabadulását.²⁰ Úgy ítéli meg, hogy a francia forradalom lényegében magasztos spiritualizmus volt. Általa a jog fensősége aratott diadalt az erő fölött, az értelem fensősége az előítéletek fölött, a nép fensősége a kormányzat fölött. A nagy társadalmi átalakulás szelleme ellenállhatatlanul haladt előre.

A forradalom eszméjét Lamartine elkülöníti a rá hivatkozó vérontástól. Erényét az eszméjében látja: szerinte az eszme tiszta, romlatlan és isteni volt, a legszentebb eszme, mely az emberiséget áthatotta. Azt azért hozzáteszi, hogy szenvedély és harag helyett a mérséklet és bölcsesség tanácsára kell hallgatni. Alkotmány kellett volna mérséklettel, forradalom háború nélkül.

Lamartine az 1791. évi alkotmány pártján áll, szerinte ez az alkotmány megírta az idő minden igazságát és feljegyezte korának minden emberi értelmét. Egészen azonosul az alkotmányozó nemzetgyűlés törekvéseivel, azt nemcsak Franciaország, de az egész emberiség képviselőjének látja. Az értelem és az újabb kori bölcsészet egyetemes gyűlésének, a „mindenség emberei”-nek. Az emberi jogok nyilatkozatát pedig „az emberi nemzet tízparancsolatá”-nak. Államformák tekintetében a köztársaság mellett szavaz – úgy hiszi, hogy az megakadályozta volna a vérengzéseket.

Az utóbbiakat Lamartine nem győzi elítélni, bár a szeptemberi mészárlásokat nem a szabadság, hanem néhány ember vétkeiként jelöli meg. A forradalom tisztasága, vértől való mentessége nála múlhatatlan követelmény.

Erkölc és igazság, rend és törvény – ezek a Lamartine képviselte forradalmiság vezérszavai. A girondisták az ő szemében a liberalizmus egykori képviselői, kik arra vágytak, hogy ledöntsék az egyház, a nemesség és az udvar régi arisztokráciáját, s helyébe léptessék az ész, a tudomány és a gazdagság új vezető rétegét.

Lamartine másik forradalomtörténete, az 1848-as forradalomról szóló, közel sem keltett akkora visszhangot.²¹ Eötvös azonban bizonyosan olvasta, mert az *Uralkodó eszmékben* hivatkozik rá. A 48-as forradalom ábrázolásának céljaival feltétlenül egyetértett. Azzal, hogy az utóbbi forradalom nem más, mint folytatása az elsőnek, a jakobinus klubok és az erőszak lehető elkerülésével, a tulajdon jogának feltétlen tiszteletével. A vagyonközösség minden formáját elutasítja, még inkább „az éhség és a tulajdonszomj

¹⁹ GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József uralkodó eszméi: Kontextus és kritika*, Bp., 2006, 127.

²⁰ Alphonse de LAMARTINE, *L'Histoire des Girondins*, Bruxelles, 1847.

²¹ UŐ, *Az 1848^{ki} forradalom története*, ford. ZSILINSZKY Mihály, I–II, Pest, 1873.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

által felbőszített polgárháború"-t. Művét azért írja, hogy olvasóival beláttassa: a szabadságot nem lehet lopni, az csak a teljes nemzet által nyerhető meg. S azt, hogy a felülről jövő zsarnokságot nem szabad alulról jövő zsarnoksággal felváltani. A szocialista és a kommunista tanokat elveti, a vörös zászlós tömegek cselekedeteit elítéli. Alapelve változatlanul a testvériség és a béke.

A két történeti mű tónusa, hangulatisága mindazonáltal eltérő. A nagy francia forradalomról szóló munka az új forradalom várásának, sürgetésének attitűdjében született, az újabb forradalomról alkotott már a kiábrándultságban – főképp a csalódás tanulságait összegzi. Eötvösre mindkettő egyaránt hatott – az *Uralkodó eszmék* gondolatvilágába mindkettő erőteljesen belejátszott.

7. Naplója híven tükrözi ez új felismeréseket, amelyek különben áthatják az emigrációban és utána születő, többi művet is. 1851-ben például azt olvashatjuk, hogy a korlátlan népuralom okozta bajok orvoslása csak az egyedi szabadság által lehetséges. 1851–1852-ben azt jegyzi fel, hogy minden hatalomnak némi korlátokra van szüksége, illetve azt a gondolatot, hogy mind az egyéni szabadság és az egyedi tulajdon, mind a birtok közössége és a despotizmus korrelált fogalmak. S a Lamartine-ével azonos vagy rokon ideák Eötvöst holtáig elkísérik. 1854–1855-ben arra int, hogy minden nevelésnél a legfontosabb: ügyelni arra, hogy megtanuljunk mértéket tartani mindenben. 1855–1856-ban: miként minden civilizáció mások romjain támad, úgy elenyészve egy új, mindig szebb fejlődés csíráit és feltételeit hagyja maga után.

1857-ben a hazai politikai tevékenység megélénkülésével kiváltképp megszorodnak a naplóban a Lamartine-típusú eszmék. Egész kis antológia alakul belőlük. Ha élni akarunk, részt kell vennünk a kor tudományos haladásában. Dolgozzék mindenki azzal az öntudattal, hogy az egész emberiségnek munkása. Az individuális szabadság elvének követése a politikai organizmusban a katolikus egyház lényeges reformjához fog vezetni; nem korunk tudománya, hanem korunknak ipusztriális iránya az, mitől vallásunkat félthetjük. Azt az ellentétet, amely az ipusztrializmus miatt gyakorlatilag követett morál és a keresztény vallás elvei között létezik, nem egyenlítheti ki senki a világon.

A kor nagy eszméinek, a szabadságnak és az egyenlőségnek beteljesülését Eötvös továbbra is a kereszténységtől várja, a francia liberális katolicizmus prófétáihoz hasonlóan. 1859-ben is úgy véli, hogy a kereszténység nemcsak hogy nem élte túl magát, sőt csak most közelgünk uralmához. A kereszténység pedig Krisztusban a legmagasabb ész és a legtisztább erkölcs mintáját tiszteli – állapítja meg.

A katolicizmust azonban továbbra is, sőt még inkább, átalakult, megújult formában képzeli el – úgy, ahogyan azt Lamennais, Lamartine, Montalembert tanítják. 1860-ban azt írja fel erről, hogy ha a politikai átalakulás definitíve megtörtént, az egy bizonyos idő után szükségképpen az egész katolicizmus átalakulását fogja maga után vonni. 1861–1862-ben a remény foglalatát látja a kereszténységben, 1865-ben pedig a protestantizmus és a szabadság szükségyszerű kapcsolatát: „Valamint a protestantizmus, azaz a szabad vizsgálódás a vallási téren, s azon elvnek elismerése, hogy az egyházat a hívek öszszesége képezi, s hogy az egyes keresztény és Isten között arra különösen feljogosított

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

egyénekre szükség nincs, később vagy elébb a polgári s politikai szabadságot vonja maga után, úgy a polgári s politikai szabadság maga után vonja a szabad vizsgálat s egyenlőség elvét a vallás terén, s így ellentétben áll a katolicizmussal.”

Eötvös a legfőbb erkölcsi értéket – levonva 1848 tanulságait – haláláig nem az egyenlőségben, hanem a szabadságban látja. 1862-ben feljegyezi, hogy miként minden civilizációnak biztosítéka a szabadság, úgy a szabadság biztosítéka az emberi méltóság elismerése. 1868-ban azt írja fel magának, hogy az egyenlőséget csak a szabadság által fogjuk létesíteni, 1869-ben azt, hogy a szabadság biztosítéka műveltség. 1871-ben, utolsó aforizmájában pedig nemcsak a saját életútja, életműve tanulságait összegzi, hanem Lamartine-ét is: „Az ember nem szabad, de szabaddá válhatik.”

Az 1848-as forradalom az Európa két szélén elhelyezkedő országok kivételével az egész kontinenst átfogta, s az egységnek ez a tudata azontúl tükröződik Eötvös röpirataiban, államtudományi munkásságában, kiutkeresésében is. *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról (Gleichberechtigung)* című röpiratában már érződik az, hogy a szerző olvasta a girondistákról szóló művet. Lamartine-ra utal az a gondolat, hogy a francia forradalom az újkor összes törekvéseinek kiindulási pontjául tekintendő. S az is, hogy a kapcsolatok közvetlenebbé válásával a különféle népek egyre sokasodó érintkezési pontjai mindinkább áthidalják a szakadékokat.

Eötvös „opus magnum”-ában, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* címűben a lamartine-i inspiráció olyan erőteljes, hogy megkockáztatjuk: magában az alapötletben, abban, hogy egy nagyszabású műben összegezze a kor politikaelméleti tanulságait, közrejátszhatott a nyolckötetes történeti mű példája. S emellett a francia mintaképtől elsajátított ideák egymást követik. Már a bevezetésben arról olvashatunk, hogy csak hasznos munkásság által érezhetjük magunkat boldogoknak. Továbbá arról, hogy ami 1789-ben Franciaországban történt, az most Európa nagy részében következett be, ami századok óta fennállott, az csaknem nyom nélkül tűnt el. S ha Lamartine a tulajdon eszméjét olyannyira védi, a népfelség elvét, továbbá a szocialista és kommunista rendszereket pedig sarkosan elutasítja, mindebben magyar híve is követi őt. Eötvös úgyszintén az újabb társadalom sarkkövének nyilvánítja a birtok fogalmát, körülhatárolandónak az államhatalom körét, s élesen elutasítja az utcai zavargásokat: „...én sem hiszem, hogy oly rendszerek valósulhassanak tartósan, melyek az egyéniséget megsemmisítik, melyek a birtok megszüntetésén alapulnak... Én is életrevalóbbnak tartom polgári-sodásunkat, mintsem higgyem, hogy azon vad csoportok által buktathatnék meg, melyek a külvárosokból a törvényhozás palotája felé nyomulva, veres zászlók alatt halállal fenyegetik a társadalmat.” 1848-nak Eötvös számára egyik legfőbb tanulsága az, hogy sem egynek, sem több embernek a kezébe nem szabad olyan méretű hatalmat adni, mellyel a közjó nevében minden ellenállást megsemmisíthetnek. Éppoly hősinek és elborzasztónak látja a forradalmat, mint a francia író, szintúgy elválasztva azt, amit a francia nép tett, attól, amit a párizsi csócselék elkövetett. Szintén fellép a „közérdek” mitizálása ellen: hangsúlyozza, hogy az állam szervezeténél az ún. közérdekek miatt nem szabad az egyének érdekeiről megfeledkeznünk.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

Az *Uralkodó eszmék* X. fejezete árulja el leginkább, mennyire figyel Eötvös a lamartine-i életút tanulságaira. Ez a fejezet teljességgel apológiája a francia költő-politikus cselekedeteinek. Arról szól itt, hogy Lamartine neve volt az, amelyet Franciaországban és egész Európában a köztársaság jelszavának tekintettek. A magyar író szerint a jövő kor a „nemes költő” nevével fogja összekötni a februári forradalom emlékét. Miután a nép győzött, egyszerre minden ajak Lamartine szavát hangoztatta. Ez azért történt, mert képviselője volt annak a sokakkal közös meggyőződésnek, hogy Franciaországnak köztársasággá kell alakulnia. Ezt kimondta az *Histoire des Girondins*-nak egy figyelemre méltó helyén, s ez határozta meg a francia forradalom irányában állásfoglalását. Ő jelölte meg határozottan a célt. A monarchia nem felelt meg a várakozásnak, nem volt erős támasza a társadalomnak.

Lamartine egy helyen azt írja: a valódi kommunizmus az adó. Az a hatalom, melyet korlátlan adóztatási joggal ruházunk fel, minden birtokról szabadon rendelkezhet majd. Annak az elvnek elfogadására fogunk kényszerülni, hogy a gazdagabbnak többel kell a közterhekhez járulni, mint a szegényeknek. Amint nem lehetséges egyéni szabadság a birtokjog elismerése nélkül, úgy uralmat sem képzelhetünk anélkül, hogy azt ki ne terjesszék az alattvalók birtokára is – veszi át Eötvös Lamartine nézetét.

A liberális katolicizmus elvei az *Uralkodó eszmék*ben továbbra is jelen vannak. Lamartine és Lamennais alapján Eötvös azt hirdeti, hogy egyetlen állam sem állhat fenn tartósan vallás nélkül, s a világi hatalomnak nem szabad a vallás támaszául szolgálnia. Az eötvösi keresztény polgárosodás ideálja oly állapot létesítése, melyben a föld minden népei békésen laknak egymás mellett, testvériségük öntudatában, s egyetlen községgé egyesülve, csupán Istennek szolgálnak mint uruknak.

Az *Uralkodó eszmék*nek van egy olyan részlete, amely a német nyelvű kiadásban szerepel, de a magyarból kimaradt. Ebben újra védelmére kel a forradalom hőseinek, szembeállva a reményeikben csalódottakkal: „...az, aki kiragadta a nép kezéből a vörös zászlót, és hatalmát arra használta fel, hogy megóvja a szabadságot olyanfajta kilengésektől, amilyeneket a nép 1793-ban elkövetett, nyugodtan elviselheti azoknak a gáncsait, akik – miután nem sikerült megóvniuk hazájuk politikai rendjét egy viszonylag csekély kisebbség támadása ellenében – most azáltal kívánnak bizonyosságot tenni államférfiúi képességeikről, hogy a költőnek, akinek valószínűleg az életüket köszönhetik, az érzelmi politikáját választják élcélődésük tárgyául. ...annak a nevéért, aki egy olyan eseménynél, ahol a történelem senki egyesnek egyetlen nagy tetteről sem adhat számot, nemes emberies érzületet tanúsított és szíve meggyőződése miatt dacolt mindenfajta veszéllyel, meggyőződésem szerint mindenkor tisztelettel fogják említeni.”

Lamartine-t az 1850-es években már fokozatosan elfeledték, de magyar híve nem feledkezett el a tőle tanultakról. A politikai élet megelevenedése idején írott röpirataiban, így az *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* (*Garantien*, 1859) és a *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából* (*Sonderstellung*, 1860) címűekben is ott érződnek a tanulságok. Előbbi írásában Eötvös leszögezi, hogy az olyan államberendezkedés, melyben a nép minden osztályát kizárják az államügyekben való részvételből, az ország egyetlen részét sem elégítheti ki. Ha ez így történne, az államha-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

talom szervei és az egyes polgár között elidegenedés, majd ellentét keletkezik. Szerinte a legfontosabb feladatok egyike úgy berendezni az államot, hogy azzal a túlságosan gyors változásokat meg lehessen akadályozni. Az utóbbi röpiratban pedig az eszmék fontosságát hangsúlyozza ismét lamennais-i módon.

A nemzeti-nemzetiségi kérdés jelentőségét Eötvös viszonylag későn ismerte fel, de akkor sem volt hajlandó szembeállítani azt az emberiség egységének Lamartine-tól, Lamennais-tól és Saint-Simon-tól elsajátított alapgondolatával. *A nemzetiségi kérdés* (1865) című művében a keresztény civilizáció összefűző erejét emeli ki, mely a népek társaságát vonja maga után. Azt, hogy a vallás közös tanai és az egyház befolyása egyre erősebbé válik. Ezzel az eszmék általános, minden népre kiterjedő hatalma kezdődik: a népvándorlás végétől kezdődően az eszmék az egész keresztény világra befolyást gyakoroltak. Minden eszme csak akkor és abban az alakban válik egyes korszakokban uralkodóvá, amelyben azt az általános haladás érdeke megkívánja. Eötvös, miként francia példaképei, tagadja az eszmék elnyomásának tartósságát: úgy hiszi, hogy az anyagi hatalmakat mindig legyőzik, ha azok a kor eszméivel ellentétbe lépnek.

A haladás elmélete és az emberiséghorizont Eötvös világszemléletében erősebb marad, mint a nemzetiségek különállása. A nemzetiségi kérdés elemzése alkalmat ad számára arra, hogy újólaj leszögezze: a tulajdonok, melyeknek összessége az emberi nem haladását eszközli, nem egyes népek, hanem az összes emberiség tulajdonai. Civilizációnk hivatásának csak akkor felelhet meg, ha a közös munkában a föld minden népe részt vesz.

Kétségtől ez a felismerés Lamartine, illetve Eötvös publicisztikai-szónoki életművének legfontosabb hozadéka.

Ugyanakkor a szorgalma által boldoguló parasztpolgár ideálja Lamartine *Graziella*, illetve *Geneviève* (1850) című regényei nyomán felújul Eötvös tollán: a jelen kilátástalan valósága ellenében ő is a paraszti család idilljébe menekül. Az *Egy tót leány az Alföldön*, *A molnárleány*, a *Téli vásár*, a *Novella* című elbeszélések mind ennek a hitnek, vágynak a termékei. Leginkább pedig Eötvös utolsó regénye, *A nővérek* (1857) hordozza *A karthausi* egykori eszményét – haláláig nem mond le arról, hogy az emberi tevékenység értelmét a hasznos tevékenységben lehet megtalálni.

8. Eötvös és Lamartine: két kiemelkedő európai liberális, akik eszméikben és életsorsukban egyaránt felmutatják számunkra a liberalizmus 19. századi alakulását. Előbb hit, remény, osztatlan életbizalom, kitaruló szemhatár, felhőtlen jövőkép, majd csalódás, megsemmisülő ábrándok, szétfosló várakozás, utóbb újratekzés, maga-meg-nem-adás. Mai olvasók hajlunk arra, hogy az utókor némi szkepszisével nézzük haladáshitüket, hallgassuk szabadságpróféciaikat. S mégis: századok múltán is van gondolataikban valami, naivitáson is átsugárzó magatartáserkölc, romolhatatlan fényerő.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

TEXTOLÓGIA

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK),
111(2007).

KÖVENDI DÉNES

ADY-VERSEK ALATTOMOS SAJTÓHIBÁI NYOMÁBAN

Jó 50 éve kezdtem el az Ady-versek rendszeres hangos olvasását, a tagoló verselés titkainak nyitját keresve. Félhangosan vagy dűnyögve háromszor-négyszer egymás után elmondom a verset (amíg félig-meddig már megtanulom), közben feszülten figyelve minden szó mondatbeli funkciójára, a többihez való viszonyára, hiszen a tagoló versben ettől függ a ritmus. Többször is végigmentem már így az érett Adynak mind az ezer versén.

Néha azután, a második-harmadik olvasás közben, meghökkenek: ez a szó nem idevaló! Kakukkfióka; Ady ezt nem akarhatta. S némi fejtörés után be is ugrik, mi *helyett*, milyen *használó* szó helyett kerülhetett a vers nyomtatott képébe a téves szó. – Egyéb tartalmi bökkenők és a ritmus kisebb-nagyobb torzulásai is könnyebben kiütözköznek a „hangzó” olvasás közben.

*

Először Földessy Gyula, jó fél századdal később Láng József rengeteg sajtóhibától megtisztogatta már az Ady-szövegeket. Nemcsak a szót önmagában is értelmetlenné tevő betűhibáktól, nem is csak a szótagszámot, versmértéket megbontó elnézésektől, hanem önmagukban értelmes, de a szöveg összefüggésébe nem illő szavaktól is. Ez az utóbbi fajta hiba azonban, amelyet a szedőnek nem a keze, hanem a szeme (vagy füle) és agya követett el, nagyon alattomos: a kéziratban szereplő szót a szedő egy hasonló, többnyire *ismerősebb* szóval tévesztette össze, cserélte fel. Értelmes szó, nyelvtanilag is beleillik a mondatba, kevésbé tűnik hát fel, hogy nem odavaló. Ugyanígy észrevétlen maradhat egy vessző elmaradása, elcsúsztatása vagy betolakodása, pedig eltorzíthatja az egész mondat értelmét. A leg gondosabb szerkesztői munka után is marad itt-ott megbújva ilyesmi. – Ezeknek a megkritikálásához szeretnék hozzájárulni az alábbiakban, élve azokkal az új lehetőségekkel is, amelyeket tartalmi kérdésekben a számítógépes szövegkeresés, ritmikában pedig az Ady metrumváltó versrendszerében való tájékozódás szolgáltat.

Az *És mégis kikiáltom* olvasásakor telt számomra csordultig a pohár, akkor éreztem meg, hogy össze kell gyűjtenem hasonló megfigyeléseimet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

Csöndes Asszony, kit fázó, puha lépted
Én avaromba rejtően *bezavart*...

Hogy jön a légiesen finom Mylittához a *bezavart* szó? És egyáltalán: hogy *zavarhat-nak* be valakit fázó, puha léptei az avarba? Ilyen képtelenséget Ady nem írhatott!

De mit írt?

Némi kínlódás után beugrik a megfejtés: *bekavart*. Arra azután már könnyű rájönni, hogyan is nézhette el a szedő. Vegyük csak szemügyre Ady keze írását: olykor a *z* betű felső hurkát jócskán megnyújtja, a *k* fejét viszont a szabályosnál alacsonyabbra veszi. Ha nincs is előttünk épp ennek a versnek a kézírata, akkor is érthető, hogy a *bekavart* szó *k* betűjét *z*-nek nézte a nyomdász. Az viszont egészen bizonyos, hogy ennek a szónak itt csak *k* betűvel van értelme: Én avaromba rejtően *bekavart*... A szűz *Pilátusban* is használja Ady ilyen értelemben a *kavar* szót: *Múltamat a Múltba kavartam*. (Itt egyébként a *rejtően/rejtőn* kétsége is fölmerül; lásd alább.)

*

Írásos bizonyíték nélkül, pusztán logikai alapon veszedelmes dolog konjektúrákat szerkeszteni. De ha olyan hibát találunk, amely mögött (mint a fenti példában is) felfedezhető a tévedés pszichológiai mechanizmusa, kevésbé fenyeget az önkényesség. A hibaforrások feltárása egyébként is tanulságos.

Az ilyen hibákat részben a „rohammunka” is magyarázza. Ady Mindszentről általában a legutolsó postavonattal, sokszor lapzártá után küldte el az ígért verset, aminek helyet hagytak a már betördelt lapban. De Pesten is nemegyszer ott topogott a küldönc a kávéházban, kocsmában, míg Ady úr a belső szobába húzódva végre megírta a verset. Az éjszakai műszak vége felé szedő is, korrektor is örült, hogy végre kész a lap, s fáradt szemmel, zúgó fejjel nem ügyelhettek a vers hangulati épségére is. Hiába volt olyan gondos, tiszta Ady kézírata, a benne szereplő helyett könnyen beugorhatott nekik valami hasonló, megszokottabb szó.

A háborús behívók azután a nyomdászokat sem kímélték, ez meg is látszott a nyomdai munka színvonalán; a Nyugat 1914 utáni számaiban meghökkentően sok és otromba sajtóhiba éktelenkedik. A *Már előre rendeltetem* szövegében (1917.07.15.) például ilyen sajtóhibák sorakoznak: 1:3 *nézegetm*, 1:4 *imdkozva*, 3:3 *patatkok*. Nem csoda, hogy a problematikus helyek is szaporodnak ekkor az Ady-versek szövegében. Külön megnehezíti az utókor szerkesztőinek a dolgát, hogy a két utolsó kötet verseiből kevés kézirat maradt ránk. (Az alábbi 38 tételből 13 jut erre a két kötetre.)

*

Vegyük sorra a kisebb-nagyobb valószínűséggel azonosítható szócseréket, meg a középpontozási, ritmikai hibákat. Találkozunk közben néhány olyan esettel is, amelyben alkalmasint a kötet szerkesztők tévedtek: nem a megfelelő formára igazították a hibás

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

szöveget, sajtóhibának nézték a (szerintem) hibátlant; száz meg száz módosítás közé óhatatlanul kerül néhány téves.

A versek jelenlegi standard szövegét a Láng–Schweitzer-féle 4., javított kiadás (Osiris, 2004) alapján idézem (LJ), utána jelzem a sajtóközlésben szereplő formát (NY a Nyugat rövidítése), végül (FG jelzéssel) Földessy olvasatát; ez utóbbit a 20-as évek első felében 10 nyolcadrét kötetben megjelent kiadások szerint, amelyekben szinte egyáltalán nincs sajtóhiba, híven tükrözik tehát Földessy (akkori) véleményét. – Saját javaslataimat nem mai helyesírásunk szerinti, hanem Adyénak (a LJ-közlésnek) megfelelő formában közlöm. Négy fokozattal jelzem, mennyire érzem őket megbízhatónak: *a helyes szöveg; bizonyára; valószínűleg; esetleg.*

Itt mondok köszönetet Varga Katalinnak a PIM Ady-kéziratainak vizsgálatához, Kecskés Andrásnak kéziratom végső kialakításához nyújtott segítségéért.

*

Új versek

Az alvó királyleány 1:3 Én vagyok **itt a** nagy életre keltő. // BpNapló 05.04.09. ??? [ezt a hírlapszámot nem sikerült megtalálnom]; FG = LJ. – Értelme így is volna (*én* vagyok az életre keltő, nem másvalaki), de az „itt” miatt is határozottabb a vesszővel jelzett értelmezős szerkezet (én érkeztem meg, a nagy „életrekeltő”).

Valószínűleg: Én vagyok **itt, a** nagy életre keltő.

Vér és arany

Thaiszok tavaszi ünnepe 1:3–6 Tavasz van. / Viszem a leányokat / Föl a hegyre / Síp-pal, hegedűvel, **nyári** zenével. // BpNapló 06.04.15., FG ua. – Furcsa hangszerelés, meg aztán *tavasszal* miért *nyári* zenével viszi a leányokat? Minden a helyére kerül, ha eszünkbe jut a mondóka: *Síp-pal, dobbal, nádi hegedűvel; a nádi/nyári* elhallás okozta a zavart.

Bizonyára: Síp-pal, hegedűvel, **nádi** zenével.

Az Illés szekerén

Harcos ember szíve 4:1 Nézzétek majd **a** szívem, a hültet: // A Hét 07.12.22. majd _ szívem; FG ua. – Az **a** rontja a szótagszámot és a jambust (az 1. és a 3. sor mindegyik stróféban jambikus), betoldását LJ nem indokolja; egyszerűen a LJ-kiadás sajtóhibája lehet. A kritikai kiadás közlése (III, 113) szerint is –

a helyes szöveg: Nézzétek majd _ szívem, a hültet:

Szeretném, ha szeretnének

Csókokban élő csóktalanok 1:1–3 nem maradt / Faló csókjainkból egy **falat**, / Vágy, emlék, bánat, cél, okság, // NY 08.10.01., FG ua. – Fölösleges vessző került a szövegbe. Ha a *falat* után vessző áll, akkor ez a szó önálló alany, a következő sor főnevei pedig értelmetlenné válnak, nincs szerepük a mondat szerkezetben, legjobb esetben a *falatot*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 szám

részletező újabb alanyok sorát alkotják: nem maradt egy falat sem, se vágy, se emlék...
Törlendő tehát a vessző, a **falat** jelentése falatnyi, jelzője a rá következő főnévsorozatnak.

Valószínűleg: Faló csókjainkból egy falat / Vágy, emlék, bánat, cél, okság,

A minden-titkok versei

Könyörgés egy kacagásért 3:1 Éhezem, Uram, a jókedvet, / Szomjazom nevetésed, // NY 10.06.16., FG ua. – Így is van értelme a sornak, a strófának, de valószínűbb a jókedvet, nem csupán a nevetésszel való párhuzam miatt; végig a jókedvű Isten, a kacagás Istene utáni vágyakozásról beszél Ady; nem a saját kacagását, hanem Isten kacagását, az ő sugaras arcát áhítozza.

Valószínűleg: Éhezem, Uram, a jókedvet,

A szerelmetlenség Istenéhez 7:3 Csak másokhoz ösztönözött semmi. // NY 10.07.16. ösztönözött; FG ua. – LJ indokolás nélkül módosítja, holott így sérül a szótagszám; az 1. és a 3. sor pedig egyik strófában sem jambikus (metrumváltó a vers). Sajtóhiba?

Bizonyára: Csak másokhoz ösztönözött semmi.

A mindszei temetőben 2:5–7 Élve, tépetten és fázván, / Nagy-rohanva és paráznán / Most már futni sem futok. // NY 10.04.01. Élve,... fázván,... paráznán,; FG = LJ. – Jeles példája annak, hogyan teheti tönkre a vers értelmét a központozás zavara. Pedig csak annyi történt, hogy vessző áll az élve után és nincs vessző a paráznán után, amikor épp fordítva kellene. A jelen formában ugyanis az 5–6. sor határozói mind a futni sem futokra vonatkoznak: élve... most már nem futok, (s ugyanígy:) tépetten és fázván... nagy-rohanva és paráznán... most már nem futok. Merő értelmetlenség ez! Valójában a 7. sor ellentéte az előző kettőnek: Én, aki tépetten és fázva, nagy-rohanva és paráznán éltem – most már futni sem futok (nemhogy rohannék). És a kéziratban valóban ugyanez áll (a paráznán után még a NY is kitétte a vesszőt)! Csakhogy Ady a vesszőket olykor nagy lendülettel, jóval a sorok alá rakta; így ebben a kéziratban, ha külön nem keressük, nemigen vesszük észre ezt a kettőt.

A helyes szöveg: Élve_ tépetten és fázván, / Nagy-rohanva és paráznán, / Most már futni sem futok.

Az elrejtett arcok 4:3 Szép volt látni e hadat: // NY 10.11.16. volna; FG ua. – Az értelmetlen volt minden indokolás nélkül jelenik meg LJ-nél; sajtóhiba?

Bizonyára: Szép volna látni e hadat:

Az egyenes csillag a) 1:2 Ez a végtelen titok-tenger // NY 10.06.01. végtelen; FG ua. – LJ nem indokolja a módosítást, amely zavarja a jambust; sajtóhiba?

Bizonyára: Ez a végtelen titok-tenger

b) 6:1–2 Vándor világok, napok / Koldusokként be-berobognak, // NY, FG ua. – A legvadabb elírások közé tartozik: ki látott már koldust berobogni? („Nincs nálam szokásban kérni, kiabálni, / Csak bemenni s bent az ajtóféltre állni” – mondja a Rózsa és Iboya öreg koldusa.) Feltehetőleg diktálásra dolgozott ezúttal a szedő, s félrehallotta a szöveget, amely itt magától értetődik.

A helyes szöveg: Koldusokként be-bekopognak,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137 szám

A menekülő Élet

Az Ősz szerelmei II:15–17 Ép lábu lesz a sánta, / Nyár-életü az **Ősz**, / Jámbor a nyári bős, // NY 11.09.01., FG ua. – A vers *egésze az évszokról*, a nagybetűs Őszről szól – *ez a három sor* viszont arról, hogyan hat az őszi férges muzsikája az *emberekre*, hogyan változik meg tőle a *sánta*, az *ősz*, a *bős*.

Bizonyára: Nyár-életü az **ősz**,

Új magyar bukolika 1:4–5 Bús kasza-ritmus s **gaz virágok** / Lehelletén szállong a szegény-szag. // NY 11.07.16. gaz-virágok; FG = LJ. – Ezúttal nem a folyóirat, hanem a FG-kötet szedője (bizonyára nem a szerkesztője) botlott. A Nyugatban, helyesen, **gaz-virágok** állott, kötőjellel. Hiszen nem gaz (aljas, gonosz) virágokról van szó, hanem a gyomnövények, gazok virágairól; mai helyesírásunk szerint **gazvirágok** volna.

A helyes szöveg: Bús kasza-ritmus s **gaz-virágok**

A magunk szerelme

A veszélyek Istene a) 1:1 **Diadalnak** diadal-gyászutján // NY 12.05.16., FG ua. – A vers több kéziratában, amint LJ közli, diadaloknak áll. Igencsak érvényesnek kell elfogadnunk ezt a változatot, hiszen a publikált szövegben sérül a szótagszám és a jambus; logikus is a többes szám, mivel *sokszori* csatákról, *mindig* ható gögről van szó a versben.

Bizonyára: **Diadaloknak** diadal-gyászutján

b) 5:2 Vagy ha magáért, méltán és nagyon, // NY, FG ua. – A kézirat szerint méltón. Nem lényeges a különbség, de a kézirat szövege jobban illik az egész vers kissé dagályos stílusához, s az előző hiba miatt joggal lehetünk bizalmatlanok a folyóiratközlés iránt.

Valószínűleg: Vagy ha magáért, **méltón** és nagyon,

Holnapra gyógyuló bánat 3:3–4 Hát nem lehet semmiképp élni / Tágabban, mindig, szabadabban? // NY 12.09.01., FG ua. – A vessző nem is csak fölösleges, hanem értelemzavaró.

A helyes szöveg: Tágabban, mindig_ szabadabban?

Még mindig háború a) 14 S az alku kulcsát **még** máig se leltem // NY 13.01.16., FG ua. – Így is van értelme, de a múlt idejű „leltem” mellé igekötő kívánkozik.

Bizonyára: S az alku kulcsát **meg** máig se leltem

b) Nem a sajtóhibák körébe tartozik – de érdemes itt felfigyelnünk hangzó szöveg és íráskép eltéréseinek sajátos példájára, a 13 szótagos 21. sorra: *Anno 1913 írja*. Verstani vitát is váltott már ki a sor ritmikai értelmezése. Szinte bizonyosra vehetjük azonban, hogy versírás közben Ady ezt a sort – 11 szótagosnak *hallotta*, kifogástalan jambusban: „*annó kilencszáztizenhárom írja*”. Elvégre a közelmúlt évszámait mindig a század megjelölése nélkül emlegetjük: hatvankettőben született, kilencvenben nősült (a „jeles” évszámok meg éppen századokon átívelve így szerepelnek: negyvennyolcas forradalom, tizennégyes háború). Új század *elején* bonyolultabb a helyzet; csak az *ezres* marad el (*kilencszázötös* és nem *ötös* orosz forradalom), és még a második évtized elején is kiteszik a százast az akkor élők. *Leírva* azonban, kivált az „anno” szóval történelemmé stilizálva, furcsán hatott volna az „anno kilencszáztizenhárom” is, számjeggyel pedig az „anno 913” teljes képtelenség. Azt kell mondanunk: Ady *természetesen* **kilencszáztizenhárom**

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137 szám

zenháromnak érezte-hallotta, de ugyanilyen természetesen **1913**-nak írta ezt a dátumot; innen a ritmikai zavar.

A menekülő lovas 1:1–2 Sóbálványa lettem / **Házam** dulásának, // Vas.Újság 13.02.02. **Házam**; FG ua. – A szövegben félreérthetetlenül a saját udvarházából menekülő, a dulás képre visszatekintő gazda beszél. LJ nem indokolja a módosítást; sajtóhiba?

A helyes szöveg: **Házam** dulásának,

A csontvázak katedrálisában 1:2 Magamat s mást **ijesztgetőnek**, 2:3 Most megimádom **ijedőn** // NY 12.12.16. **ijesztgetőnek**, **ijjedőn**; FG ua. – Ady verseiben, a Nyugat szerinti szövegben, másutt is az *ijjedelem*, *ijjedelmek*, *ijjedt*, *ijjeszt* alakot találjuk, LJ-nél is szerepel az *ijjedt* (*Krónikás ének 1918-ban*), *ijjedelem* (*A kényszerűség fája*). Nem kell tehát modernizálni ezeket az alakokat; az *ijjedőn* itt a jambus szempontjából is lényeges.

Bizonyára: **ijesztgetőnek**, **ijjedőn**

Ki látott engem?

Erdőben, esős délutánon 3:3–5 Így csak egy renyhe, / Lassú, kis igéretű / Pillantást küld **el vétve**, // NY 13.07.01., FG ua. – Mai fülünk számára a pillantás küldése aligha vétek, vétség; inkább *ritkán*, tehát **elvétve** küldi a hölgy azt a bizonyos pillantást. (Igaz, hogy véletlenséget, szándékolatlanságot is jelölhet a „vétve”; az *elvétve* eredetileg módhatározó, csak később vált időhatározóvá.)

Valószínűleg: Pillantást küld **elvétve**,

Az én ingoványom 2:1 S **mindig ha** ingoványra lépek, // NY 13.11.16. S **ha mindig** ingoványba lépek; FG S **ha mindig** ingoványra lépek – 2:2 Bajtársam **még** mindig akad; // NY Bajtársam **meg** mindig akad; FG = LJ. – Alkalmasint mindkét sorban a sajtóközlés szövege volt a pontos, a két kötet szerkesztő kétféleképpen értette félre. A Nyugat-szöveg értelme: én ugyan újra meg újra ingoványba lépek (magam keresem a bajt), *de* mindig akad bajtársam is (nem maradok egyedül, védtelenül). A *megnek* ezt az ellentétes kötőszó, az élő beszédben teljesen szokványos jelentését nézte sajtóhibának FG, s változtatta *még*-re (mellesleg az ingoványba veszedelmét is ingoványra alakra szelídítve). Az eredeti értelem így felemássá vált, ezt azután határozott másikkal cserélte fel LJ: *amikor épp* ingoványra találok lépni, *akkor is* mindig akad bajtársam. Ugyanilyen irányba tolódott tovább FG értelmezése is, *mindig* helyett később (*Ady minden titkai*) már az *olykor*-t ajánlotta.

Bizonyára: S **ha mindig** ingoványba lépek, / Bajtársam **meg** mindig akad:

„A XXX-ik századból” 1:1 Jó fiam, ma minden magyar **elválik**, // NY 13.11.16., FG ua. – 1:2 Ki messze, ki messzebb, // NY Ki messze **és** messzebb; FG = LJ. – „Minden magyar *elválik*”: ennek egyszerűen nincs értelme, kivált ha utána a „Ki messze, ki messzebb” (vagy Ki messze **és** messzebb) következik. – LJ említi „a vers idegen kéztől származó és Ady által aláírt leiratának” hasonmását (ItK 1972, 488–489), amelyen a rejtélyt megoldó, az egész vers hangulatát, értelmét magába sűrítő **elvágyik** szó olvasható; nehezen érthető, miért nem fogadta el hitelesnek ezt a változatot, amelyre a dokumentum *nélkül* is gondolnunk kellene. (A reprodukción jól látszik, hogy a **gy** betűt alá is húzták, külön kiemelték – nyilván a folyóiratközlés sajtóhibájára utalva.)

A helyes szöveg: Jó fiam, ma minden magyar **elvágyik**,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137 szám

Beteg századokért lakolva 4:3 Tegnapján és mostanján az Időnek. // Világ 13.10.12. és mostján; FG = LJ. – FG feltehetőleg a jambus helyreállítása végett toldotta meg a *mostján* alakot, amelynek létjogosultságát Adynál a *mostba*, *mostra*, *mosttal*, *mostig*, *mosti* alakok bőségesen igazolják. Nem ez lehetett a hibás a sajtóközlésben, hanem az *és*; ha helyette *s*-et olvasunk, nemcsak a jambus, hanem a szótagszám is helyreáll (mind-egyik szakasz 1., 3. és 5. sora 9 szótagos jambus). Mind stiláris, mind verstani megfontolások alapján tehát

bizonyára: Tegnapján **s mostján** az Időnek.

A régi csapszékben 3:3 **Nem, aki** bánja // Világ 13.12.07., FG ua. – Lejtésváltó vers: a jambikus, hosszabb sorok között az első két strófa 3. sora trochaikus és 6 szótagos. Ilyennek kell lennie tehát ennek a sornak is; hibásnak kell tartanunk a sajtóközlést.

Bizonyára: **Nem az, aki** bánja

Vendégség Bottyán vezérnél 3:3–5 Hátha hallgat rájuk, / Vén oroszlán is meggyöngül, / Ha frigyét hazudnak. // Világ 13.10.05., FG ua. – Itt a pontatlan *központozás* bizonytalanítja el a közbeszúrás értelmét. Nem *akkor gyöngül meg* a vén oroszlán is, *ha* frigyét hazudnak, hanem: *akkor hallgat* (esetleg) rájuk (Bottyán), *ha* frigyét hazudnak, *hiszen* vénségére az oroszlán is meggyöngül. A 4. sornak tehát gondolatjelek között vagy (mivel Ady ezt a formát nemigen használja) zárójelben kellene állnia.

Bizonyára: Hátha hallgat rájuk / (**Vén oroszlán is meggyöngül**), / Ha frigyét hazudnak.

És mégis kikiáltom 4:2 Én avaromba **rejtőn bezavart**, // NY 13.05.01. **rejtőn bezavart**; FG = LJ. – A *bekavart/bezavart* nyilvánvaló cseréjéről föntebb már volt szó. A *rejtőn* szót feltehetőleg azért toldotta meg egy szótaggal mindkét szerkesztő, hogy a strófa másik 3 sorához hasonlóan 11 szótagos legyen a sor. Ez azonban „laza” (vulgo: szabad) vers, 10 és 11 szótagos sorai szeszélyesen váltakoznak, a szótagszám tehát nem lényeges – viszont a vers valamennyi sora jambikus, ez a módosítás pedig elrontja a *jambust*. Nincs hát okunk rá, hogy a NY *rejtőn*-jében sajtóhibát lássunk.

A helyes szöveg: Én avaromba **rejtőn bekavart**,

Kis, kék dereglye 1:2 A Halálból egy **olyan** kicsiny darab, // NY 13.07.01. **oly** kicsiny; FG ua. – LJ nem indokolja a változtatást, amely elrontja a szótagszámot és a *jambust*; sajtóhiba?

Bizonyára: egy **oly** kicsiny darab,

Aki magának él 2:5 Sok régi éjben **élt és világolt**, // NY 13.11.16. éjben és világolt; FG éjben **élt s világolt**. – „Értelmi és ritmikai megfontolásokból” módosította LJ. A sajtóközlés értelmi módosítását azonban FG már elvégezte. Ami viszont a ritmikát illeti: igaz, hogy a másik két strófában is 10 szótagú az 5. sor, de ez laza vers, csupán az 1. sor egyforma hosszú (9 szótagos) mindhárom strófájában, tehát az 5. sorban sem kötelező egyeztetni a szótagszámot. Viszont a másik két 5. sor is jambikus (amint jambikus a 2 szótagosak kivételével *valamennyi* sor), a *jambust* pedig LJ módosítása elrontja. – Bizonyító erejű a sajtóhiba-mechanizmus is: a tökéletesen értelmetlen **éjben és világolt** csak úgy kerülhetett a NY szövegébe, hogy diktálásra írta a fáradt szedő, és az **élt s** szótagot hallotta *és*-nek. Vissza kell hát térnünk FG olvasatához.

Bizonyára: Sok régi éjben **élt s világolt**.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137 szám

A halottak élén

Kincs Gyula emlékének 3:4 Téged, hasonl**it**atlan, összetévesz**te**lek // PNapló 16.01.28., FG ua. – A 12 szótagú jambikus (bár döcögősen jambikus) sor az összetévesz**te**lek miatt 13 szótagú és végképp ritmizálhatatlan lett; a sajtóközlés hibája. Mellesleg a hasonl**it**atlan is igencsak – pontatlan.

Valószínűleg: Téged, hasonl**it**hatlan, összetévesz**te**lek

Ásít a tükör 3:3 Milyen furcsák vagyunk, bámult**ak**, // NY, FG ua. – A bámult**ak** itt múlt időként értelmetlen, igenévnék csak igen komplikáltan volna értelmezhető (akár úgy, hogy mi, akik *egykor* „bámulatra méltók” voltunk, akár úgy, hogy *most* „bámulatosan” furcsák vagyunk). A 2:2–3 szerint *egykor mint jó barátok bámultuk bámulóan egymást*. Most viszont mint *egymást nem lelő ismerősök bámultuk, hogy milyen furcsák vagyunk így együtt*. A *bámultuk* két eltérő jelentésével játszik itt Ady.

Valószínűleg: Milyen furcsák vagyunk, bámult**uk**,

Láttam rejtett törvényed 2:1–4 Kis Földeden, Uram, úgy dermedett meg / A Nyár s kivált az én nyaram, / Miké**nt** Könyvedben írva van, / Szíve Te sok nazareus szentednek. // NY 15.03.01., FG ua. – Központozási zavar torzítja el a közbeszúrás értelmét (mint a *Vendégség Bottyán vezérnél* esetében): nem *úgy* dermedett meg, *miké**nt*** írva van, hanem *úgy, miké**nt*** szíve te sok nazareus szentednek (közbeszúrás: meg van ez írva Könyvedben). Gondolatjel, zárójel vagy vessző kellene tehát a *miké**nt*** után és a sor végére.

Valószínűleg: Miké**nt** (Könyvedben írva **van**) / Szíve Te sok...

A fogyó Hold 2:4 **V**agy csöndes erkélyre int le? // NY 14.05.16 **A**vagy csöndes; FG ua. – Az **avagy** őrzi a szótagszámot és a jambust, LJ (indokolás nélküli) változata alig-hanem sajtóhiba.

Bizonyára: **A**vagy csöndes erkélyre int le?

Óh, fajtám vére a) 4:2 Ím, egymás ajkán ké**s**tünk: // NY 14.07.16. ké**s**lünk; FG ké**s**ünk. – A szerkesztők alkalmasint tévesen gyanakodtak sajtóhibára, s Ady merész újításai közé tartozik (a *ködlík, parázslík* mintájára) a *ké**s**lünk*. Az egymást „maró”, „csupa vér” ajkáról (*A könnyek asszonya, Félig csókolt csók*) el lehet mondani, hogy „*ké**s**l*enek” egymáson, „*ké**s** módjára viselkednek*”. A *ké**s**ünk* szónak az adott összefüggésben nincs sok mondanivalója, de annyi bizonyos, hogy jelen idejű ez az állítmány (ím = *most* végre).

Valószínűleg: Ím, egymás ajkán ké**s**lünk:

b) 5:1 Idegen **u**tak s asszonyok hona // NY 14.07.16. ua.; FG Idegen **u**rak. – LJ indokolás nélkül rehabilitálja a NY-ban szereplő, hagyományosan sajtóhibának számító alakot. Nyelvtanilag sincs így értelme a mondatnak, akár alanynak képzeljük az **u**tak szót (kísértenek az idegen *u*tak, meg az idegen asszonyoknak a *hona*), akár birtokos jelzőnek (idegen *u*taknak és asszonyoknak a *hona* kísért). Az **u**rak tökéletesen ideillik, mellesleg a „finom urak s parfümös asszonyok” (*Havasok és Riviéra*) képét is felidézi. Arra kell gondolnunk, hogy LJ a rasszizmus vádjától akarja védeni Adyt, azért kerül az „idegen urak” kifejezést; fölösleges ez a védelem, de egyúttal hiábavaló is, hiszen aki rasszistának akarná minősíteni a verset, annak a címe is untig elég hozzá.

Bizonyára: Idegen **u**rak s asszonyok hona

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2016 évfolyam 137 szám

Az utolsó hajók

(E kötet versei között nem egy akad, amit Ady úgy adott ki a kezéből, hogy nem érlelte ki igazán, s ezért nemcsak a formája pongyola, hanem mondanivalójának logikája is elbizonytalanodik.)

Követelem a Holnapot 6:1 És én a **másé** nem leszek, // Világ 15.02.07., FG ua. – Természetesnek éreznénk, hogy itt a *Ma* áll szemben a *Holnappal* meg az *Azutánnal*: „és én a **Máé** nem leszek... *Követelem, mi lesz a Holnap / S az Azután*”. Adynak gyakori motívuma a nagybetűs, pejoratív értelmű *Ma* (pl. *Én tömeg-Mának* nem adtam magam, *Az Ősz dicsérete*). Az „és én a **másé** nem leszek” ebbe a kontextusba értelmileg nem illik, hangulatilag operettdalok rekvizitumaira emlékeztet (épp azért „ugorhatott be” könnyen a szedőnek, az igazi szöveg helyett). A Steinfeld által lemásolt szövegben azonban (mint LJ rámutat) valóban **másé** áll, és Ady nem is figyelmetlenül írta alá ezt a szöveget, hiszen másutt még bele is javított.

Esetleg mégis: És én a **Máé** nem leszek,

A „nem tudom” 3:3 Be jó a **szív, hogyha** márvány, // Világ 15.10.30. Be, jó a szív, hogyha márvány, / Be, jó: „nem tudom” – s vége; FG = LJ. – Ismét központoszási zavar: nem a *szív* jó, hanem az a jó, *hogyha márvány* a szív; akkor is kiteheti a szerkesztő az értelmet tisztázó vesszőt, ha Ady elmulasztotta. – Hogy került viszont a sajtóközlésbe a „Be” mögé a teljesen értelmetlen vessző mindkét sorban? Bármily meglepő: a kéziratból, amelyben csakugyan ez *látszik*. De a látszat csal. *A mindszerinti temetőben* kapcsán észrevehettük, hogy a vesszőket, ékezeteket Ady olykor odébb lódítja a kelletténél; itt alighanem a *be* hiányjele csúszott lejjebb, a kézirat szöveg helyes olvasata tehát: Be’ jó a szív hogyha márvány, / Be’ jó: „nem tudom” – s vége. (Pontosan ezt látjuk az *Eltemetem szemem látottjait* kéziratában is, a vessző szintjére került a hiányjel: „Be, jó hajadba világokat zárni... Be, jó temetni vélt örömeiket.” Hasonlóképpen a *Ne sújts bénasággal* címe a kéziratban még *Ne bocsáss rám bénaságot* lett volna, de odébb csúszott az ékezet, s a tényleges íráskép: *bénaságot*.)

Bizonyára: Be’ **jó, a szív** hogyha márvány, / Be’ jó: „nem tudom” – s vége.

Hogy kevesen vagyunk 1:4 Rómából és Velencéből // NY 15.07.01. Velencéből; FG ua. – LJ külön nem indokolja a (nyilván a rímhívó szó, a *nélkül* miatt végzett) változtatást; ez viszont a Rómából alakot is igényelheti. (Amint másutt a *szédül*–*beszédtül* rím a *Bujkálás a Szánalomtúl* alakot, még hozzá a címben is.)

Esetleg: Rómából és Velencéből

Az ítélet előtt 1:4–6 be kár, / Hogy **balgaságra** avagy halálra / Titeket el nem készítettek. // NY 15.07.16. **balságra**; FG ua. – A *balságra* alak őrzi a szótagszámot és a jambust. Ez a szó másutt is, háromszor is szerepel Adynál (*Csak egy perc* 3:1, *Az utolsó kuruc* 3:1, *Babits Mihály könyve* 2:3); még csak nem is neologizmus, hiszen már Verseghy is használta. Semmi okunk rá, hogy sajtóhibának tekintsük.

A helyes szöveg: Hogy **balságra** avagy halálra

A kísértő házak 4:1–3 Hogy érék el a távozókat / (Neked mindegy, add, Istenem) / S add, Istenem, **mind ama** jókat, // NY 15.08.01., FG ua. – Itt is a beszúrás központoszása-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

val van baj, az 1. sornak nincs főmondata: a 2. sornak ti. csak az *első fele* való a zárójelbe. *Mindama* (= mindazon) értelme pedig módosul kissé, ha két szóba írjuk.

Bizonyára: Hogy érék el a távozókat / (Neked mindegy), add, Istenem / S add, Istenem, *mindama* jókat,

Koldus hívésnek átka 1:1–3 Ha az adódott, hogy megérjem / Lakodalom **multjának** tompa, / Síri és szörnyű csömör-napját, // Világ 15.09.28., FG ua. – Nyilvánvaló, hogy Ady nem a lakodalom *multjára*, vagyis előtörténetére, hanem a dáridó *elmúltakor* jelentkező csömörrre gondolt; kettő ez a kettő. (A *multjának*ot csak erőltetetten lehetne az elmúlás utáni állapotnak értelmezni.) Ha ő (mint a kézirat tanúsítja) nem is ügyelt a *multjának/múltának* írásmód jelentésmegkülönböztető szerepére, akkor is ajánlatos helyesbíteni ezt a lapsus calamit.

Bizonyára: Lakodalom *multjának* tompa, / Síri és szörnyű csömör-napját,

Kevés beszélgetés magammal 1:4–6 De a világnak arculatja, / Kutatván **őket** okosok, / Most végre megmutatkozott. // NY 15.10.01., FG ua. – Az **őket** értelmetlen, **őt**et illik ide; igaz, hogy ez Adynál másutt csak bibliai mottóban fordul elő. (Ezt is „félígirt” versnek tekinthetjük.)

Valószínűleg: Kutatván **őt**et okosok,

Az igazi messiásodás 2:1–2 Életemnek csak **mája** fázott / S most úgy gondolok holnapokra, // Világ 15.10.24., FG ua. – Ha Ady, szokása ellenére, kisbetűvel írta a megszemélyesített Mát, akkor is ajánlatos kijavítani, már csak a komikus kétértelműség miatt is.

Valószínűleg: Életemnek csak **Mája** fázott

*

Idekívánkozik végül vizsgálódásaim egy tanulságos kudarca: hogyan csúfolhatják meg a dokumentumok a legcsábítóbb hipotézist is.

Özvegy legények tánca – Ha jól belegondolunk, „nyilvánvaló”, hogy valahogyan felerősödött a vers 4. és 5. strófája. Khiméra asszony seregének és ellenségeiknek a 3. strófában adott jellemzését az 5. strófa folytatja, amelyben még az özvegy legények „messzire huhogó lármáját” viszik hírül a kémek. A 4. strófában viszont a láрма tetőpontja, a „három a tánc” után a tátongó sír mélyébe zuhannak a táncosok, ahol „rózsák és asszonyok nyílnak”. Ezt folytatja közvetlenül a 6. strófa azzal, hogy „egy rózsát tép le mindenik”, és most már nem huhognak, nem lármáznak, csak egy utolsó sóhajt hörögnek, ki-ki a maga Lédáját keresve.

Nehéz volna rést találni az eseményeknek ebben a szoros, logikus láncolatában. Ezzel szemben a rideg tény: nemcsak hogy megvan a kézirat, amelyben a sajtóközlésnek felel meg a strófák rendje, hanem kivételesen – még meg is számoztatta benne Ady a versszakokat! Mintha csak a vers késői, logikai alapon hibát firtató olvasóját akarná megfricskázni...

LŐRINCZY HUBA

ÚTON AZ EGY POLGÁR VALLOMÁSAIHOZ

Márai Sándor: *Idegen emberek**

Aligha kétséges: Márai Sándor életművének egyik legfontosabb s legértékesebb vállalkozása az elsőtől 1934-ben és 1935-ben, két kötetben megjelent *Egy polgár vallomásai*. Nem kétséges az sem, hogy ez a kivételes alkotás korántsem előzménytelenül, egyik pillanatról a másikra pattant ki a szerző elméjéből, mint Pallasz Athéné Zeusz fejéből. A rendelkezésünkre álló dokumentumokból tudjuk, hogy Márai legalább hét-nyolc éven át volt „viselős” nagy témájával. Készült a könyv megírására, hogy újra s újra mégis elodázza, s a jelek szerint hosszú időig vonakodott elfogadni azt a művészi megoldást, amelyben az *Egy polgár vallomásai* végül megszületett: a tényirodalom és a fikció különleges elegyét. Mintha ki akart volna térni a személyes érdekeltséget, az önéletrajzi ihletést tüstént leleplező konfesszió elől. Erre utal, hogy az *Egy polgár vallomásai* az érlelődés során előbb regények álruháját öltötte magára. 1930-ban napvilágot látott a *Zendülők* és az *Idegen emberek*, s ha az előbbi a konfesszió első kötetének világával tart viszonylag közeli, az utóbbi meg a másodikéval még sokkal közelebbi rokonságot. S az *Egy polgár vallomásai* regényes előkészítői közé kell számítanunk az 1932-ben megjelent *Csutorát* is, hiszen ez a könyv úgyszintén a polgári értékek válságát, valamint a rend és az anarchia, a megfegyvelmezt és az önlelengedő élet dilemmáit tematizálja. A három regény persze nem azonos minőséget képvisel, s bár közülük a legterjedelmesebb, az *Idegen emberek* egyben a legesendőbb is esztétikai-poétikai szempontból, számos vonatkozásban mégis ez a legizgalmasabb.

*

„Értem, hogy Máraiban megfogant az *Idegen emberek* gondolata; amit nem értek, csak az, hogy nem írta meg jobban” – mondott szigorú ítéletet 1931-ben e könyvről Komlós Aladár, a kortárs, egyszersmind barát, a Nyugat hasábjain. „Három főbaját (sic!) látom a regénynek – folytatta. – Az első (...) az, hogy szegényes. Kevés benne az érdekes figura és jelenet; (...) A másik baj az, hogy Márai visszaél a meg nem magyarázás technikájával” – vagyis a mű nagy fordulatait – Komlós szerint – előkészítetlenek, túlon-túl váratlanok. „A harmadik baj talán még ennél is súlyosabb. (...) Márai (...) egyetlen

* Előzményét lásd a Pannon Tükör 1999/4-es számában.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

epizódot ad épp akkor, mikor regényének problémáját ki kellene merítenie.” Ez a kötetű bővített esemény azonban „...nem elintézése a társadalomból való kiszabadulás kérdésének. Márainak aligha ez a regény lesz róla az utolsó szava” – zárul az elismerő észrevételeket is tartalmazó bíráló.¹

Nem csupán a kortárs kritikus vélte félresikerült alkotásnak az *Idegen embereket*. A frissebb keltezésű interpretációk is úgy tartják, hogy ez a kétkötetes regény sok szempontból esendő vállalkozás, semmiképp sem sorolható az életmű legjavához. Rónay László monográfiái² – ámbár az oeuvre ismeretében „fontos műnek” látják e könyvet – óvatosabb, szelídebb hangszerelésben megismétlik Komlós Aladár második és harmadik kifogását. – Szegedy-Maszák Mihály összefoglaló munkája³ „Kísérleti műnek” tekinti a regényt, s a „modoros »túlfogalmazások«”-ból következő nyelvi egyenetlenség vétségében, valamint a két narrátor s a kétfajta – a szerzői és az énformájú – narráció viszonyának tisztázatlansága, így a szerves egység hiánya miatt marasztalja el. Az *Idegen emberek* műfajáról meglehetősen bizonytalansággal nyilatkozik ugyanő. Előbb „önéletrajzi regény”-nek nevezi, majd kijelenti: e könyvet „...nem műalkotásként, de tényirodalomként kell olvasni”, hogy még utóbb ekként vélekedjék: „...inkább önjellemzés és korrajz, mintsem regény.” – Komlós Aladár és Rónay László még csak az *Idegen emberek* színvonalával, egynémely megoldásaival volt elégtelen; Szegedy-Maszák számára már a műfaja is kérdésessé és kétségessé válik.

Három befogadó, háromféle szemlélet, háromféle olvasat. Egyek vagyunk Komlóssal, Rónayval, Szegedy-Maszákkal abban – ám csakis abban! –, hogy magunk úgyszintén tökéletlenül kivitelezett, több vonatkozásban is joggal bírálható műnek tartjuk eme könyvet; oly vállalkozásnak, amely inkább bizonyos, kitűnően megírt részleteivel, semmint egészével nyújt maradandó benyomást s tanúsítja Márai talentumát. A részleges művészi kudarc okait, nemkülönben az *Idegen emberek* lehetséges interpretációját illetően viszont számos ponton eltér a véleményünk a korábbi elemzőkétől.

Mondjuk ki tüstént: az *Idegen emberek* autobiografikus elemekkel telített (helyenként túltelített) alkotás, tartalmazván Márai első – német és francia földön eltöltött – emigrációjának summázatát. Hibrid, vegyülékes képződmény ez az 1930 legvégén megjelent könyv; leginkább regénybe oltott önéletrajznak avagy önéletrajzba oltott regénynek nevezhető, hozzátéve: autobiográfiának túlon túl regényes, regénynek túlon túl autobiografikus karakterű vállalkozás. Az *Idegen emberek* mindvégig furcsa, szeszélyes „kevercse” tényvilágnak és fikciónak, ám e kettő elegyítési aránya kötetenként más és más. Az első könyvben a személyesen megélt dolgok (a „faktumok”) dominálnak, hogy a másodikban a képzelet is fontos szerephez jusson. Jelzi e váltást a narráció – nem épp szerencsés – átalakulása is. A mindentudónak tetsző, úgynevezett szerzői elbeszélő hirtelenül énformában szóló narrátorra cserélődik a második kötet nyitányában, s a szerzői történetmondó csupán a könyv utolsó hetedére tér vissza. (Ha mellékesen is, érdemes meg-

¹ Szövegét lásd újabban: KOMLÓS Aladár, *Tárguló irodalom*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1967, 316–319.

² RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1990, 91–104, 122; Uő, *Márai Sándor*, Bp., Korona Kiadó, 1998, 35–39; Uő, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005, 85–95.

³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 124–132.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

említenünk: az *Idegen emberek* narrációjának – ismételjük: nem túl szerencsés – metamorfózisa utóbb *A Garrenek művében* is lezajlik. Ott a negyedik kötet – a *Sértődöttek. A hang* – első mondatával fordul át az addig egyes szám harmadik személyű elbeszélés énformába, s az eredeti történetmondó csak az ötödik rész – a *Jelvény és jelentés* – zárófejezetében tűnik föl újra. – Ilyképp az *Idegen emberek* egy későbbi mű elbeszélés-technikai megoldását előlegezi, és – látni fogjuk – nem csupán ez egyetlen vonatkozásban mutat utóbb keletkezett alkotások felé. Olybá tetszik: csakugyan „kísérleti mű”-vel van dolgunk, bár e kifejezést nem abban az értelemben használjuk, mint Szegedy-Maszák Mihály.) Bármilyen meglepően hangzik is: Márai az önéletrajzi mozzanatokkal átszótt, helytel-közzel túlszűfolt első részt bízza szerzői narrátorra, s énformában mesélteti el az inkább a fantázia szülte másodikat; tárgyiasítja a többé-kevésbé személyeset, személyesíti a többé-kevésbé fiktívet. Regényes formát ölt, mi erősen autobiografikus, autobiografikus formát ölt, mi erősen regényes – egy élménykör keresi itt, ám egyelőre nem leli a maga adekvát műfaját. Nekünk úgy tűnik föl: épp a szerzői tétovaság teszi felemás művé az *Idegen embereket*. Mintha Márai nem merné még nyíltan személyesnek vállalni a személyeset, mintha még nem tisztult volna le benne kellőképp a megjeleníteni vágyott életanyag, mintha nem döntötte volna el, mit is akar írni: vallomást, stilizált, regényes önéletrajzot vagy regényt. S mindezt, vagyis az alkotó tétovaságát híven leképezi, tükrözteti az alkotás – innen hibrid, vegyülékes volta, innen műfaji bizonytalansága, innen narrációjának kettőssége; innen tökéletlensége.

Ideje jött, hogy kijelentsük: szerintünk és számunkra az *Idegen emberek* nem más, mint a négy esztendővel utóbb megjelent remeklés, az *Egy polgár vallomásai* második kötetének ősképe, ősfarmája, „előtanulmánya”. A majdani, immár tökéletes mű tökéletlen „vázlata”, kísérletezés a mélyen megélt élménykörrel, félig-meddig sikertelen küzdelem a nyersanyaggal. Az *Idegen emberek* megközelítése s megérintése egy nagy témának, újgyakorlat, műhelytanulmány, készülődés – jelentőségét épp ez adja. Márai mondta utóbb: „Az író töméntelen kénytelen alkotni és építeni, mellékesen, amíg eljut feladata igazi értelméhez. E mellékes és csaknem láthatatlan alváz és környezet nélkül nincs torony!”⁴ Semmi kétség: ez a – Stendhal kapcsán tett – megjegyzés önnön életművére, oeuvre-jén belül pedig az *Idegen emberek* és az *Egy polgár vallomásai* vonatkozásában is érvényes.

Ha formátumában, karakterében, végzetében (stb.) elüt is egymástól a két könyv főhőse, az élethelyzet, az élményanyag, a végső fölismerés (stb.) hasonlósága annál inkább összefűzi őket. Mind az *Idegen embereknek*, mind az *Egy polgár vallomásai* második részének központi alakja egy, a személyiségét, a sorsát, a küldetését külhonban – német és francia földön – kereső magyar fiatalember, ki – megfelelően a lelkében dülő káoszhoz – elébb beleveti magát a húszas évek elejének s az emigráns létnek a zűrzavarába, nagy készséggel kallódik, majd végtére fölocsúdván, rálel önmagára, fátumára, missziójára. Mindketten a rendetlenség „szabadságából” tartanak a rend kötöttségei felé, mindketten afféle tékozló fiúk, „zendülők”: láznak a hazai viszonyok, a meghaladottnak,

⁴ Vö. *Napló 1945–1957*, Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1990, 57.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

ómódinak vélt atyai értékek, ideálok, életformák ellen, hogy – jobb híján – némi alázattal megtérjenek hozzájuk. Mindketten európai voltukat akarnák bizonyítani maguknak és a világnak, s egyiküket sem fogadja be Európa: reménytelenül idegenek, „vidékiek” maradnak mindketten. Rádöbbenek: hasztalan tudnak jól németül és franciául, a „titkok” kimondására, teljes megértésre s megértetésre csupán anyanyelvükön képesek, ezért térnek vissza honukba, vállalni a tán kisszerű magyar végzetet.

Ámbár a két mű belső tagolódása fölöttébb különbözik, alapképletük, kompozíciójuk mégis felötlően hasonlít. Az *Egy polgár vallomásainak* második kötete jóval több oldalt szentel a németországi esztendőknak, mint a párizsiaknak – az *Idegen emberek* viszont hétszer (!) akkora terjedelemben szól a hős párizsi élményeiről, mint a berliniekről. Az *Egy polgár vallomásai* csupán odavetett félmondatokban tudósít Márai bretagne-i kirándulásairól (például így: „...leutaztam a Bretagne egyik halászfalujába s ott maradtam, amíg zuhogó esővel rám szakadt az ősz”) – az *Idegen emberek* főhőse száznál is több oldalon számol be a maga ottani tapasztalásairól.

Térjenek el azonban bármennyire is a belső arányok, az alapképlet, a kompozíció csaknem azonos. Mindkét alkotás nyitányában Párizs felé indul a hős (vonatútja Belgiumon át vezet Németországból francia földre), s mindkettő ez utazás keretébe illeszti a németországi esztendő(k) summázatát. Mondanunk tán fölösleges is: e két visszapillantó rész adta kép a germán mentalitásról, viselkedésről, mániákus rendigényről, valamint a vesztt háborút követő esztendők zűrzavaráról, száguldó inflációjáról, értékváltságáról (stb.) fölötté hasonlatos. A retrospektív betétet ott is, itt is a párizsi tartózkodás fejezetei követik (közös bennük az emigránsok egyik montparnasse-i gyűllyhelyének, a Dôme kávéházának, valamint a franciák lelkületének, elzárkózásának, alig-alig álcázott xenofóbiájának bemutatása), s a könyvek zárata újfent csak egymásra mutat. A hős, sorsfordító fölismerések birtokában, a hazatérés mellett dönt. A két zárlat eltérése mindössze annyi, hogy az *Egy polgár vallomásai* – nyilván későbbi keletkezésének s műfajának, koncepciójának okán – már az elbeszélő honi berendezkedésének, egzisztencia-teremtésének részleteiről is tudósít, az *Idegen emberek* pedig – így regényesebb! – az indulás előtti kisszerű élethelyzetben vesz búcsút a névtelen fölalaktól.

S túl az eddigieken, mennyi hasonló elem, motívum, szituáció akad még e könyvekben! Helykímélés végett csupán néhányat a sietős fölemlítésére szorítkozunk. Az *Idegen emberek* hőse egyidős Máraival. Vidéki familia sarja egyikük is, másikuk is, s mindkettejük útipoggyászában benne lapul a Biblia és egy kaktusz. Teremtő és teremtmény külhoni életformája magától értetődően hasonlít, mindketten megbódulnak az ifjúság s a szabadság kalandjától, ugyanazt a művészkávéházat látogatják Berlinben, illetőleg Párizsban, ülnek a Café Romanischesben „a költőnő” – Else Lasker-Schüler – asztalánál, s ha Márai Frankfurtban, névtelen hőse a francia fővárosban kerül kapcsolatba egy „tarhacímár” birtokosával. Sőt, nekünk úgy tűnik föl, hogy Márai a Lola-szerelem egy-két – erősen stilizált – mozzanatát is beleírta az *Idegen emberekbe*. Az *Egy polgár vallomásai* arról tudósít, hogy egy barátja az ő segedelmével akarta volna visszaszerezni magának a lányt – ő azonban ehelyett „büntudat” nélkül elragadta tőle. Nos, az *Idegen emberek* lapjain hasonló fordulat történik.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

Összevetésünk alighanem igazolja: a korábbi mű csakugyan előfutára, kezdetlegesebb változata a későbbinek, s bizonytalanságaival, belső ellentmondásaival, ügyetlenebb megoldásaival egyaránt jelzi, hogy az élményanyag kikristályosítása s az adekvát műfaj megelégedése még hátra van. Az *Idegen emberek* egynémely immanens értékei így sem kétségesek számunkra, s jegyezzük ide: a könyv bizonyos részleteit, ötleteit nem az *Egy polgár vallomásaiban*, hanem más regények kontextusában látjuk viszont. Az árusítástól eltökélten tartózkodó párizsi üzlet – jóval súlyosabb és távlatosabb jelentéstartalommal – *A Garrenek művében* (jelesül a *Féltékenyekben*) tűnik föl újra, a párizsi vonat fejtámlájának képzelt szövege – „Csak egy félórászkát” – majdan Lacta doktor rendelőjének díványpárnáján olvasható, a csonkig égő gyertya képével pedig megannyiszor találkozunk utóbb. Márai oeuvre-je a variációs ismétlések valóságos tárháza, s e megállapítás az időszemlélet, az időábrázolás vonatkozásában is érvényes. Az *Idegen emberek* már olyféle, időszűrítő, időösszevonó technikával dolgozik – szinte észrevétlenül –, mint például a Garren-ciklus egyes kötetei, így a *Sértődöttek. A hang*, valamint a *Jelvény és jelentés*. A cselekményidő ezúttal is fikcionálja, összetömöríti a történelmi időt.

Az *Idegen emberek* ab ovo nem lineáris vonalvezetésű, a kronológiához mechanikusan igazodó alkotás. Telítve van rövidebb-hosszabb visszapillantó betétekkel (ezek részint történetkezdés előtti, részint történetkezdés utáni dolgokat, életpizódokat idéznek vissza, az utóidőbe ágyazván az előidő egyes darabjait), ilyképp a könyv nem a cselekmény és az idő folytonosságának, hanem sokszoros megszakítottságának elvére épül. Megesik, hogy egy, a hős számára „történelmi pillanat” több hét eseményeit torlaszolja össze, az nemkülönben, hogy az elbeszélés idejéhez képest közelebbi múlt emlékképei közé a távolabbi múlt emlékképei keverednek. Bonyolult időviszonyok szövedéke az *Idegen emberek*, megteremti s fölntartja mégis – a főhős útját, külhoni tartózkodását illetően – a kontinuitás illúzióját. Olybá tetszik, hogy a két kötet mintegy harmadfél esztendő eseményeit zárja magába: a központi alak emigrációja valamikor 1925 kora tavaszán-nyarán kezdődik, s 1927 kora őszén ér véget. Az időjelzések látszatra egyértelműek. A hős – Párizsba érkezte előtt – *tizenegy hónapot* tölt Berlinben, majd néhány órás kölni tartózkodás s a híres dóm megszemlélése után tüstént Franciaországba utazik. Néhány hete, tán egy-két hónapja lakik immár a gallok fővárosában, amidőn hirtelen kiderül: 1926 júliusának idusán járunk. „Este tíz óra volt, *nyolc évvel a nagy háború s százharminchét évvel a nap után, mikor (...) a nép (...) elindult a Bastille felé*” (tőlünk a kiemelés). E mondat egymagában is alkalmas arra, hogy elhelyezhessük a történetet az időben, ámde akad más támpontunk is. A főhős ismerőse, Borsi, a szobrász ugyane napon vallja be, hogy „*Nyolc éve*” törzsvendég a Dôme kávéházban: „Mióta el kellett jönnöm hazulról, ahol forradalmat csináltam” (a kiemelés a miénk). A mű további időjelzéseiből már könnyen kiszámítható, hogy az emigráns fiatalember a következő esztendő (1927) őszéig marad Franciaországban.

Úgy tűnhet föl: a megszakítások, az idősíkok sűrű váltakozása ellenére egyetlen, összefüggő időtömböt jelenít meg az *Idegen emberek* – e látszat azonban csalóka. A szöveg egynémely utalásai, valóságvonatkozásai elárulják, hogy a hős emigrációjának folytonossága és tartama merő szemfényvesztés, pusztán epikus fikció. *Abból* a Berlinből,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

abból a Németországból, amelyet a könyv bemutat, néhány óra helyett legföljebb néhány esztendő leforgása alatt lehetett (volna) átutazni Franciaországba; az a Berlin, az a Németország ugyanis, amelyet a fiatalember lát s amelyre visszaemlékezik – a húszas évek elejéé, az a Párizs viszont, ahová megérkezik – a húszas évek közepéé. Az *Idegen emberek* összetömöríti, egybeolvasztja e két, egymással nem érintkező időt, s ez az a fogás, amellyel – mutatis mutandis – későbbi Márai-művekben, így a Garren-ciklus bizonyos darabjaiban találkozhatni.

A könyv első fejezetében fölillantott képek a vesztt háború következményeit nyögő Németországot idézik. („Nemrégén még háború volt” – gondolja a főhős, Párizsba utaztában.) Gazdasági és társadalmi válság, vágató pénzromlás, zúrzavar, nyugtalanság, nyomor, éhezés. „Minden süllyedt”, s a németek „...jámi tanultak és lélegzeni...”. Köln utcáin s a Párizsba vivő vonaton egyaránt feltűnnek az angol és a francia megszálló hadsereg közkatonái és tisztjei, a kávéházi asztaloknál – egyebek közt – „...Liebknechtről, Luxemburg Rózáról és Hitlerről, a dadaizmusról, (...) *Európa alkonyáról...*” vitatkozásnak (a kiemelés tőlünk), és „Közben agyonlőtték Rathenaut.” E mondat konkrét időjelzés: Walter Rathenaut 1922. június 24-én gyilkolták meg. A nyitófejezet adta montázs a maga szeszélyesen sorjázó emlékképeivel nyilvánvalóvá teszi azt is: aligha csupán tizenegy hónap élményei kavarnak a hős tudatában. – S mi igazolná, hogy a húszas évek elejének Németországból – merész ugrás az időben! – csakugyan az évtized közepének Párizsába érkezik a főalak? Túl a korábban már citált (s egyértelmű utalásokat tartalmazó) mondatokon, oly mozzanatok, hogy a Figaro a marokkói háborúról cikkezik (ez a háború 1925 tavaszán tört ki), avagy: egy francia fiatalember hosszú előadást tart a szürrealizmusról.⁵

Kitetszhetett az eddigiekből: az *Idegen emberek* különleges idősúritményt teremt. A fikatív, epikai idő összevonja, újjáteremti az objektív idő – egymással nem szomszédos – eseményeit, válogat közülük, megszünteti viszonylagos távolságukat – nyersanyagként bánik velük. Márai végül is nem tett mást, mint hogy tömörítette, egybeforrasztotta a maga tíz emigrációs esztendejének bizonyos tényeit, élményeit, emlékeit, s – megtoldva, kiegészítve e faktumokat a játszi képzelet szülte „eseményekkel” – ekként kölcsönözte őket félig-meddig alakmás hősének. Más, „önéletrajzi” regényei is – példának okáért a *Csutora* avagy *A Garrennek műve* – az ittenihez hasonló eljárással készültek.

Az *Idegen emberek* hőse, az évekig nagy készséggel kallódó fiatalember pedagógus-família ivadéka. Apját „...erdélyi katedrájáról, ahol a család három generáción át tanítóskodott, elkergették a románok...”, s azóta egy „határszéli mezőváros”-ban szőleijéből próbál megélni. Testvérbátyja, Jenő elesett a Piavénál, s ezzel „...megváltotta a belépőjegyet a mi családunknak Európába...”, öccse, Kristóf gazdasági akadémiát végzett. Ő maga Budapesten írta doktori értekezését a gótikáról, mialatt „Lenn az utcán színeit váltogatta a forradalom...”, amelyben – valaminő módon – szintén részt vett. A filozófiai doktorátus birtokában lehetne magyart és latint oktató középiskolai tanár „Gyar-

⁵ Ezt csak 1924 ősze, André Breton *I. Kiáltványa*, vagyis a szürrealizmus önálló mozgalommá szerveződése után tehette.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

maton” (bizonyos, hogy Balassagyarmaton, mint Szegedy-Maszák állítja⁶), ám ehelyett – amerikai ösztöndíjjal – Berlinbe megy, hogy tovább tanulmányozza a gótikát. Kezdetben elmélyülten kutat, majd mindjobban elúrhodik rajta és benne Németország és az emigráns lét zúrzavara. Ki akarván tépni magát e káoszból (de más, később részletezendő okokból is), Párizsba utazik. Heteken át tervtelenül kószál az utcákon, így ismerkedvén a metropolisszal, s már az első idők élményei tudtára adják, hogy reménytelenül idegennek számít. Levelet ír az otthoniaknak szándékairól, tapasztalásairól (erősen átstilizálva benne párizsi helyzetét és életpizódjait) – ez irományt azonban sohasem küldi el. Szobrász ismerőse, Borsi műtermében megismerkedik egy Boudin nevű – hozzá hasonló korú – francia mérnökkel, valamint az öregedő orosz emigránssal, „Vaszilieff”-fel. Az eszmecsere főként a művészet jelenéről és kilátásairól folyik, majd együtt indulnak a mindenféle nációjú, kallódó emigránsok montparnasse-i gyűlhelyére, a Dôme kávéházba, amely – Borsi szavával – maga a „Végzet”. A hős itt találkozik először a mérnök barátnőjével, Évával, s kölcsönösen fölfigyelnek egymásra, noha a lány megvetően, ellenségesen nyilatkozik a Párizst szerinte előzőnlő „idegenekről” (utóbb a toleránsnak mutatkozó Boudin is elszólja magát). A pár távozik, ők hárman még sokáig maradnak, s a fiatalember szemügyre veheti a Dôme nyüzsgő embertenyészetét, a céltalanok és gyökértelenek mehökkentően tarka forgatagát, majd láthatja, mily híg mámorban, olcsó népünnepélyllyel, „a középkori vitusragály”-t idéző utcabállal emlékezik Párizs a hajdani, nagyszerű és véres forradalom évfordulójára. A szobrász utóbb egy kétségbeejtően sivár mulatóba viszi kettejüket – homoszexuális férfiak, matrózok, proletárok, kispolgárok tánc- és találkahelye ez, az egykori Bastille közvetlen közelében... –, s hogy a régi, nemes eszmék és eszmények züllésének, elsilányodásának látványa még teljesebb legyen, pirkadatkor a magyar ifjú (a filozófia doktora) és Vaszilieff (úgyszintén doktor, s a görög nyelv és a szépművészetek tanára volt Kazanyban) szemtanúja lesz a humánus, a méltóság meggyalázásának: két rendőr a lábánál fogva vonszol egy hörgő embert, kinek vérző koponyája „az utcaköveken bukdácsol”. „Európa!” – mondja az orosz emigráns, majd jajongani kezd a Szajna-hídon, honnan a Louvre, „az ősrégi, klasszikus Párizs” dereng. A hős, ki e hajnalon az önelengedés, a „zuhanás” mellett dönt, s beolvad a Dôme „társadalmába”, a nyárutón megbetegszik. Lábadozás közben familiájáról, önnön múltjáról, jelenéről, jövődjéről töprenkedik – meddön, majd szeptember végén, immár felgyógyulván s fölélvén ösztöndíjának utolsó garasát is – jelképes helyzet! –, a „mélybe” indul: lemegy a földalatti vasút lépcsőjén, s visszatekint a nagyon messzi, „sötétszürke” égre.

A második kötet első, kurta bekezdése – még a szerzői narrátor előadásában – arról tudósít, hogy a fiatalember írni kezd, s ettől kezdve mintegy kétszáz oldalon át már az ő énfőmájú följegyzései következnek. Hamarosan kiderül, hogy oknyomozó szándékkal idézi föl s örökíti meg múltjának egy szeletét az emlékező. Úgy hiszi: a vele történeteket papírra vetve meglelheti „...a hibát, melyet valaki elkövetett, én vagy más...” – hogy a keresett „hibát” soha, sehol ne nevezze néven. Ama pillanattal veszi föl a fonalat az

⁶ *I. m.*, 128.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

emlékező, amidőn – a szituáció ismét szimbolikus – a földalatti vasút lépcsőjén a „mélyből” a felszínre igyekeznek, s találkozik a francia mérnökkel. – Kilenc hónap alatt a fiatalember megjárta a nyomor és Párizs rondabugyrait, elveszítvén – jelképes hiány – még a nevét, a személyazonosságát is; volt mosogató, autógyári segédmunkás, nyúzta vadak bőrét egy vásárcsarnok fűtetlen pincéjében, tüdővész arabok közt, volt egy amerikai újságíró „négere”, s nemegyszer „facér”, hajléktalan éhenkórász – e korszakának azonban vége. Újra egyedül lakhat egy sivár hotelszobában, s van már megtakarított pénze is, mert három hónapja biztos állásra talált: „eladó” egy árusítani nem hajlandó üzletben, s időnként prospektusokat fordít franciáról németre. – Boudin úgy tesz, mintha nem ismerné, ő azonban kezet nyújt neki, s együtt mennek a kávéházba, hol a mérnök barátnője, Éva várakozik. Utóbb – tán kétezredmagukkal – egy, a poligámiáról zajló nyilvános vitát hallgatnak végig (a lány bevallja: nem idegen tőle a gondolat, hogy két férfival éljen...), majd vasárnap hármasan utaznak egy Szajna-parti falucskába. Egykor Boudin és barátnője „nászútjának” színhelye volt ez, most – kimondatlanul is – kapcsolatukat temetni mennek oda: Éva szakítani készül, hogy visszatérjen szülőhelyére, Bretagne-ba. A békés fürdőzést, napfürdőzést követően észrevétlenül megromlik a hangulat, s a hős, látván a mérnök elébb kihívó, majd férfiatlan viselkedését, hétfő hajnalban búcsúvétel nélkül otthagyja a párt. Boudin este mégis fölkeresi a mit sem árusító üzletben, hogy a segítségét kérje: bírná – legalább ideiglenes – maradásra Évát. Ő elhárítja ezt a megbízást, másnap reggel viszont – Vaszilieff társaságában – kimegy elköszönni a pályaudvarra, a lány meg, amidőn a vonat indul, fölhúzza magához. Az időtlen idill hónapjai következnek egy bretagne-i halász házában, a tengerparti forróságban – „Igen, ez a nyár. Tudjuk, hogy ez a nyár, lassan, szinte ünnepélyesen járunk benne, mint egy nagy ünnepen, mintha lampionok lógnának mindenfelé, mozdulatlanul és színesen a szélcsendes tikkadásban” –, ez idill azonban törekeny, szóval és céltalan. Az együttlétnék „Nincs neve”, amint a lány vezetéknevét sem ismeri a hős, s fontos, a kapcsolatukat érintő dolgokról soha nem beszélgetnek: „...szinte lélegzet-visszafojtva élünk, mintha valami egészen kis fényre kellene vigyáznunk, hogy egy erősebb lélegzetvétellel el ne oltuk”. Ám hasztalan minden óvatosság és némaság: a szerelem így is kihamvad. Baljós és jelképes események sorjáznak: az erdő, a fában szűkölködő vidék kincse és büszkesége porig ég, a tengerparton látványos népünnepély búcsúztatja a nyarat, egy, a halász házában megrendezett halotti toron pedig rá kell döbbsen a fiatalembernek, hogy ugyanoly kiközösített és idegen, mint az elhunyt élettársa – s ezt a lány, ki mind hidegebb vele, a szemébe is vágja. Korántsem meglepő, hogy Éva másnap elszökik a fürdőtelepen megismert dadogó, breton festővel. A hős utánuk ered, rá is talál a lányra szülővárosában, de hiába tesz házassági ajánlatot, Éva könyörtelenül tudtára adja: nem annyira szerelemből, mint inkább az „idegennek” szóló kíváncsiságból volt vele, s amidőn rájött, hogy teherbe eshetnék „egy idegentől”, „undor” és „irtózat” fogta el. „Sale étranger” – mondja távoztában.

Eddig az énfarmájú följegyzések – innen ismét a szerzői narrátor veszi át a szót. A hős épp befejezte „emlékiratait”, amikor Borsi, a szobrász lép a hotelszobába, hogy a haldokló Vaszilieffhez hívja. Az orosz – tán szándékosan – egy autóbusz alá feküdt, „...mert minek éljen?” A kórházban, a haldokló ágyánál mindketten riadtan érzik, hogy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

tulajdon jövőjüket látják; reájuk is „az idegenek terme” vár végezetül. Vaszilieff szomorú sorsa az utolsó lecke, a legnagyobb intés a fiatalember számára, s fölfigyel arra is: Párizs, a kallódás nem vonzza többé. Ellátogat még egyik régi ismerőséhez, egy négerhez, hogy megkérdeje tőle: „fehér embernek” tartja-e („Elég fehér” – hangzik tüzetes vizsgálódás után a válasz), de másnap már készülődni kezd. Pénzt szerez kölcsönbe, a magyar követségen okmányokat, megveszi vonatjegyét, s hasztalan tartóztatná kecsegtető ajánlatokkal a „tarha-címtár” gazdája, a valószínűtlen nevű, újabban bélyegekkel üzletelő Szalámy,⁷ nincs kétség: haza fog térni, „fájdalmas honvág”-gyal a Magyarországot is magában foglaló Európa után, rokonságot érezve minden európaival.

Említettük volt: e könyv nézetünk szerint azért vegyülékes képződmény, felemás vállalkozás, mert írója egyelőre nem lelt adekvát formát, műfajt, elbeszélés-technikát mélyen megélt, személyes élményanyagának. Tegyük még ehhez: az *Idegen emberek* részleges művészi fiaskója abból is következik, hogy koncepciójában, problematikájában heterogén, mondhatnók: szempontváltogató avagy szempontkeveredéses alkotás. Márai mintha azt sem döntötte volna el, mire összpontosít elsősorban: az atyák és nagyatyák képviselte eszmények és életminták elleni lázadásra, az én- és önkeresésre, a kallódás, az önelengedés nagy kalandjára, a korlátlan szabadság, a sehová nem tartozás illuzórikus, egyszersmind veszedelmes voltára, az emigrációs lét félelmetes örvényeire, az európai magyarság (avagy a magyar európaiság) dőre ábrándjára, a kirekesztettség, az idegenség gyötrelmeire – ne folytassuk! Mindez benne kavargó a regényben, összefonódik és szétválik, a hangsúly majd az egyikre, majd meg a másikra száll, s épp e gomolygás, a témák és szempontok túlzó bősége és sokfélesége teszi, hogy az *Idegen emberek* meglehetősen amorf, középpontatlan, egyensúlytalan alkotás. Csak későn, a mű vége felé derül ki, hogy Márait e tarka problematikából a külhoni elkallódás, illetve az idegenség fátuma foglalkoztatja leginkább – a többi kérdés addigra a háttérbe szorul, elmosódik, olyikat egyszerűen el is ejti. És – igazsága volt Komlós Aladárnak – korántsem növeli a könyv becsét a bretagne-i idill túlméretezett epizódja, holott festői és egzotikus részletekben nem szűkölködik. Ámde bármi szépek, érdekesek, hangulatosak is – magukban! – a kedvtelve rajzolt életképek, zömük (főként a fürdözések és a halászatok részletező leírására gondolunk) egy kissé öncélú és fölösleges, semmiképp sem avagy csak lazán illeszkedik a regény viszonyrendszerébe. Egy melléktéma olyannyira önállósul s túlburjánzik itt, hogy már-már elnyomja, megfojtja a főtémá(ka)t, végtére is ez a betét a mű összterjedelmének egynegyedét (!) teszi ki.

Az *Idegen emberek* főhősének útja – maga is meghökken a fölismeréstől – a dómból a Dôme-ba vezet. „...hirtelen a dóm jutott eszébe, (...) a hatalmas és biztos, az a hűvös és

⁷ Bármi meghökkentő is, ez a figura és a főhős egyben-másban Déry Tibor életeseményeitől kapott inspirációt. Az 1923 és 1926 között ugyancsak Párizsban tartózkodó Déry egy posztóval (vagy lópokróccal?) teli, ám a készletet nem árusító „üzlet” alkalmazottja is volt, majd bélyegekkel kezdett kereskedni, s ez utóbbi – balul végződött – vállalkozásába Márait is igyekezett bevonni. – Minderről lásd UNGVÁRI Tamás, *Déry Tibor alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, 84–87, 101; illetőleg „Liebe Mamuskám!” *Déry Tibor levelezése édesanyjával*, sajtó alá rendezte BOTKA Ferenc, Bp., Balassi Kiadó–Magyar Irodalmi Múzeum, 1998, 181–182, 185–186.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

merev valóság, melyet a lélek tapintott, s igazibbnak és valóságosabbnak érzett – a Dóm, melynek kapujából néhány hete kilépett és szédülten megállt, (...) s az a másik »Dóme«, az a frivol és blaszfém, ahonnan most jön, s ahol csak ők tudják, akik ott ülnek, hogy kinek áldoznak – s a sötétben elvörösödött.” Szorongva kérdi magától: „Hol a helyem?” – hogy a választ csupán a történet végére lelje meg, s előtte az önelengedés, a tévelygés hosszú időszaka következzen. Joggal kérjük mi is: miért tántorodott és távolodott el a fiatalember a dóm képviselte és jelképezte értékektől – a törvényszerűtől, a belső rendtől, a biztostól, a szilárdtól, az állandótól –, jóllehet „szinte honvágyat érzett” irántuk, s miért választotta helyettük – átmenetileg – az esetleget, a rendtelenséget, a bizonytalant, a képlékenyt, a változót, „...a nyers, vakító, értelmetlen zürzavar”-t – miért választotta a Dóme világát? A regényszöveg többféle magyarázatot is kínál, bár némelyik csak mellékesen, futó ötletként tűnik elénk.

A legkevésbé kidolgozott indoklás a háború hozta értékválsággal és felfordulással vonja kapcsolatba a hős egyensúlyvesztését. A Németországban átélt káosz („...egy világ minden sarkában recseg és ropog...”) magánsorsában is tükröződik s folytatódik: „Valami kicsapta őt is pályájából, az eszeveszett körforgás kihajította, s néha úgy jutott eszébe magának, mint egy emlék.” Menekülne a zürzavarból, mégsem hazatér, hanem inkább messzebbre, Párizsba utazik, s e döntését már gazdagabban, részletezőbben motiválja a könyv. Az ifjú részint azért cselekszik így, mert Magyarországon úgyszintén rendtelenség, értékválság (és kisszerűség) honol, részint meg azért, mert lázad a szűkös életkeretek, az apai-nagyapai hagyományok, eszmények, magatartásformák ellen, illetőleg szeretné megtalálni, meghatározni önmagát, kitapogatni énjének, személyiségének, létlehetőségeinek határait. Az otthoni „biztos bizonytalan”, a „krajcáros, de biztos semmi” helyett a külhoni „reményteljes bizonytalan” vonzza, a hit avagy illúzió, hogy „...minden pillanatban csoda történhet (...), egy ember feléje fordul s mond valamit, egy telefon megszólal, s őt bekapcsolják a nagy keringésbe...” Nem kizárulni akar máris a világból – a hazatérés ezt jelentené –, hanem érintkezni, elegyülni vele, s hogy átélhesse a kaland, a zuhanás szédületét, el kell tépnie korábbi kötelékeit, mindenekelőtt a családiakat. A hős, ki már a háború idején szembefordult a régi normákkal és értékekkel – a budapesti utcákon élt, „...minden pillanatban védekezve a világrend ellen, melyet elismerni nem tudott...” –, francia földre érve a familia tradícióit és ideálijait is elhárítja magától. Zendülése a nagy távolság okán sem lehet több dacos engedetlenségénél, afféle tékozló fiúi viselkedésnél: egyszerűen nem megy haza, nem árulja el hollétét, minden kapcsolatot megszakít családjával, s merőben másként él, mint származása, végzettsége alapján elvárhatnák tőle. Föl nem adott leveléből kiderül, hogy nem osztja apja felfogását („Az élet célja, hogy eleget tegyünk kötelességeinknek”), szerinte ugyanis „...az élet nem hősiesség, hanem mindenféle, s célja nem a hősiesség, hanem a kielégülés”. A későbbi meditációk nyilvánvalóvá teszik azt is, hogy a fiatalember régimódi, elfogult és egyoldalú embernek (is) tartja szülőjét, tán tiszteletreméltó, ám értelmetlen vállalkozásnak véli nagyatyja és atyja éveken-évtizedeken át készülő – ki nem adott, senki által nem olvasott – traktátusait „A lélek halhatatlansága”-ról (utalás e cím Csokonai művére?), illetőleg az erdélyi hitszónoklás történetéről, és sejtetik egynémely utalások, hogy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

bátyja harctéri halála fölösleges áldozatként tűnik föl neki, s koránt sincs elragadtatva testvéröccse gazdasági hivatásától, dzsentroid gesztusaitól, tüntető, „mokány magyar”-ságtól sem.

A család, a családi eszmények és hagyományok elleni lázadás – amúgy sem különösebben hangsúlyos – témája és szólama utóbb teljességgel elhallgat az *Idegen emberek*-ben, tovább, a mű végéig él viszont – gyakorta elmosódva – az önkeresése. A hős úgy érzi, kívülről, másoktól, mintegy készen kapta a maga énjét, pályáját, létlehetőségeit, s mindenről, a familiáról, de még a nevééről is le kell szakadnia, ha saját személyiségére, perspektíváira, küldetésére kíváncsi: „...mindez oly bizonytalan és úgy lóg rajtam, s talán mindentől meg kell szabadulni, ha az ember őszintén elkezd az életet.” „Nem tudom, hogy ki vagyok. Nem tudom, mi lesz velem” – jelenti ki, illetőleg: „Szeretném tudni, hogy ki vagyok”, „Meg kell tudnom, hogy ki vagyok. (...) Mi van bennem?” Az újjászületés, s az önmegtalálás kísérlete azonban kudarcba fúl; a korlátatlan szabadság, a gyökértelen kallódás nem kicseréli, hanem szétoldja a régi ént, s a maga választotta létformában a hős nem megleli, hanem elveszíti identitását. A zuhanás mámorát a zuhanás közönye, a nyugtalan sorskeresést az egykedvű veszteglés, a személyiségépítés szándékát a személyiségsorvadás tudomásulvétele váltja föl. Jelképes, hogy az ifjú szinte az időből kizuhanva él Berlinben, Párizsban és Bretagne-ban („...az idő helyben járása a vágtatás illúzióját keltette”), hogy környezetében újra és újra álló órákkal találkozik, jelképes, mily értelmetlen semmittevással mulatja napjait az árusítástól tartózkodó üzletben (e részlet önmagán túlmutató voltára Szegedy-Maszák Mihály is fölfigyelt⁸), s szimbolikus a regény egyik legművészeiben megformált jelenete, a szajnai fürdőzése, amidőn a hős már-már engedelmesen belevész az őt szelíden forgató és hívogató örvénybe, mert ráeszmél: „Soha ilyen messze nem voltam még magamtól, mindentől, amit valaha megéltem, szándéktól, származástól, kételyektől, jövőtől. Nem akarok semmit. Nem vágyom semmire.” S az önkeresés csődje nem csupán itt involválja az önfeladást, a megbékélést a nihillel, hanem a tengerparti „mézeshetek” kellős közepén is: „...különös közönyt érzek, (...) Nem tudom elképzelni, hogy mi lehetne, ami nyugtalanítani tudna, (...) semmi nem tűnik elég erősnek ahhoz, hogy kimozduljak ebből a könnyöklő állapotból, semmi nem látszik elég értelmesnek ahhoz, hogy változtassak ezen az értelmetlen helyzeten.” A hullás, az öntékozlás végzetesnek látszik. Mígnem a fiatalember föl nem ocsúdik: „Én most minden jel szerint szabad vagyok, kissé talán túlságosan is szabad, mehetek, ahová akarok, (...) nincs név, család, mesterség, ami kössön, (...) feltétlenül szabad vagyok. *S mégis szorongás fog el, (...) túlságosan szabad vagyok, s ebben a szabadságban (...) elveszettnek s kiszolgáltatottnak érzem magam (...) Valamilyen kötöttség talán mégsem árt az életben (...) Valami kis sziget, mesterség, emberek köre, ahol az ember építeni kezd, megerősíti helyzetét a világban*” (a kiemelés tőlünk). Itt a fordulópont a főhős életében, noha szó sincs arról, hogy e rádöbbenést tüstént tettek követnék. Az viszont aligha véletlen, hogy az események épp ettől a pillanattól – viszonylagosan – felgyorsulnak, a „szerelmesek” távolodni kezdenek egymástól, a fiatalember pedig ren-

⁸ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 130.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

det szeretne teremteni kapcsolatukban, bár házassági ajánlata – a történetek, de pusztán elhidegülésük okán is – eléggé meglepő, sőt hiteltelen. A végleges szakítás meghozza a kijózanodást, a följegyzések a számvetés, egy korszak lezárásának szándékát (is) jelzik, s már csak Vaszilieff haldoklásának látványa és a kallódás csömörének bevallása kell, hogy az ifjú – keserű tapasztalatokkal telten – visszainduljon hazájába s régebbi énjéhez, önmagához.

Az *Idegen emberek* végső soron az emigráns lét, a korlátlan szabadság pusztító voltát ábrázolja. A kivándoroltak közül csupán néhányaknak sikerül megvetnie a lábát idegenben, karrierjük viszont inkább kétes, a többség azonban – a könyv megannyi szereplője, jelenete szemlélteti ezt – talajtalanul, céltalanul, demoralizáltan tengődik, s nincs más perspektívája, mint a sodródás, a teljes önelhagyás, s végtére a méltatlan, értelmetlen elmúlás. Ez utóbbira nem csupán Vaszilieff fátuma s az „idegenek termében” haldoklók nyomasztó látványa figyelmeztet, hanem a magyar nyomdász éhhalála is. A mindkét narrátortól rokonszenvező (bár olykor ironikus) hangsúlyokkal emlegetett orosz egyébiránt mellékalakként is igen fontos szereplője a regénynek. Túl azon, hogy személyiségével, nézeteivel, viselkedésével érdekes jelenség önmagában is, az általa tartott tükörben a főhős saját magát, tulajdon jelenét és virtuális jövőjét is szemügyre veheti. A fiatalember szempontjából Vaszilieff afféle sorspárhuzam, sorselőkép, sorski látás – mementó. Doktor ő is, tanár ő is, fokozatos hullásában, züllésében a hős a maga hullására ismer, s „valószínűleg” azért hal meg, „...mert nem adhat elő Kazanyban a görög nyelvről és a szépművészetekről.” S akad még egy vonatkozás, amely nyilvánvalóan rokonítja kettejüket, összepántolja sorsukat: az orosz is fölfigyel a francia lányra, Évára, számon tartja, virágcsokorral búcsúztatja, titkon vágyakozik reá – ám neki csak egy *néger* nő jut ideiglenes szeretőül. „Ez egy nagy, fehér fajtából van, uram” – mondja a mérnök barátnőjéről a főhősnek, aki viszont az ő kórágánál ezt gondolja: „Vaszilieff úr nem fehér ember...”, majd elmegy *néger* ismerőséhez, hogy a saját „fehérsége” felől érdeklődjék. E kapcsolódások vizsgálata a regényvilág újabb s kétségkívül legkidolgozottabb rétegéhez vezet át, amelyben – Bodor Aladár és Oláh Gábor útirajzának azonos címét kölcsönözvén – a „keletiek Nyugaton” sokaktól megélt s megírt keserű élményanyaga tömörül. A könyv központi alakja, a *magyar* ifjú, volna bár más náció(k) gyermeke, így is, úgy is egy lehetne csak az „idegen emberek” közül, kiknek – függetlenül bőrük színétől – egy a tapasztalásuk, egy a végzetük: nem számítanak teljes értékű embernek, nem számítanak európainak. Eme fájdalmas igazságra kell ráébrednie Márai hősének, s históriája illetéknépp nem más, mint egy nagy illúzió elvesztésének története.

A magyar fiatalembert nem csupán a korlátlan szabadság vágya, a lázadás és az önkeresés viszi Párizsba, hanem mindenekelőtt az a szándék, hogy a maga európai mivoltáról megbizonyosodjék. Amíg otthon élt, nem jutott eszébe kételkedni ebben, Németország viszont elbizonytalanította. „...udvariasságot érzett maga körül, alig észrevehető, a nagy nemzetek részéről kis nemzetek fiainak kijáró jóindulatot...”, szembesülnie kellett a ténnyel, hogy szülőhazájának irodalma, kultúrája Berlinben teljességgel ismeretlen, s ha ismernék, akkor is csak mint kuriózumra, egzotikumra tekintenének reá, nemkülönben azzal is, hogy nyelvtudása s nyelvértése szükségszerűen tökéletlen és véges. „Talán ők

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

egymás között s a maguk eszközeivel, teljesen közölni tudnak mindent egymással: ami egy fajtát tökéletesen elválaszt egy másiktól, az bizonyos intimitások tolvajnyelve, melyet az, aki nem hozta el idegeiben generációk előttről, nem ért meg teljesen soha.” Mindez „idegenné” és „magányossá” tette német földön, s magyarságának, tehát különbözőségének tudatára ébresztette, ám nem foszlatta szét hitét: „Én európai vagyok...”. A francia főváros felé utaztában „Valahogy úgy érezte, (...) neki kellene meggyőznie Párizst, hogy ő és fajtája mégiscsak hasonlóak. Mégis egyenrangúak, s mindenképpen joga van bemutatkozni ott, mint egy gazdag család távoli, kissé elfeledett tagjának”, bár érezte azt is, hogy az Európa közepén és peremén élők csupán afféle „vidéki rokonok”. Párizsba érven, már az első estén kiderül, hogy idegennek lenni gyanús és nevetséges dolog, a nagy ábránd azonban szívósan tartja magát. „...nekem van egy rögeszmém – írja a hős föl nem adott levelében –, az, hogy európai vagyok. (...) Még nem tudom, hogy jobbak vagy rosszabbak vagyunk-e, mint az európaiak, valószínűleg egyenrangúak, csak kissé mások. Ezzel szeretnék itt tisztába jönni. Én hiszek benne, hogy igen. Ha így van, akkor itt is maradhatok, haza is mehetek, mindegy. Nekem rögeszmém, hogy európai vagyok. De van egy nagy, fehér rassz, (...) s én nem tudom, hogy mi azok közül valók vagyunk-e. Nem tudom, hogy milyen színűnk van, szürke-e vagy sárga (...). Ezzel tisztába kell jönni itt, ezzel a rögeszmével” (a magunk kiemelései). Eszünkbe juthat: József Attila is azzal a hittel indult 1926-ban Párizsba – *Viszem a földem* című versének tanúsága szerint –: „Magyar vagyok, de európai.” A makacs kényszerképzet lassan porlik el, s szétzúzásában a „nagy, fehér rassz” (ne feledjük: Vaszilieff is ezt a minősítést használja!) megtestesítőjének, Évának jut a főszerep. Ettől a nőtől s szerelmétől várná a hős leginkább – kimondatlanul, ám a mű egésze, a kontextus alapján mégis nyilvánvalóan – a maga (és a magyarság!) európai és egyenrangú voltának igazolását. Keservesen kell csatlakoznia.

Nincs terünk arra, hogy a fiatalember kálváriájának, kényszerű illúzióvesztésének valamennyi stációját felsoroljuk; csupán néhánynak (tán a legfontosabbaknak) a sietős említésére szorítkozhatunk. Az ifjúnak folyvást tapasztalnia kell, hogy ő és a hozzá hasonlók jövátéhetetlenül „idegenek”, épp ezért egy láthatatlan gettó foglyai; megtúrt, de még a pincérektől is megvetett páriák, s „bűvös körükből” nincsen mód kitörni. Párizsban, Franciaországban minden külföldi idegennek (vagyis kiközösítettnek, másodharmadrangú lénynek) számít, legföljebb az angolokra érvényes valamivel kevésbé e verdikt. A mérnök barátnője, Éva már a legelső alkalommal kimondja, hogy fél „...a sok idegentől, akik nappal és éjjel átjárnak Párizson, mint egy átjáróházon, s mindenhez hozzányúlunk, s a kezük nyomát rajta hagyják a várososn, és a szájuk nyomát, az ízlésüket és a vágyaikat beletörülük Párizsba.” S hasztalan replikázik erre a „világpolgár” álarcát viselő Boudin: „...én egy másik Párizst akarok, amelyben elférnek önök is, s egy másik világot, amelyben elférünk valamennyien” – hamarosan kiderül róla, hogy ab ovo kisebb értékűnek tartja az „odalenn” (mily megvető szó!) szerzett filozófiai doktorátust, utóbb meg az, hogy még az angol beszéd is ingerli. Idegen nem férközhet a franciák közelébe, még kevésbé barátságába és otthonába – fejt ki Borsi, azt pedig a fiatalember maga tapasztalja, hogy ugyanazon munkáért egy idegennek nem jár annyi bér, mint egy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 33 évfolyam 133 3 szám

franciának. Mindez – és a többi élmény – csüggesztő és kiábrándító, ám a „rögeszmébe” vetett hit teljes szétrombolása csak a lánynak sikerül. Hiába *vidékiek* mindketten (a férfi kétszeresen is: szülőhelyénél s magyarságánál fogva), *közös nyelvük* (a szó szoros s átvitt értelmében) nem lehet. Nem értik, nem érthetik egymást, mert – túl a francián – a breton nyelvjárás is közébük tolakszik, nem értik, nem érthetik egymást, mert az idegenség végzetét a szerelem sem törli el (a hős is mind gyakrabban érzi a lányt „idegennek”). Kiviláglik: a meglehetősen könnyű erkölcsű és számító, biblikus-jelképes nevű Éva elsősorban kíváncsiságból, az ismeretlen, bizzar „tünemény” fölkelte érdeklődésből ragadja magával a férfit, emiatt fürkészi mohón a viselkedését, minden mozdulatát, hogy az újdonság varázsának, a szájalomnak s a testi vonzalomnak múltával kíméletlen legyen: „mikor megláttalak abban a kávéházban, (...) *olyan idegen voltál, mintha most érkeztél volna, nagyon messziről, egyikéről a különös vidékeknek, amelyet a moziban mutatnak, a vigjáték előtt... tudod, a bennszülöttek dolgoznak és csigát szednek...*” (a kiemelés tőlünk). Brutálisan nyílt beszéd, brutálisan egyértelmű tanulság: a magyarok s a hozzájuk hasonló nációk nem tartoznak a „nagy fehér fajtához”; a türelmesebb, jobbindulatú Németország csak fenntartásokkal, az Európával azonosított Franciaország pedig egyáltalán nem fogadja el őket egyenrangúnak – európainak. Korántsem véletlen, hogy a keserű fölocsúdást követően a hős nem csupán a maga kétes „fehérségéről”, hanem a magyar és a szenegáli (!) táj, kultúra és népművészet nagy hasonlatosságáról is eszmét cserél a négerrel, Durand-nal...

Az *Idegen emberek* – ellentétben Komlós Aladár vélekedésével – sokkal inkább a magyar kirekesztettség és a nyugati (mindenekelőtt a francia) hübrisz regénye, mintsem „a társadalomból való kiszabadulás”-é. Az a fájó csalódás, keserű megbántottság ölt testet benne, amelyet oly sokan átéltek s megörökítettek Márai előtt is, köztük – csupán egy példával élvén – Ady. Ő ekként panaszkodott nyugati döllyről, magyar lenézett-ségről, amidőn hódoló és interjúút kérő levelét válaszra sem méltatta az ünnepezt színésznő, Sarah Bernhard: „*Mit akar ez a barbár – vélte a nagyasszony. Még a nekem szükséges párizsiakat sincs időm fogadni. Majd még időt vesztegetek egy szenegáli idegenre.*» Én a nyakamat teszem rá, hogy a nagy Sarah nem tudja, milyen országban van Budapest. *Sőt arról sem bizonyos, Európában van-e*”.⁹ Ezt a megvető fölényérzést, ezt a felsőbbrendűség-tudatot többször is jogtalannak és indokolatlannak látatja az *Idegen emberek*, megmutatván az átlagfranciák – köztük Éva – felszínességét, hiányos műveltségét, a francia tömegkultúra és -ízlés híg és sekélyes voltát, amerikanizálódását, diszkreéten jelezvén, hogy a magyar művészet európai rangú s nálunk is meghonosodtak a modern technika vívmányai – ez azonban mit sem változtat a lényegen. A hősnek megalázottan kell visszatérnie, immár tudván: „Én nem vagyok se fekete, se sárga vagy barna, én éppen elég fehér vagyok ahhoz, hogy odahaza éljek, ahol legalább tisztességesen hal meg az ember, egyedül egy szobában...” Nyugati gőgről, francia hübriszről nem az *Idegen emberek* az utolsó szava Márainak. Lesz még mondandója róla visszafogottan, az *Egy polgár vallomásaiban*, fölháborodással telten az *Európa elrablásában*.

⁹ Idézi KIRÁLY István, *Intés az őrzőkhöz*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, I, 251 (a mi kiemelésünk).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

Rónay László feltevése szerint¹⁰ a regény „...első része mintha Spengler baljós *Untergang des Abendlandes*ének volna irodalmi példatára.” Ez óvatosan megfogalmazott állítást teljes bizonyossággal sem igazolni, sem cáfolni nem lehet. Tény, hogy az *Idegen emberek* írásakor Márai kitűnően ismerte már Spengler koncepcióját, amiként tény az is, hogy a szöveg utal rá: a német kávéházak asztalainál – többek között – „Európa alkonyáról” vitáznak, a hős meg arra gondol, hogy „Az európai kultúráról, hanyatlásáról és erkölcsi tartalmáról eltérhetnek a vélemények...” A könyv nyitányában *mintha* csakugyan a *fausti kultúra* és a *civilizáció* szembesülne egymással (előbbit a fenséges dóm, utóbbit az utca zürzavara, a reklámok harsogása s az üzletkirakatokban szemlélhető értékre relativizmus képviseli), a nyilvánvaló kubizmusát tagadó Borsi műtermében VasziliEFF fájdalommal szkepszissel beszél a hagyományos művészet jövőjéről s az épp születő új generáció ismeretlen igényeiről, a francia mérnök kijelenti: talán egy új nemzedék „...a művészet kielégülését, mely ma olyan fontos nekünk, megtalálja valami másban, *a sebesség új méreteiben, egy híd konstrukciójában, egy vegyi pasztilla ízében*” (a mi kiemelésünk), a párizsi tömegkultúra silányságának képei pedig ez összefüggésben sem érdektelének. A szöveg nagy erővel jeleníti meg a metropolisz nyomasztó méreteit, áttekinthetetlenségét s az idegen ember magányát, elveszettségét a köregetegben, továbbá azt is, mily törpe a jelen a múlthoz képest. Mindez talán Spengler befolyásának bizonyítéka, talán nem, de akárhogy legyen is, kétségtelen: a kultúra és a civilizáció ellentéte legfőbb melléktemaként tűnik fel a regényben. A háttérhez tartozik, nem az előtérhez, aláfest, árnyal, kiegészít csupán – nem benne testesül meg a koncepció, a problematika lényege.

Nézzünk szembe végezetül még egyszer a szakirodalom kritikai észrevételeivel! Noha – kitetszhetett a korábbiakból – az *Idegen emberek* szerintünk sem gáncstalan tökélyű alkotás, a már citált bíráló megjegyzések zömével egyetérteni nemigen tudunk. Ami Komlós Aladár első kifogását illeti: a „szegényesség” relatív fogalom, s ízlés, felfogás dolga (is), hogy valamely regényben minő figurákat s jeleneteket ítélünk „érdekes”-nek. Az *Idegen emberek* alakjainak, szituációinak szürkesége menthető, sőt, magyarázható. A korántsem különleges személyiségű és adottságú főhős mindvégig oly közegben s életkörülményben tartózkodik, amelyek aligha bővelkednek rendkívüli egyéniségekben és helyzetekben. Ez a könyv a sorsukban, kallódásukban az átlagot megjelenítő egzisztenciák jószerével eseménytelen históriája. – Olybá tetszik nekünk: nem áll helyt Komlós Aladár második ellenvetése sem, jöllehet Rónay László és – igaz, csak egyetlen vonatkozásban – Szegedy-Maszák Mihály is csatlakozik hozzá. Meggyőződésünk, hogy az *Idegen emberek* „nagy” fordulatai egyáltalán nem „előkészítetlenek”, „indokolatlanok”, „váratlanok” avagy „véletlenek.” Nem kósza ötlet, szeszélyes rögtönzés, holmi action gratuite a hős átköltözése Párizsba. Elárulják egynémely utalások, hogy a fiatalember „hirtelen”, ám tudatosan döntött így, a maga módján készült is a váltásra, az utazás alatt és azt követően pedig apránként fény derül tettének indítékaira is. A cselekedet motivációját nem összefüggő fejtegetés formájában, hanem sokfelé szétszórtan, s nem előzetesen, hanem inkább utóidőben nyújtja a szöveg. A legkevésbé sem váratlan és előzmény-

¹⁰ Lásd a 2. jegyzetet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

telen a lány s az ifjú „szökése” Bretagne-ba (legfőljebb a szöktetés aktusa meglepetés-szerű), hiszen a regény már-már túlhalmozza kölcsönös – eleve lappangó erotikától fűtött – érdeklődésük bizonyítékait. A kávéházban tüstént észreveszik egymást, s azonnal összeköti őket a testiség (véletlen, hogy mindketten ismerősnek érzik a másik kezét?... , véletlen, hogy a hősön átvillan az „idétlen ötlet”: „...mintha már hált volna ezzel a meztelen kézzel”?...), a hosszú távollét idején is számon tartják egymást, gondolkodnak, képzelegnek egymásról, majd a viszontlátást követően a nő megannyi apró gesztussal, szem- és testbeszéddel hívja, bátorítja, ajzza a férfit stb., stb. Ha kiderül is elvégre, hogy kapcsolatuk indítékai közül csupán a szexuális vonzódás volt azonos, a kaland előkészítése, motiválása hiánytalanak mondható. S amennyire okszerű és várható kettejük „idillje”, úgyannyira okszerű és várható szakításuk is – ez utóbbit igazolnunk viszont immár szükségtelen.

Szegedy-Maszák Mihály egyik kritikai megjegyzése¹¹ óhatatlanul azt a látszatot kelti, mintha a könyv stílusát gyakorta és mindvégig a nyelv egységét megbontó „modoros »túlfogalmazások«” jellemeznék. Nos, ez koránt sincs így. Az általa citált mondat egyedi jelenség a szövegben, s az ehhez hasonló – az expresszionista stíluseszemléhez közel álló – futamok a könyv első húsz-harminc oldalán sűrűsödnek, hogy aztán (a hős Párizs-ba érkezését követően) szinte nyomtalanul eltűnjenek; semmiképp sem tartoznak ekként az *Idegen emberek* nyelvi arculatának jellegadó sajátosságai közé. A 2. fejezettől a mű stílusa szélsőségektől mentessé, viszonylag egyenletessé válik, sok helyütt már a későbbi, az „igazi” Márait előlegező választékos eleganciával, képességgel, nyelvmágiával, iróniával (a sok lehetséges példa közül emeljük ki a bretagne-i idill különleges szépségű vízióját), néhol viszont – ne tagadjuk! – sietősebben, publicisztikusabban megírt részletekkel. A nyitány és a folytatás stiláris diszharmóniáját tán azzal magyarázhatjuk, hogy az első oldalakat írván, Márai még nem döntötte el, mely hangnem és modor illik leginkább témájához, illetőleg a németországi zűrzavart épp az expresszionizmus jellegzetes nyelvi eszközeivel, harsányságával tudta a legadekvátábban megjeleníteni.

Mivel az *Idegen emberek* valóságreferenciákban szerfőlött gazdag regény, magától értetődik, hogy politikai, művészeti (főként az avantgárddal kapcsolatos) utalások sokaságát tartalmazza. Ez utóbbiakkal – bármily érdekesek és tanulságosak is – foglalkozni itt nem kívánunk, mert vizsgálatuk túl messzire vezetne. Már csak annyit jegyzünk meg: ámbár e kétkötetes vállalkozás – emlékezetes részletei, fejezetei ellenére – aligha tartozik az életmű legjavához, több olyan téma is feltűnik benne, amelyről – jól látta Komlós Aladár – nem ez a regény volt Márai utolsó szava.

¹¹ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 129.

H. KAKUCSKA MÁRIA

ORCZY LŐRINC MAGYAR NYELVŰ VERSEI
A MAGYAR PIARISTA RENDTARTOMÁNY KÖZPONTI LEVÉLTÁRÁBAN

Az Orczyak Magyar Országos Levéltárban őrzött, 1988/89 óta rendszeresen átnézett anyagának nem könnyen kutatható és hiányos voltához a tűzvészek, a többszörös költözések előidézte pusztulás mellett hozzájárult a dokumentumokkal kapcsolatba került személyek gondatlansága is.¹ A családi levéltár rendezője, Fekete Nagy Antal 1959-ben, az általa összeállított *Repertórium*ban² a felsorolt tételek szinte mindegyikéhez hozzátette: „...az állag ezen csoportja nagyon hiányos állapotban maradt fenn, a meglévő iratok címszava alá van húzva.” A *Repertórium* felsorolta meglévő tételek alapján összeállított „hiánylista”³ ugyan napjainkra már csökkenthető az időközben megtaláltak jegyzékével, de ugyanakkor számos iratcsomó végleges megsemmisülésével kell számolnunk. A hiányzó dokumentumok közül néhányat a budapesti Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában olvashattam, melyek új jelzetszámozása⁴ 2000 októbere óta meg is történhetett. Az itteni levéltárban található öt teljesen ismeretlen és két, 1789-ben már kötetben is megjelent Orczy-vers némelyike dátumot is visel: a *Futógondolat a szabadságról* és a *Keserves fohászkodása egij Pestij Invalidus vén katonának*. A költemények azonosításában, szerzőjükben nem lennék olyan bizonyos, ha 1998 nyarán nem olvashattam volna Barcsay Ábrahám Orczy Lőrinchez írt és fennmaradt leveleit abban az iratcsomóban, amelyet a budapesti MOL-ban hosszú éveken át megsemmisülteként tartottak nyilván.⁵

¹ Erről részletesebben: H. KAKUCSKA Mária, *Orczy Lőrinc hagyatéka, ismeretlen versei és a tűz nem szelktáló pusztításáról*, MKsz, 118(2002), 74–80.

² FEKETE NAGY Antal, *Az Orczy család levéltára: Repertórium*, Bp., Levéltárak Országos Központja, 1959 (Levéltári Leltárak, 9; a továbbiakban: *Repertórium*). A Magyar Országos Levéltár rövidítése a továbbiakban: MOL.

³ Fekete Nagy Antal MOL-ban található hagyatékának egy része tekinthető akár „Orczy-hiánylistá”-nak is.

⁴ Koltai András levéltárosnak köszönöm segítségét; a versek hajdani jelzete: N 993/1.

⁵ Az akkori közös kutatóút sikeres lebonyolításában sok köszönet illeti EGYED Emesét, aki időközben kiadta Barcsay Ábrahám leveleit, itt található verseit: *Levelek fejemről Múzsák sisakomat: Barcsay Ábrahám költészete*, Kolozsvár, 1998 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 224). Ő „Orczy-gyűjtemény”-nek nevezi azt az anyagot, amely Budapesten *Epistolae familiarum ad Stephanum, Laurentium et Iosephum Orczy* és Nagybányán *Correspondente familiare si literare ale Stephanus, Laurentius si Iosephus Orczy* címmel szerepel. A Nagybányán található anyag néhány érdekesebb levele: BALOGH Béla, *Kazinczy Ferenc levelei*, Széphalom, 4(1992); Uő, *Bessenyei György levelei*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv, 10(1994).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137-138 szám

A Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában található költemények nem mindegyike 1757-ből való, mint ahogy azt egyes esetekben Orczy versvégi, sajátkezű dátumozása sejtetni engedné. A MOL-ban található füzetkéhez hasonlóan, mely itt is levélpapír nagyságú, a bal oldalon az 1772-es dátumú teljes *Futógondolat a szabadsághoz* található Orczy szép és olvasható kézírásával, mellette, a jobb oldalon a *Sohajtás Venushoz* című ismeretlen költemény következik, a végén 1757-es dátummal, majd folytatólagosan néhány alkalmi költemény ugyanezzel a keltezéssel. A kézírás az 1770-es évekre jellemző. A *Futógondolat a szabadságról* több kézíratos példányban maradt fenn: a MOL-ban található több, sajátkezű töredék mellett az ismeretlen kéz másolta teljes tisztázat és Orczy autográfja a piarista rendházban.

Az 1757-es év jeles dátum volt Orczy Lőrinc életében: 1756 ősztől 1759. május elejéig a héteves háborúban vett részt. Eddig kiadatlan levelezése is dokumentálja, igazolja néhány verse állítását ágyúzenés közepette való keletkezéséről. Ez az az év, amelyet otthonától, kiskorú gyermekeitől távol töltött, amikor katonatársának és barátjának, Jankovich III. Miklósnak panaszkodott „házy gazdaságának” távolléte miatti teljes leromlásáról.

A Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában található versek közül az eddig nyomtatásban még meg nem jelentek szövegét közöljük, melyek közül az első, a *Sohajtás Venushoz* 1757-ből való. Páros rímű 12-es sorokból áll, versszakra tagolás nélkül. Hangulatilag a *Hívások megvetéséről*, a *Szerelem és bor*, tartalmilag a *Szabad e szerelemről írni vén poetának* című költeményeire hasonlít. 1755 nyarán Orczy első felesége, Podmaniczky Judit⁶ rövid és halállal végződő betegségének következtében vált őt kisgyermekkel özvegyé, így nemigen tudhatott hízolgót, szépet írni Venusról. Próbálta ugyan nyugalmit megtalálni a Tarna mellett, de az öregség látható jelei és a Venusban való csalódás ellenére szíve mégis újra heves dobogásba kezdett: a kis Cupido nyilával lövöldözi, és nem lelheti nyugalmit, a vers befejező sorai szerint, még álmában sem. Talán már ekkor ismerte későbbi, második feleségét, Laffert Anna Máriát, akit 1759 szeptemberében vett feleségül. Érdemes elgondolkodni a dátumokon: 1756 ősztől 1759 májusáig katona Berlinben, Szászországban, Prága környékén és még ez év őszén meg is házasodott! Az 1757–1758 közötti időt, néhány szolgálati szabadságtól eltekintve, különböző hadszíntereken töltötte. Ha azonban a vers dátuma – 1757 – helytálló, akkor nemcsak „fegyverzajos időszakban”, esetleg „eltávozás ideje alatt” született, hanem már Laffert Anna Máriával is találkozhatott. Orczy ez idő tájt megfordult Bécsben is, hogy katonáinak a nádor, a jászkun huszárok tulajdonosa által megígért felszerelést megszerezze. A szerelmi érzés, nyugtalanságának feltámadó rohamai, a Tarna partján keresett nyugalom hiábavaló keresése utalhat egy ilyen találkozásra. A hagyatékban eddig nem találtuk ennek jelét a Jankovich III. Miklósnak tett levélbeli utaláson kívül: „Az én házy dolgajim olly roszt lábann állanak hoga tekintésekkel is csak nem első nap Saxoniában desertaáltam. Most iparkodom Reformatioján egi nemellyeknek...” A *Szabad e szerelemről írni vén poetának* célzásnak is tekinthető költői kérdéséről eltekintve nincs nyoma

⁶ Podmaniczky Judittal (1716–1755) kötött házasságából összesen kilenc gyermek született. A felnőtt kortól öt élte meg: Anna, Zsuzsanna, József, László és Mária.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX. évfolyam 137. szám

a házasságra való készülődésnek. Az 1759 szeptemberében tartott kézfogó és házasságkötés megerősítheti feltételezésünket, hogy a vers 1757-ben íródott, miután megismertem leendő második feleségét.

Sohajtás Venushoz⁷

- Szerelemnek Anyja! Csendesség bontója.
Páros és páratlan szívek hódítója
Szünny meg, életemet ne hadd így⁸ hányódni
engedd napjaimat békésebben folni,
5 Rontsd el vas békóját szomorú Rabságnak
Könnyebbitsd Igáját szoros szolgaságnak
Rendetlen negédes a' Te Uraságod
bajjal szolgáltatik szerelmes Nagyságod.
Melly drágánn fizettyük Gyönyörüségedet
10 Keserüvel vegyültt, Kiss⁹ edességedet
Hádd le Köteleit, meg fogott életemnek
Hadd vegyem Késői Gyümölsit elmémnek.
Már a' kellemetes Üdő el halladott
Szégyenes Öregség Ősz hajjal borított
15 Melly balgatag vagjok! Ha most is követlek?
Többi hiveiddel Táborodbann megyek?
Nem lehet már nékem teccettni magamot,
Nem oszthattya szívem szépeknek Lángomot,
Vakmerőség vólna arra igyekezni
20 Almos szívtül másbann tüzet gerjeszteni.
Mikor én ez előtt Te néked szolgáltam¹⁰
Többi társok között zászlód alatt jártam
Tudtam beszéd nélkül érteni felelni
Szem jegy által titkos gondot jelenteni
25 Nem panaszkodtam keménységed ellenn
Szívet hódítani nem voltam kedvetlen,
Nyargaltam a' hova küldöttél sebessenn
azonn vóltam senki meg ne előzhessenn,
Ajulást sohajtást semmibenn tartottam
30 Minden nap új szívet óltárodra adtam,

⁷ A verseket Orczy Lőrinc helyesírásával, emendálás nélkül közöljük. Orczy hasonló írásmódja miatt a nagybetűs–kisbetűs írásmód olvasata sokszor bizonytalan. Lelőhely: 27r–31r. (88–92. l.)

⁸ <olvashatatlan szó> *ne hadd így*. – Orczy paleográfiai jellegzetessége miatt a kettős mássalhangzók *j*-nek is olvasható második betűjét *y*-nal írtuk át.

⁹ E szó helyett eredetileg más állt a szövegben, mely Orczy átírása során olvashatatlanná vált.

¹⁰ 27v kezdősora.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138 szám

- Sok fene szépséget kit más hódítani
Nem tudott, én vittem Te néked aldozni
Munkás barátsággal tudtam oda jutni,
Hova gondolattal más nem mertt vágyódni,
35 De immár nem teczik csak ha¹¹ mesterséged
Nyilván vagyon nálam veszedelmességed
tarcsd azértt másoknak színes édességed
Közöld kivel teczik múltó kedvességed.
Vess ki! Szolgálatbúl, engem több vénekkel
40 Töltsd ki helyünk, erős izmos Leginyekkel
a' Gyulladó Cleontt, iffiu Ismenét
Kötözd meg vas Lánczal; fogadgy más Katonát!
Töltsd bé vágjódásit, repülly hova hivnak¹²
Ne tégy Békességet, hol Iffiak vinak.
45 Nézd tsak mosolyogva ha Szivet meg ölnék
Tamasd [!] fel azonbann mikor már dögölnek.
Öntsd reájok árját gyönyörűségidnek,
édes keserübül hadd részesedgyenek!
én itt hol a' Tarna csendes folyásával
50 a' zöldellő¹³ gjeget most tiszta patakjával
Magános pusztai Bóldogabb életet
Nyomozván keresek¹⁴ lelki csendességet:
Itt virágzó mezönn gondtúl üresedvén
Nagy világnak füsttyit, szalajt meg vetvén:
55 fejtözött elmével le tévén Tagomat
várom édes álom nyújtsonn nyugodalmat.
Itt néha fecskének első énekire
fel kelvén vig kedvell megyek a' mezöre
Hol gyönyörű szagos virágok bimbójánn
60 Gyöngyököt szemlélek már hajnal hasadván.
S' meg járván földemet áldom Természetet
Ki illy bőves Kézzel ada termőséget.
Mintt teczik elmének az illyenn Szabadság¹⁵
Melly kedves illetén ártatlan mulatság!
65 Venus nem Te tüled jönn illyes Bóldogság
Van Te dolgaidbann sok nyughatatlanság!
Hol Te nem vagy könnyü ott Üdöt mulatni

¹¹ <olvashatatlan szó> csak ha

¹² 28r kezdősora.

¹³ zöld>ellő<

¹⁴ keresek<m>k

¹⁵ 28v kezdősora.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

- Vigságot majd minden Szegletbenn találni.
Im kaszállás el jött, teczik ki ballagni
- 70 Virágos rétekenn alá s' fel sétálni
Hol sok Ezer fű száll Kaszának élitül
Markos Leginy által rendbenn borúll és düll:
S' nem lévén mértéknek nálok tudománnya
Lábokkal meg egyez: Kezeknek iránnya
- 75 S' bátor nints ezeknek sem kötel sem láncza
egienes sinóronn még is Ki megy Táncza.
Ki szép Öttvonn illyenn földmérőt visgálni
Kopárjann nyomoknak ala s' fel sétálni
egjszers' mind meg ejtett Zuhanást hallani
- 80 jó illatú epret fűből huzogálni.
Itt egy Terepély fa vetett nagy Arnyékot
Agaira munkás Tarisznyát aggatott.
Gazdám ide szokta hozni Haluskákat¹⁶
Kivel a' Takarók meg töltik gyomrokat.
- 85 A nap délre hajlott, mire jö a' Sereg
Visza van fordítva már fényes fegyverek
ide érnek széjjel szerte telepednek
Parasztos vig tréfát egymásra petyegnek.
Tálalnak azonban nagy füstös Katlanból
- 90 Ki húzzák Kanalat Kést a' Szür ujjából.
jó izünn hörpölnek a' mély fa Tálakból
Meg nem marad semmi az első fogásból.
Le törlik azonban a zsirtt bajúszokrúl¹⁷
Ki húzzák Csóbolyót a' hives bokorból
- 95 Kézrül Kézre megyen, Le teszik, s' Nád csivet
faragnak, dézsából isznak jeges vizet.
Jól laknak, kevéssé ritkábbra terjednek
egj pipa dohánnyal hasra dölöngöznek
fél óranyi álmat Testeknek engednek
- 100 fel kelnek: villogó fegyvert veregetnek,
Hozzá fognak ismét Rendbenn meg állanak
Lassú lépésekkel, előbb előbb másznak
Rest utók: a' Lustább Társokra kiáltnak
noha majd mindnyájann izzadnak fáradnak.
- 105 Teczik innenn tovább Szemeket hizlalni¹⁸
Közel a' vetésekhez ki lehet Ballagni

¹⁶ 29r. (90. l.)

¹⁷ azonban >a< zsirtt <a> bajúszokrúl

¹⁸ 29v. (91. l. mellett.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 135. szám

- Az erzy [?] már hányva Gazdagabb Kalaszát
némelly már meg szökült,¹⁹ le hajtotta nyakát
emez tsak most tolyla szúró bajúszkáját
- 110 Az pedig még el nem halladhatta a' tokját
Melegebb az Űdö árnyékra kell jutni
amott egy Erdötske jó lesz oda futni.
az meg izzatt testet lehet ott nyugtatni
s' jó Gondolatokat elmémbé²⁰ forgatni.
- 115 Meg pihenttem, megyek Szelid fát vizsgálni
Kit szoktam tavaszkor ültetni plántálni,
Ime fél érttibenn vagyon már az Alma
ez piros ez zöldes ez sárga mintt szalma
Agai hajlanak Gazdag Terhe alatt
- 120 Férges és hijányos Tövirül le szakadt,
Pomina florának itt vagyon Országa
Törik a' gyümölsnek terheitül ága!²¹
Mi nagy öröm tünik egy szers'mind szivemben
Ha szép nevendék fa akadhat előmbenn
- 125 Kinek vad korábann el vágván derekát²²
Testében oltottam²³ szelidebb ágacsját.
Teczik innenn tovább Erdöbenn sétálni
Természet dolgait mélyebbenn vizsgálni
Áma szegletbenn le.. lassan vonakodni
- 130 ott is vagy²⁴ minek lehet szivemet²⁵ mulatni.²⁶
Im ott vagyon a' bölts²⁷ Természet Csudája
Oktalan férgekben Országok példája
a' dolgos méhecske: ki csudállatossann,
Mint rakja, hordgja, szépenn és módossann,
- 135 Kinek mivel adtam jó helyt és hajlékot,
Mintt hasznos jobbágyok nyujtják adojokat!²⁸
illyes mulatsaggal el töltvén napomot
meg keresem végre csendes hajlékomot
ditsírvén nappali ártatlanságomat,

¹⁹ <olvashatatlan szó> szökültt

²⁰ Alatta, aláhúzva: lehet ott.

²¹ <az> ága!

²² 30r. (91. l.)

²³ Alatta, aláhúzva: Sebjébbenn bé szurtam.

²⁴ vagy <olvashatatlan szó> minél

²⁵ lehet >szivemet<

²⁶ mulat<oz>ni

²⁷ Alatta, aláhúzva: <az> Édes.

²⁸ adojokat ajándékot. A két szó egymás mellett, a szerző egyik variánst sem húzta ki.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138. szám

- 140 Kisded nyoszolyábann meg lelem nyugtomat!
és mivel ezekbenn sem Venust nem láttam
Sem pedig Cupidot elől nem talaltam,
Öröm borított el: magambann gondolttam
Meg győztem mind kettőt: Mivel el pártúltam.
- 145 *Res Age tutus eris:*²⁹ melly bizonyos mondás!
Szerelmes Poëta: Tied e' Tanitás!
De jaj! vallyon³⁰ mi leltt? Mintt érzem magamat?
Hidegség melegség el fogta³¹ Tagomat!
Lankadás, bádgyadtság, el birtta Testemet,
- 150 Sirás, pironkodás, fojtya bus³² szívemet,
Nyughatatlanság is hányta már elmémet.
régi csendességtül el húzza kedvemet,³³
Keserves unalom egiszers' mind körül fog
Lánggal emésztetem belől szívem dobog
- 155 Titkos Tüz fel gerjedett,³⁴ már erőssenn lobog:
és nem tudom mitül: Lelkem is tsak zokog.
Ah Venus! ismérlek Te nem vagy ki reám jösz
Kis Te³⁵ fiad im újra Nyilával lövöldöz
Ugy van! uralkodol még most is szivembenn
- 160 Ujra.. Keversz ismét szerelmedbenn.
Im Egek, ajúlok, éretted, rettegek.³⁶
Noha tülem távúl vagy, meg is öllelek.
Kelletlen hazudom magamnak Képedet
Csokolom szoritom Kezemhez Kezedet.
- 165 jártombann, nyugtombann látom árnyekodat³⁷
Képelem üressenn, pompás járasodat.
és noha jól tudom Látás hazugságát
szivem hiszi mégis³⁸ annak valóságát
Oh Venus Cupido Nagy a' Te hatalmad.
- 170 Mert álom közbenn is nem adsz nyugodalmat.

1757

²⁹ 30v. (92. l. mellett.) Az idézett szavak aláhúzva. Az idézet: OVIDIUS, *Remedia amoris*, 144.

³⁰ *De >jaj!< vallyon <jaj>*

³¹ *fog<lal>ta*

³² Alatta, aláhúzva: *ffojtlya el.*

³³ *<kedy>csendességtül el húzza kedvemet.* Alatta, aláhúzva: *eszemet.*

³⁴ *fel <olvashatatlan szó> gerjedett.*

³⁵ *>Kis< Mellette, aláhúzva: Te.*

³⁶ *re<szket>ttegek*

³⁷ 31r. (92. l.)

³⁸ *<elmém tsak el> Szivem hiszi >mégis<*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

A füzetben alkalmi versek következnek *Emlékezetnek Oszlopa, némelly élő és meg holt Magyaroknak!* összefoglaló megszólítással-ajánlással. A címzett személyek az Orczy családhoz való viszonyuk miatt is érdekesek.

Az első költemény Pálffy János³⁹ volt labanc tábornokhoz és 1711-ben a szatmári béke egyik létrehozójához íródott, negyvenhárom Gyöngyösi-féle 4-es rímű 12-es sorból áll. Orczy dátumozása szerint 1757-ben keletkezett. Az egész költemény nem más, mint

...nemzetünk választott Bajnokja
Igaz Vitézségnek eleven példája...

életének, pontosabban a különböző harctereken vívott csaták eseményeinek számbavételére: a véletlenül elsült puska okozta haláltól a „Szatmári Kis Várban” – célzás Károlyi Sándor várára – megkötött békéig. Pálffy Jánossal a költő apja, Orczy (VIII.) István még „kurucsága” idején sem szakította meg a kapcsolatát. A pétervárad, a temesvári csatákban ő volt az élelmiszer-szállító, így Lőrinc fia előtt nem volt, nem lehetett ismeretlen a személye, életének adatai.

Emlékezetnek Oszlopa, némelly élő és meg holt Magyaroknak!⁴⁰
Pálffy Jánosnak.

Hova futsz nemzetünk választott Bajnokja
Igaz Vitézségnek eleven példája
Hiv Allandóságnak Te vagy a' formája
Eugeniusnak⁴¹ Tüzbenn szító-fája.
5 Nem tehetsz Te rula hogy páholyod el sültt
Württembergi Hercege, hogy lovárúl le dültt
jele ez: Nemes vér hogj benned meg nem hültt
ellenbenn pogányé sokszor el is terültt.
Semmi hogj Kuruczok néha meg kergetnek
10 Tudod Mars Koczkái csufossann peregnek
elég hogj Rajnánál Francziák ösmérnek
Tisza Duna mellett Törökök reszketnek.
Vén Nestor! Nem éltél hasztalan világban

³⁹ Pálffy János (1663–1751) császári tábornok, aki Savoyai Jenő vezetésével és magyar huszárezredek részvételével 1716. augusztus 5-én Pétervárad, augusztus 18-án pedig Belgrád, október 13-án Temesvár visszafoglalásában vett részt.

⁴⁰ Lelőhelye: 31r (92. l.), a vers címe felett az 1757. dátum található, melyről nem dönthető el egyértelműen, hogy az előző, a *Sohajtás Venushoz!* vagy a *Pálffy Jánosnak* címűhöz tartozik-e. A cím kettős vonallal van aláhúzva.

⁴¹ Savoyai Jenő (Eugène, Eugen) herceg (1663–1736). XIV. Lajos nem vette fel hadseregébe, ezért osztrák szolgálatba szegődött. Sikeres csatái pl. 1697-ben a török ellen Zentánál, 1704-ben a franciák ellen Höchstädtnél, 1716-ban újra a török ellen Péterváradnál, még ez évben augusztus 18-án Belgrádnál, míg október 13-án Temesvárnál győzött.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

- a' Szentai Mezönn Péternek várábann
15 Úgy a' Mátyus földénn mintt a' Vág folytábann
Külsök is becsüllnek mintt Hectort Trójábann
Nagy mesterség eröss várakat meg venni.
Nagyobb annál Roppantt Taborokat verni
még nagyobb fel zendültt népet le ültetni
20 Leg nagyobb: vér nélkül Országot menteni.
Te mind várat vettél, mind Tábort ütöttél
fel zendültt népet is le tsendesítettél⁴²
Leg nagyobb hirt még is, tsak akkor szerzettél
midön Ütközetbül Békességet tettél.
25 Tiz esztendös hadat egy órábann végzed
Békesség tzikellyit⁴³ Ló hátonn fel jedczed
Két Tábor láttára frigyet meg petsétled⁴⁴
A' Magyarott Lovárúl honnyábann⁴⁵ ülteted.
Illy frigy tsak egy vala a' régi világbann
30 midön Sabinusok a' Romajakbann
Kaptak, s' bé rohanni akartak Sánczokbann
ez vóltt ... második Szattmári Kis Várabann.
Bóldog Fejedelem olly kinek Vezérit⁴⁶
Isten úgy vezet: hogy polgárnak vérit
35 hijábann nem öntti s' nem keresi Bérit
abbúl hogy fogyasza földinek zsellérit.
Oh frigy! melly éretted illy szenttül tartatott
Tüled jött: hogy Nemzet igy bóldogulhatott
Ezer veszélyt hozó Hadtúl meg nyughatott.
40 Horváth ország Ban, Udvarnak Birája
három nagy császárnak Generall Marshallya
végre: Nádor Ispán, Hazánknak Oszlopja
valók, igy el múltál: Vitézek Példája.

1757

A második, *Károlyi Sándornak*⁴⁷ szánt költemény hatvankét, 4-es rímű 12-es sorból áll. Dátuma szintén 1757. Nemcsak a közel húsz sor többlet, hanem a vers hangvétele is

⁴² népet is <tudom le ültettél>

⁴³ Alatta: Procentumit.

⁴⁴ 32v. (93. l.)

⁴⁵ <a> Lovárúl <egibenn le>

⁴⁶ Fejedelem Kinek <a> Vezérit

⁴⁷ Károlyi Sándor (1669–1743) kuruc generális, II. Rákóczi Ferenc távollétében ő és Pálffy János a szatmári béke létrehozója. Az Orczy családdal jó viszonyban volt; különösen Lőrinc idején, akitől gyakran vettek fel kölcsönt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

mutatja, Orczyhoz a Károlyiak közelebb álltak. A címerállat, a „sárkány” vagy „kigyó” hasonlatával kezdődő vers közvetlen hangvétele, a harci tettek az utódra – az unokára is – átterjedő felsorolása is a familiák közvetlenebb, személyesebb kapcsolatáról árulkodik.

Károlyi Sándornak.⁴⁸

- Sárkány e' vagy Kigyó kit viselsz czimeredben
nem tudom de Károly melly van közepében
Téged példázhatott, mert Te csak reptében
Fogtad a' Szerencsét, s' követted septében.
5 Csudállatos vadász a' Bécsy mezőben
Pacsirtázní mentél Parducz jött Törődben
fürj helyett Oroszlyán akadott Kőrmődben
minek avatkoztál Sas eledelében
10 Mondd meg hol tanúlad hogy Hadat viselni
Hirrel kell s' Lovasnak mesze kell széledni
gyengeségit mással nem kell ismértetni
Ha ellenség földinn akar nyerekedni.
Igen rosz üdöben jöttél a' világra
Te is hopp kintelen támadtál Királyra
15 e' szennyet le mostad mert gondod Hazádra
vólt végre s' nem hattad végső pusztulásra.
Pártt ütő, támadó, Rabló, és pusztító,⁴⁹
Hiv Polgár, Békéllő, adó, Gazdagító,
Eretnek, tsábitó, ronttó, és fogiasztó,
20 Apostol, téritő, építő, szállító,
mennyi vérit ontád a' szomszéd Nemzetnek
Tiz annyit ültetél közepénn földednek
Mennyi szarvat adtál az eretnekségnek
annyi Templomokat emeltél Istennek
25 Több falut épitel mintt kit meg égetél
több Svábot ültetél mintt kit emisztetél
szászor többet adtál mintt a' mit el vettél,
Ezerszer halladgya Jóó: roszat kit tettél.
Regement kit küldesz Rajna óoldalára
30 Két fejü Sastt fel tett zászló dárdájára
fiad⁵⁰ vezeti aszt, Királynak hasznára

⁴⁸ A cím kettős vonallal aláhúzva. Lelőhelye: 32v. (94. l. mellett.)

⁴⁹ 33r. (94. l.)

⁵⁰ Károlyi Ferenc tábornok (1705–1758), Károlyi Sándor fia. Felesége Csáky Krisztina volt. Részt vett a hétéves háborúban.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138 szám

- frantziát gázollya, Eugen⁵¹ szavára
Bóldog vagy el érted hazád csendességét,⁵²
belső háborúnak veszedelmességét
35 el nyomtad, meg birtad Nemzet fenességét
Ime már öleli régi ellenségét.
Te adtad Magiarnak: éleczkit szivibenn
ne bizzonn biztató szomszéd fegyverébenn
Zárja bé vaskóját szoros hivelyébenn
40 Királyját keresse Kegyelem székébenn
Te általad nyertünk csendes Békességet
Te tüled tanultunk becsüllni Felséget
Kitül már naponkinntt veszünk Kegieséget
s' terjesztük magunkra: Kintset Dücsösséget.
45 Ha (a' mintt el hiszem) a' Bóldog országrúl
Jó Lelkek be néznek, s' tudnak halandókrúl
bizony nagy örömöd vagyon Te Fiadrúl
Hazád s' Nemzetedrúl s' kiseded Unokádrúl⁵³
Fiad Titkos Tanács, Lovas had vezére⁵⁴
50 Fő itillő Széknek: negyedik személlye
Tüle függ Erdélyig All-földnek vidéke
nagy a' Királyánál hazánál is neve.
Unokád hűsz nyarat alig el halladta
véres oskolábann Mars aszt el ragadta
55 vitéz vérbül való aszt már meg mutatta
midön Lobositznál az Ágyú... le dobta.
De él és székedbenn üll haza hasznára
megyét Kormányozza Királynak szavára
bé jutott Igasság-tévök Táblájára
60 zomántzos Kereszt jött tavaly Dolmányára
vajha Te Maria kegyes országlását
Láttad vólna, rajtunk szép uralkodását.

Harmadik az *Eszterházy Jósephnek*⁵⁵ írt hatvannyolc, Gyöngyösi-féle 4-es rímű 12-es soros vers. Ezúttal is igen jól ismeri Orczy hőse életét. A gáncsokkal, intrikákkal küzdő udvari ember gondjainak ábrázolása után, az immár kissé későn a családi életben nyugodalmat lelt országbíró sorsát hangulatosan írta le.

⁵¹ <Sabandus>

⁵² 34r. (95. l. mellett.)

⁵³ Károlyi Antal tábornok (1732–1791), Károlyi Ferenc fia, Sándor unokája.

⁵⁴ 35r. (95. l.)

⁵⁵ Esterházy József (1682–1748) horvát bán, majd országbíró, valószínűleg az ő közvetítésével jött létre a házasság Orczy (I.) Zsuzsanna és Amade László között.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

Eszterházy Józsefnek.⁵⁶

- Kátó, Themistokles, Sokrates formája
állhatatlan sorsnak jáczó Karikája
Te vagi Szerencsének gömbölyü Laptája
Szél véstül hányatott hajó vitorlája
5 Nem Te üdöd vagyon mért jöttél világra
irigység fel támadt az igaz Virtusra
nints szükség vitézli hadi tudományra
sem Törvény s' Igasság-tevő jó Polgárra
Rejcsdd el fényességit tündöklő elmédnek
10 ne mutasd erejét deli személyednek
sok jeles erköltsid inkább rejtezzenek
hogy sem Téged végső veszélyre vigyenek.
Már is Venus irigy fegyveres Battyára
Téged kér: fel fogni akarna horgára
15 ha Tódúlsz meg tanit Telemaque Úttyára
ha szaladsz? Akadhatsz kívántt Itaqvára.
Virtus! Kit Istenek emberbenn kedvellnek
melly által halandók égbenn vezetnek
melly által egyebek nagyra emeltnek⁵⁷
20 ártalmára vannak erőss személyednek
Sok előljáród van kinek ártott Nagyság
több olyann kinek nem használtt az okosság
van olyann kit magos Pólczra vitt bolondság
élly hát az Üdövel: Ez a' jobb orvosság.
25 Mikor Oroszlyán bör nem használl embernek
Róka börtt Aesopus mongya hogy vegyenek
Nints egyenlő becse a' Jó erköltsöknök
Kit néha csudáltunk: immár kelleltenek
Türj inkább gyözd meg szivednek nagy Lángját
30 engedd hadd végezze Sors rajtad játékját
húzd fel hamisságnak festett áll-orczáját
Lásd meg gonosz világ furcsa praktikáját.
Kerüldd el a' csatát! Ne légy Gyözedelmes
a' Hadi-vezérség igen veszedelmes,
35 Gyülölyed Hazádat mert ez is félelmes
Böltességet kerüldd: ez sokszor sérelmes.
Hizelkedgy keveset a' jó Szerencsének

⁵⁶ A cím kettős vonallal aláhúzva. A lelőhely: 35r–37v. (96–97. l.)

⁵⁷ 36r. (96. l.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138 szám

- Kapjál Szárnyaihoz mikor emelkednek
más leplet húzhatsz fel, ha felyhök essöznek
40 embere légy inkább a' jelen lévőnek.
Nem fogadsz Tanácsot jársz egyenlő nyombann
noha szerencsétlen vagy minden Dolgodbann⁵⁸
Lásd, evecz, iparkodgy ha bizol válladbann
vesd ki a' gantsokot kit hánttak utadbann.⁵⁹
45 De hidd el mesze van czéllya szándéknak.
hátra van nagy terhe el kezdett múnkádnak
Úgy lehet örömit sok fáratságodnak
éred szinte fogytánn vegső napjaidnak.
Látom nem terülsz meg el kezdett utadbúl
50 ámbár szél ki vetett hajódnak orrábúl
erővel csaforod szerentse markábúl
Béredet, nem akarsz fügni jó vóltábúl
Küszködtél erőssenn nyilván lett nagyságod
meg ösmérrt az Haza, becsbenn tartt Királyod
55 Horváthok szeretik tisztelik Bánságod⁶⁰
Rettegik Törökök Generalisságod
egy Regiment helyett háromnak vagy Feje
Ország Birája vagy: Nemzetünk eleje
Kire mindég vágytál: Hadnak vagy vezérje
60 im szerencse végre: Ültetett melléje.
Mars meg békéltt veled im ad Gyözedelmet
Venus is meg alkudt, enged már szerelmet
mind Kettő meg bántta hoszas Késedelmet
Te reád háritott sokszori sérelmet.
65 A jó erköltsöket Dücsösség illeti:
Gonosz irigiséget Jó Polgár meg veti
álhatatlanságot erőss sziv neveti
bár késönn érdemét Igaz bér követi.

Az ötödik költemény *Az igaz Becsület mibül áll* című, nyolcvan, 4-es rímű 12-es sorból áll. Történelmi példákon keresi a becsület, a hírnév, régi magyar szóhasználattal a *virtus* jelentőségét. A *Szabad-kőművesek törvénye*, *A Betsülletes ember' törvénye* című versekhez sorolható tematikájában. Így talán ezek írása is erre az évre tehető.

⁵⁸ <olvashatatlan szó> *Dolgodbann*

⁵⁹ Alatta: *lábodbann*.

⁶⁰ 37v. (97. l.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138 szám

Az Igaz Becsület miből áll.⁶¹

- Ugy van ugy Bácsika: Az egész Világban
Uraknál papoknál Udvarnál Bótokban
Szezinél Gazdagnál piacozni Templomban
a' Gallyán Műhelyben a' setét bányákban
5 Halandóknál Kedves dolog a' Becsület
nintsen a' világban olyan vadon nemzet
Ki erre ne vágya, nézd bár a' népeket
egy szóval hirdetik, élyenn a' Becsület:
Kit Kemény Lánczokból pányváltak Gallyára
10 azzal Kit a' Törvény itilt a' Bányára
sirván panaszkodnak nints virtusnak ára
szerentse hibázva vittette bal⁶² sorsára
a' Kevély Nagy Urak egymásnak hirdetik
eö általok Köz Jó ingyenn szolgáltatik
15 Kalmártúl Parasztúl ezenn Szóo hallatik
fegyveres Népektül ugyan az mondatik.
a' Világ Theatrum s' jádczódásnak helye
mellyre minden ember elől jönn földözve
más személyt mutogat külső öltözete
20 sok ellenkezőt is mintt vagyon szinelve.
Innenn gjakran láttyuk a' komor bolondot
Ki külső színében mutat okosságot
a' Tudatlan többször vesz Doctor palástot
a' gjáva a' félénk forgat Pajst Kardot.
25 Akár ki mit mondgyonn tettetés nem tarthat
Igasság homalyban soká nem maradhat
Szines jót ideig: Rosz ugyan mutathat
de állandóságot áll orcza nem adhat.
A' Kösség vigyázó lévén dolgajukra
30 nagy szemmel tekinget fedett hibájukra
hizelkedés nélkül tör gyalázatunkra
rá akadván hárit meg vetést njakunkra⁶³
mert akár mit tégyen ember a' Világban
akár hogy fedezze vetkeit magában
35 Becsülletes nem lesz külső formájában

⁶¹ A cím kettős vonallal aláhúzva. Lelőhely: 37r–39r. (98. l. mellett–100. l. mellett); a füzetben a 100–107. üres lapok.

⁶² <olvashatatlan szó> *bal*

⁶³ 38r. (98. l.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

- ha igaz erköltsöt nem kapsol⁶⁴ magábann
De im sinóromtúl tovább vetemedtem
igaz Becsületrül beszédet kezdettem
mi légyen aszt még is jól ki nem fejtettem
40 meg lehet hibáztam de én így képzettem!
Bátor nagy Mogulnak birjunk országával.
Járjuk bé a' földet Sándor zászlójával.
Nyomjuk le népeket Caesarnak Karjával
portázzuk a' Szárazt Cyrusnak hadával
45 Beszéllyünk Cicero jó polgár nyelvével
vetekedgjünk ámbár Plato elméjével
ha Igasság kötve nem lesz erköltsünkkel
nem dicsekedhetünk a' Szép Becsületvel.
e' nélkül az erő, a' Jóság, vitézség,
50 Hatalom Királyság tsak Kitsiny Tisztesség
Jötte nélkül semmi s' nem tellyes a' Szenttség
hijanyos az Erkölts, és inkább veszettség.
Száz Ezer vitézzel szállyonn Ki Táborbann
a' Királly: népeket vágja a' halombann
55 ha Igasság véle nem hál Sátrábann
mintt Lázugy fog Üllni... fényes Thrónussábann
Sok hires Királynak ha pertt inditanánk
cselekedeteket Törvényre huzhatnánk
hibás tettes kért oszlopit rontanánk
60 talán mintt Tolvajnak Gombját is el tsapnánk
Agesilausnak ez jeles mondása
embernek nem állhat másbann Méltósága
mintt ha tettejbenn fénlík Igassága
ebbenn áll Becsület ez annak Nagjsága
65 vedd öszve világnak minden vitézeit
Mythrydatest Syllát Roma vezéreit
Attylát Tamarlántt Caesar Seregeit
add ezeknek szászor Craesusnak Kintseit
mind ezenn Nagyoknak dolgát ha fel veszem
70 Athenásy polgártt elejebenn teszem
eszt náloknál fellyebb becsüllöm Tisztelem
meg mondom mértt eötet: annyira emelem:
Ez az Igasságtúl soha nem távozott
noha egész város ellene habozott
75 Társok irigysége reája támadott

⁶⁴ Alatta: *zar be*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2011 évfolyam 137-138 szám

végig Törvény mellett hivenn meg maradott
Ugi van: erköltsök leg főbb az IGASSÁG
ettül ered földi mennyei Bóldogság
e' nélkül nem állhat: nép, ország, Társaság,
80 e' nélkül Becsület disztelen méltóság.⁶⁵

Hogy Orczy a felsorolt költeményeket 1772-ben lemásolta, bizonyítja az a már idézett tény, hogy egy bizonyíthatóan 1772-ben keletkezett vers mellé írta folytatólagosan az 1757-ben írt verseket. A datálásban segített és megerősítést is adott egyben Barcsay Ábrahám „Bánkeszei Kunyhombol 29dik May 772” írt misszilis – időközben megjelent⁶⁶ – levele, melynek autográf mivoltához semmi kétség nem férhet: „Kimondhatatlan nagy örömmel vettem az erejtett drága portékának Laistromát: érzem is egész érdemét s' valóságát az illy bennem tett bizalomnak. ... Én választást közöttök nem tehetek, minde-nik tettzik... Ugy tetzik hogy az emlékezetnek oszlopa némely Magyarok(nak), a többi között drága fog lenni és a Pantlikás Uraknak kedves; egyszersmind letzke lészen vala-mint a M(agyar) Iffjusághoz valo intés hogy ne lármázzanak. A Mátra mellyéki Nimfák éneke, Cupido Temetése a Vénushoz valo sohajtás, és Örsy lakásomhoz, ugyvélem hogy a versek Istenének Apollonak Sugárlásából költek. Fohászokodása egy vén katonának: a Játékos pokolb(an), Intés egy széptől a vén szerelmeshez, Magyar és deák nyelvek siralmas panaszsza, Tercsa és Bandy énekei azt tartom a tréfás Satirák notájára irattak.”

A Barcsay Ábrahám felsorolta versek némelyike sajnos továbbra is ismeretlen előt-tünk. Mindeddig nem kerültek elő az *Örsy lakásomhoz*, az *Intés egy széptől a vén sze-relmeshez*, a *Magyar és deák nyelvek siralmas panaszsza*, a *Tercsa és Bandy énekei*. Viszont ő is tudott a következőkről, vagyis megkapta *A Mátra mellyéki Nimfák éneke* és a *Keserves fohászokodása egij Pestij Invalidus vén katonának* címűeket. Az előbbi azonos az igen hosszú című, 1765-ben névtelenül, nyomtatásban is megjelent *A Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak Énekével*, melyet Orczy Barkóczy Ferenc esztergomi érsekké való megválasztásának alkalmából írt,⁶⁷ az utóbbi pedig az 1789-ben Révai Miklós gon-dozásában napvilágot látott *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*⁶⁸ című kö-zös kötetükben *Egy sebes katonának sohajtása a' meg törődött vitézeknek számokra épült Pesti nagy házra* címmel jelent meg.

Orczy Lőrinc barátkozó ajándékként egyfajta „válogatást” küldhetett a nemrégiben megismert Barcsay Ábrahámnak, hogy azután induló levelezésükben a napi események megbeszélése mellett közös kedvtelésüknek, a versírásnak is élhessenek, egészen az idősebb pályatárs 1789. július 28-án bekövetkezett haláláig.

⁶⁵ 39r. (100. l. mellett.)

⁶⁶ Lásd az 5. jegyzet idevonatkozó részét és EGYED Emese, *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez (1771–1789)*, Kolozsvár, 2001 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 236).

⁶⁷ A versről bővebben: H. KAKUCSKA Mária, *Ki írta a „Mátra hegyei között mulatozó Nimfáknak Éne-ké”-t?*, MKsz, 119(2003), 116–126.

⁶⁸ *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betüivel, 1789, a 143–147. lapon.

AJKAY ALINKA

**„PÁLYAÍRÁSOMNAK EGÉSZ IDEÁJA, IGEN IS,
CSAK A' NATIONALISMUS. AZ NEKEM AZ IDOLUMOM,
NEM HOLMI APRÓ TEKINTETEK.”¹**

Kazinczy Ferenc *Tübingai pályamű*véről

A 70 éves Bíró Ferenc tiszteletére

A *Tübingai pályamű* Kazinczy életművének meglehetősen keveset vizsgált, méltatlanul háttérbe szorult darabja. Irodalomtörténeti jelentőségén túl eddig kevésbé hangsúlyozták annak fontosságát, hogy ebben a korszakban jóformán egyedülálló módon – egészen a reformkorig – Kazinczy e műve teremtette meg annak lehetőségét, hogy politikai környezetben egy politikus éppen egy kortárs irodalmár művét használja föl mondanója erősítésére. Az irodalom és az országgyűlési politikai élet ennyire szoros összefonódása ekkoriban még példa nélküli esemény. Dessewffy József az 1811/12-es diétán ugyanis pontosan a *Tübingai pályamű*re hivatkozott fölszólalásában – mint azt Kazinczy leveleiben újságolta nagy büszkén Kazinczy Miklósnak és Fazekas Istvánnak.²

A *Tübingai pályamű* irodalompolitikai, sőt történeti-politikai szerepe kapcsán elkerülhetetlen néhány szót ejteni a pályamű kiírásának előzményeiről. Az 1807-es országgyűlésen a rendek végre erélyes intézkedéseket követeltek a magyar nyelv tanításának, ismeretének, iskolai és hivatalos használatának ügyében. Eszerint mind az egyház embezeitől, mind az állami tisztviselőktől elvárták a magyar nyelvben való jártasságot, s fölmerült a magyar nyelv államnyelvvé emelésének kívánalma. Ennek következtében megfogalmazódott az a követelés, hogy a nemzetiségek is tanuljanak meg magyarul. Az uralkodó a törvényjavaslatot – természetesen – elutasította, azzal a semmitmondó válaszzal, hogy elegendő intézkedés született már ez ügyben.³

A 1807-es diétán a bécsi udvar feltűnően heves ellenszenvvel viseltetett mindennemű elképzeléssel és kéréssel szemben, ami a nyelvkérdést érintette. Nem tudjuk, mennyiben játszott szerepet ebben az, hogy ekkoriban Anton Baldacci volt az uralkodó főtanácsadója, aki még hosszú évekig maradt az udvar legmeghatározóbb személyisége és Ferenc császár legfőbb bizalmasa és irányítója. Főtanácsossága idején megkülönböztetett figyelemmel akadályozta a magyarok bármiféle ügyének előbbre jutását. (Ebben talán az is

¹ Kazinczy Berzsenyi Dánielhez, 1809. május 25. *KazLev* VI, 381.

² *KazLev* IX, 243, 293.

³ „Ad 62dum: Persuasum esse Suae Majestati Sacratissimae Legibus circa culturam, et propagationem Linguae Hungaricae hactenus conditis talia jam ad assequendum hunc Scopum tributa esse adminicula, ut ulterior condendae Legis necessitas haud subversetur.” *Az Ország-gyűlésének írásai: Acta Comittorum*, Pest, 1807, 512.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

közrejátszhatott, hogy a szóbeszéd szerint Baldacci egy magyar nemes törvénytelen gyermekeként látta meg a napvilágot.⁴) Természetesen lehetséges, hogy nem pusztán a magyarok iránt érzett ellenszenvet, hanem általában akadályozott mindenféle nemzetiségi törekvést.

December 15-én a diétán a császár talán még meg sem tartotta vagy éppen elmondta a záróbeszédét, amikor Baldacci – ugyanerre a napra datálva – már elkészült a jelentésével, amely Sumeraw rendőrfőnök fölterjesztése alapján azt javasolta, hogy a tübingai Cotta könyvkereskedés nevében írjanak ki pályakérdést a magyar nyelvnek a közigazgatásba való bevezetése tárgyában.⁵ Baldacci a következőképpen érvelt a terv mellett: „Az ötlet tökéletesen meggyőző számomra, hogy idegen név alatt, külhonban egy pályázatot hozzanak létre arról a tervről, amely oly hangossá vált a magyar országgyűlésen, a német és minden egyéb nyelv a magyar általi kiszorítására. Mivel bár az ide vonatkozó posztulátumra hozott döntéssel a rendeknek tudomására hozták, hogy a már meglévő törvények a magyar nyelv terjesztésére tökéletesen elegendők, és így új törvényi rendeletekre nincs szükség, mégis lesznek sokan közöttük, akik élénken visszakívánják Ulászló idejét, s nem fogják elmulasztani, hogy ennek a kérdésnek [ti. a nyelvkérdésnek] a fentebbi elintézését egy új, nagyobb sérelemnek magyarazzák és velük majd az utánzók szolgálai nyája lármásan egyetért. Egy tudós vitában, amelyet a főnti pályázat ösztönöz, kimondhatnak száz igazságot, amelyek egyébként nem könnyen kerülnének napvilágra, és amit az írók alkalmadtán egy-egy pályakérdésre mondanak vagy bizonyítanak, bizonyosan mélyebb hatást gyakorol, mint más módszerek, amelyeknél biztosan jóval könnyebben lehet jutni arra a feltételezésre, hogy a játszmában benne van a kormányzat keze. Talán – és ezt nem minden alap nélkül remélem – ennek az ötletnek a kivitelezése olyan eredményekre vezet, melyek biztosan felhasználhatóak lesznek más dolgok megvilágításához is.”⁶

⁴ WERTHEIMER Ede, *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*, Bp., 1890, II, 40. „A bécsi udvar jellemzésében ... főlemlítettik, hogy Baldacci egy magyar nemesnek egy szép leánytól született törvénytelen gyermeke volt. Ez a nő »egy bizonyos« Baldaccihoz ment férjhez, ki corsicai eredetű volt. Nősülése jutalmául hadnagynak neveztetett ki. A nő előbbi viszonyából származó gyermek új atyja nevét kapta.” Wertheimer még megjegyzi, hogy Károly főherceg szintén törvénytelen gyermeknek tartja.

Baldacci kabineti tanácsosnak az uralkodóval való viszonyát Napóleon így jellemezte: „A császárnak egyáltalán nincs akarata, mindig annak a nézetén van, aki utoljára beszélt vele és ezért azok, akik hatásukat rá mindig érvényesíteni fogják: Baldacci és Stadion”, az akkori külügyminiszter. Károly főherceg már 1806 elején azt írta a nádornak, hogy „mindent kivétel nélkül Baldacci csinál. Hogy ez a kizárólagos befolyás üdvös lehet-e, azt Te, aki az ügyek intézéséből ismerheted őt, bizonyára jobban ítélheted meg, mint én.” Idézi DOMANOVSKY Sándor, *Józsefnádor élete*, Bp., 1944, I, 434.

⁵ A pályázat kiírásának körülményeiről lásd *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1916 (a továbbiakban: *Tübingai pályamű*), *Bevezetés*; valamint WERTHEIMER Ede, *Az 1807-diki magyar országgyűlés*, Száz, 1896, 293–309, 394–412.

⁶ „Die Idee, unter fremden Namen in Auslande eine Preisfrage über die auf dem ung. Landtage so laut gewordene Absicht, die deutsche und alle übrigen Sprachen durch die ungarische im Lande zu verdrängen, veranstalten zu lassen, leuchtet mir vollkommen ein. Denn, obwohl durch die a. h. Entschliessung auf das diesfällige Postulat, den Ständen zu erkennen gegeben worden ist, dass die schon bestehenden Gesetze zur Verbreitung der ung. Sprache vollkommen hinreichen, und sohin die Notwendigkeit neuer gesetzlichen Anordnungen über diesen Gegenstand sich von selbst behebe, so werden doch viele von denen, welche die tempora Uladislai so lebhaft zurückwünschen, nicht ermangeln, obige Erledigung dieses Postulats für ein neues, grosses

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

1808 márciusában a bécsi kormány tehát – megfontolt provokatív szándékkal – a tübingeni Cotta könyvkiadót felhasználva pályázatot hirdetett az Allgemeine Zeitung-ban. A beküldött pályamunkákban arra a kérdésre várták a választ, vajon lehetséges-e a magyar nyelv hivatalossá tétele Magyarországon. A pályaművek beküldési határidejéül július végét jelölték meg. Lehetséges, hogy a bécsi kormánykörök a közvélekedést kívánták kipuhatolni a kiírással, ugyanakkor a pályázattól kettős eredményt remélhettek. Egyrészt nyilván feltételezték, hogy a beérkező pályamunkák tétélesen kimutatják majd, hogy a magyar nyelv használhatatlan a közigazgatásban, s – ezeket az érveket felhasználva – remélhették, hogy ez az igazán kényes ügy szinte magától el is felejtődik. Másrészt a dolog azzal az előnnyel kecsegtetett, hogy a tudományos vagy az irodalmi köntösbe burkolt, de valójában politikai célzatú írások leleplezik magukat az íróikat, s nyomára vezethetnek az esetlegesen formálódó rebellis szervezkedéseknek, amelyektől – éppen a magyarok esetében – a bécsi udvar még akkor is rettegett, ha semmi alapja nem volt. A pályázók éberségének elaltatására kiváló megoldásnak mutatkozott a kiírásnak az a körülménye is, hogy – a meghirdetés szerint – a pályázatot „egy magyar hazafi” adománya tette lehetővé, s bár a pályakérdés alatt Hager aláírása szerepelt, aki a bécsi kormány egyik leghűbb rendőrfőnökének számított, az ő nevét azonban Magyarországon kevéssé ismerték.

Kazinczy ekkoriban írt leveleiből világosan kiolvasható,⁷ hogy ő maga sem tudta, miként vélekedjék a dolgról. Nem tudta teljesen leküzdeni az udvarral szembeni gyanúját, máskor viszont tette kész bizakodása kerekedett fölülr. Ráadásul a tübingi pályázat kiírásával szinte egyidejűleg egy másik magyar irodalmi esemény is zajlott, mely – lélektanilag legalábbis – inkább azt erősíthette meg benne és a potenciális pályázókban, hogy nyugodtan és következmények nélkül nyilváníthatnak véleményt a magyar nyelv ügyében. A Hazai Tudósítások 1807. július 15-i számában, pontosan a diéta ideje alatt ugyanis Kultsár István szerkesztő újabb pályamunkákat adott közre, melyek szinte ugyanezt a kérdést taglalták. Kultsár még 1804-ben pályázatot írt ki, melyben azt a kérdést tette föl: „mennyire ment már a magyar nyelvnek eddigvaló kimíveltetése, s miképpen lehessen ezt nagyobb tökéletességre vinni, és azon módokat vagy eszközöket most

Gravamen zu erklären, und das servum pecus imitatorum wird in ihr Geschrei mit einstimmen. In einer gelehrten Fehde, die man durch obige Preisfrage veranlasst, können hundert Wahrheiten gesagt werden, die sonst nicht leicht an das Tageslicht kommen würden, und was Schriftsteller gelegentlich einer Preisfrage sagen, oder erweisen, macht gewiss mehr Eindruck, als andere Methoden, bei denen man sicher weit leichter auf die Vermutung geraten könnte, dass die Regierung die Hände im Spiele habe. Vielleicht – und ich hoffe dies nicht ohne allen Grund – liefert die Ausführung dieser Idee solche Resultate, dass man sich bestimmt finden wird, sie auch noch zur Erörterung anderer Materien zu benützen.” SZEKFŰ Gyula, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*, Bp., 1926, 305.

⁷ „Rendes tünemény hogy az az »ungarischer Patriot« akkor tudakozódik ez eránt, mikor Tudósaink, Vármegyéink 20 esztendő óta elég világosan kinyilatkoztatták vélekedéseket, az Ország pedig egynehány Diaetákon meghatározott végzéseket szabott eránta. Én nem tudom mit tartsak azon »ungarischer Patriot« felöl; ellenségi szándékkal van e nyelvünkkel, vagy csak mogyoró botba rejtve nyújt arany ajándékot a’ Delphi Istenének.” Gr. Dessewffy Józsefnek, 1808 (kelet nélkül), *KazLev* V, 430; „Egy német-magyar ’s magyar német Patrióta – ha lehet illyen – a Morgenblattban Cottánál egy istentelen kérdést tett-fel száz arany jutalom mellett a’ magyar nyelv felöl e vagy ellen.” Döbrentei Gábornak, 1808. május 10., *uo.*, 444.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

foganatosokká tenni?”⁸ Az 1804-es pályázat Schedius Lajos Zeitschriftjében és az akkoriban Decsy Sámuel és Pánczél Dániel által szerkesztett Magyar Kurirban látott napvilágot,⁹ a pályázatra érkezett munkákat pedig 1805-től folyamatosan jelentették meg. Nem tűnik tehát alaptalannak a feltételezés, hogy a magyar nyelv ügyével, a nemzettel és a nemzetiséggel kapcsolatos pályátételek korántsem számítottak kivételesnek ebben az időszakban. Kazinczy és a többi pályázó könnyedén hihette azt, hogy a tübingai pályázat is hasonló szándékú, mint Kultsáré volt, s háttérében valóban egy magyar hazafi áll.¹⁰

A diétán Zemplén vármegye követeként részt vevő Dessewffy József fejében viszont meg sem fordult, hogy álságos gondolatokat feltételezzen a pályázat mögött. A válasz – mint egy kéziratban maradt 1808-as értekezéséből egyértelműen kiderül – számára olyanmire egyértelmű volt, hogy már a pusztán feltételezés is fölháborította, mely szerint egy nemzet más nyelvet is használhatna a sajátján kívül: „Nints jussa semmi nemzetnek a’ maga nyelvét más országban közönségesse tenni. Van elég dolgok a’ szegény németeknek a’ magok nemzetiségét védniek; nem szükség, hogy Magyar hazafiak támadjanak a’ kik 100 aranyért aranyban örökké tartó kortsosságra igyekezzenek minket kárhoztatni. E’ valamivel többre kerülne. Reméllem, hogy egy hazafi sem fog a’ két hazában méltóztatni felelni a’ valósággal sértő kérdésre. Ha a’ Tübingában mulató kérdés tevő nem tudja, mondhatom nékie, hogy mi eltökéllett nemzeti akarattal, de minden erőltetés nélkül a’ Magyar nyelv gyarapításán iparkodunk a’ hazában; hogy a’ leg jobb elmék, a’ leg nemesebb szívek részt vesznek ezen igyekezetben, és minden lehetőséggel a’ körül forgódnak, hogy inkább szerettük volna olvasni a’ két hazában, hogy a’ kérdező valami jó, külső könyv Magyar által fordítására szánta légyen a’ 100 aranyját.”¹¹ Ezt olvasva igen különös, hogy Dessewffy levelezésében egyszer sem fejtette ki a pályakérdéssel kapcsolatos elvi kifogásait. Ráadásul ő volt az, akit Kazinczy elsőként tudósított arról, hogy nekifogott a pályamű megírásának.¹² Dessewffy csak 1808 októberében – amikor Kazinczy már régen befejezte munkáját – tesz említést egy levelében arról, hogy nem kapta meg a kéziratot, s feltételezi, hogy az előző levélből kilopták.¹³ Kazinczy még két alka-

⁸ Ismét közli a pályátétel tartalmát is: Hazai Tudósítások, II, 5. szám, 1807, 40. Kultsár egyébként még ugyanebben az évben (1807-ben) kiír egy újabb pályázatot arról, hogy „Micsoda különbözések talátnak a magyar nyelvben.” Értetlenül vette azonban tudomásul, hogy egyetlen felelet sem érkezett a kérdésre. Ezért 1809. február 8-án 200 forint jutalom ellenében újabb pályázatot tett közzé, melyben azt várta, hogy a nemzet tudósai írják meg „A magyar nyelvnek történeteit a nemzetnek ezen országba való bejövételétől fogva.” Hazai és Külföldi Tudósítások, I, 11. szám, 1809, 83.

⁹ *A magyar sajtó története*, I, 1705–1848, szerk. KÓKAY György, Bp., 1975, 250.

¹⁰ A teljesség igénye nélkül néhány példa az ekkortájt megjelent munkákból: TELEKI László, *A’ magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései* (1806); MÁTYÁSI József, *Vélekedés, melyet a’ magyar nyelv eránt ország eleibe ítetett tudós kérdésre rövid és együgyű feleletül adott* (1806); CHÁZÁR András, *A’ magyar nemzethez!* (1806); UŐ, *A’ magyar nyelvet tárgyazó ’s a’ Magyar Kurir által ki-hirdetett jutalom kérdéseknék fontossabban lehető meg-felelésén...* (1807); PERECSENYI NAGY László, *Vélekedés a’ magyar nyelvről 1807-dik esztendőben* (1807); KIS József, *Magyar! Légy igaz magyar, láss tovább betsüld nyelvedet* (1807). Kultsár pályázatán az első díjat Kis János, a másodikat Pánczél Pál, a harmadikat Pucz Antal nyerte el.

¹¹ OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 21, 20v–21r.

¹² *KazLev* V, 430.

¹³ *KazLev* VI, 92.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

lommal hozta föl neki a pályamű dolgát: először 1809 márciusában, amikor tudatta barátjával, hogy a pályaművet feladta a Cotta könyvkereskedésnek, s nála nem is maradt példány, mert a másikat, amelybe Rummy Károly György belejavított, itt küldi neki.¹⁴ Áprilisban pedig – mindössze egy mondatban – arra kéri Dessewffy, hogy küldje vissza neki a pályaművet.¹⁵ Dessewffy tehát szinte bizonyosan nem vitatta meg gondolatait Kazinczyval, csak saját magának fogalmazta meg, miként vélekedik a magyar nyelv ügyéről, sőt az is elképzelhető, hogy éppen Kazinczy munkáját olvasva változtatta meg véleményét.

A pályázók többségének nyilván sejtelve sem volt a dolog mögött húzódozó rendőrmisztériumi szándékról. Összesen huszonegy pályamunka érkezett be, Kazinczy mellett – többek között – pályázott a fiatal Döbrentei Gábor is.¹⁶ A terv azonban nem hozta meg a kívánt eredményt; a különböző aktuálpolitikai események egyre hátráltatták az eredményhirdetést, míg végül a pályamunkákat elsüllyesztették a bécsi belügyminisztériumi levéltárba, ahonnan csak a 19. század végén kerültek elő.

Kazinczy magyarul írta meg pályaművét, s azután fordította le németre, majd a német verziót nézette át Rummy Károly Györggyel. A fordításra azért volt szükség, mert a pályázati kiírás szerint az elkészült munkákat németül, illetve latin nyelven lehetett benyújtani.

A pályamű hányatott sorsa tulajdonképpen napjainkig tart. A *Tübingai pályaműnek* mindmáig egyetlen igényes kiadását Heinrich Gusztáv rendezte sajtó alá kilencven évvel ezelőtt.¹⁷ Azóta viszont senki sem bírálta fölül a Heinrich-féle kiadást. Az írás több mint negyedszázada jelent meg utoljára,¹⁸ gyakorlatilag változatlanul közölve a Heinrich-féle szöveget, jóllehet a kutatás a közben eltelt időben is tárt fel újabb adatokat.

Heinrich a pályaműnek két kéziratát ismerte, ezek közül az, amelyiket a bécsi belügyminisztériumi levéltárban talált meg, sajnos mára megsemmisült. Így a mai kutató csak az általa látott másik, jelenleg az Akadémián őrzött kéziratot tekintheti meg, amelynek azonban igencsak hiányos a magyar szövege; ezt Heinrich is így, töredékesen jelen-

¹⁴ *KazLev* VI, 304–305.

¹⁵ *KazLev* VI, 325.

¹⁶ A teljes névsort közli Heinrich a beérkezés sorrendjében: 1. Roth, kir. bajorországi igazgató tanácsos, a protestáns konzorcium elnöke Ulmban; 2. Genersich János, a philologia és aesthetika tanára a késmárki evang. líceumban; 3. Smith Armand Vilmos, városi főorvos Késmárkon; 4. Kazinczy Ferenc, Széphalom, a dolgozat Rummy Károlynak küldendő vissza; 5. Legéndy János, piarista áldozár Trencsénben; 6. Döbrentei Gábor, Oláh-Andrásfalva Erdélyben, az utolsó posta Segesvár; 7. Barrakóczy Amilkar, Keszthely; 8. Thorwächter András, evang. lelkész „Grosspolden in Siebenbürgen neben Reissmarkt”; 9. Schihulissky József, perceptor bancalis et tricesimalis Csertiznae in Com. Zempliniensi; 10. Bredeczky Samu, a lembergi evang. gyülekezet lelkésze; 11. Maisch János József, sebész Wimsbach mezővárosban Lambach közelében Felső-Ausztriában; 12. Nobilis Andreas Plachy de Nemes-Varbók, evang. lelkész Vág-Újhelyen; 13. Pollagh Ker. János, Pest; 14. Valter von Philipps, csász. kir. osztrák őrnagy Bonyhád; 15. Névtelen; 16. Nagy György, rektor Sopronban; 17. von Neustädter, cs. k. udvari könyvelő, Nógrád és Trencsén megyék táblabírája; 18. Holko Mátyás, evang. lelkész Rimaszombatban; 19. Nik. Von Kerchelich, „Eidler des Erblandes Kranzien, zu Agram in der Fleischhacker-gasse wohnhaft”; 20. Johannes von Eigel senior, Pécs; 21. Johann von Fejes, Erb- und Grundherr zu Ráhó, több megye táblabírája, a kishonti kerület evang. iskoláinak felügyelője. *Tübingai pályamű*, 25–28.

¹⁷ *Tübingai pályamű*.

¹⁸ *Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve 1808*, szerk., bev. Z. SZABÓ László, Győr, 1980.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

tette meg. Időközben viszont Debrecenben előkerült a pályamunka egy újabb kézírata. Ezt ugyan Pósa Ágnes már 1978-ban említette,¹⁹ de a variánsok módszeres összevetése azóta sem történt meg, s az új kézirat csaknem elfelejtődött, annak ellenére, hogy a Heinrich Gusztáv által töredékesen kiadott magyar szövegnek eddig nem ismert részleteit is tartalmazza.²⁰

Kazinczy pályáírásának szövevényes sorsát legutóbb Fried István elemezte,²¹ s kimutatta, hogy Kazinczy mennyire fontos munkának tartotta a *Tübingai pályaművet*. Több-ször meg akarta jelentetni, noha tisztában volt vele, hogy milyen nehézségeket okozhat a cenzúra. Életében végül mindössze a mű egy részlete, az irodalomtörténeti fejezet jelent meg magyarul és németül.²²

Levelezéséből világosan látszik, milyen sokáig foglalkoztatta pályaművének közzététele és átdolgozása. A pályamunkán 1808 májusától júliusig dolgozott.²³ 1808 augusztusában – még meglehetősen optimistán – azt írta Prónay Lászlónak, hogy éppen most „tisztázom mind magyarul mind németül, oly véggel, hogy mind a’ két nyelven ki is adjam, ha a’ Censura kegyessége megengedi. A’ munka okosan és tisztelettel van írva ’s nincs benne semmi, a’ mi a’ részre hajló Censúra engedelmet meg ne nyerhetné.”²⁴ 1812 novemberében viszont azt jelentette be Kis Jánosnak, hogy át akarja dolgozni a *Tübingai pályaművet*, egy hónappal később pedig Szemere fejezte ki Kazinczy azon óhaját, hogy bárcsak minél előbb kiadnák végre a pályáírását.²⁵ A kiadás konkrét terve azonban csak egy évvel később, 1813 őszén fogalmazódott meg benne, amikor műveinek húszkötetes összkiadását tervezte. Kazinczy Helmechy Mihálynak vázolta föl az egyes kötetek tartalmát, és ebben szerepelt a *Tübingai pályamű* is.²⁶ Azonban alig telt el néhány hónap, Kazinczy már a cenzúra szigorodásáról kényszerült panaszkodni Dessewffy Józsefnek, s megemlítette, hogy így még nehezebb lesz kiadnia pályaművét, mint addig.²⁷ 1820-ban Kazinczy még emlegette gr. Majláth Jánosnak, mennyire fájjalja, hogy a tübingeni pályázatnak semmilyen eredményhirdetése nem lett, de ezzel a továbbiakban le is mondott a pályamunka kiadásáról.²⁸

Kazinczy pályaművének teljes szövege csak német nyelven maradt fenn, a Heinrich által közölt magyar szövegből mintegy harminc lapnyi hiányzik (Heinrich kiadásának

¹⁹ PÓSA Ágnes, *Kazinczy Tübingiai [!] pályaművének autográf kézírata a Papszász-hagyatékban = A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1977*, Debrecen, 1978, 501–507.

²⁰ Itt is megköszönöm Hegedűs Bélának, valamint Kilián Istvánnak, hogy rendelkezésemre bocsátották a kézirat fénymásolatát.

²¹ FRIED István, *Elfelejtett részletek Kazinczy Ferenc magyar irodalomtörténetéből*, ItK, 1991, 597–605.

²² *A Magyar Literatura Történeti Töredék*, Erdélyi Múzeum, 1814, I. kötet, 1–10; *Ueber den Wachstum der ungarischen Sprache und Literatur, von den ältesten bis zu den neuesten Zeiten*, Wiener Allgemeine Literaturzeitung, 1814, 43.

²³ Kazinczy levelezéséből a megírás körülményeit részletesen bemutatta HEINRICH, *Tübingai pályamű*, 8–20.

²⁴ *KazLev* VI, 30.

²⁵ *KazLev* X, 168, 211.

²⁶ *KazLev* XI, 63, 109.

²⁷ *KazLev* XI, 240, 1814. február 24.

²⁸ *KazLev* XVII, 152.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137 szám

lapszámozása alapján).²⁹ Mint említettem, a *Tübingai pályamű*nek Heinrich Gusztáv két kéziratát ismerte. Az egyiket a bécsi belügyminisztériumi levéltárban találta. Feltehetően ez lehetett az eredeti, beküldött német szöveg – ez mára sajnos megsemmisült. A másik egy bilingvis kézirat, melynek alapján Heinrich a magyar szöveget kiadta.³⁰ A kézirat recto lapjain olvasható a magyar szöveg, a versókon a német. Ennek a szövegnek a magyar nyelvű része azonban nyilvánvalóan később született változat, mint erre tanulmányában Pósa Ágnes is utalt.³¹ Heinrich Gusztáv 1916-os kiadásában ugyanis több jegyzetben is található későbbi: 1808 októberére, 1809 májusára, sőt 1810 novemberére vonatkozó utalást.³² E későbbi utalások, úgy tűnik, elkerülték Heinrich figyelmét, hiszen ezekről egyáltalán nem tett említést, és mint 1808-as szöveget közölte a teljes korpuszt.

Az akadémiai kézirat nagy része Kazinczy kézírása ugyan, de a magyar nyelvű szöveg későbbi átdolgozás, amelyből – mint említettük – hiányzik mintegy harminc lapnyi. Ezeknek a részeknek a helye üresen van hagyva a kéziratban, s csak a német szöveg olvasható a bal oldalon. Mindez megnöveli a napvilágra került debreceni kézirat jelentőségét, hiszen a szintén autográf variáns az eredeti, 1808-as változata a műnek, s noha ez is töredékes, a hiányzó magyar résznek hozzávetőlegesen a fele pótolható ebből a változathoz.³³

Pósa Ágnes tanulmányában részletesen elemzi a debreceni Papszász-hagyatékból előkerült kézirat keletkezéstörténetét. Elfogadhatjuk érvelését a keletkezés idejére vonatkozóan, mely szerint a debreceni kéziratot nagyjából 1808 májusában vagy júniusának első napjaiban írhatta Kazinczy.³⁴ Mint tudjuk, pontosan ez az az időszak, amikor a pályamű megírásával foglalkozott. Kazinczy magyarul írta meg pályamunkáját, mint azt Cserey Farkasnak be is jelentette 1808. július 27-én: „ma végeztem-el Pályairásomat.”³⁵ Ezután fogott neki a német fordításnak, és a fordítást küldte el Rummy Károly Györgynek, kérve, hogy javítsa ki a nyelvhelyességi és stilisztikai hibákat.³⁶ Bár a pályaműnek – mint arra már utaltunk – nyomtatásban csupán egy részlete volt olvasható Kazinczy életében, Fried István felhívta a figyelmet arra, hogy elkészülte után a korabeli irodalmi közélet jelentős része ismerte a tartalmát.³⁷ Rumyn kívül tudott róla Dessewffy és Kis János, tudjuk, hogy Kazinczy fölolvasta a munkát a „pestiek” előtt, jól ismerte Virág Benedek és Kultsár István is.³⁸ Cserey Farkasnak részeket küldött belőle,³⁹ Prónay Lászlónak

²⁹ HEINRICH ezt jelzi is a szövegben, megadva, hogy a hiányzó résznek mely lapok felelnek meg a német változatban. *Tübingai pályamű*, 148.

³⁰ MTAK Kézirattár, Magy. Nyelvtud. 4° 42/I.

³¹ PÓSA, *i. m.*, 503.

³² *Tübingai pályamű*, 132, 143, 144. A 143. lapon lévő, 1810-es hivatkozás külön papírra van írva, amelyet utólag ragasztottak bele az akadémiai kéziratba.

³³ A tanulmány után közölt szöveg a Heinrich Gusztáv által kiadott munkából hiányzó rész.

³⁴ PÓSA, *i. m.*, 503–506.

³⁵ *KazLev* VI, 11.

³⁶ *KazLev* VI, 98, 146.

³⁷ FRIED, *i. m.*, 600.

³⁸ *KazLev* V, 440–441; VI, 89.

³⁹ *KazLev* V, 454, 490.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

szeptemberben olvasta föl, ahol jelen volt annak egyik lánya és Schwartner professzor; Kazinczy szerint mindhármasuknak igen tetszett.⁴⁰

Kazinczy a bevezető után három részre osztotta pályaművét. A magyar nyelvű szöveg töredékes; Heinrich kiadásában a bevezetésen kívül megvan az első szakasz nagy része és a harmadik szakasz vége, hiányzik viszont a teljes második szakasz. Az első részből az utolsó egység hiányzik, ami Heinrich kiadásában majdnem négy lapot tesz ki. Ez a hiányzó szöveg – az utolsó néhány sor kivételével – a debreceni kéziratból pótolható. Azonban a debreceni kéziratból is hiányzik a teljes második rész. A debreceni kézirat ezután a harmadik szakasz első harmadánál kapcsolódik vissza a szövegbe, egy hosszú nyelvészeti fejtegetéssel. A német szöveg alapján végigkövethető a debreceni kéziratból beépíthető újabb magyar szöveg, amely töredékes ugyan, ám legalább a meglévő rész folytatólagos. Az a szövegrész, ami a debreceni kéziratból a *Tübingai pályamű* harmadik szakaszában pótolható, Heinrich kiadásában a német nyelvű rész 84. lapjától a 91. lapig tart. Ez nyelvtani elemzéseket tartalmaz; a német szöveg még mintegy két lapnyival hosszabb (Heinrich kiadása szerint). Ezek után tér rá Kazinczy – némi történelmi áttekintés után – az irodalomtörténeti értekezésre. Ennek a résznek az első két lapja azért érdekes, mert nem pontosan egyezik meg a magyar és a német szöveg, holott a pályamű többi részében a német szöveg pontos fordítása a magyarnak. A két változat viszonyát az alábbi táblázat szemlélteti:

Akadémiai kézirat magyar nyelvű szövege	Debreceni kézirat – csak magyar nyelvű
1. rész: hiányzik a német szövegben meglévő utolsó négy lap (Heinrich lapszámozása alapján. Megjegyzendő azonban, hogy ebben a kiadásban a német és a magyar szöveg betűmérete eltérő, a német nagyobb betűkkel van szedve.)	1. rész: az utolsó bekezdés híján teljes szöveg
2. rész: hiányzik	2. rész: hiányzik
3. rész: hiányzik a német szöveg első tizennégy lapja	3. rész: hiányzik a német szöveg első négy és fél lapja, majd nyolc lap után nagyobb (hét és fél lapnyi) hiátus következik, ami után már csak töredékesen kapcsolódik vissza a szövegbe mintegy négy kézirat lap

Kazinczy hosszú bevezetővel kezdi pályaművét, melyből a lelkes meggyőzni akarás érződik. Általános gondolattal indít a hazaszeretetről, amelyet nagyon hamar összekapcsol a nemzeti nyelv szeretetével.⁴¹ Hogy külföldi olvasóit is minél inkább meggyőzze és sikerüljön megvilágítania a magyar helyzetet, számos európai példát sorol fel, s velük igazolja állításait. Mindezzel azt hangsúlyozza, hogy a magyarok ügye korántsem számít

⁴⁰ *KazLev* VI, 88–89.

⁴¹ „A hazai nyelv a Nemzeti szeretetnek legszorosbb kapcsa még azoknál is, kiknek nemzetek különböző részekre szagattatott s egy testet többé nem térszen. Nyilván látni ezt az Olaszok példáján és a Németekén. Nem kell-e tehát minálunk lennie a legnagyobb becsben, kik két hazára oszolva élünk ugyan – Magyarországot értem és Erdélyt – de mindketten azon törvény és igazgatás alatt?” *Tübingai pályamű*, 129.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 135. szám

egyedi esetnek, s ahogy más nemzeteknél, úgy nálunk is sikeres lehet a nemzeti nyelv alkalmazása.

Ezt történeti áttekintés követi, melyben arra a következtetésre jut, hogy az európai körülményekben keresendő annak oka, hogy Magyarországon a latin lett a hivatalos nyelv, és hogy a törvényeket latinul fogalmazták meg. Kazinczy bizonyítja, hogy ezen egészen II. József trónra lépéséig nincs mit csodálkozni. Bár II. Józsefet az édesanyja – aki igen szerette a magyarokat – kicsi korában magyarosan járatta és magyar nevelőt állított mellé,⁴² ennek ellenére az ő uralkodása idején is latinul íródtak a törvényeink, pedig a magyar nyelv sosem volt egészen kirekesztve a „közdolgok folytatásából.” Kazinczy Báróczi Sándor *A védelmezett magyar nyelv* című 1790-es röpiratát hozza példának, s elmondja azt a történetet, miszerint már az 1765-ös diétán többször belefojtották a szót báró Kollerbe, amikor latinul szólalt meg, s azonnal kiáltozni kezdtek: „Magyarul, magyarul, hogy érthessük minnyájon!”⁴³

Kazinczy következő érve, amely mellett harcosan érvel, az, hogy a vármegyék sokkal inkább magyarul leveleztek egymással, mint latinul. A hivatalos ügyek intézésekor, valamint a diétákon soha el nem hangzott német szó, éppen ezért különösen sérelmesnek érzi a pályatétel kiírásának némely részletét.⁴⁴ A német nyelv bevezetésének kérdése kapcsán röviden összefoglalja II. József nyelvrendeletének okait, majd mellékletben egy 1789. december 18-án kelt pátenst közöl, amelyben József megígéri, hogy a sérelmek orvoslására és a maga megkoronázására a közeljövőben országgyűlést fog összehívni.⁴⁵

A rövid kitérő után Kazinczy folytatja a történeti áttekintést. „A megyék hasznokra fordíták a Józseftől vett leczkét, s nem oda tértek vissza, hol a Német-Nyelv béhozatása előtt állottak, hanem a Magyarot kívánták.”⁴⁶ Kazinczy itt az 1790-es diétára utal, amelyen valóban felszínre törtek és csúcspontra hágtak a nemzeti érzelmek. Bár – látszólag – fontosabbnak tűnhetett ekkortájt a korona hazatérésének vagy a nemzeti viselet újbóli használatának ügye, de azért a nemzeti nyelv kérdése is részesült a nemzeti fölbuzdulás táplálta figyelemből. Ez állt az 1790/16. törvénycikkely megalkotása mögött, amely már József halála után jött létre, s az elhunyt császár öccsének, II. Lipótnak a magyar rendek iránti engedékenységeről tanúskodott. Kazinczy a történeti összefoglalás végén röviden összefoglalja a magyar nyelv terjesztése érdekében eddig hozott törvé-

⁴² *Tübingai pályamű*, 130. Kazinczy lábjegyzetben jegyzi meg, hogy József nevelője gr. Batthyány Károly és Bajtai Antal voltak, s József jól beszélt csehül is. Három öccse, Károly, Ferdinánd és Maximilián tudott magyarul.

⁴³ *Uo.*, 131; [BÁRÓCZI SÁNDOR], *A védelmezett magyar nyelv. Vagyis a' Deákság mennyire szükséges voltáról való kettős-beszélgetés*, Bétsben, Hummel Dávidnál, 1790, 37.

⁴⁴ „...melly megtévedés vagy ravaszkodás az, midőn a Cottai könyvkereskedés nevében szöllő Nevetlen a német nyelvnek köz auctoritásra jutást tulajdonít. Nem úgy van! Soha hazánkban a Józsefi időkhig a deák és magyar nyelven kívül más nyelv hivatalbeli nyelv nem volt.” *Tübingai pályamű*, 131–132.

⁴⁵ Ezt a mellékletként föltüntetett levelet csak a pályamű magyar szövegében olvashatjuk, ugyanis ennek a föl kutatását Kazinczy csaknem egy évvel később, 1809 májusában végezte el. Ez világosan kiderül a jegyzetéből, csak éppen Heinrich Gusztáv nem vette figyelembe, illetve megjegyzés nélkül közölte a nyilvánvalóan későbbi kiegészítéseket. *Uo.*, 133–135.

⁴⁶ *Uo.*, 135.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

nyeket, végül az 1807-es diétát említi, amelyen „a nemzet Nyelvének előbbre-vitele felől sok és fontos tanácskozások tartattak, de ez eránt törvény nem hozatott.”⁴⁷ A kissé hosszúra nyúlt bevezetés után – amelyre a külföldi olvasók és bírák hazánk ügyeiben való tisztánlátása miatt volt szükség – tér rá Kazinczy a pályatételben megfogalmazott kérdés három részre tagolt, konkrét megválaszolására.⁴⁸

Ha Kazinczy pályaművét egységében és eredeti arányaiban szeretnénk vizsgálni, elsősorban a német szöveget kell figyelembe vennünk, mivel a magyar töredékes. A pályamű három részének arányait feltétlenül érdemes megvizsgálni, mivel nyomban látható belőle, hogy Kazinczy mit is tartott igazán fontosnak hangsúlyozni a magyar nyelv ügyével kapcsolatban. Az első rész (Heinrich kiadásának lapszámozása alapján) tizen-nyolc lapnyi: ebben arról szól, hogy az ország polgárainak érdeke mily nyelvet kíván. A következő, tizenhárom lapos szakaszban azt a problémát vizsgálja, hogy Magyarország nem magyar anyanyelvű lakosainak az érdekeivel vajon ellentétes-e, ha a magyar lesz az államnyelv. A harmadik, utolsó rész a leghosszabb. Hosszabb, mint a két előző együttvéve: negyvenkét és fél lapot tesz ki. Ezt a részt szenteli a magyar nyelvi műveltség jelenlegi állapotának, vagyis ebben vizsgálja meg, van-e már olyan fejlett a magyar nyelv, hogy államnyelv lehessen belőle. A szakasz elemző, értekező része pontosan a felét teszi ki a szakasz összterjedelmének, míg a másik fele a híressé vált irodalomtörténeti áttekintés. Már ennyiből is látható, hogy Kazinczy minden másnál lényegesen fontosabbnak tartja az irodalom szerepét, hiszen a nyelv fejlettségét, kiműveltségét a nemzeti irodalom fejlettségi állapotával igazolja.

Az első szakaszban (*Melly nyelvet kíván Magyar-Országban polgárainak – igazgatásbeli, törvénykezési és iskolai nyelvnek – a Nemzet java és dicsősége*) először az államnyelvről, a latinról beszél Kazinczy. A korszak írói ezzel a témával foglalkoztak a legtöbbit, s a latin nyelv ellen kimerítő értekezések egész sora született. Ezekben főként arra hoztak fel érveket, mitől és miért számít elavult nyelvnek a latin, milyen közigazgatásbeli és oktatási nehézségeket vet fel a használata, s egy modern állam miért nem választhatja államnyelvnek. A nyelvkérdéssel foglalkozó korabeli röpiratoknak csaknem mindegyike jelentős figyelmet szentel a latin államnyelv problematikusságának. Kazinczy gondos retorikával építi föl mondandóját, s tulajdonképpen ugyanazt mondja, mint a nyelvügyhöz korábban hozzászólók többsége: azért kell a magyart tenni az államnyelvévé, mert az ország legnagyobb lélekszámú népessége a magyar. Ám gondolatmenetébe szokatlan elemet is beleszó, amikor körmönfont érvelését a megtanulandó nyelvek számával kezdi.⁴⁹ Az első rész befejező szakaszában az európai nemzetek sokszínűségére

⁴⁷ *Uo.*, 136–137.

⁴⁸ „Az első cikkely volna ez: *Melly nyelvet kíván Magyar-Országban polgárainak a nemzet java s dicsősége?* A második: *Mennyire fér-ösze a magyar nyelvnek polgári nyelvvé emelése azon különböző nemzeteknek javokkal és szabadságaikkal, mellyek Magyar-Országban s az azzal összekötött tartományokban laknak? s melly hasznok és károk erednek ebből órájok s a nemzetre politikai, commercialis és tudománybeli tekintetben?* A harmadik: *Bir e a magyar nyelv a kiműveletésnek azon mértékével, mellyet e feltétel kíván?*” *Tübingai pályamű*, 137.

⁴⁹ „...abból, hogy a hazában öt nyelv találtatik, mellyeknek mindenikét megtanulni bajos, költséges, sőt lehetetlen volna mindennek, nem az a következés, hogy hatot kell tanulni, vagy legalább a hatodikat, hanem azt

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

hívja fel a figyelmet, valamint arra, hogy a politikai helyzetünk nem egyedülálló. Öntudatosan szögezi le, hogy „a’ magyar nemzetnek tulajdon öltözeté ’s nyelve van, melly által magát minden Europai nemzetektől megkülömbözteti. Valamint hozzá az nem illenék, hogy köz helyen, hol a’ nemzet úgy lép-fel mint nemzet, idegen öltözetben jelenjék-meg: úgy nem illik, hogy a’ hol a’ maga méltósága’ érzésében kell szóllania, idegen nyelven szóljon.”⁵⁰ Mindezek igazolására hosszú politikai példatárát közöl, s számos európai nemzet példájával bizonyítja, hogy semmilyen gondot vagy nehézséget nem okoz, ha minden nemzet a saját nyelvét használja, sőt még több önérzetet és jó értelem-ben vett büszkeséget nyújt a nemzeteknek az eltérő nyelv, ruha, erkölcs és rend.

A pályamű második része csak német nyelven maradt fenn. Ebben Kazinczy a nemzetiségek szempontjából vizsgálja meg a magyar nyelv bevezetésének lehetőségét. Számba veszi a Magyarországon élő nemzetiségeket, s már az elején leszögezi, hogy a németek nagyobb számban sohasem vándoroltak be az országba, csak a magyar királyok hívására települtek ide.⁵¹ Mindezt azért kell már itt kijelentenie, mivel egyik fontos érve éppen az lesz, hogy a józsefi nyelvrendelet hatására két éven belül németül folytak a hivatalos ügyek Magyarországon.⁵² Egyfelől példát kíván mutatni a vonakodóknak – akik nem tudják vagy inkább nem akarják megtanulni a magyar nyelvet –, mondván: nem kell félni a latin helyett egy másik nyelv bevezetésétől. Másfelől ezzel is igazolni szeretné, hogy a német nyelvnek szerinte nincs létjogosultsága az országban. A magyar nyelv behozatala – állítja – csupa előnnyel járna mindenki számára.

Kazinczy pályaművének harmadik, legterjedelmesebb szakaszában az értekező rész után olvashatjuk az ismert irodalomtörténeti összefoglalót. Itt tárgyalja a magyar nyelv jelenlegi állapotát: azaz hogy rendelkezik-e már a magyar nyelv a szükséges kiműveltséggel. Az irodalomtörténeti értekezés előtt nyelvészeti szempontból vizsgálja nyelvünket, s összehasonlítja a nagy nyugati nyelvekkel. Már ebben a részben – bár itt főként szómagyarázatok állnak – számos irodalmi példát sorol föl külföldi és magyar szerzőktől. Nyilvánvaló, hogy Kazinczy számára az irodalom ügye a legfontosabb, s egyértelműen kirajzolódik az a vélekedése is, mely szerint bármely nyelv állapotát a saját nemzeti irodalmán keresztül lehet ábrázolni a legjobban.

Az irodalomtörténeti rész megírásában Pápay Sámuel *A magyar literatura’ esmérete* című munkája volt segítségére. Pápay műve 1808 elején jelent meg, s 1808. május 8-án maga küldte el Kazinczynak.⁵³ Pályaművének megírásáról Kazinczy augusztus 11-én

mellyet a legkevesebb résznek kell megtanulni, és a mellyet kevésbb idő és kevésbb fáradság szerez.” *Tübingai pályamű*, 142.

⁵⁰ Ez az első részt lezáró szöveg már nincs meg Heinrich kiadásában magyarul, így azt az alább közölt debreceni kéziratból idézem. A Heinrich által kiadott német fordításban ez a szakasz mintegy három lapnyi.

⁵¹ „Die Deutschen wanderten nie in grosser Masse ins Land ein; allererst lud sie der erste König hierher, um seinen erst gegründeten, noch nicht fest genug stehenden Thron durch sie zu sichern.” *Tübingai pályamű*, 67.

⁵² „Konnten alle Ämter des Reichs, die juridischen und literarischen ausgenommen, im Jahre 1786 hinlängliche Individuen zur Manipulation in der deutschen Sprache finden, wie sollte man zweifeln können, dass sie in etwa zehn Jahren, ja wenn dies durch Gewalt bewirkt werden dürfte, augenklichlich hinlänglich in der ungarischen finden könnten.” *Tübingai pályamű*, 74.

⁵³ *KazLev* V, 437–438.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

kelt levelében számolt be részletesen Pápaynak: „Ezen munka írása alatt vettem Munkádat Szemere Pál által Eggenbergertől. Jól esett, hogy épen ennek írása alatt vettem. Igen sokban segített, vezetett. Sok helytt nem eggyez gondolatunk: de mi szükség arra? Mint-ha másként gondolkozni szabad nem volna.”⁵⁴

Nem csoda tehát, hogy 1809-ben a Pápay művéről folyó vitákban⁵⁵ Kazinczy is kifejtette véleményét egy recenzióban.⁵⁶ Margócsy István – részletesen elemezve a korszak irodalom-fogalmát⁵⁷ – fölhívta a figyelmet arra, hogy a munkával megjelenése idején mindenki kizárólag mint nyelvészeti értekezéssel foglalkozott. Kazinczy és a kortársak még a *Tübingai pályamű* ismeretében sem tettek lényegbevágó említést Pápay irodalmi összefoglalásáról, ami még akkor is meglepő, ha tudjuk, hogy a kortársak és maga Pápay Sámuel is hangsúlyozta, hogy művét elsősorban tankönyvnek, a magyar nyelv oktatását megkönnyítő, nyelvészeti munkának szánta.⁵⁸

Kazinczy egyébként főként a saját korát megelőző időszak bemutatásához használta föl Pápay munkáját. Kronologikus sorrendben tekinti át az irodalom folyamatát, az irodalmárokat, illetve az iskolák sorát. A 13–14. századról értekezve átveszi például Pápay felsorolását a külföldi iskolákról.⁵⁹ Kazinczy azonban sokkal világosabban ír, mint Pápay, kevésbé bőbeszédű és nem olyan elkalandozó (már a terjedelmi megkötések miatt is); amiről Pápay Sámuel három-négy vagy akár több lapon ír, azt Kazinczy világosan összefoglalja fél lapon. Igaz, Pápay jóval adatgazdagabb, Kazinczy pedig válogat a fontosnak vélt adatokból. (A fent említett külföldi főiskolák tárgyalása után Kazinczy például nyomban Janus Pannoniust említi, míg Pápay csak öt lappal később – pedig a gondolatmenetük ugyanaz; Kazinczy bizonyíthatóan Pápay munkájából vette az adatot, mivel még a szóhasználatuk is megegyezik.⁶⁰) Vagy hogy még egy példát hozzunk: amikor Kazinczy az első magyar nyelven nyomtatott könyvet említi (Komjáti Benedek Szent Pál-fordítását), szó szerint

⁵⁴ *KazLev* VI, 27.

⁵⁵ HORVÁT István éles hangú recenziója váltotta ki a vitát: Hazai és Külföldi Tudósítások, 1808, 38, 318–319. (Boldogréti Víg László álneven.)

⁵⁶ *Annalen der Literatur und Kunst des In- und Auslandes*, Jahrgang 1810, Dritter Band, July, August, September, Wien, im Verlage bey Anton Doll, 1810, 419–437, *Ungarische Literatur* cím alatt.

⁵⁷ MARGÓCSY István, *Pápay Sámuel és irodalmi pályája*, It, 1980, 377–404.

⁵⁸ Az irodalmi összefoglalást tekinthetjük ugyan egyfajta mellékterméknek, példatárnak, de még ezzel együtt is több hasonlóságot fedezhetünk fel, ha összevetjük Kazinczy munkájával.

⁵⁹ „... idegen Földre, a’ Bonóniai, Római és Párizsi Fő Oskolákba utazának a’ tanulni kívánó Magyarok, míg osztán Nagy Lajos alatt Pétselt, Zsigmond alatt Budánn Akademiák nyittattak.” PÁPAY Sámuel, *A magyar irodalom eszmérete*, Veszprém, 1808, 356. „Zsigmond, továbbad Zrednai Vitéz János Esztergomi Érsek, végre Mátyás ugyan alkottak Académiákat, de ezek a csendetlen időben csak hamar elenyésztenek, s benne a hazai nyelvre nem vala semmi gond. Szerencsésbb sorsú ifjúságunk Bononiába, Rómába s Párizsba ment-ki tanulni.” *Tübingai pályamű*, 150.

⁶⁰ „Pétsi Püspök Cesinge János, a’ ki mint Magyar Országi leghiresebb Poéta, *Janus Pannonius* név alatt esmeretes, Magyar Grammatikát írt volna; de mind ekkorig ezen Grammatika nem jött viláosságra.” PÁPAY, *i. m.*, 360–361. „Vitéz Cesinge János Pécsi Püspök (poetai nevével Janus Pannonius) ugy mondják, hogy csak-ugyan dolgozott egy magyar Grammatikát.” *Tübingai pályamű*, 150.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138 szám

átveszi Pápay latin nyelvű idézetét.⁶¹ Kazinczy a továbbiakban is nagyjából – de jóval kivonatosabban – követi a Pápay felállította sorrendet. Igaz azonban, hogy Kazinczy munkájában – mennyiségét tekintve – ez elenyésző terjedelmet tesz ki (szűk öt lapot), míg a kortárs szerzőkről sokkal hosszabban ír (majdnem huszonöt lapon, idézetekkel együtt), s itt már saját véleményére támaszkodik. Pontosán tudja, mit akar mondani, s a szöveg mennyiségéből látszik, hogy ez a téma számára a legfontosabb.⁶²

Fontos lenne ismernünk a pályaművek bírálóinak véleményét. Heinrich Gusztáv a bécsi levéltárban még látta ezeket, s megadja a bírálók névsorát: Gróf Teleki Samu, Sonnenfels József, Mikos László, Kornoka Ignác, Schwartner Márton, Dobrowsky József és Kopitar Bertalan.⁶³ A névsor után függelékként közli Kopitar bírálatának teljes szövegét, aki nagy alaposággal ismerteti mind a huszonegy pályamunkát, egyenként véleményezi azokat, sőt esetenként vitába száll velük. Kazinczy jó pár állítását is cáfolni próbálja, s mindjárt az elején megállapítja, hogy szerinte ezt nyilvánvalóan egy magyar elme gondolhatta ki, s csak utána fordította le németre. Megkockáztatja a feltevést, hogy a munka valószínűleg a költő Kazinczyé lehet, s úgy összegzi véleményét, hogy az államnyelvül a magyar nyelvet ajánlók közül ez számít a legelfogadhatóbbnak.⁶⁴ Bár a legtöbb pályázónál nem említi (nyilván mert nem tudja azonosítani) a szerzőt, Kazinczyt felismerni véli gondolatmenetéről és stílusáról.⁶⁵ Összefoglalásában Kopitar külön hangsúlyozza, mennyire örömteljes tény, hogy a beérkezett huszonegy pályamunka közül tizenöt a magyar nyelv ellen érvelt, sőt néhány pályázó kifejezetten II. József német nyelvrendeletét támogatta. Kopitar beszámolója végén nem volt rest figyelmeztetni arra, hogy véleménye szerint a pályázat kiíróját továbbra sem kellene felfedni, s Cottát kéne megbízni, hogy egy kötetbe kötve hozza nyilvánosságra a huszonegy pályamunkát, majd a kötetet terjesztse a magyarok között.⁶⁶

⁶¹ PÁPAY, *i. m.*, 364–365; *Tübingai pályamű*, 151–152. Kazinczy jegyzetben idézi Bartalis Antal munkájából ugyanazt a részt, amit Pápay: „Possidemus orationem et cantilenam de inventionem dextrae S. regis Stephani idiomae ungarico, Norinbergae 1484. editam.”

⁶² Egy évvel későbbi, 1809-es, *Berzsenyihez* című episztolája, amely ugyan főként verstani értekezés, de szintén végigveszi irodalmunk jeles alakjait. A *Berzsenyihez* azon kivételes episztolák egyike, amely nem valamilyen alkalomból íródott, így tematikailag is szabadabb. Az episztola a maga 247 sorával Kazinczy leghosszabb versei közé tartozik, csak a *Vitkovichhoz* írott nyelvújítási episztola hosszabb. A Kazinczy által fölállított kánon gyakorlatilag ugyanaz, csak a terjedelmi határok mások egy verses levél és a pályamű között. És persze más céllal készült a két munka, más közönségnek is szól. Míg barátjához, s a magyar olvasókhoz szabadabban, azaz kritikusabban mer szólni, az osztrák bíráló bizottságnak természetesen mindenkit dicsér.

⁶³ A vélemények beérkezési sorrendjében. *Tübingai pályamű*, 30.

⁶⁴ „Für das Ungarische, und noch dazu aus dem Ungarischen übersetzt! (das heisst doch wohl nur, dass es in einem ungarischen Kopf *gedacht* und daraus deutsch niedergeschrieben worden.) Wenn wir uns nicht sehr irren, so ist der Dichter Kazinczy der Verfasser; diese Schrift ist die *erträglichste* dieser Partei, weil sie *schimmernd* und doch im Ganzen ziemlich *bescheiden* geschrieben ist.” *Tübingai pályamű*, 183.

⁶⁵ Ez fölöttébb figyelemreméltó és elgondolkodtató tény. Fried István is utal rá, hogy milyen érdekes Kazinczy személyének fölismerése. István FRIED, *Jernej Kopitar und die ungarische Kultur*, Österreichisches Osthefte, Sonderdruck, Wien, Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, 1980, 298.

⁶⁶ „Noch angenehmer ist es zu sehen, dass von 21 Stimmen sich 15 *gegen* die Anmassungen der Madjaren, und einige sogar für Josephs II. *Deutsch* erklären. ... Vielleicht wäre es, wenn der Preissteller ferner unbekannt

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

Mindez a pályázat kiírása után több (pontosan nyolc) évvel történt. A bécsi kormánykörök azonban még ekkor is úgy érezhették: a legjobb lesz, ha a pályamű kiírásának körülményeit ennyi idő múltán sem árulják el. Biztosabb fogódzó nélkül ma még csak találgatni lehet, vajon ez lehetett-e az oka, hogy nem valósult meg Kopitar javaslata, s a pályaművek végleg a bécsi levéltár mélyének porosodó polcaira kerültek.

Függelék

*A Heinrich Gusztáv által kiadott munkából hiányzó szövegrész
a debreceni autográf kézirat alapján⁶⁷*

A' magyar nemzetnek tulajdon öltözete 's nyelve van, melly által magát minden Europai nemzetektől megkülömbözteti. Valamint hozzá az nem illenek, hogy köz helyen, hol a' nemzet úgy lép-fel mint nemzet, idegen öltözetben jelenjék-meg: úgy nem illik, hogy a' hol a' maga méltósága' érzésében kell szállania, idegen nyelven szólljon. Ennek oka a' dolog' természetében fekszik, 's nem kíván bővebb magyarázatot. Róma, hol a' nemzeti büszkeség olly sok nagy tetteket követtetett, nem öltözött görögösen, és ha a' hazai erkölcsök' megváltozásával, az olly derék Consulok mint Gabinius, tunicájokat, külföldi ízlés szerént, ujasan szabatták 's hajaikat égettették, fürtöztették: a' haza' józan és hív fiai bátran költék-ki ellenek, 's eszeveszetségeket nevetségessé tettek. Paulus Aemilius pedig a' maga elébe bocsátott Macedókhoz, hogy vélek a' győzedelmes Róma' nagyságát éreztesse, ambár ő tudott görögül, de nem deákul a' Macedók, hazája' nyelvén tartotta szóllását, 's a' magyarázatot tolmácsra bízta.

Hogy hazánk elválaszthatatlanul özveeggyesült az Ausztriai Monarchia' tartományával, az a' magyar nyelvnek polgárivá-emelését épen <úgy> nem ellenzi; mert ez azért tulajdon alkotmányú, törvényű, 's rendtartású ország lenni meg nem szűnt; 's valamint az nem hátrálja a' had' dolgait, hogy seregeink magyar öltözetet viselnek, holott a' cseh, lengyel és német seregek, az eggy Uhlánokat kivéven, németesen vannak ruházva: úgy nem ellenkezik semmit annak javával, ha mi a' mi dolgainkban magyar<úl> nyelvvel élünk.

Hogy azon tartományokban mellyek, az országnak nagy testéhez csatoltatván, azzal szintén eggyüvé olvasztattak, azon eggy nyelv uralkodjék, az a' legigazságosbb kívánság. A' bétéstésítés, az eggyüvé-válás azt elmúlhatatlanná teszi. Így vitetett-bé Alsatiába a' franczia nyelv, mert az Alsatiai lakosok megszűntek németek lenni 's francziákká váltak, minden jusokban 's terhekben eggyeránt részesülvén. De egészen más a' dolog az

bleiben will, am besten, nach, mittels Cotta, eingeholter Einwilligung der Verfasser, alle 21 Abhandlungen in einem Corpus nach einander abdrucken und dann in Ungern circuliren zu lassen." *Tübingai pályamű*, 193–194.

⁶⁷ Az alább közölt szöveg a debreceni Déri Múzeum Irodalmi Kéziratos Gyűjteményében található (X. 75. 136. 1). Mivel a debreceni kézirat is töredékes, nincs meg a teljes hiányzó szakasz, hanem annak mintegy a fele: a német fordításban, HEINRICH kiadása szerint, a 63–66. lapig, amely az első rész vége, és a 84–91. lap közötti szöveg, amely ugyan egy korai változat, a beadott német fordítás bőségesebb, ez a pályamű harmadik részének eleje.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138 szám

olly tartományokkal, mellyek ugyan azon Uralkodó' igazgatásától függenek ugyan, 's a' viszont segéd és viszont jó által egy célra arányoztattnak: de a' magok' sajátosságokat el nem veszítették. Az ilyenek megtartják a' magok nyelveket, 's javok megkívánja, hogy megtartsák. Fejedelmeink mindenfelé látatják annak példáját, hogy ők ezen igazságos tekintetet tisztelik: Bécs Brüsszelnek nem német, hanem francia, az olasz tartományoknak pedig olasz nyelven küldözte parancsolatait; Hannover Londonból nem anglus, hanem német nyelven költ rendeléseket veve, 's németül írta, nem angolul, felírásait. A' Tilsiti béke a' Varsói herczegséget a' Szax koronához kötötte: de ott nem a' Drezdai udvar' nyelve a' polgári. A' vas korona azon a' fön ül a' mellyen a' francziáké: és még is Napóleon a' Consultának nem francia hanem olasz nyelven felel a' thronusról, még pedig Parisban. A' Nápolyi, Hollandi, Westpháli thronusokon francia herczegek ülnek: de ezek nem követik <élnék> sem a' Rómaiak' sem a' XIV. Lajos' erőszakjok<k>at 's fortélyok<k>at, 's meghagyják a' nemzeteknek a' magok legfőbb kincseiket; sőt azazal, mint az országglás' igen hathatós eszközzel, népeiknek boldogságára 's thronusaiknak erősítésére 's fényére bölcsen élnek.

Újabb Philosophusaink sokat emlegetik, hogy a' partiális patriotismus kárára van az egésznek, 's azt mi is úgy hisszük, – de csak azon esetben, mikor az ellenkező célú arányoz. Ha az a' nagy test tagjait nem vonja félre, úgy, a' Menenius Agrippa' ismértes meséje szerént, annak még hasznára van. Valóban ezek nem látszanak érteni a' teremtő természet' bölcsességét, melly az egységet a' sokféleséggel jól tudta egygyeztetni. 'S ha a' Linné' tanítványai a' legaljasbbnak látszó növény' kihalatását is egyik neme gyanánt vennék a' gyilkosságának: nem ártja e az magát politikai gyilkosságba, a' ki egy egész nemzet' különbözősége' előlését a' maga ideája' szertelen szeretete miatt javasolja?

A' különböző nyelv, ruha, erkölcs, rendtartások, egy bizonyos önnérvést adnak a' nemzeteknek, 's az büszkeséget szül, melly elfajúlhat ugyan mint minden a' mi az emberiségnek osztályrésze lesz, 's ha túl lép a' maga határán, könnyen a' vétkek' seregébe téved-el. De az egy Római írónak elmés megjegyzése szerént még a' vétkek' seregében is közelébb áll a' maga asszonyához, a' Virtushoz, mint a' többiek. Oda az a' nemzet, mellyben ez a' szép tűz elalszik; nem fog az soha felemelkedni, ha egyszer elesend. De míg mellette áll ez a' Génius, addig még elsiklása is csak arra szolgál, hogy talpra kelvén ismét, annál erősebben álljon. A' bölcs Fejedelem büszkének ohajtja népét, mint címlelapunkon a' Schiller' II. Filepje.

Ezek az állítások képtelenek, és nem kívánnak czáfolást. De annál bővebb vizsgálatot érdemel az az ellenvetés, mellyel nyelvünk ellen némelyek azért kelnek-ki, mivel az a' legszükségesebb, sőt elmúlhatatlan szók nélkül is szükölködik.

Igen is, nálunk *lélek* mind az anima mind a' spiritus. De a' XVdik század' Irójinak munkájában felleljük a' spiritus' ideájára a' *szelletet*, 's Philosophusaink élni fognak az igen jó szóval, mihelytt reája szükségek lésszen, (még pedig, hogy a' szó *ens per se subsistens*-t és ne *productum*-ot fessen), azt, a' *kellek*-ből eredő *kellem'* (Anmuth) hasonlatossága szerént, *szellem*-mé változtatván, mert a' *szellet* annyi mint a' *szellés*; – noha ilyen verbumból eredő substantívum a' *spiritus* és *πνευμα* is. 'S ekkor osztán a' Chemicus *borszellemnek* fogja nevezhetni az *égett-bort*, 's a' Montesquieu' fordítója

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 33 évfolyam 133 szám

Törvények' szellemének az ő halhatatlan munkája' címjét. – Gondatlan Iróinknak 's tudatlan tudósainknak köszönhetjük azt is, hogy most *igaz* mind a' verum mind a' justum. (Illy megtévedést látunk a' görögök után a' deákban is; 's már Horátz ezen versében: *Metiri se quemque suo modulo ac pede verum est*, a' *justum* helyett *verum*-mal élt.) De hány szó van mind a' <görög, mind a' deák, mind kivált a' franczia 's német nyelvben> régi mind az újabb nyelvekben, mellynek értelme különböző, és a' *Metaphysicus'* szoros törvényeivel meg nem fér? Nálunk a' *verum'* ideájának kinyomására készen van a' *való* szó: wahres Gerücht, *való hír*, *histoire véritable*, *való történet*. De nagy baj, hogy régi<bb> Vallástanítóink a' szót, *-ság* terminatiót ragasztván melléje megbocsáthatatlan botlással az *ens'* ideájára ruházták. Ha ez a' veritás' ideájának kifejezésére fordítatik, úgy az *ens*nek kell a' vagyokból új szót csinálnunk. <Ezt helyre hozni Philosophusaink' dolga lészen.> – A' Sinn nálunk is majd *értelem*, majd *érzékenység*, mint a' görögnél, deáknál, németnél. De az a' vád, hogy a' testnek öt érző organumit különös szóval kijegyezni nem tudjuk, igazságtalan vád; az nálunk *érezék* (sing.), *érezékek* (plur.); az *Empfindung* és *Gefühl* majd *ézés*, majd *érzékenység*, változva, mint a' németnél, Poetáinknál pedig *éremény*; az *Empfindlichkeiten* *érzékeny voltom*, *voltod*, *volta*; sőt vagyon szavunk még arra is, a' mit a' franczia és angol *sentimental*-nak 's a' német *Empfindlich*-nak mond: *érezékeny*; úgy hogy a' Yorick' fordítója ennek *Sentimental journeyit* *érezékeny utazásoknak* nevezheti. – A' Négy-palaczk' fordítója az *Eifersüchtot* 's *eifersüchtig*<keit>-ot *féltékeny*-nek 's *féltékenységn*ek mondotta. Az *ige*: *félténi*, meg volt mindég, de elválaszthatatlanul a' maga substantívumától, melly miatt sok esetekben vele élni nem lehetett; mert <mint fordította> fordíthatta volna e p. o. a' Rochefoucauld' fordítója a' 32.d. gnómát: *La jalousie se nourtit dans les dontes*, <azt> *így: a' feleség, férj, vagy szerető-féltés* kétségből él 'stbb. vagy én féltő vagyok je suis jaloux? Az új szó formatiójára elég példánk vagyon: A' *hajlok*, *török*, *fázom*, *alszom*, *érezek*, *kár* szókból lettek: *hajlékony*, *töredékeny*, *fázékony*, *aluszékony*, *érzékeny*, *kártékony*. 'S a' *féltékeny* annál elfogadhatóbbnak látszik, mivel az *ékeny* végezet (mint *pronus* a' deákban) inkábbára vétkes vagy hibás jelentésű. – Így szaporodott-meg kevés esztendőök olta *Lexiconunk* sok igen jó és igen szükséges szavainkkal. Az *ernst* ideájára nem volt jó szavunk, 's az illy tekintet a' *Telemach'* fordítója elakadva *merő tekintetnek* mondotta. Most az *komoly tekintet*, az *ernster Ton komoly hang*. – A' *monumentum*, *cippus*, *emlék*; *Reitz*, *charme*, *kecs*; az *irritation* értelemben pedig *inger*; – *Rival*, *vágytárs*. – *Erhat Recht*, *igaza* van. – *Titel*, *czím*; – *Mind* a' *fabul*, *mind* az *Erzählung*, *mind* a' *Räthsel mese* volt: most a' *mese* csak az *elsőt* jelenti; a' *második*: *rege*; a' *harmadik* még név nélkül van. *Ellenben* a' *Saga monda*; 's nem rosszul. – A' *monstrum csuda* vala; 's így egy neve volt a' *monstrumnak* és *miraculumnak*. *Szabó Dávid*, a' *Poéta*, azt igen elmésen *szörnyeteg*-nek nevezte-el, 's *Iróink*, kik a' szükséges <hasznos> és jó hangzású új szót nem nézik *szörnyetegnek*, örömmel fogadták-el azt. (*Szörny* vagy *szint* olly jó, vagy, rövid volta miatt, talán még jobb volt volna.) – <Minden állat' *szarvát szarvnak* mondottuk; annak még a' *csigáját* is. A' *Bertuch'* fordítója érzette, hogy a' *szarv*, *szaru*, csak a' *materiája* annak, a' *minek* jegyzésére gondatlanul ezzel éltünk, az az csak annyiban *szarv*, *szaru*, a' *mennyiben* nem *hús*, 'stbb, 's *tűröknek* nevezte azt,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 szám

minthogy azon tetemről volt szó, a' mivel az állat *türköl*.> – A' könyvek' pagináját *levél*-nek mondogattuk. Úgy de a' levél kérdésen kívül *folium*; az pedig annyira nem levél, hogy *eggy* levelet *két* pagina téssen. 'S miként mondhatánk vala ki, a' XVd. századbéli kiadású könyvekről szólván, hogy a' Nyomtató a' könyvnek csak *foliumjait*, nem *pagináját* is, signálta? A' Debreczeni Grammatika' Iróji protestáltak a' nékiek németesnek-tetsző *oldal* ellen is. Most a' paginákat *lap*-oknak mondjuk, 's azt nyerénk az új nevezettel, hogy a' mit eddig csak deákul mondhatánk-ki, és azt is *két* szóval és *hét* syllabával <paginával>: *titularis pagina* – most *eggy* szóval, *eggy kétsyllabájú* szócskával: *czímlap*nak nevezhetjük. – Leichtsinnig nincsen meg nyelvünkben: de *gravis* sincs a' németben. Az *könnyelmű* lehetne – (nem nagyobb erőszakkal, mint a' hogy a' *lelki ösméret* forradt *lelkisméretté* 's a' *tudni illik* forradt *tudnillikká*). – A' billig sincs meg: de az a' francziában sincs – azt *méltánynak* mondhatnánk <lehetne>; valamint az adverbium *nyilvánból* lehetne adjektívum *nyilván*, ellökvén mellőle alkalmatlan 's haszontalan társát, a *valót*, mellyel sok helytt, p. o. poezisi munkákban, élnünk nem lehet. E' szerént az öffentlich bekannte sache *nyilván dolog* volna, nem *nyilván-való*; mint a' hogy' Csokonai csinált a' *hamar*-ból *eggy igen szép ódája*' első sorában adjektívumot: *Hamar követje a' tavasz*nak, az az *hamar megjelent követje*. – Eleink, 's még mi is az ő példájok után, az Auratus Equesekét *Arany sarkantyús Vitézek*nek mondták. A' Ritter tehát *Vitéz* volt. Már hogy <szóllítassék mondjuk a'> fordítanánk ezt románokban 's játékszíni darab<jainkban>okban: tapferer Ritter! úgy e: *vitéz vitéz!* Pedig a' Biblia' fordítja a' mennybe-ragadt Proféta' kesergő tanítványával így kiáltatnak-fel: *Izraelnek mind szeke-rei mind lovagjai!* Most elővevénk az avúlni kezdő szót, 's a' Szent István, ' Therezia, ' Malta' Rendeinek Keresztesei *Lovagok*. – Dugonics érzette, hogy a' közép századok' Paladínjaikat ezektől illő megkülömböztetni, 's a' Lovagból *Lovancz*<okat>ot csinált; 's íme a' ki a' Cervantes' geniális románját magyarra fogja fordítani, a' Ritter von der traurigen Gestalt-ot *bús alakú*, az irrender-t *bódorgó lovancz*nak fogja nevezhetni. – Eggy más Irónk, hogy a' gyanús dolognak gyanús nevet adjon, a' Liebling-et *Kedvencz*-nek mondá Dugonicsnak példája után. – De légyen ez elég annak éreztetése végett, hogy Iróink gazdag bányát ásnak. Nyelvünk ugyan az idegen szókat lexiconunkba igen nehezen veszi-fel, mert nékiek más terminatiókat nem tud úgy adni mint a' német és franczia: de abban, hogy a' maga honni szavaiból a' más meg más hajtogatás, kitoldás, nyesdesés; és még öszve forrasztás által is, újakat teremthet, vagy szint olly szerencsés mint ezek, vagy jóval szerencsésebb.

Azok, a' kikkel itt perlünk, nem tagadják nyelvünknek érdemét. Igen is, így szólának; a' magyar nyelvnek nagy poetai gazdagsága vagyon, de nincs philosophiai; alkalmatos a' fennszállongásra: de nem a' könnyebb, a' mulattató, az enyelgő verselés' nemeire; a' társalkodási beszédben pedig épen szegény.

De ha poetai gazdagságot nagy mértékben bír, nem fog e bírni, mihelytt a' philosophiai mezőt művelni fogja, philosophiait is?⁶⁸ Békétlenkedünk e, hogy a' gyermek a'

⁶⁸ Phaeton és Candide le vannak fordítva. Prof. Bene Peter Medicinát, Prof. Sárvári a' Philosophiát Debreczenben magyarul tanítja. Bárány, Horváth Ádám és Dr. Nagy Sámuel Psychológiákat, Fejér Anthropológiát írtak, Dienes Természeti törvényt, Szép Aesthetikát írtak, Verseghi pedig a' Teremtésről egy nagy poemát

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 3 évfolyam 137 szám

meglett férfi' hangján nem beszél? 'S mi vala a' legszebb, leggazdagabb nyelv' sorsa, melyet valaha emberi ajak szóllott? nem az e, hogy elejénte az is csak poetai gazdagságot bírt? 's írtak volna e azon a' Xenophonok és Plátók, ha elébb Homérja nem volt volna? – Oh, az a' vád, mellyel e' részben terhelhetünk, a' legigazságosabb ok az örvendésre! Épen ennek köszönhetjük, hogy nyelvünk a' poezis' míveire soha nem lesz olly épen alkalmatlan mint a' francziák' igen kimívelt, igen csinos, igen bőv, de magoknak az ő első karú Írójknak vallások szerént is képtelen, józan és hideg, metaphysicus nyelvek: a' philosophiaiban pedig, ha a' környülállások kedvezni fognának, annál elébbre mehetnénk, mivel az ő kincseikkel meggazdagodva kezdetnénk-el kereskedésünket, 's nyelvünk a' legkomolyabb tárgyak körül is, mint egykor a' görögöké, mindég virító lenne.

Hogy nyelvünk a' szép társalkodásra nagy részben alkalmatlan, azt igazságosak vagyunk megvallani. De hogyan is kívánhatni, hogy az már is simúlt légyen? Azt városi egygyüttlakás, királyi udvar, gazdagság, játékszín, muzsika és festés, a' tudományoknak magyar nyelven tanítása, leginkább pedig a' kényesbb ízlésű Írók' sokasága szokta adni a' nemzeteknek. Mi falun lakunk 's eltespedünk mezei gondjaink között, mert hanyadikunk az, a' ki olvas, és magyarul? A' gazdagok városokba <vonják> kelnek ugyan, <magokat> de nyelvünknek inkább vesztére mint javára, mert ott mind magok, mind kivált gyermekeik, idegen ízlést szívna-be, 's felejtik honni nyelveket. Igy vala ez nem sok esztendőkkel ezelőtt Bécsben is, hol az Austriai nagyok, szegénynek és durvának gondolván a' Gellert' és Rabener' nyelvét, 's szégyelvén azon beszélni a' mellyen a' köz nép szóllott, fényes circulusaikban csak francziául és olaszul társalkodtak, valamíg Sonnenfels a' legszentebb 's bölcsebb patriotismustól indítva, tekintetbe hozta a' hazait, 's Bécsnek Blumauereket, Rátschkyakat, Alxingereket teremte. – A' mi nyelvünk, melly a' historiai stylusban mindennel bír, valamivel bírnia kell, a' csinosbb társalkodás' stylusában valóban olly igen hátra vagyon, hogy a' Marmontel' regéjinek újabb fordítója, ki a' nemzetnek öt kötetben ad idegen remekeket a' stylistika' külömbféle nemeiből, 's Rochefoucauldöt három nyelvben adja-ki, azt vallja, hogy néki a' Klopstock' és Oszszián' darabjait jóval kevésbb munkába került dolgozni mint a' Marmontel' regéjít, vagy Emília Galottit és Minnát, 's a' Rochefoucauld' kised munkáját, és hogy ő, félvén, nehogy nyelvrontónak kiáltassék azok által, a' kik azt hiszik, hogy az Írónak <nem szabad> a' nemzet' ízlését nem megelőzni, hanem <azt> követnie kell, annak megmutatásául, hogy úgy, a' mint ezek kívánják, ő is tud magyarul, kéntelennek látta magát, gyűjteményébe egy olly alacsony beszédű darabot felvenni, mint a,' Moliere' *Medécin malgré lui*-e után nationalisált, *Botcsinálta Doktor*. – Már avagy csak az elviselhetetlen nyűg rajtunk, hogy, elhagyván az eleinknél szokásban volt, biztos *Kegyelmed* és *Kend* megszóllításokat, mellyek nálok épen úgy nem valának durvá<bbak>k.

kezdet. Az Író azt óhajtja, hogy philosophiai munkákat nem mások hanem legcsinosbb ízlésű Íróink írjanak 's fordítsanak; nevezetesen, hogy valaki közzülök a' Wieland' Agathodaemonját fordítsa. Ez által, alig lehet képzeln, mit nyerne a' nyelv.

**JANKOVITS LÁSZLÓ: HAZUGOK, FECSEGŐK, ÁLMODOZÓK.
TANULMÁNYOK A RÉGI MAGYAR KÖLTÉSZETRŐL**

Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 129 l. (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 7).

A Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok sorozatának egy újabb, immár hetedik kötetét üdvözölhetjük, amely Jankovits László tanulmányait adja közre. A szerző az *Accessus ad Janum* (2002) című nagy-sikerű monográfiája után ezúttal a régi magyar poézisről szóló írásait gyűjtötte össze s rendezte koherens egésszé.

Jankovits László több szempontból közelít a régi magyar költészet világához, s épp ez teszi izgalmassá a tanulmánygyűjteményt. A kötet három fejezetből áll és összesen tizenegy tanulmányt tartalmaz a régi magyar irodalom témaköréből. *Szóbeliség és írásbeliség*: ez az első fejezet, mely három tanulmányt ölel föl. Az első dolgozat *P. mester, a hazugok, a fecsegők és az álmodozók* címmel Anonymus *Gesta Hungarorum*ával foglalkozik. Lényeges új nézőpontból is tárgyalni P. mester munkásságát. Ezt maga Jankovits László is megfogalmazza a tanulmány bevezetőjében: „Nem könnyű annak a dolga, aki a maga korában mesternek, az utókor által valószínűleg véglegesen Anonymusnak mondott P. mester gesztájába bonyolódik. Nincs az a kis rész, amelynek vizsgálata során nem kell félnie attól, hogy már elvégzett dolgot végez újra, figyelmen kívül hagyva a szakirodalom eddigi eredményeit. Ez a balsejtelem talán nem fog sűrűn valóra válni akkor, amikor P. mester *Gesta Hungarorum*ának egy részét, a geszta prólogusának sokat emlegetett sorait tárgyal-

juk, amelyben – többek között – a köznépről és a jokulátorokról esik szó.” A tanulmány célja az eddigi kutatások összefoglalása, amit egy javaslat követ, mely szerint egy új értelmezéshez új szempontú megközelítés szükséges. A kutatás eddigi eredményei feltárták Anonymus közvetlen forrásait a középkori történetírásban. Jankovits László számos gestát említ a középkorból, melyek fő kérdése a valóság és képzelet, a *songe* (álom) és *mensonge* (hazugság) játéka a történelmi valósággal. Hogyan is kell valójában históriát írni: igaz történetek dicséjének egy kort és egy királyt, vagy „csalárd mesék álmodozzának” róluk? Jankovits László a kutatástörténet áttekintésével számos példát hoz erre a kérdéskörre, mindezt pedig kibővíti új forrásokkal, párhuzamos helyekkel, melyek már nem csak a *songe/mensonge* kérdéskörét ölelik fel, hanem elmélyülnek a stilsztika, a retorika történetében is. Azt a problémát, hogy a történetírásban mit szabad és mit nem, Guibert de Nogent 12. századi munkájára hivatkozva tárgyalja. *A Gesta Dei per Francos* előszavában a középkori szerző szintén azt vitatja, hogy mit és mit nem illik használni, elvetendő-e a „költői locsogás” a szent ékesszólás világában. Anonymus munkáját mindezek alapján Jankovits abból a szempontból vizsgálja, hogy milyen „mesterségbeli elvek” határozzák meg P. mester látásmódját.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

A kötet első részének második dolgozata *Az első szent költők? A vates szó jelentése a Planctus destructionis regni Hungariae per Tartarosban* címmel érdekes problémát taglal a *vates* szó jelentésének vizsgálatával. A *vates* szót hallván szent, vezető alak jelenik meg képzeletünkben, régi magyar költészetünkre gondolva pedig első költökként Janus Pannonius és Balassi Bálint alakjai merülnek fel. Mind ezt cáfolja a dolgozat, mely több mint két évszázaddal korábbra tekint vissza. Első *vateseink*, az *almi vatesek* a 13. század derekán a tatárral vívott csatában, főpapok és főurak oldalán küzdve estek el. A horatiusi *vates* szó és a *szent költők* viszonyát az említett *planctus* elemzésével vizsgálja a szerző. A dolgozat végén a kutatás eredményeként árnyaltabb, teljesebb képet kapunk a Magyarországot sirató 13. századi *vates* alakjáról.

A kötetben következő tanulmányt mondhatjuk a monográfia egyik legnagyobb munkájának, mely *A szóbeli kultúra és a Cantio de militibus pulchra* címmel a Kuun-kódexben talált *Cantio* szövegével foglalkozik. A dolgozatban a kutatás történetét áttekintve a szerző hiányolja, hogy sokáig nem készültek önálló tanulmányok a szövegről. A *Cantio* vizsgálatát aszerint osztályozza Jankovits, hogy irodalmi, népköltészeti produktumokhoz vagy históriás énekhez hasonlítható-e a *Cantio* a korábbi szakirodalom szerint, majd stilisztikai vizsgálat és szövegelemzés következik. A mű kapcsán felmerülő alapkérdésre – miért lehetséges az, hogy a *Cantio* egyedüli példányként szerepel irodalmunkban? – a választ az orális és az írásbeli hagyomány kölcsönhatásában találja meg a szerző.

A tanulmánygyűjtemény következő fejezete Janus Pannonius munkásságának

szentel három írást. Mindhárom érdekes, színes képet fest Janus költészetéről. Az első szöveg *Agnes, Iuppiter, Venus* címmel rövid, bár tartalmas értekezést ad Janus *De Agnete* című epigrammájáról, mely a mai kutató szemével nézve „Janus Pannonius egyetlen olyan verse, amelyben az udvari szerelem kifinomult hangján szól.” Érdekes kérdést vizsgál Jankovits László az epigrammával kapcsolatban. Kiemeli a vers negyedik sorát, melyben a költő a szeretett Ágnes szeméit egy csillagpárhoz, Venus és Iuppiter „kettőséhez” hasonlítja. A mitológiában jártas olvasót is zavarba ejti a kérdés: „Miként kelhet egybe az istenek atyja és lánya, Venus?” A felhozott szövegpárhuzam Vergilius *Aeneis*éből való, ahol Venus és Iuppiter találkoznak egymással. E talány megfejtéséhez pedig segítség az asztrológiai elemzés, amit már Galeotto Marzio is alkalmazott a két bolygó együttállásának leírására. A csillagállást Janus is jól ismerte Vergilius eposzából, bár elképzelhető, hogy Venus és Iuppiter emlegetése nem más, mint a szeretett Ágnes szemének szépségét dicsőítő egyszerű kép.

A fejezet második dolgozata *Az ingenium fogalma Janus Pannoniusnál* címmel az *ingenium* mint tehetség, képesség fogalmát vizsgálja Janus költészetében. A fogalom meghatározását a szerző Horatius és Petrarca *ingenium*-értelmezéséből indítja. A humanista műveltségű *poeta doctus* tisztában volt a fogalom jelentésével és alkalmazta is költészetében. Saját *ingenium*áról és önmagáról szól az *Ad animam suam* című költeményben. Az *ingenium* mellett fontos megállapításra hívja fel maga a költő és a szerző is a figyelmünket. A versben hallunk Janus alkotói válságáról, a silány versek születéséről; a गया-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2022 évfolyam 137-138. szám

rázat szerint nem a tehetséggel, az *ingenium*mal van a gond, hanem magával a hellyel, mely börtönként tartja fogva a szárnyalni kívánó tehetséget.

Egy elutasítás háttere: Az 1465-ös magyar követség Firenzében című tanulmányában a szerző Janus és a magyar delegáció 1465-ös firenzei látogatását vizsgálja. Miért kapott a magyar küldöttség nemleges választ a firenzei Signoriától? Az elutasítás történetét és okait részletesen ismerteti Jankovits László. A régi adatokat új forráscsoport, a *Consulte e Pratiche* iratanyaga alapján bővíti.

A tanulmánykötet utolsó egységét a Jagelló-kori költészetnek szenteli a szerző. A nyitótanulmány Jacobus Pisónak Janus Coryciushoz írt versét tárgyalja. A kettős tükör bemutatja magát Jacobus Pisót és a vers címzettjét, a luxemburgi származású Janus Coryciust is, akit mecénásként „előzönlöttek” a hozzá írt versek. Jankovits László Piso dicsőítő versének részletes, körültekintő mitológiai magyarázatra épülő értelmezését adja.

A két humanista közötti kapcsolatot tárgyaló dolgozatot követi az *Erasmus, Piso és az iszákos bohóc* című tanulmány. A dolgozatban Jacobus Piso és Erasmus levelezésén keresztül összetett képet kapunk arról, hogy ki is lehet a sírfeliratokban oly sokat emlegetett „iszákos bohóc”. A szerző Klaniczay Tibor megállapításaira támaszkodik, tovább bővítve azokat újabb adalékokkal. A levelezésből megtudjuk, hogy ez a különös figura a portugál származású Hermicus Caiadus, akit túl korán ragadott el a halál, mégpedig különös módon az *angina vinaria* (a szerző fordításában: „borokgyík”) nevezetű „betegségben”. Erasmus tehát ez okból írta meg epitáfiumát. Jankovits László a verseket

latinul és magyar fordításban is közli. Élvezetes az epitáfiumban szereplő rejtett szójátékok elemzése, a *bibere–vivere* (inni–élni) szókapcsolat játéka. A tanulmány végén a szerző összeveti Erasmus sírversét Piso epigrammaciklusával. Az „iszákos bohóc” életkorával is játszanak a költők, s mindezt a játékot a szent cél, a költemény érdekében teszik, ugyanis Erasmus és Piso „a versben megfogalmazható és elég hatásosan előadható számot választott, s egyikük sem bajlódott a tényleges, de nem érdekes életkor versbe foglalásával.” Az „iszákos bohóc” esete után Piso Szalkai László esztergomi érsekhez írt verseit elemzi Jankovits. Szokatlan a hangneme, hiszen Piso olykor látszólag tiszteletlen módon fogalmazott a költeményekben.

A kötet tizedik dolgozataként szerepel a *Magyarország-kép Valentinus Cybeleius Pannónia-ódájában*. A szerző az egész ódát közli, mely a Mohács előtti Magyarország-képek egyik leggazdagabban kidolgozott szövege. Valentinus Cybeleius (azaz Hagymási Bálint) ódája 1509-ben jelent meg Bolognában. Klasszikus toposztokat használ a versben Cybeleius. Jankovits László a klasszikus reminiscenciákat vizsgálja, komparatív módszerrel elemzi az ódában szereplő képeket, kifejezéseket, összevetve azokat Martialis és Ovidius szövegeivel.

A *Hazugok, fecsegők, álmodozók* utolsó tanulmánya az *Aranykor a Mohács előtti Magyarországon* című dolgozat. A szöveg Stephanus Taurinus *Stauromachiájának* felépítéséhez szolgál újabb adalékkal. Jankovits részletesen vizsgálja, hogy miért és milyen módon építi be eposzába a humanista alkotó az aranykor-mítoszt.

A szerzői tanulmánykötetek sorozatának 7. darabja új színfoltként jelenik meg a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX évfolyam 137 szám

szakirodalomban. A kötet szerzője egyéni stílusával, „ingeniumával” olvasmányos tanulmánykötetet állított össze, mely nem csak a tudomány művelőinek szolgál a későbbiekben hasznos forrásként, hanem a régi magyar irodalom iránt érdeklődő nem

szakmabelieknek is izgalmas olvasmányélményt nyújt. A gazdag jegyzetapparátus már önmagában is hasznos segédanyag a magyarországi neolatin irodalom ismeretéhez.

Antal Anikó Zsuzsanna

NAGYARI JÓZSEF TÁBORI PRÉDIKÁCIÓI 1681–1683

Sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta, a jegyzeteket, az előszót és a bevezető tanulmányt írta Győri L. János, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, 270 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Források [Régi Kortársaink], 9).

A Csokonai Könyvtár irodalomtörténeti forrásokat közreadó sorozatában jelent meg Nagyari József 1681–1683 között keletkezett tábori prédikációinak gyűjteménye Győri L. János szerkesztésében. E kiadással az erdélyi udvari lelkészek prédikációinak gyűjteménye tovább bővült, melynek jelentősége nem csupán az, hogy lehetővé teszi a korszak mélyebb megismerését történelmi és irodalmi szempontból, hanem emellett bepillantást enged a kor emberének világ- és életfelfogásába, érzésvilágába, s úgy gondolom, a mai kor embere számára is fontos üzenetet hordoz.

A szerző Nagyari tábori prédikációit – más prédikációival egybekötve – a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában találta meg, a könyvben közli az erdélyi közgyűjteményekben található kéziratot Nagyari-prédikációk adatait is. Győri L. János bevezető tanulmányában rövid, átfogó képet nyújt a 17. század második felének történetológiai gondolkodásáról, mely az apokaliptikus világszemléleten és a zsidó–magyar sorspárhuzamon alapult. A rendkívül gazdag jegyzetanyag a laikus olvasó számára segítséget nyújt a korszakban való tájékozódáshoz, a történész számára pedig a további vizsgálatok folytatá-

sához. Győri L. János minden prédikációhoz magyarázatot fűz, melyben annak keletkezési körülményeit és a textusválasztás sajátosságait ismerteti, bizonyítva, hogy a kor embere a történelmi eseményekben Isten üzenetét kereste, azokban Isten tervének megvalósulását látta.

Nagyari József (1650–1694) a magyar puritanizmus mérsékelt ágához tartozó Nagyari Benedek fia, a váradi, a kolozsvári és a sárospataki iskolában tanult, 1674–1679 között peregrinus diák volt Németalföldön, 1679-től fogarasi lelkész, Tofeus Mihály püspök veje, ez évtől udvari lelkész haláláig. Apafi Mihály udvari papjaként vett részt az 1681–1683. évi három hadjáratban, itt elhangzott tábori prédikációit jegyzetei alapján Teleki Mihály erdélyi főgenerális kérésére 1684–1685-ben szerkesztette meg a könyvben közölt formában, ám a politikai változások következtében a gyűjtemény akkor nem jelenített meg.

A 16. századi Magyarországon kialakuló bibliai történelemszemlélet a kor eseményeiben Isten tervének megvalósulását látta, saját korát apokaliptikus időnek élte meg, melyben az utolsó időkben megjelenő és Isten népét pusztító Antikrisztus

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

szerepét a pápa és a török töltötte be. E felfogáshoz társult még a zsidó–magyar sorspárhuzam, mely Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről* című versében jut kifejezésre elsőként. Eszerint a magyar népet Isten ugyanúgy, mint egykor a zsidó népet kiválasztotta. Szövetséget kötött vele, országot, feladatot, jó királyokat adott neki, de Isten választott közössége letért az általa kijelölt útról, ezért következett rá a büntetés, mely majd akkor fog véget érni, ha őszinte bűnbánatot tartanak és megtérnek. A párhuzam Nagyari textusválasztásában is jól megfigyelhető, három kivételével ószövetségi textusokra építi prédikációit. Néhányat közülük saját értelmezéssel is megtold, melyben a fejedelemre és a táborra vonatkozó intelmeket fogalmaz meg. Talán itt merülhet fel a puritanizmus hatása Nagyari szemléletében. Prédikációihoz fűzött intelmeiben nagyrészt a hívő magatartás, a kegyes életvitel fontosságára hívja fel a figyelmet, kimondatlanul is kiemelve azt a tényt, hogy az istentisztelet hallgatása önmagában kevés, ha nincs hatása a mindennapi életben, utalva ezzel Jézus „Eredj el, és te is a képen cselekedjél!” felszólítására.

Az ország megosztottságának, a háborús pusztításoknak szünni nem akaró terhe a 17. századi Erdélyben átértékelte a török

szerepét. Sokan továbbra is a zsidó nép példáját alapul véve Isten büntetésének eszközét látták benne, a magyar puritánok viszont Isten kegyelmének eszközeként, a nép Istentől rendelt védelmezőjeként értelmezték a török politikai és katonai tevékenységét. A 17. század második felében a történelmi események hatására felerősödik a történelemszemlélet apokaliptikus jellege, mely Bécs ostroma közeledtével Nagyari prédikációiban is egyre jobban érezhetővé válik, az ostromot szinte az idők végezetének mindent eldöntő harcaként, elkerülhetetlen isteni ítéletként állítja elénk.

Érdekes lenne megvizsgálni, hogyan hatott Nagyari történelemszemléletére Bécs ostromának sikertelen kimenetele és a török elleni háború megindulása, mely tulajdonképpen ellentmondani látszik koncepciójának, ám sajnos későbbi írásai nem állnak rendelkezésünkre.

A kötet szervesen illeszkedik azoknak a magyar nyelv- és kultúrtörténeti dokumentumoknak a sorába, amelyek hitelt érdemlően bizonyítják a 17. századi magyar nyelvfejlődésben a protestáns szóbeliség és írásbeliség jelentőségét. A kiadvány nemcsak történettudományi jelentőségű, hanem a magyar nyelvű retorika alapjainak mélyebb vizsgálatához is fontos adalék.

Sziráki Szilvia

HISTORIA LITTERARIA A XVIII. SZÁZADBAN

Szerkesztette Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor, Budapest, Universitas Kiadó, 2006, 711 l. (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).

A *historia litterariát* meghatározásba foglalni aligha megoldható feladat, s különösen az kialakulása korszakában. Kísérletként, munkahipotézisként voltak, vannak ilyen próbálkozások, s mint látni fog-

juk, többnyire kiegészítésekkel, problémák, kialakítandó módszerek, feladatok jelzésével. Az előttünk fekvő kötet szerkesztői e tudás birtokában és a feladat súlyát ismerő alázattal gyűjtötték össze

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

impozáns anyagot a 17. s főként a 18. század ide vonható törekvéseiről, helyenként kitekintve a 19. század egy-egy eredményére. A gyűjtemény egy tudományos tanácskozás anyagára épül, s mint a bevezető pontosan jelzi, nem az irodalomtörténet előtörténetét adja, hanem az új kutatások eredményeit bemutató esettanulmányokat foglal össze.

Négy nagy fejezet csoportosítja 32 tanulmány anyagát, a *Függelék* két bibliográfiát is közöl. Az első nagy rész *A magyar irodalomtörténet-írás kialakulása* címmel hozza mindazt a sokféle törekvést, amelyek a maguk körében hozzájárultak, segítséget, anyagot adtak az irodalomtörténet-írás fejlődéséhez. Tanulmányokat olvashatunk itt grammatikákról, életrajzi lexikonokról, írói jegyzékekről, az irodalomtörténeti szerephagyományról. A második rész az *Irodalomelméleti törekvésekről* szól. Műfajgtörténeti leírásokat látunk drámáról, képerversekről; aztán beszámolókat színházról, poétikáról, retorikáról, a korabeli verselméletekről, a magyar nyelvűség programjáról, funkcióiról, a program eredetének vitatott kérdéséről. A harmadik részben, *Az irodalomkritika kezdetei* címűben megismerhetünk néhány jellemző vonást a kor irodalomszemléletéről, az esztétikai gondolkodás alakulásáról, a kritikus magatartásról, az írói szerepértelmezésről. Jelentős tudnivalókról számol be a negyedik rész, *Az irodalomtudomány intézményesülése és a folklorisztika előzményei* címmel. Az író és az olvasó, a kiadványok és a befogadók kapcsolatát megvilágító elemzések találhatók itt, a szóbeliség és az írásbeliség sajátos, korabeli, átmeneti formáit ismerhetjük meg. A kötet anyagának e leegyszerűsített el-sorolása – gondolom – így is világosan

jelzi, hogy a 18. században a *historia litteraria* legfőbb jellemzője a *sokszínűség*, témákban, módszerekben, célkitűzésekben, a munkásságukat megalapozó eszmékben, magatartásokban.

A gyűjtemény legfontosabb kérdésköreinek áttekintésében nagy segítséget ad Tüskés Gábor bevezetése és a könyvet nyitó nagy ívű tanulmánya, amely alcíme szerint koncepciókat, módszereket, kutatási lehetőségeket foglal össze. A szerző Tarnai Andor úttörő munkássága s a német kutatások tanulságai nyomán tekinti át a *historia litterariáról* kialakult nézeteket. A német tanulmányokban is eltéréseket látunk a téma megközelítésében. Van olyan szerző, például Klaus Weimar, aki a *historia litterariát* a filológiai gondolkodás történetéhez kapcsolja; Fohrmann és Vosskamp kutatócsoportja a diskurzuselemzésre, az intézménytörténetre, a rendszerelméletre épít; vizsgálják aztán társadalmi beágyazottságát, az irodalomtudományi módszerek és elméletek, az önreflexió, az irodalomtudomány teljesítménye és funkciója jelenségeit. Tüskés Gábor gazdag anyagának további részletezése helyett inkább a korabeli magyar sajátosságokra hívnánk fel a figyelmet, a recenzió keretében válogatásra kényszerülve.

A különbséget Tarnai Andor nyomán meghatározó érvényűen összegezi Kecskeméti Gábor: „a XVIII. században, amikor Nyugat-Európában már elérkezik a lezárt korszakra vonatkozó literatúratörténeti összegezések ideje is, Magyarországon lezáratlanul, a jövő felé nyitottan állnak az irodalomtörténeti folyamatok.” (66.) A német tanulmányokból ismertetett területek, módszerek, értelmezések stb. feltételezik bizonyos nagyságú, rendezettebb írott anyag meglétét, amely nálunk

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137 szám

sajnálatosan hiányzott, illetve éppen ez a korszak, a 17–18. század kezd a korábbiánál szervezettebb, tudatosabb építkezésbe, az alapok lerakásába, a kiemelt jelentőségű gyűjtőmunkába. A gyűjtés fontosságáról szól a bevezető tanulmány is, az erről írott fejezet nyilván tudatos szerkesztés révén lett az első, legnagyobb terjedelmű rész. Anyaga igen változatos, értékes eredményeket ismertet. A feltáró munka már önmagában is érték, egy-egy adalék, adat tisztázása nagy segítség lehet minden további lépésnél (így például a Janus Pannonius grammatikájáról írottak Bartók István tanulmányában, 106–110). A gyűjtésben is domináns vonás a különféleség: Szelestei N. László az iskolák magyar nyelvű kézirataira hívja fel a figyelmet (92); a grafomán Hrabovszky Györgyöt a soproni evangélikus egyházhoz kapcsolódó iratok érdeklik, erről ír Kovács József László (153–156); az erdélyi szász Seivert lexikonában főként az írók számbavételére törekszik, erről Lőkös Péter számol be (143–152). E kiragadott példák közül, s a kötet több más írásából kiderül, hogy a korabeli szerzők nem valamely határozott terv szerint dolgoztak, hanem főként azt az anyagot szedték össze, amihez hozzáférhettek, ami érdeklődésük körébe esett. Céljuk főként a számbavétel, felmutatni, megőrizni azoknak neveit, munkáit, akik a irodalomtörténeti ágában nyomot hagytak. E megőrző tevékenységben – különösen, ha írói pályákról volt szó – természetes eljárás volt, hogy ellenőrzés vagy hivatkozás nélkül vették át az általuk ismert művek, gyűjtemények anyagát. Bretz Annamária kimutatja, hogy még Bod Péter sem olvasott el minden számba vett könyvet (130); Hrabovszky György Rotarides Mihály írói lajstromát bővíti, s persze

többen támaszkodnak Bod Péter, Czvittinger Dávid, Wallaszky Pál összegyűjtött anyagára. Elsősorban a dokumentációra törekedtek, adatok, körülmények lejegyzésére – ténymegőrző munkásság volt ez mindenekelőtt, nem érték-mérlegelő; néha még az ismertetések hosszúságát is a fellelhető anyag mennyisége határozta meg (147), nem a szerzők, művek jelentősége. Mindez persze nem jelenti az érték szempontok, a vélemények, az ítéletek teljes hiányát. Érvényesül például a felekezeti elfogultság: Bod Péter a protestáns, Belnay György a katolikus szerzőket preferálja, olvassuk Petróczi Éva és Lipp Veronika tanulmányában (140, 171); Kovács Sándor Gyöngyösi bemutatásában kiemelten értékeli a szerző szépírói nagyságát, írja Demeter Zsuzsa (379).

A gyűjtő munkálatokban, a literátorok számbavételében nagy tere van az életrajzoknak. A követett példák, Bod Péter, Czvittinger is gondosan dokumentálták a szerzők életútját; írásaik sajátosságát, módszereiket érdemes közelebbről is megvizsgálnunk. Általánosan jellemző, hogy leginkább az életpálya egyes állomásait, s ha van, ennek adatait sorolják (iskolák, utazások, foglalkozás, közéleti szerep), munkásságuk is főként egy-egy adat (címek, tervek) felsorolásában van jelen, nem azok részletesebb bemutatásában, jelentőségük mérlegelésében. Szívesen és részletesen írnak viszont egy-egy eseményről. Bod Péter például, mint Bretz Annamária tanulmányában olvassuk, elsorolja egy-egy író (Szepsi Csombor Márton, Bogáti Fazakas Miklós) utazásait (124); Benkő József papi hivatásának megpróbáltatásairól Petróczi Éva tanulmánya ad plasztikus képet. Nála olvassuk az életrajzok egyik sokatmondó, jellemző vonásáról: „Bod szándé-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

ka nem egy irodalmi panoptikum létrehozása volt, hanem a kiválasztott tollforgatók visszaszólítása a létbe, a maguk eleven mivoltában.” (133.) Ez a törekvés aztán öröklődik, Révai, Dugonics, Batsányi, Kazinczy szintén nagy gonddal gyűjtötték össze az általuk kiadott, bemutatott írók arcképének ilyenféle adalékait: írnak például a szerzők külsejéről, mindennapjaik tevékenységéről, viselkedésükről, beszédmódjáról. Az élőként bemutatott író így mintegy kortársukká válik, a kapcsolat a múlt és a jelen között „valóságos”, eleven, a körükbe emelt alkotók mintegy kortársukká, munkatársukká válnak, részesei annak a kultúrát alakító törekvésnek, amelyet az újat kezdés öntudatával hirdettek a maguk tevékenységéről és saját korukról. Balogh Piroska írja, hogy lapok, összefoglaló munkák szerkesztésénél egyaránt felvettek régi és mai írókat, közöttük nincs éles választóvonal (191–192). Arról olvassunk itt, hogy az 1777–1797 közötti időszak kulcsszava az „ébredés”, ennek jegyében mosódik el a határ hagyomány és folytatása között. Egyelőre az alapok erősítése jegyében folyik az elődök keresése, bemutatása. Példáik, felhasználhatóságuk problematikája már felmerül Bessenyeinél, de főként a 19. század elején, a nyelvújítás vitáiban válik alapkérdéssé.

A literátori pályák eseményeinek sorolásában többnyire a kronológia rendjét követték, bár ezt sem következetesen, merev rendszerességgel. Ezzel, mint Egyed Emese írja, „valamiféle belső rendszerteremtés igényét mutatják” (407). Koránt sincs szó még e „rendszerteremtésben”, a pályaképekben a fejlődés vizsgálatáról, a történetiségben kibontakozó út különböző etapjainak egymásra épülő, építhető rendjéről vagy akár tendenciáiról. Ám ebben a

primér, adatrögzítő munkásságban voltaképpen az „anyagi” alapokat, azaz dokumentumokat fektették le a későbbi, a Herder utáni kor történeti, fejlődéstörténeti rendszerű vizsgálatai számára. Itt emlétem Voigt Vilmos tanulmányát, amely a történeti folklorisztika jelentős problémáit veti fel, amelyek haszonnal alkalmazhatóak az irodalomtörténet-írás számára is (501–514). Balogh Piroska említett írásában olvashatunk aztán arról is, hogy a Schediusszal levelező német Eichorn (Rummy, Kazinczy is ismerte) miként fejtegette a kultúrtörténeti narratívákban a fejlődéstörténet fontosságát (190–191) – adalék ez is a történetiség alakulása idejéből.

Valószínű, hogy a későbbi kutatásokban a szerzők a témáikhoz, problémáikhoz eligazítást, adatokat nyújtó tanulmányokat fogják keresni a kötetben. De minden bizonnyal feltehető, hogy lesznek, akik az irodalomtörténet kialakulásának historikus folyamatát vizsgálva veszik kézbe a kötetet, s az alapok, a kezdetek útjelző, útmutató irányaihoz várnak eligazítást. Ezen igényre figyelve, s főként a kötet sokszínűségére tekintettel igen hasznos lett volna a könyv végén egy zárótanulmányban, „epilógusban” számba venni, hogy az itteni esettanulmányokban feltárt adatok, témák, módszerek, problémák milyen eredményekkel, tanulságokkal segíthetik az irodalomtörténet-írás kialakulását. Egy, akár csak felsorolásszerű summázat megemelné az itt közölt tanulmányok értékét, s további eligazítást nyújtana a későbbi, a bevezetőben is jelzett, elvégzendő kutatások számára. Néhány példát mondanék.

Az itt olvasható gyűjtőmunka egyes eredményei, adalékai bizonyosan beépülhetnek a műfaj történet ágazataiba; a nyelvkérdésről szóló tanulmányok ered-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2023 évfolyam 137 szám

ményei (a nemzeti identitástudat erősödése, reprezentációja, a nyelv eredetének meg-megújuló vitái) az irodalomtörténetírás nemzeti vonalának erősödéséhez nyújthatnak adalékokat. Kiemelhetők lennének az összegzésben azon írások tanulságai, amelyek a minden tudományt összefoglaló 18. századi *historia litteraria* körében a szépirodalmi értékeket hangsúlyozzák, hiszen ekkor minden egyes, akár szűkszavúan leírt tétel tudományunk önállósulásának kezdeteit, egyes állomásait jelzi. Néhány összegző műben (Bod Péternél, Czvittingernél) s más tanulmányokban szólnak a korabeli szerzők a szépen írás rangjáról, a tudományos értékektől elkülönített funkcióról; a retorikai, poétikai tanításokban a szépen, hatásosan írás szabályait rögzítik; az egyik folklorisztikai tanulmányban pedig a populáris irodalom térnyeréséről is olvashatunk. A kitekintés jegyében is értékesek azok az írások, amelyek a 18. századi művekhez, hagyományokhoz kapcsolódva a 19. század ide köthető jelenségeiről szólnak. Debreczeni Attila és Borbély Szilárd a korszakváltást az esztétikai érték lassú erősödéséhez, a szépirodalom formálódó autonómiájához köti; Fenyő István Döbrentei Gábor folyóiratában látja a Bod Péternél csak szétszórta-
tan kiemelt irodalmi értékek átvételét és felerősítését; Gyapay László a kritikusi szerep felhatalmazásának egyik lényegi összetevőjeként jelöli meg a szépirodalom önállósodását; Dávidházi Péter a 19. századi irodalomtörténet-írást jellemző, kulturális, irodalmi értékeinket védő, igazoló érzület előzményeit világítja meg korabeli szerzőknél. Az itt található adalékok mellett a továbbvitt, átformálódó módszerekről, az irodalomtörténet-írás tudatosulásának egy-egy meghatározó sajátságáról

kapunk képet. Az említett példák, tanulságok a kötet elején olvasható programtanulmányban felsorolt feladatokhoz is kapcsolódnak, így például a retorikák, a poétikák elemzése, a folyóiratok, a „félirodalom” feltérképezése igényéhez, és sok minden máshoz. Érdemes lett volna az elvégzendők átgondolt kijelölése után az elvégzettek értékeit, érdemeit is kiemelni s a folyamathoz kapcsolni.

A könyvet a *Függelék*ben két bibliográfia egészíti ki. Az egyik, Knapp Éva munkája az ELTE Egyetemi Könyvtárban rendezett kiállítás katalógusa *Historia litteraria a XVIII. században* címmel. Érdemes volt itt is publikálni, hiszen a kiállítások után az adatgazdag katalógusok könnyen a feledés sorsára jutnak. Külön értéknek tartom, hogy ebben található néhány olyan könyv adata, amelyek az alapművekhez tartoznak. A Bretz Annamária–Csörsz Rumen István–Hegedűs Béla által összeállított *Irodalomtörténet-írás Magyarországon a XVIII. században* című válogatott bibliográfia széles körűen informatív anyagából, mint a bevezetőben olvassuk, tudatos szerkesztői megfontolás alapján hagyták ki az irodalomtörténet, az irodalomelmélet, a kritika, a közönségkapcsolatok korabeli forrásmunkáit és szakirodalmát. E szakterület valóban túl tág körű (Tüskés Gábor programtervezetében külön feladatkörként jelöli meg elkészítését). Viszont, mint a bibliográfia szerkesztői írják, az „érintkező tudományterületekről” (nyelvtudomány, történettudomány, egyháztörténet, könyvtártudomány) felvettek néhány olyan művet, amelyeket nélkülözhetetlennek tartottak az irodalomtudomány alakulása szempontjából. E nézet alapján vélem úgy, hogy ide tartoznék néhány retorikai, poétikai könyv, annál is

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200 8 CX 2016 évfolyam 137-138. szám

inkább, mert a kötet néhány tanulmánya foglalkozik e művekkel, több lábjegyzet hivatkozik rájuk, sőt, taglalják a *historia litteraria*ra tett hatásukat. A legismertebb könyvekre, szerzőkre gondolok. Ilyenek a Knapp Éva bibliográfiájában szereplő Szerdahely György Alajos, Kaprinai István, Szenthe Pál művei – ezeket természetesen nem kétszeresen kellene közölni, hanem a második bibliográfiában utalással kiemelni őket; s lenne néhány kiegészítés is. Hiányolom a korszakban alapműként forgatott Eschenburg (*Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, Leipzig, 1789) és Sulzer (*Allgemeine Theorie der schönen Künste*, I–IV, Leipzig, 1787) munkáit; s mindenképpen helye lenne itt Földi János poétikájának (*A Versírásról*, 1790); ide kíváncsnak szakirodalmunk egyik alapkönyve: Bán Imre *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* (1971) c. áttekintése. Valóban „érintkező tudományterületekről” írott művek ezek, a maguk diszciplínáinak szabályrendszerével jelentős szerepük volt a *historia litteraria* alakulásában, normái megformálásában. Még egy adalékot említenék. A Kazinczy-művek felsorolásában helye lenne *A magyar régiségek és ritkaságok* második, már kiadásra elkészített, mindmáig kéziratban heverő gyűjteményének (MTA K 625), amely éppen a régi és az egykorú, különféle műfajú, karakterű vegyes anyaggal a korabeli, említett hagyományos szemlélet érdekes dokumentuma.

A könyv legjellemzőbb tulajdonságának tartottuk sokféleségét. Változatos az anyag, a módszer, sokféle, a *historia litte-*

raria köréhez tartozó szakterületről esik szó, többféle elméleti problémát, irányultságot érintenek a szerzők. E meghatározóan jellemző vonás mai gondjainkhoz is kapcsolódik vagy legalábbis kérdéseket vet fel. Elgondolkozhatunk azon, hogy vajon a sokszínűség, különféleség pusztán a kezdetek kényszerűsége, a kialakulatlan-ság folyománya volt-e. Nem lehet-e, hogy a sok szempontú közelítés, több diszciplína egyidejű művelése vajon nem a mai irodalomtörténet művelésének leginkább eredményesen járható útja? Művelhetjük-e szakmánkat ma – mondjuk – a filozófia, a nyelvelméletek, a kulturális antropológia bevonása nélkül? A közelmúlt vitái nagyon világosan feltárták, hogy a modern, posztmodern elméletek nem kínálhatnak egyedüli üdvözítő módszert; az irányzatok gyors váltakozása, hatások és ellenhatások széleskörű tájékozottságra, megfontolt és körültekintő összegzésekre intenek. És fegyelemre vizsgálandó anyagunk bázisának, módszereinek választásában, alkalmazásában. Az mindenképpen elmondható, hogy e könyv nyitottságra, az általa feltárt értékek, minden érték megbecsülésére, a 18. század terminológiájával: toleranciára int. Mi, a szerencsésebb (?) utókorban már nagy elődök, példák nyomán kialakított koncepciók jegyében összegezhethetünk, dolgozhatunk, az utakat még csak kereső, a töredékesebb, az elszigetelt vizsgálatok áldozatos munkáit végző 18. századi literátorok után. Tudatosan vagy sem, közvetlenül vagy áttételesen, de építve törekvéseikre, amelyeknek kolligátumát e kötetben elismeréssel nyugtázzuk.

Mezei Márta

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

KATONA JÓZSEF TÖRTÉNELMI MŰVEI

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Orosz László, Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 226 l.

Katona József *Történelmi műveinek* kritikai kiadása az életműsorozat sorrendben harmadik köteteként, pontosabban a második kötet második feleként jelent meg. Az első a sorban értelemszerűen a *Bánk bán* volt, még 1983-ban, aztán 2001-ben került kiadásra a *Versek, tanulmányok, egyéb írások* című kötet, e kötetfél második fele a jelen kiadás. Ezt is, mint az előző kettőt, Orosz László rendezte sajtó alá. A kiadási koncepció szerint valójában a sorozat negyedik darabjának második felét tartjuk a kezünkben, noha erről csak a bevezető sorok tanúskodnak, sem ez, sem az előző kötetek nem tartalmazzak ugyanis címlapjukon a sorozatra vonatkozó adatokat. Mindez összefügghet azzal, hogy noha a teljes kiadás munkálatai elindultak annak idején, menet közben az a döntés született, hogy elegendő csak a *Bánk bánt* megjeleníteni kritikai kiadásban. Nem egészen húsz év múlva aztán kezdtek napvilágot látni a további kötetek is, de ekkor már a sorozat darabjainak összetartozása csak tájékoztató szövegekben manifesztálódhatott. Az első és a negyedik (amely valójában kettő) kötet közötti második és harmadik kötet Katona drámáit tartalmazza majd. Ezt most már talán fogalmazhatjuk így, kijelentő módon, mert hosszú halasztás és hanyórádás után ezek munkálatai is újraindultak, Nagy Imre vezetésével. Elkészült és az MTA Textológiai Munkabizottsága jóváhagyta a kötetek kiadási koncepcióját. Igaz, e szerint az eredetileg tervezett két kötet három lenne: láthatóan bölcs döntés volt a kezdet kezdetén a sorozatszámozásról való lemondás. A lényeg persze mégis

az, hogy minden remény megvan a Katona-életmű kritikai kiadásának befejezésére.

A jelen kötet címe szerint Katona történelmi műveit tartalmazza. Ezek között *A' kecskeméti pusztáról* szóló rövidebb írást, valamint a *Szabados Kecskemét alsó Magyar Ország első mező várossa' története* című nagyobb terjedelmű szöveggyűjteményt találjuk, továbbá függelékben Katona különböző jegyzeteit, kivonatait országos és kecskeméti érdekű történelmi eseményekről. Ezt az anyagot szemlélve talán találhatóbb lett volna a „várostörténeti írások” cím, mindazonáltal a Katona-szakirodalom hagyományát követve a jelen cím is elfogadható. Az életmű avatott szakértői ugyanis általában Katona történetírói munkásságáról és történelmi vagy történelmi műveiről értekeznek. Legutóbbi monográfusa, Bíró Ferenc pedig éppen hogy koncepciója középpontjába állította e műcsoportot, mikor mintegy a drámákhoz szolgáló kulcsként értelmezte azt (BÍRÓ Ferenc, *Katona József*, Bp., Balassi, 2002, különösen *A szülőföld története mint a tragikus világlátás kiindulópontja* c. fejezet, 53–56).

A Kecskemét történetével foglalkozó írások közül „mű”-nek valójában csak az első, néhány lapos tanulmány tekinthető, ez meg is jelent a Tudományos Gyűjtemény hasábjain, a másik, hosszabb írás befejezetlen, és töredékesen maradt fenn. A szövegforrások kezelése komoly textológiai-filológiai dilemmát jelenthetett a szöveggondozó számára. Eredeti Katona-kéziratok nem maradtak fenn, csak másolatok és egy nyomtatott kiadás. Idősebb

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200 8 CX 2016 évfolyam 137. szám

Katona József 1834-ben kiadta a Kecskemétről szóló hosszabb írást, Miletz Lajos pedig ennek további részleteit, ugyancsak a költő apjának másolatából. Az e két kiadás alapjául szolgáló kéziratok 1944-ben megsemmisültek, így a kiadott szövegek nem kontrollálhatóak. Megmaradt viszont Kolozsvárott, ugyancsak idősebb Katonától egy másik másolat is, ez viszont nyelvi, helyesírásiilag elég hanyag. A kérdés az volt, miből lehet folytatni az 1834-es kiadáson alapuló főszöveget. A választás a kolozsvári kéziraatra esett, ennek emendált, javított szövege került kiadásra, az adott helyzetben valóban ez tűnik az optimális megoldásnak. Mindössze azt vethetjük fel, hogy a szövegek illesztését és bizonyos generális beavatkozásokat (mint a részek átnevezése) talán a főszövegben is jó lett volna jelezni, mert így túlzottan „sima” szöveget kaptunk, ami valóban „mű”-ként hat, némiképp elfedvén a szöveg alapvető jellemzőjét, a töredékeséget és a szükségszerűen jelentős szerkesztői beavatkozást. Ugyancsak hasznos lett volna a szövegforrások összefüggő áttekintése a kötet egészére nézve a jegyzetek élén (mint például ahogy azt a fogadtatásra nézve a jegyzetek végén megkapjuk), mert így az információk szét vannak osztva az egyes részekbe, s ezekből kell összerakni a teljes képet. Blahó Vince könyvére például többször történik utalás, de majd csak a jegyzetek legvégén (186) találjuk meg róla az összefoglaló információkat.

Akárcsak a szövegforrások kiválasztása és a szöveggondozás, úgy a keletkezésről írott és forrásfeltáró jegyzetek is precíz,

körültekintően argumentált álláspontot jelenítenek meg. Meggyőző az az érvelés, amely a várostörténeti művek genezisét az 1810-es évek második felére, még a pesti évekre teszi, s amely az írárok keletkezését rétegesen képzei el. Elfogadható az az önkorlátozással élő célkitűzés is, amely a források feltárásában az alapvetést tekinti feladatának, hiszen igen speciális szövegegyüttesről van szó, amelynél a szövegek lehető hiteles közzététele az elsődleges. Mindazonáltal így is jelentős az elvégzett forrásfeltáró munka, komoly segítséget adván a későbbi kutatóknak a még részletesebb vizsgálatokhoz. Az egyes szövegekhez aprólékos és pontos magyarázatok társulnak, végül összesített mutató segíti az eligazodást, amely az előforduló neveket és felhasznált műveket is tartalmazza.

A jelen kötet a sorozat eddigi darabjainak hagyományát követve pontos és megbízható, szikár adatszerűséggel segíti használóját az eligazodásban. Az Orosz László által követett filológusi eszmény példaszerűnek mondható. Említsük meg mindazonáltal, hogy a sajtó alá rendező bevezetőjében megemlékezik a kötet lektoráról, Soós Istvánról, kiemelvén, hogy e „kiadás elkészítésében meghatározó szerepe volt”, az elismerés tehát neki is szól. Minthogy a sorozat további köteteit (s azok előmunkálatait) Orosz László átadta Nagy Imrének, elmondhatjuk, hogy a Katona-életmű kiadásának felét Orosz Lászlótól kaptuk, benne a *Bánk bán* elsőrangú edíciójával. Orosz László, Katona avatott ismerője, monográfusa, kiadója elvégezte vállalt feladatát, köszönjük neki!

Debreczeni Attila

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2008 CXIII. évfolyam LXII. szám

TIZENNEGY TANÍTVÁNY

Szerkesztették Fülöp Éva, Hima Gabriella, Korner Veronika, Kovács Tibor, Mészáros Márton, Szommer Andrea, Váradi Ferenc, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2006, 216 l.

A *Tizennégy tanítvány* a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karán működő Irodalomtudományi Doktori Iskola sorozatának második kötete. A sorozat azzal a céllal indult, hogy az intézményben zajló kutatásokba betekintést nyújtson, s míg az első, 2004-es kötet a *The Unifying Aspects of Cultures* című nemzetközi konferencia egy szekciójának anyagát tartalmazta, a második kiadvány szándéka szerint „a már működő iskola arcélét hivatott – még ha vázlatyszerűen is – megrajzolni”, ahogy ezt az *Előszó* írója, Váradi Ferenc meghatározza. A mester és tanítvány közti eredményes együttműködés előfeltétele a közös értékrend és célkitűzés megléte, a folyamatos fejlődés pedig csak egy szellemi aktivitásra ösztönző atmoszférában valósulhat meg. A megmutatkozni kívánó közösség a „protestantizmusban gyökerező igény”-t fogalmazza meg saját legfontosabb karakterjegyeként a „friss, gyökeresen új és mélyreható (szöveg)elemzési szempontok” kidolgozására és érvényesítésére.

Mindezek után érthető, hogy tematikailag, műfajilag és módszertanilag sokszínű kiadvány kerül az olvasó kezébe. A szerzők elsősorban a hallgatók közül kerültek ki, de három mesterük – Szigeti Lajos Sándor, Hima Gabriella és Hansági Ágnes – is szerepel a kötetben. A publikált tanulmányokat a szerkesztők öt csoportra osztották a tárgyalt problémák szerint: *Költészet-történet; Médiumok, adaptációk; Történeti antropológia; Kép és szó narra-*

tívái; Szerep és identitás. A fejezetek egy irányba mutatnak a tárgyalt témák újragondolására, újraolvasására vonatkozó törekvésükben. Mivel egy recenzió szűkre szabott terjedelmi keretei között minden tanulmány részletes ismertetése lehetetlen, választásom azokra esett, amelyek fókuszában speciálisan a protestantizmus problematikája áll.

Korner Veronika Júlia és Mészáros Márton három református folyóirat (a *Protestáns Szemle*, a *Reformáció és a Református Élet*) 1930 és 1945 között megjelent számainak vizsgálatából kiindulva válaszolják meg, hogyan viszonyult a református egyház a korszakban elterjedő új technikai médiumokhoz. A médiakutatások aktuális irányvonalához kapcsolódó szerzők, akik már a Ráció Kiadó által megjelentetett *Kulturális közegek* című szöveggyűjtemény munkálataiban is részt vettek, Friedrich Kittler és Marshall McLuhan téziseit fundamentumként használva interpretálják a válogatott szövegeket.

Az argumentáció kiinduló tézise szerint a történeti keresztény egyházak működése szempontjából elengedhetetlen a mindenkori, aktuálisan újnak számító technikai médiumok felhasználása. Ez megmutatkozott már a reformáció és ellenreformáció időszakában: a protestáns egyház programjának középpontjába az új médiumot, a könyvet állította, míg a jezsuita ellenreformátorok a vizuális médiumokra helyezték a hangsúlyt. A huszadik század első felében elterjedő rádió és film kihívására a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

református értelmiség nyilvános fórumon, az említett folyóiratokban, a katolikus egyház vezetőinél korábban dolgozta ki válaszáat. A citált cikkek tematikája felvázolja az adott korszak problémarendszerét: a film identitásteremtő és -romboló aspektusait, valamint a fiatalokra gyakorolt hatását; a médium mint Isten szolgálatába állítható, a célkitűzések elérését segítő eszköz felhasználhatóságát; a színház és a film viszonyát; a református sajtó szerepét a gyülekezet tájékoztatásában, a cenzúra szükségszerűségének kérdését, a rádiós istentisztelet virtuálisan kialakított gyülekezetét (és a szertartásból kimaradó adakozás problematikáját).

A szerzők szerint a rádió eszközként való felhasználása felszínre hozta a médium jellemzőjét: a közvetítő közeg hatással van a tartalomra. A vallási szertartások lényege viszont a szakrális tartalom hiánytalan átadásában rejlik, ahogy más médiumok kapcsán is felmerül, hogy a mondanivaló kavalkádjából az átadni kívánt üzenet jut-e el a befogadóhoz. A tartalom és a médium közti kapcsolat megváltozik Isten szavának esetében: nem a közvetítő közeg hat a tartalomra, hanem fordítva, a médium alakul át. A technikai médiumok és az egyház szerepe között felállítható párhuzam alapja az a közvetítő funkció, mely hatásai közé tartozik az egyéni tudatviszonyok, valamint a közösségi egymásroutaltság alakítása. Az egyházi szentségek technikai mediatizálhatóságuk lehetetlenségéből fakadóan biztosítják a hagyományos istentisztelet, s ezzel az egyház továbbra is érvényes közvetítő szerepét Isten és ember között.

Az első fejezetet Kránicz Gábor (*Coram Deo*) és Szigeti Lajos Sándor (*Apokaliptikus és démonias*) tanulmánya alkotja, s

ebben az esetben a tág értelmezési teret engedő cím (*Költésztörténet*) egy új, a korábbi recepció értelmezési horizontját megváltoztató igényre utal. Műfajilag azonban két eltérő írásról beszélhetünk: míg Kránicz a mélyreható szövegelemzés mellett új kontextusba helyezi Ady istenes verseit, addig Szigeti leginkább gondolatébresztőnek szánja írását.

Isten és ember viszonyának problémája Kránicz Gábor tanulmányának (*Coram Deo: Ady Endre istenes verseiről A Sion-hegy alatt című ciklus kapcsán*) egyik fő kérdése. A téma aktualitását az az utóbbi években kulmináló érdeklődés mutatja, mely az Ady-életmű újraolvasásának és a korábbi recepció felülírásának szándékából fakadóan több kötetet is eredményezett. Ilyen újraértelmezési kísérlettel állunk szemben jelen esetben is. Kránicz elsőként a költő vallásosságát mint a korszakra jellemző új hit-paradigmát definiálja: a vallás és a hit fogalma elválik egymástól, az előbbi egyértelműen a felekezetségre utal, az egyházhoz és a közösséghez tartozást fejezi ki, míg hierarchikusan magasabb szinten állva az egyén individuális hite szerepel, melynek nem feltétele a valahova tartozás. *Az Illés szekerén* című kötet két ciklusa, az istenes verseket tartalmazó *A Sion-hegy alatt* és a forradalmi hangvételű *Az utca éneke* a szerző szerint beleillik a keresztény–szociáldemokrata diskurzusba, vitázva azokkal az interpretációkkal, melyek ezt figyelmen kívül hagyva, hierarchikus viszonyt állítanak fel a kettő között.

Az Isten és az ember közötti személyes és ellentmondásos viszony az a kontextus, melyben az alapos szövegértelmezést (*Az Úr érkezése* és *A Sion-hegy alatt* című verseken) elvégzi a cikk írója. A két ver-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2008 CXIII. évfolyam LXIII. szám

set, a mindkettőben megtalálható várakozás-motívum alapján, egymás inverzeként kezeli. A találkozás lehetőségének és mozzanatának kiemelése indokolja összevetésüket a zsoltár műfajával. A két textus és a zsoltár lényegeként az aposztrophé alakzatát jelöli meg, azzal a különbséggel, hogy az aposztrophikus viszony létesítésére a költeményekben szereplő Én megkonstruálhatatlansága okán nem képes, s így „a két vers tanúsága szerint Isten és ember egymásnak feszülő ellentmondásait csak Isten képes áthidalni. Ő az egyedüli, aki saját ellentmondásosságát legyőzve képes viszonyt kialakítani...” (39).

Csontváry Kosztka Tivadar *Fohászkodó Üdvözítő* című festményének a kiadvány címlapján látható részlete a tanítvány szó szakrális jelentését emeli ki, utalva a protestáns tradícióra: „Gyűjteményünk kon-

ceptiózus abban a tekintetben is, hogy a protestáns gondolat irodalmi hatását, szerepét éppen a hagyományos magyar irodalmi tudat szempontjából oly nagyra értékelt alkotók (Ady Endre, József Attila, Németh László) műveinek kapcsán igyekszünk új megvilágításba helyezni” (*Előszó*). Bár nem minden tanulmány esetében látom fenntarthatónak ezt az állítást, azzal azonban egyetértek, hogy az említett szempont a legújabb teoretikus kutatások eredményeinek felhasználásával párosítva érvényes értelmezői horizontot eredményez. A kötet jó érzékkel válogatva mutatja be a Károlin folyó doktoriskolai műhelymunkát, és néhány esetben fiatal, a pályán induló kutatók arcélét is markánsan rajzolja meg.

Nemeh Diána